

Педрик Кені

К арнавал революції

Центральна Європа 1989 року

Український науковий інститут
Гарвардського університету

Інститут Критики

Padraic Kenney

A Carnival of Revolution

Central Europe
1989

Princeton University Press
Princeton and Oxford
2002

Педрик Кені

Карнавал революції

Центральна Європа
1989 року

Критика
Київ
2006

ББК 63.3(44)64

К35

Книжка американського історика Педрика Кені про «карнавальний» складник центральноєвропейських «оксамитових» антикомуністичних революцій постала зі свідчень її учасників, громадян кількох центральноєвропейських країн – головно Польщі, батьківщини знаменитої «Помаранчевої альтернативи», але також Словаччини, Словенії, Угорщини, Чехії, Східної Німеччини та України: чимало сторінок присвячено пробудженому Львову, насамперед діяльності Товариства Лева.

Переклад з англійської
Андрія Портнова та Тетяни Портнкової

Науковий редактор
Микола Климчук

Редактори
Вадим Дивич, Богдана Матіяш

Віршовані фрагменти переклали
Богдана Матіяш та Ярина Цимбал

В оформленні обкладинки використано фотографію
Станіслава Марковського з видання *Stanisław Markowski.*
Fotografie/Photography 1980–1989 (Kraków, Znak, 1990)

Художник
Андрій Шубін

Видання підготовано в рамках науково-видавничої програми
Інституту Критики і випущено у світ за сприяння
Українського наукового інституту Гарвардського університету

**ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ ТА ЕКСПЕРТНОЇ
ПІДТРИМКИ МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ" В РАМКАХ
СПІЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ЦЕНТРОМ РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ
СПРАВИ ІНСТИТУТУ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА – БУДАПЕШТ**

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину
цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб
без письмової згоди правовласників заборонено

ISBN 966-7679-61-6

© Видавництво «Часопис
"Критика"», 2006
© Princeton University Press, 2002

Присвячую ІМЗ-К

Зміст

Чи закінчилася революція?	
Передмова до українського видання	11
Думки про помаранчевий колір	17
Вступ. Вуличний театр, конкретна поезія	19

Частина перша

Актори, сцени, репертуар

Розділ 1. Їсти крокодила ложкою, або Путівник до підпілля

Пастка амністії	43
Політична доброчинність	51
Церква й опозиція	59
Дилема робітників	69
Віддушини чи акумулятори?	77

Розділ 2. Ходімо з нами! Сьогодні вони не битимуть!

Мистецтво завірюхи

Балада про Марка Адамкевича	89
Консервативний пацифізм, анархістський націоналізм	92
Ідеали та інструменти	99
«Радіатори» по всьому блоку	105
Жарнобиль	108
Сині та зелені	115
Братислава говорить	118
«Хочу бути»	126
У майбутньому часі	131

Розділ 3. Так, ніби в Європі

Міжнародний світ миру і прав людини

Стриманість і революційний туризм	137
Діалог заради загрошеного континенту	145

Гельсинкі знизу	152
Стежиною дружби	156
Падіння кордонів у Східній Німеччині	162
Собор у Ковентрі й костел на Житній	167
Розділ 4. Нова політика конкретного покоління	
Скромне маленьке привітання для Горбачова	177
Левенята Західної України	180
Словенці за мирну культуру	189
Звернення угорських помаранчевих	197
На шляху до опозиції в Празі	209
Робітники останньої години	217
Розділ 5. Як смурфи полонили Гаргамела, або Революція стилю	
Повстання гномів	225
Гіпі в Святому Саду	235
Посібник молодого підривника	240
Морок у Кракові	249
Хрестовий похід Петі	253
Порнославія	256
Бог, король і земля в Богемії	262
Стати смурфом	266
Фотоесей: Сфотографувати Карнавал	273

Частина друга

Революція в шістнадцятьох сценах

Сцена 1: «Я примружую очі й бачу інший світ»: хода зі свічками	297
Сцена 2: Історія про двох Ленінів	300
Сцена 3: Словенська весна	311
Сцена 4: Дні, що струсонули Львів	316
Сцена 5: Страйки в помаранчевих тонах	321
Сцена 6: Про вторгнення не забуто	328
Сцена 7: Геть із греблею: Угорщина захищає Дунай	332
Сцена 8: День незалежності і тиждень Палаха	336
Сцена 9: Довкола круглого столу	343
Сцена 10: Матері й діти	349
Сцена 11: Четвертого червня	353
Сцена 12: Угорці ховають комуністів	359
Сцена 13: Korzo і вуличні ходіння	364

Сцена 14: Львів передає естафету	369
Сцена 15: Комарі та Messedemo	376
Сцена 16: Прихопіть із собою квіти! Оксамитова революція	385
<i>Епілог</i>	
Досить пікніків. Після революції	397
Якубів відступ	404
Пам'ять про 1989 рік	411
Подяки	415
Поклики	419
Хронологія подій	432
Джерела	451
Показчик	461

Чи закінчилася революція?

Передмова

до українського видання

Дух 1989 року не шезнув. Я певен, що й тепер революційних, мирних, демократичних змін можна сподіватися так само, як і будь-коли.

Хто робить революцію і коли відбуваються революційні зміни? Я запрошую читача цієї книжки поміркувати про це, а також озирнутися на минуле і зазирнути в майбутнє. Від більшості описаних тут подій нас відділяє п'ятнадцять років. Часом, оглядаючись назад, я думаю, що навряд чи колись знову нам випаде пережити щось подібне до тих революційних зрушень, проте чимало новіших подій показують, що це не так. Лише ностальгія за тими часами надії та радости перетворюють їх на минувшину.

Великі моменти революційних змін, як-от падіння комунізму, зраджують наші сподівання. Багатьох це змушує твердити, що 1989 рік – то й не революція ніяка, а лише «трансформація» – мирний перехід від однієї системи до іншої. Звісно, це неправильно, і я поясню в своїй книжці, чому: роки, наближені до 1989-го (для різних країн може йтися про різні періоди між 1984 і 1991 роками) розірвали звичний плин часу, показали людям можливість радикальних політичних і соціальних змін і дали змогу втілити їх у життя. Це і є революція (навіть якщо згодом події рушили в іншому напрямку), і вона залишила глибокий слід у збудованих нею суспільствах.

І це була передусім ненасильницька революція. Її рухали не ідеологічна лють чи утопічні ідеї, а відмова сприймати правила комуністичних режимів і відкидання офіційної ідеології. Зрештою, це була революція, що долала кордони і між країнами, і між політичними переконаннями. Все це було нове. Звісно, 1989 рік не був схожий на, скажімо, 1917-й – але це тому, що теперішні й майбутні революційні зміни виглядатимуть інакше, ніж колишні.

Ця нова революційна зміна, на моє переконання, вимагає років праці. То справа нового покоління активістів. Справді, 1989 рік наближали такі люди, як Вацлав Гавел або Андрей Сахаров, що були в центрі уваги світової преси. Проте я не думаю, що такі лідери можуть самотужки домогтися революційних змін; вони занадто закорінені в минулому. Натомість молодше покоління бореться за майбутнє, не оглядаючись на минуле.

Ще одне запитання: де можлива революція? Може, тільки на «Заході», в країнах, що тепер входять до ЕС і НАТО, залишаючи позаду решту Європи? Не думаю. Мешканці Советської імперії знали, що кордони СРСР щільніші навіть за «залізну завісу»; що перемішуванням націй советське керівництво було заклопотане не менше, а може, і більше, ніж впливами Заходу. Що нині кордон не такий, як раніше; чим, попри все, є кордон Європейського Союзу порівняно з кордоном Союзу Советського? Нині Україна – це частина нового регіону, що долає цей кордон: кордон Нової Європи.

З вибухом іракської війни 2003 року державного секретаря США Доналда Рамсфелда дедалі більше дратувала позиція традиційних союзників НАТО. Франція й особливо Німеччина відмовилися підтримати військову операцію й не надіслали своїх військ. Рамсфелд назвав їх «старою» Європою, на протигагу «новій» Європі, тій, що лежить далі на схід. Польща, Чехія та Угорщина, а ще Італія та Іспанія з їхніми правими урядами, підтримали Сполучені Штати охоче. І коли США на віддяку Польщі за її підтримку в окупації Іраку відвели під її контроль чималий сектор країни (а в ньому одним із найбільших був український гарнізон), такий поділ Європи здався ще виразнішим.

Звісно, Рамсфелдова географія спричинила чимало кпинів. Польські друзі жартівливо перепрошували, частуючи мене «староевропейським» вином із Франції. Але щось таки в тезі Рамсфелда є. Я маю на думці не мінливі політичні союзи. Європа справді докорінно змінилася після 1989 року. Значна частина континенту – більшою чи меншою мірою звільнена від комуністичної диктатури – є чимось новим, а не просто відродженням спорохнявілої старої габсбурзької спадщини. Й, можливо, це визначальна характеристика «старого» та «нового»: стара Європа (яка включатиме Росію, а також Францію, Німеччину та деяких інших членів Європейського Союзу) діє так, ніби на континенті нічого не змінилося, й тримається старих ярликів і союзників. Нова Європа – насамперед, посткомуністичні країни – знає, що століття добігло кінця у 1989–1991 роках, що немає нічого довіку недоторканого, а в політиці може змінитися все.

У своїй книжці я називаю цей регіон «Центральна Європа». У 1980-ті роки Центральна Європа була місцем, яке визначалося зв'язками між молодими антикомуністичними активістами, що шукали спільного ґрунту для свого покоління й прагнули увявити світ після комунізму. І коли я знаходжу в підпільному виданні польської «Свободи і миру» за 1988 рік добірку листів львівського гіті Олега Олісевича, для мене зрозуміло, що у 1980-ті роки українці були частиною тією самої Центральної Європи, що й Польща, Угорщина, Чехословаччина, Словенія та Східна Німеччина. Олісевич та інші створили цю Центральну Європу своїми листами, подорожами до місць опору, ба навіть вивченням мов одне одного. (Страшенно шкодую, що, пишучи книжку, не включив до неї литовців. Адже саме Вільнюс був дуже важливим містом для львівських активістів, подібно до того, як сам Вільнюс дивився на Варшаву.)

Кілька років тому я написав про свої дослідницькі подорожі Центральною Європою таке:

Нині Любляна і Львів належать до різних світів. Перша тепер перебуває в Центральній Європі, що незабаром стане спільним ринком. Словенія належить до чогось, що можна назвати «Європою громадянського суспільства» – тієї частини колишнього комуністичного світу, що за-

звичай не обговорюється в академічних колах без повторювання цієї магічної фрази. Свідчення проникнення капіталізму на кожному кроці; так само громадянські ініціативи впадають прибульцеві в очі вже у перші дні; недержавні організації посідають солідні бюро й видають впливові газети.

Хоча Львів віддалений від Будапешта (який, певно, є осердям Європи громадянського суспільства) приблизно на таку саму відстань, що й Любляна, він, як видається, має небагато спільного зі словенською столицею. Вдвічі більший, він, однак, залишає враження провінційного міста. Здається, небагато відрізняє його, як і решту України, від інших небалтійських колишніх республік Советського Союзу, може, поза тим, що Україна велика, відокремлена від Росії, тож викликає особливий інтерес американської зовнішньої політики. Зрештою, на вулиці капіталізм не помітніший, ніж у Польщі чи Угорщині середини 1980-х. А щодо громадянського суспільства: прибулець знайде чимало асоціацій та організацій, але вони зазвичай туляться на задніх дворах будівель, на вході до яких охоронець перевіряє документи. Порівняйте кількість інтернет-ресурсів чи середній заробіток, і ці два міста видадуться різними Європами.

Проте приємна дослідницька подорож у червні 1998 року поставила кілька вабливих питань. Протягом двох тижнів я збирав матеріали і в Любляні, й у Львові. Обидва міста тоді відзначали десятю річницю демонстрацій, що спричинили не лише падіння комунізму, а й постання обох країн. Справді, можна стверджувати, що політичне пробудження цих двох міст пришвидшило те падіння... Хоча суттєві теперішні відмінності закликають не заходити у порівняння надто далеко, я хотів би висвітлити глибшу подібність, приховану за тим, що 1988 року збігалося...

Нині Центральна Європа 1980-х стала Новою Європою 2000-х. Годі шукати в цій Новій Європі спільних економічних чи політичних програм. Більшість країн Нової Європи вступили до Європейського Союзу. Зрештою, ця Нова Європа, либонь, поширюється не лише на Україну та білоруське підпілля, а також на багатьох румунів, болгарів і хорватів. Мій список цієї Нової Європи складається з людей, а не держав – подібно до Центральної Європи, що

передувала їй – і позначений суспільними рухами, громадянською активністю або подорожами й міжкультурними зустрічами.

Тож сьогодні, напередодні президентських виборів, я дивлюся на Україну оптимістично. Чому? Згадаймо інший великий момент змін, якого я оминув у своїй книжці, але під час якого впала інша диктатура. 2000 року Сербія (чи то колишня Югославія) була однією з останніх диктатур в Європі (декілька, як знаємо, існують дотепер). Слободан Мілошевіч перетривав не менше, ніж чотири війни – попри те, що програв усі! Він відповідальний за геноцид й етнічні чистки сотень тисяч людей, і своїм громадянам завдав також немало горя. Його контроль над медіями, що дозволяв йому твердити, нібито тільки його режим порятує Сербію від закордонних сил зла, викликав апатію більшості сербів. Ані зовнішні санкції, ані слабкі протести кількох демократичних політиків не могли послабити його режиму.

Вирішальне значення мала група молодих людей – студентів і ветеранів югославських воєн – що назвала себе «Отпор» (опір). Їхнім символом був потиск руки, і хоча їхні гасла були подеколи брутальні («Врятуй Сербію, будь чоловіком. Убий себе, Слободане!»), вони послідовно дотримувалися ненасильницьких методів. І вони мали кілька переваг, яких бракувало старшим групам. По-перше, вони не боялися й були готові піти до в'язниці за свої переконання, або наражатися на ув'язнення, відкрито, неанонімно висловлюючи свої погляди. По-друге, вони були жваві медійно. Вони використовували інтернет (у 1989–1991 роках, звісно, недоступний) не лише для поширення своїх поглядів, а надаючи, приміром, змогу своїм прихильникам по всій країні видрукувати гасла для місцевого вжитку.

Коли Мілошевіч спробував анулювати результати виборів пізнього літа 2000 року, «Отпор» повстав. Вони організували щоденні демонстрації й заохочували всіх приносити на них свистки – річ, що її кожен міг легко принести, сховати, й яка справляла надзвичайне враження – кількості тисяч людей свистить у центрі Белграда! Вони надрукували тисячі плакатів, здебільшого з гаслом «Він зготувався», й розвішували їх по всій Сербії. Й вони запалили людей по

всій країні виступити проти Мілошевіча: найвідоміший приклад – шахтарі з міста Лазаревац.

Але «Отпор» був просто неможливий десять років тому (хоча, якби міг зупинити кар'єру Мілошевіча ще тоді, він врятував би багато життів). Лише коли старі ідеї опозиції – націоналістичні, ліберальні, соціалістичні тощо – виявилися непридатними, нова група могла змобілізувати суспільство, відкидаючи всю політику разом.

Революції не роблять за одну ніч; це, на мою думку, одна з наук карнавалу 1989 року. Вони вибудовуються роками, а те, що видається блискавичним, як-от крах Ніколае Чаушеску в Румунії 1989 року, часто виявляються не революціями, а радше *coups d'etat*. Вони вимагають багато важкої праці, а ще компромісів і непростих рішень. Кожен може озирнутися на тринадцять років незалежності з жалем: чому тут неможливі зміни, що відбулися в Польщі, Чехії або Угорщині? А хтось може сказати з надією: час настав.

Педрик Кені

Колорадо, жовтень 2004

Думки про помаранчевий колір

В одному Помаранчева революція в Україні не подібна до жодного ранішого революційного руху: ніколи, навіть за хмільних днів студентських заворушень у Західній Європі навесні та влітку 1968 року, міжнародні медії не були настільки свідомі того, як стрімко опозиційний рух долає кордони. Кожен по всій Європі та Північній Америці міг прочитати про українських студентів, затриманих у бакінському аеропорту, білоруських студентів, побитих міліцією, коли вони поверталися поїздом із Києва й, звісно, сербських студентських лідерів, що приїхали до України як «консультанти з демократії». Дехто добачає в цьому змову, інші – керівний перст Держдепартаменту США. Але історія зазвичай простіша.

Так, революцію можна експортувати чи імпортувати. Про це ми знаємо, либонь, з 1789 року. Але рік 1989 показав, що експортом не конче має бути ідеологія, як завжди було раніше. Для цього не потрібні ані війська, ані міжнародні партії. В ідеї, яка пов'язує 1989 рік із зимою 2004–2005, немає нічого піднесеного: так має поводитися вільна людина. Цей урок легкий і природний, але його варто нагадувати кожному – навіть тим, хто живе в демократичних країнах. Це ідея, яку переносили через кордони та митниці по всьому колишньому комуністичному світі.

Друге спостереження, яке спадало на думку після перемоги Віктора Ющенка, – Україна отримала добрі стартові умови. Що відрізняє країни, котрі досягли успіху після 1989 року (як-от Польща чи Словенія), від менш успішних країн? Дві речі: по-перше, революція сталася, коли суспільство було вже достатньо зорганізоване. Українці готувалися до змін понад п'ятнадцять років; це добрі підвалини теперішнього успіху. По-друге, міт про початок нової України не сприймається болісно. Образ Ющенка на гігантських телеекранах, величезні натовпи, помаранчеві прапори і футболки – добре відома картина в Америці – надихатимуть українців іще багато років і можуть допомогти витримати непрості виклики попереду. Звісно, лунатимуть голоси, що це була змова або жорстокий жарт. Але надто багато людей було на Майдані Незалежності в ті тижні. Пам'ятаймо: це було насправді, і це важливо.

Коли я почув, що кольором революції став помаранчевий, я, природно, зразу подумав про «Помаранчеву альтернативу», героїв стількох демонстрацій 1987–1989 років. Я зовсім не здивувався, довідавшись, що засновник «Помаранчевої альтернативи» Вальдемар Фидрих був у Києві (хоча його помаранчевий загубився в морі цього кольору!). Для Фидриха «помаранчевий» був відмовою від комуністичного червоного та папського жовтого; звісно, минулої зими в Києві помаранчевий значив щось інше. Але я зроблю дві маленькі зауваги, передаючи цю книжку до рук українських читачів. По-перше, помаранчевий нестримно радісний, навіть грайливий колір. Так, вашингтонські посадовці подеколи попереджали суспільство про «помаранчеву загрозу», маючи на увазі ймовірність терористичних нападів. Але, говорячи серйозно, помаранчева барва не може бути серйозною. А по-друге, помаранчевий колір, пов'язуючи 1989 і 2005 роки, також нагадує: ми ввійшли до ери, в якій ненасильницькі зміни можуть статися знизу. Пропоную назвати це Помаранчевою ерою.

Педрик Кені

Колорадо, квітень 2005 року

Вступ. Вуличний театр, конкретна поезія

Вівторок, 16 лютого 1988 року. Це був Марді Грас, переддень Великого посту. Погода в Польщі була соняшна й несподівано тепла, температура у південно-східному місті Вроцлаві сягала 10 градусів. Прекрасна нагода для традиційного карнавалу в стилі Ріо-де-Жанейро, непомітно перенесеного в комуністичні умови: «РІОбітничий карнавал» (Karnawał RIObotniczy). Під годинником на вулиці Свідницькій у центрі Вроцлава зібралася три-п'ятитисячна юрба.

«Затьмаримо Лас-Вегас, – закликали плакати, розвішані на вулицях та поширювані в університетах і гімназіях. – Вбирайтеся на вечірку. Цього разу міліція нас не чіпатиме. Ми скажемо магічне слово, й вони або зникнуть, або приєднаються до карнавалу»¹. Навіть ведучі популярного Третього Радіо закликали слухачів приєднатися до розваги – поки влада не зрозуміла, чий то карнавал, і не скасувала запрошення.

Так розпочався «гепенінг», покликаний до життя (тут не скажеш «зорований») «Помаранчевою альтернативою». Гуру цього підпільного вулично-театрального колективу, 34-річний Вальдемар «Майор» Фидрих не міг цього зробити: міліція затримала його з помаранчевим мегафоном, коли він наближався до натовпу. Але попри все шоу тривало. Здавалося, кожен має свисток чи дудку. Був також гітарист Кшиштоф «Якуб» Якубчак, який веселив натовп

дитячими пісеньками, комуністичними кушлетами й націоналістичними гімнами. Був там і скелет, й імпровізований оркестр із величезним барабаном. Були куклукскланівці з гаслом: «Відкрийте кордони, ми втечемо до Калгарі!». Були гноми, шахтар, який роздавав шматки вугілля, й опудало Ярузельського. Була там і Червона Шапочка, під руку з вовком і ведмедем, що мав при собі автомат.

Натовп скандував: «Міліція святкує з нами!» і «Фокус-покус!». Але міліція не зникла. Навпаки, вона хапала карнавальників і провадила їх до наготованих фургонів. Горлатий натовп так само швидко звільняв затриманих, як міліція їх забирала; самого лише Якубчака звільняли чотири рази. А багатьох міліціонерів самих позачиняли в їхніх машинах. Зрештою кількадесят міліціонерів узялися під руки й рушили Свідніцькою вулицею. «То була сцена, – писав підпільний тижневик, – яка заб'є памороки будь-якому сюрреалістові»². Чи був цей жест людей у синіх шоломах запізнілим приєднанням до святкування? Мабуть, що ні. Десь о п'ятій гепенінг закінчився скрізь, окрім міліційного відділку, де Якубчак виспівував під гітару, поки кількадесят затриманих очікували, коли їм дадуть прочуханки й розженуть по домівках.

За суворою оцінкою комуністичної преси, то були просто собі студентські дурощі, що їх слід було припинити, поки вони не спаралізували вечірній розклад руху. Така була одна версія. Інша добачала в цьому політичний маневр, реакцію на оголошене з початку лютого зростання цін і невдачі урядової програми кількості етапних економічних реформ. Зрештою, один із плакатів обіцяв неминуче затягування пасків: «Друга стадія реформ: карнавал. Третя стадія: початок Великого посту».

«Tygodnik mazowsze», найбільша підпільна газета «Солідарности», вмістила репортаж про гепенінг поряд зі статтею стратега «Солідарности» Яцка Куроня, що починалася зловісними словами: «Привид суспільного вибуху бродить країною»³. Куронь боявся дестабілізаційних наслідків такого вибуху й запитував, чи в результаті не спалахне великий конфлікт між державою та суспільством. Після «карнавального» гепенінгу вроцлавська влада напевно погодилася б, що Куро-

неві побоювання справджуються. Але, насправді, скільки політичного навантаження могла нести Червона Шапочка?

Рік по тому Куронь і решта лідерів «Солідарности» сидітиме за столом переговорів із комуністичним режимом. Вислідом цих переговорів, яких у лютому 1988 року ніхто не міг собі уявити, були легалізація «Солідарности», напіввільні вибори і, зрештою, падіння комунізму в Польщі та в усій Центральній Європі. Режим, що лавірував між реформами і репресіями, сів за стіл переговорів з опозицією, яка боялася сили стримуваного суспільного гніву.

Отже, чому вроцлав'яни вийшли на вулиці того зимового дня і який вони мають стосунок до історії революцій 1989 року? Ми можемо почати складати фрагменти докупи з визнання, що шлях від страхів 1988-го до тріумфів 1989-го був неймовірний. Світ став догори дригом за кілька коротких років. Червона Шапочка прийшла обійняти вовка (незважаючи на озброєного ведмедя неподалік). Історія, як ми побачимо, проведе нас вулицями Вроцлава й особливим світом «Помаранчевої альтернативи». Але вона проходитиме також вулицями десятків інших міст і містечок, у товаристві багатьох інших рухів і подій, що їх зазвичай оминають стандартні описи найбільшої революційної події нашого часу.

Рік 1989 – момент, коли Холодна війна та комунізм поступилися демократії, вільному ринкові й національним вимогам у Центральній Європі та в усьому світі – був роком драматичного, й одразу очевидного, початку і кінця. Комуністичні лідери потискали руки дисидентам, які щойно вийшли з в'язниць; філософа обрали президентом; і всюди над радісними натовпами майоріли прапори з дірками на місці комуністичних символів.

Але революції є не лише поворотними точками історії; російська та французька революції захопили не лише через творення ними нових світів, але також атмосферою безмежних можливостей і палких прагнень. І 1917, і 1789 роки були сценами, на яких політично свідомі зурбанізовані суспільства і рухи переслідували разючо відмінні програми, у ретельно спланованих публічних ритуалах, святкуваннях та (подеколи) битвах. І хоча образ некерованих натовпів,

що ними маніпулюють спритні політики, міг домінувати в історичній пам'яті, ми знаємо сьогодні, що історія була куди цікавіша за таку схему.

Можливо, погане знання Центральної Європи або стрімкість розвитку подій у багатьох країнах спричинили те, що описи 1989 року завжди більше містифікують, ніж пояснюють. Навіть науковці, що дуже добре знають регіон, удаються до ірраціональних пояснень того, як у комуністичному блоці зародилися демократія та свобода. Вони пишуть про 1989-й як про «рік чудес» (або *annus mirabilis*), коли «влада народу» «освітила ніч»⁴. Звістки про несподівані чудеса мусять насторожити історика. Надзвичайні зрушення, подібні до подій 1989 року, не виникають, не можуть виникнути з нічого; дива трапляються рідко. Юрби, що вийшли на вулиці або прийшли до виборчих дільниць, з'явилися – припустимо це за аналогією з іншими революційними рухами – на вже приготованій для них і ними самими сцені.

Карнавал, що є темою цієї книжки, тривав близько трьох із половиною років, від післячорнобильських демонстрацій у Польщі навесні 1986 року до Оксамитової революції у Празі. Впродовж цих років нові проблеми, нові рухи й нове покоління змінили стосунки між державою, опозицією та суспільством. Сценою для цього карнавалу були Польща, Чехословаччина, Угорщина та Німецька Демократична Республіка (НДР, Східна Німеччина), а також частини сусідніх держав: Словенія, найпівнічніша республіка Югославії, та західна частина України в Советському Союзі.

Цей регіон, Центральна Європа*, має спільне минуле у складі західних імперій (Австро-Угорської імперії, Речі Посполитої та Королівства Прусії). Після Другої світової війни їй були притаманні спільні традиції ненасильницького політичного опору. Задовго до 1989 року населення цього

* Я вживаю термін «Центральна Європа» на противагу «Східній Європі», що його застосовують до всіх несовєтських комуністичних країн в Європі, а також до колишніх західних республік Советського Союзу. Приписати якусь країну до Сходу, а інші до Заходу або Центру, – справа ризиківана і невдячна. Читачі можуть зробити власні висновки про спільність минулого, прочитавши цю книжку.

регіону виробило способи протистояти комунізму – хоча активно протидіяла йому мала жменька. Поза Центральною Європою події 1989 року та їх наслідки виглядали зовсім інакше. Кривавий кінець режиму Ніколае Чаушеску в Румунії, страшні війни й геноцид у Хорватії та Боснії, очолена комуністами дезінтеграція Советського Союзу становлять, у певному розумінні, зовсім іншу історію.

Я називаю епоху революцій карнавалом із кількох причин, кожна з яких відокремлює ці роки від опозиційної діяльності в попередні десятиліття. По-перше, постало розмаїття, подиву гідний плюралізм рухів. Там, де раніше можна було впевнено класифікувати опозицію як націоналістично-консервативну або марксистсько-соціалістичну, тепер багато рухів заперечували будь-яку категоризацію. На сцену вийшли радикальні захисники довкілля, гіпі, андеграундні художники, пацифісти; вони завжди змішували у неймовірному коктейлі анархізм, націоналізм, лібералізм, консерватизм і постматеріалізм*. Метою більшості було повалення комунізму, але часто так само важливо було виразити новий стиль, і в такий спосіб змінити суспільне чи природне середовище. Звісно, деякі з цих рухів виникли раніше: у Польщі за часів першого легального існування «Солідарности» у 1980–1981 роках, або в значно вільнішій Югославії. Але у 1986–1989 роках здавалося, ніби звичні настанови й перестороги для активістів просто зникли.

По-друге, революція була радісна. Доти опозиція була нелегкою справою, що відповідало гнітючому життю серед повільного занепаду советського блоку. І на те були зрозумілі причини: старше покоління опозиції пам'ятало жахи війни та советського визволення; сталінські показові процеси, в'язниці й виснажливу працю; пам'ятало советські танки у Східній Німеччині 1953 року, в Угорщині 1956-го і Чехословаччині 1968-го. Шлях до відкритої опозиції був довгий і тяжкий. Здебільшого в опозицію ставали через філософські причини або внаслідок своєї літературної чи наукової праці, щоби врятувати душу нації. У роки карнавалу нова опозиція

* Кожна з цих ідеологій у Центральній Європі означала щось зовсім відмінне від західного тлумачення, що ми побачимо далі.

теж була сповнена думки: тексти Ганді були її відповіддю тим, хто звеличував Леніна. Але ця опозиція ніколи не сприймала ані себе, ані режим надто серйозно. Ця опозиція мала звучання (інколи регі, інколи панк, інколи ритми Марді Грас*). Музиканти були органічною частиною самого карнавалу, а не просто ще одним приводом писати про нього. Демонстрації не були ані злі, ані розпачливі (хоча насамкінець, 1989 року, такий стиль з'явиться знову), а розважальні; вони були, насамперед, святкуванням.

Обізнаний із літературною теорією читач уже має здивуватися: а чи «Помаранчева альтернатива» читала Бахтіна? Дехто, либонь, читав: тексти російського теоретика Міхаїла Бахтіна про «карнавал» як літературний троп дійшли до Польщі у 1970-ті роки, невдовзі по тому, як їх опубліковано по-англійськи. Але незалежно від того, чи були літературні критики на вроцлавських вулицях, Бахтін побачив би у Центральній Європі багато знайомого.

Карнавал (у бахтінському чи якомусь іншому розумінні) руйнує всілякі кордони. Він посилює недовіру до звичних суспільних правил, кидаючи виклик наявному ладові й перевертаючи соціальну та політичну ієрархії. Суспільні рухи у Центральній Європі в другій половині 1980-х років справді зуміли подолати страх, що стримував багатьох, і діяли практично безкарно. Вони не переймалися тим, що міліція затримала учасників демонстрації: це також було частиною гри. Тобто вони робили виставу, привертали увагу, усвідомлюючи, що їхні безвинні жарти загрожують чинному порядку.

Тим часом залізна завіса потроху іржавіла. Центральноевропейці вже не були самотні в їхній боротьбі зі своїми національними демонами. Нові рухи справді пильно придивлялися одне до одного. Коли мали змогу, відвідували одне одного, всупереч комуністичним прикордонникам і

* Марді Грас (фр. Mardi Gras, букв. «товстий вівторок») – у Франції, США та деяких інших країнах вівторок першого тижня великого посту, завершальний день періоду карнавалів наприкінці лютого – на початку березня. У цей день відбуваються вуличні карнавали. Одним із найвідоміших є Марді Грас у Новому Орлеані, з парадом і вуличними оркестрами. – Прим. редакції.

кафкіянським паспортним обмеженням. Ця взаємодія – головна особливість карнавальної історії.

Ці суспільні рухи також руйнували правила політики. Антикомунізм для них не означав воювати з режимом або вступати в діалог із комуністами (хоча дехто вступав). Ненависть до режиму чи прагнення реформувати його заступила байдужість. Десятиріччями комуністи не зважали на суспільство; тепер дехто платив державі тією самою монетою (втім, їхні перформенси були розраховані також і на увагу влади). Опонуючи режимові, вони ігнорували його. Дехто навіть готовий був кепкувати з попередників як із «заслуженої опозиції». Списуючи стару політику, вони втрачали прив'язку до узвичаєних точок опозиційної діяльності: заводських цехів, церков, національних пам'яток, підпільного тексту. У цій революції опозиція могла вкорінитися де завгодно.

Де ще, крім комуністичного світу, можна сподіватися опозиції, яку ми назвали «карнавальною»? Жити у Центральній Європі до 1989 року означало слухати безперестанний монолог. Як позбавити режим контролю над комунікацією й змусити його дослухатися до суспільства? Роки терплячих спроб розпочати діалог (із боку реформістів у партії чи позапартійних інтелектуалів) не мали успіху. А карнавал цей монолог урвав – не переконливими аргументами, а какофонією настирливих й насмішкуватих голосів. І коли ми подивимося на Центральну Європу після 1989 року, то побачимо, що результатом цього став діалог між державою та суспільством, який триває й нині⁵.

Це підважування правил розмило бар'єри між громадянами й відкрило різноманітні кордони. Зрештою, поступово зник страх перед комунізмом. Тобто з перспективи низових соціальних рухів ми можемо по-новому подивитися на революції 1989 року.

У вересні 1986-го я приїхав до Польщі, аби протягом року вивчати польську мову й історію ранньокмуністичної Польщі*. Замешкав у Вроцлаві. Там була людина, яку я хотів

* Це була не перша моя подорож за «залізну завісу»; 1984 року я чотири місяці прожив у Москві (за програмою академічних обмінів) і того самого року провів десять днів у Югославії.

побачити знову; також я гадав, що вивчу польську краще, якщо буду подалі від Варшави. Це був щасливий вибір: два роки потому ми з Ізабелою побралися у вроцлавському костелі, а місто стало моєю другою домівкою. А до того ж, 1986 року Вроцлав був найживішим містом Центральної Європи.

Поряд з іншими рухами в цій книжці описано й ті, що вирували тут: «Помаранчева альтернатива», «Свобода і мир», «Польсько-Чехословацька солідарність» і різні рухи в школах, університетах і костелах. Серед учнів та вчителів ліцею №3 імені Адама Міцкевіча, де моя наречена викладала російську, моїх приятелів-студентів на семінарі професора Тадеуша Марчака з історії комуністичної Польщі у Вроцлавському університеті чимало чільних дійових осіб вроцлавської опозиційної сцени.

На жаль, я знав про це дуже мало. Я був би радий розповісти про свої відважні кур'єрські завдання, про таємні зустрічі, демонстрації, подорожування та підпільні семінари. Проте (вважав я) мій приїзд сюди був зумовлений потребою дізнатися перед початком докторських студій якомога більше про польську історію. Тому впродовж десяти місяців я працював у бібліотечі, прочитав чимало книжок і старих газет. У вільний час трохи подорожував Польщею й робив короткі виїзди до Угорщини і Чехословаччини. Гра в опозицію, вирішив я, не для мене; зрештою, я розважив, що це не моя боротьба, й у кожному разі я мав би несправедливу перевагу перед поляками, позаяк мій паспорт захистив би мене від будь-якого ризику (хіба що квиток із Польщі в один бік). Отож хай інші американці розказують, якими вони були сміливими кур'єрами підпілля чи друзями Яска Куроня – я стоятиму осторонь.

Насправді я переймався тим, чим може бути заклопотана двадцятирічна людина, яка прагне вивчити мову й вибрати подальшу кар'єру, а на додачу ще й закохана. 1987 року я побував лише на одній демонстрації (1 квітня, на День дурня), і коли на інформаційній дошці історичного факультету з'явилися фотографії, де я вештаюсь у тому натовпі, я майже повірив моїм друзям, що вскочив у халепу.

Про щось більше того року не йшлося. Вкрай обережний, я ніколи не розпитував моїх друзів про їхні заняття, а

вони ніколи нічого в мене не просили. Та навіть і за таких умов я міг зауважити їхню цілковиту байдужість до комуністичного режиму й ідеології. Припускаю, це відчуття позначилися на моїх писаннях про Польську Народну Республіку.

До більшої уваги мене спонукала журналістика. Коли влітку 1988 року мої батьки приїхали до Вроцлава на весілля, я zorganizував кілька інтерв'ю для мого батька, журналіста «The Boston Globe». Мені самому було дивно, що я виявляється, знайомий із кількома дуже цікавими людьми. Потім, у серпні, коли ми з Ізабелою повернулися з весільної подорожі, у кількох містах спалахнули страйки. Саме у цей час до Кракова прибув бостонський мер Реймонд Флін, аби відвідати zorganizовану опозицією міжнародну конференцію з прав людини. Коли спалахнули страйки, жоден репортер «Globe» не міг дістати польської візи (Флін був єдиний, бо обіцяв не подавати неофіційної інформації), тож я мусив стати стрингером*. Протягом тижня, на конференції та по дорозі до Гданська з мером Фліном я зустрівся з опозиційними лідерами Адамом Міхніком, Тадеушем Мазовецьким і Збігневом Ромашевським; розмовляв зі страйкарями – ливарниками й шахтарями у Гданську і Ястжембі; намагався уявити тих, хто викликав вогонь на себе. Найбільшим моїм враженням від подій цього літа (зокрема й демонстрації «Помаранчевої альтернативи» у Вроцлаві) було те, що «Солідарність» більше не відповідала за всю польську опозицію. Західні та східні оглядачі одноставно ототожнювали «опозицію» та «Солідарність». Але навіть я міг побачити, що опозиція вже надто розмаїта, а старі правила опору втратили актуальність.

До погляду друга і журналіста, врешті, я додав погляд історика. Через три роки після мого першого знайомства з Польщею, я повернувся на рік, щоби зібрати матеріали для дисертації про польських робітників під час комуністичної революції 1945–1949 років. До влади саме прийшов уряд Мазовецького; вдаючи з себе журналіста, мені вдалося потрапити до сейму і побачити його присягу. Не раз,

* На журналістському жаргоні – позаштатний кореспондент, який здобуває сенсаційні новини, зазвичай ризикуючи. – *Прим. редакції.*

поспішаючи зранку до архіву, чи розгорнувши за обідом Міхніків часопис «Gazeta wyborcza», чи підводячи очі від припалих пилюкою течок увечері, я думав: «Ось ти тут вивчаєш суспільство під час революції. Але революція відбувається саме зараз, надворі! Кидай це дослідження, хапай нотатник й фіксуй живу історію!».

Я так не зробив, винятком був хіба що випадковий нарис для «Globe». Я простежував темпи змін за газетами (а також за гаманцем, коли шокова терапія нового уряду зменшила купівельну спроможність моєї стипендії на 20 відсотків лише за кілька місяців), і бачив зміни у житті моїх друзів. Але я почав міркувати про цю революцію в історичних категоріях, як про суспільний витвір, який можна дослідити, як я досліджував динаміку 1945 року. Хоча ніхто (а я й поготів) не передбачав революції, вона все ж не видавалася незбагненим дивом для того, хто в той час жив і навчався у Польщі. Питання полягало, зрозуміло, в тому, як схопити цю історію істориком, який був так близько (і водночас не так уже й близько) до тих подій та учасників.

Протягом наступних років я зауважив, що читане про революцію 1989 року не відповідає тому, що я бачив, відчував і пережив сам. Мірою віддалення від «чудесної» історії 1989 року виникали різноманітні пояснення стрімкого занепаду комунізму та стрімкої перемоги демократії.

Існують три загальні тлумачення. Перше – і, думаю, найвідоміше – прихід до влади в Кремлі Міхаїла Горбачова, який підтримав ліберальні та демократичні імпульси в советській імперії. Справді, у поясненні того, чому кінець комуністичних лідерів настав так швидко, навіть у найтемніших закутках Східної Європи, роль Горбачова надзвичайно важлива. Він був першим советським лідером із повоєнного покоління, людиною, що прагматично дивилася на соціалізм советського типу й комуністичний світ. За короткий час після обрання на початку 1985 року генеральним секретарем Комуністичної партії він ініціював масштабні реформи (і, що було найважливіше для Центральної Європи, відкрито про ці реформи говорив) в економіці, а потім у політиці та міжнародних відносинах (включно з серією зустрічей із президентом США Роналдом Рейганом).

Горбачов дав сигнал до дій економічним реформаторам і демократичним мислителям, а консерватори зрозуміли, що більше не можуть покладатися на советські танки чи советські субсидії для підтримки своєї політики. Комуністичні лідери Центральної Європи, все ще звиклі покійно триматися вказівок із Кремля, перебрали горбачовські гасла: реструктуризація економіки (перебудова), відкритість медій (гласність) і демократизація. Горбачов використовував поїздки до Центральної Європи, а також на Захід, для тиску на тамтешніх лідерів заради врятування соціалізму за його планом. Іронія полягає в тому, що комунізм швидше впав на периферії, ніж у центрі, звідки, власне, і почалися реформи. Але той факт, що в 1989 році зазнали змін навіть найконсервативніші режими (Румунія, Болгарія, НДР), можна почасти пояснити тиском Горбачова.

Втім, «чинник Горбачова» не прояснить нам багатьох подій у Центральній Європі. Попри все, перші два роки правління Горбачов був переважно зосереджений на відновленні советської економіки. Перебудова передбачала часткові плани запровадження механізмів конкуренції й децентралізації управління. До січневого партійного пленуму 1987 року ані Горбачов, ані його союзники не наголошували питання гласності – а на той час, як ми побачимо, суспільні рухи у Центральній Європі вже зайшли далі, ніж Горбачову хотілося. Ми повернемося до питання впливу Горбачова у розділі 4.

Однією з табуєваних тем, до якої звернувся Горбачов – хоч не раніше 1987–1988 років – були взаємини Советського Союзу зі Східною Європою. Причиною цього були економічні розрахунки: Совети мусили зняти наголос на військовому чиннику в зовнішній політиці заради формування реалістичнішого бюджету. В минулому мали лишитися також субсидії. Це означало, в ідеалі, запрошення країн блоку до довірливіших узаємин із головним партнером. І позаяк торгівля з блоком складала понад половину советської зовнішньої торгівлі, стосунки на засадах довіри й самодостатності, а не примусу і субсидій, мали принести користь перебудові вдома.

Це веде нас до другого пояснення падіння комунізму: як економічна система він мав фатальні вади. Економічну політику визначали політичні потреби, як-от прагнення довести,

що соціалізм успішніший за капіталізм, або страх влади перед приватною ініціативою. Наслідком була жорстка централізація, негнучка планова система, що не могла врахувати суспільні потреби або технологічні інновації. Тим часом розширення контактів із Заходом (більше людей подорожували, стикалися із західними медіями і західними товарами вдома) підштовхувало центральноевропейців до західних ринків. Соціалістичні економіки намагалися забезпечити потреби людей, але збанкрутували, а люди просто обрали систему, що, як вони сподівалися, поліпшить рівень їхнього життя.

Це пояснення також допомагає нам зрозуміти, чому комуністичні лідери (поза Балканами) так легко поступилися. Поширене одразу після 1989 року припущення, що комуністи лише відмовилися від того, що вже зруйнували, не було повністю фантастичне. Мало хто сподівався мирного кінця комунізму; зрештою, центральноевропейські режими мали досить власних сил, щоб не покладатися на допомогу Горбачова. Але лідери Польщі та Угорщини надто добре розуміли, що програли, й уже потроху експериментували з механізмами вільного ринку. Справді, чимало комуністичної номенклатури поміняло свою політичну впливовість на спокійне місце у новій економічній системі (так звана номенклатуризація економіки).

Не лише комуністи бачили економічну катастрофу. Масова еміграція, переважно з економічних причин, зіграла вирішальну роль у падінні Східної Німеччини. Якби революція мала уявний результат, для багатьох людей у Центральній Європі це була б можливість й економічна стабільність Заходу. З другого боку, під час протестів 1989 року гасла з вимогами економічних змін були рідкісні (якщо були взагалі). Тому ім'я Горбачова зазвичай згадували іронічно, задля контрасту з його відданими креатурами у Празі, Берліні чи деінде.

Аби зрозуміти ідеї, що мотивували вчинки людей у 1989 році, ми можемо звернутися до інтелектуалів. Це третє пояснення було до певного часу дуже суттєве, але нині подеколи його не беруть до уваги. Мала група інтелектуалів, які почасти засвоїли західні ідеї, але також трималися національних традицій, сформулювала потужну гуманістичну критику со-

ціялістичних режимів і потім поширювала ці ідеї через самвидав. Після Гельсінських угод, що їх 1975 року підписали майже всі європейські держави, інтелектуали невпинно обстоювали повагу до засадничих прав людини. Вони також озвучували національні та релігійні традиції. Впродовж п'ятнадцяти років ці ідеї охоплювали дедалі ширше коло людей – особливо після того, як один із центрально-європейських інтелектуалів, краківський архієпископ кардинал Кароль Войтила став у 1978 році папою Іваном Павлом II. Приблизно до 1988 року ці ідеї стали другим еством тих, хто вийшов на вулиці або прийшов на виборчі дільниці.

Цю ідею легко збагнути, коли ми придивимося до посткомуністичної Центральної Європи. Виявляється, що ті країни, де міцно вкоренилися демократичні практики й повага до прав людини, є також тими країнами, де ці ідеї найрішучіше підносили до 1989 року опозиційні інтелектуали. Ідеї прав людини, демократії та європейських цінностей увійшли до національної свідомості через самвидав, демонстрації 1989 року, а також увагу, що нею були оточені дисиденти у перші кілька років свободи. Навіть коли права громадянина і людини опинялися у тих країнах під загрозою, до колишніх дисидентів дослухалися і їхнє слово було неодмінним складником національного дискурсу. І, зрештою, рухи, історії яких склали цю книжку, не постали з нічого; більшість із них багато завдячує ідеям та практикам старших попередників, навіть коли вони намагаються підкреслено дистанціюватися.

Позаяк старше покоління опозиції часто було відправним пунктом для багатьох рухів у центральноєвропейському карнавалі, схема історії дисидентства може тут стати в пригоді. Взагалі «дисидент»* – це контрверсійний термін, що об'єднує різноманітні типи опору та опозиції. По-перше, були дисиденти-реформісти всередині комуністичної партії. Це мало значення в Чехословаччині (і в цілому

* Дехто з колишніх дисидентів твердить, що цей термін передбачає підставову згоду з системою й тому надається до окреслення лише соціалістичної опозиції. Я вживатиму його на означення «інтелектуальної опозиції».

регіоні) напередодні і під час подій 1968 року; Празька весна була найбільшим успіхом реформістів. Дехто в регіоні оглядався на марксизм і впродовж 1980-х років.

По-друге, були дисиденти – прихильники «громадянсько-го суспільства» на чолі з Вацлавом Гавлом та «Хартією 77» у Чехословаччині, Комітетом захисту робітників (КОР) у Польщі і демократичною опозицією в Угорщині, всі у другій половині 1970-х років. Ці групи зосереджувалися на тому, як комуністична система обмежувала незалежність особи, й закликали, за Гавловим висловом, «жити чесно». Стратегія КОРу включала тісну співпрацю з опозиційно налаштованими робітниками: спочатку захищаючи заарештованих робітників, пізніше створюючи разом із ними підпільні профспілки і газети. Ця модель «антиполітичної» конкретної праці, й розуміння публічності як забезпечення для дисидента, суттєво вплине на наступне покоління опозиції.

Третє джерело опозиції – церква. Найвідоміший приклад подала Польща, завдяки папі Іванові Павлові II. Але підпільна католицька церква зіграла важливу роль і в Словаччині, а празький кардинал Франтішек Томашек мав великий моральний авторитет. У Західній Україні також була підпільна церква: заборонена уніятська, яка обрядовістю не відрізнялася від російського православ'я, але підпорядковувалася Римові. У Словенії та Угорщині, двох переважно католицьких країнах, церква була одним зі складників опозиційної культури, як і лютеранська церква в НДР.

Четвертий тип опозиції походив із контркультури. Комуністичні режими переважно не забороняли рок-музики, але толерували не всю її. У Чехословаччині, батьківщині найвідомішого підпільного рок-гурту «Plastic People of the Universe», кожен музикант мусив дістати дозвіл на виступи, який видавали після щорічного прослуховування. Через таке середовище, як Джазова секція – помірно толерована секція офіційної спілки композиторів – багато чехів приходили від альтернативної культури до альтернативної політики. Поза дозволеним офіціозом музика також існувала в буквальному підпіллі: вона поширювалася в самвидавних публікаціях і через неформальні зв'язки. Найкращим прикладом є музика панк, найпоширеніша в Польщі та Слове-

нії. Підпільна музика чимось нагадувала церкву: то не була форма власне опозиції, а середовище, де чимало людей відкрили для себе опозицію і, водночас, ресурс (контактів і стратегій) для самої опозиції.

Зрештою, існувала націоналістична опозиція. Вона була старша за всі інші й сягала корінням 1940-х років і приходу комуністів. Націоналістична опозиція зосереджувалася на суверенітеті як найважливішій справі та на збереженні національних культурних традицій. Перше було не-реальною мрією аж до останніх років комуністичного правління; друге часто було справою емігрантських спільнот, які були важливим ресурсом для всіх націй Центральної Європи. Націоналістична опозиція мала найбільше значення в Україні, де Українська Гельсинська спілка вказала дорогу іншим, та в Словенії, де 1981 року група інтелектуалів заснувала журнал «Nova revija», що встановив форми опозиції, ґрунтовані на словенській національній культурі.

Сукупність усіх цих складників дисидентства спричинила подію, що матиме величезний вплив на цілий регіон: 1980 року виникла професійна спілка «Солідарність». Численні страйки в липні-серпні 1980 року й тісна співпраця інтелектуалів із КОРу і робітників, особливо на балтійському узбережжі, змусили польський уряд до переговорів із робітниками гданської корабельні, яких очолював Лех Валенса. Результатом став піврічний період, упродовж якого режим мирився з дедалі незалежнішою організацією, чисельність якої сягнула 10 мільйонів осіб (майже кожен п'ятий дорослий мешканець Польщі). «Солідарність» була драматичною ілюстрацією альтернативи тотальному комуністичному контролю: незалежна організація суспільства знизу. Вона полонила увагу не лише Заходу, але й незалежних мислителів усієї Центральної Європи.

Такий, у загальних рисах, погляд на падіння комунізму з відстані лише десятиріччя. Кожна з цих інтерпретацій щось додає до історії, бо жодна окрема теорія не годна пояснити таку епохальну подію, як революція 1989 року. Советські реформи, економічна криза й дисидентство допоможуть збагнути якусь частину феномена 1989 року, але без історії суспільних рухів 1980-х картина буде неповна.

Це стане очевидним, коли спробуємо замислитися, що вивело на вулиці людей у 1989 році. Навіть коли ми візьмемо до уваги такі істотні причини для масової підтримки змін, нам все ще треба зрозуміти, чому люди відчували потребу поводитися так, як це було у Вроцлаві, Празі або Ляйпцигу. Дисиденти, хоч би які знані на Заході, не могли зініціювати того суспільного зрушення, яке започаткував Горбачов. Чи багато людей захоче наражатися на репресії через текст ув'язненого драматурга або промову комуністичного лідера? Вірогідність цього не більша, ніж припущення, нібито натовп у Петрограді в 1917 році вивчав Леніна або Маркса. Ідеї – навіть коли йдеться про свободу й утиски, або про економічні втрати – не перетворюються на дії автоматично.

Ми також не знаємо, чому 1989 рік саме так виглядав і саме так сприймався. Наприклад, юрба, раптово здобувши волю, мусить бути мстивою, навіть жорстокою. Вона має відчувати нехіль до компромісів і домагатися (йдучи до виборчих урн) швидких змін. Кожен, хто знає Центральну Європу, зауважить, що такі погляди звичні нині, але не 1989 року. Навпаки, тоді прикметною була інтелігентна, переможна іронія. Скрізь – від виборчого плакату «Солідарности» з Гарі Купером із «Рівно опівдні», який вимахує бюлетенем для голосування, до празького транспаранту з написом: «Що ж, товариші, ви вибили комунізм із наших голів...» чи угорського плакату, на якому цілувалися Леонід Брежнев з Ерихом Гонекером, – саме сміх підкреслював серйозність змін. У Центральній Європі віддали перевагу іронічним протестам перед гаслами, що обіцяли винищити комуністів (а такі голоси теж були). Вони сприйняли протест, який стосувався не лише політичної та економічної влади, але також екологічних та інших проблем. Протест став звичною частиною повсякденного життя у більшості міст. Саме суспільні рухи, що є головними дійовими особами цієї книжки, створили такий стиль революції.

Більшість спостерігачів, як у Центральній Європі, так і поза нею, революції заскочили зненацька, і своїм темпом, і масовістю. Активісти низових рухів були здивовані менше, адже стиль, спосіб дій, мова і гасла масових суспільних рухів 1989 року були наслідком їхньої діяльності впродовж

кількох років. Здебільшого ані дисидентські лідери, ані реформатори в середовищі комуністів не прагнули мобілізувати суспільство (до страйків чи демонстрацій); навпаки, саме нові рухи привели карнавал у місто. Вони створили рамки, а також мову революцій. Люди голосували чи маніфестували почасти тому, що навчилися від цих рухів, як це робиться, та засвоїли (на той момент) їхні цілі. Зваживши на карнавал, ми зможемо міркувати про 1989 рік без покликів на «чудеса», «владу народу» і «несподіванку».

Деякі суспільні рухи з цієї оповіді добре знані; про більшість із них тепер практично забули. Коли я почав цей проєкт у Польщі, мене цікавило вивчення всякої опозиційної діяльності в останнє десятиріччя комунізму. В доборі свідчень я керувався доволі грубою ознакою, – до неї вдавався багато хто з моїх вроцлавських друзів. Вони могли сказати, що рекомендований мені активіст «конкретний». Як я почав розуміти, це саме й був найпотрібніший мені тип людини. «Конкретний» означав зосереджений на реальності: на щоденних проблемах і реалістичних, ефективних засобах їх розв'язати, чи принаймні виявити. «Конкретний» – це хтось, хто знає, як зорганізувати демонстрацію чи використати медіа, або хтось, здатний успішно втілити певні ідеї. Протилежністю – а таких я теж зустрічав чимало – буде хтось, хто знається на аналізі комуністичної системи або опозиції й вірить у потугу руйнівної критики. Правда про працівників комуністичної системи або, скажімо, обіцянка лібералізму була для таких активістів передумовою опозиційності. Хоча ставало дедалі очевидніше, що з середини 1980-х років час «правдомовців» минав, відкриваючи шлях для тих, кого я називаю «конкретним» поколінням*.

* Різниця між *конкретним* і *неконкретним*, зрештою, не те саме, що різниця між активним і пасивним. Гарячого прихильника підпільного опору можна не вважати *конкретним*. Ці терміни слід передавати як реалістичний та ідеалістичний, за винятком того, що «реалістичний», на відміну від *конкретного*, може містити певний песимізм чи зневіру. «Прагматичний» також не дуже добрий відповідник: демонстрації й протести, що їх організували *конкретні* активісти, навряд чи були речами прагматичними.

Конкретні активісти поєднували підтримку практичних дій із новим підходом до плюралізму. Це був не просто толерантний плюралізм партій або рухів, де один може бути соціалістом, а інший – консерватором, хтось зосереджуватиметься на проблемах навколишнього середовища, а інші – на безпеці ядерної війни. Я назвав би це *внутрішнім плюралізмом*: хтось змішує й обирає ідентичності і проблеми, залежно від того, що потрібно для перемоги над комуністами. Націоналіст-пацифіст або проринковий зелений не були аж такою рідкістю. Хтось міг навіть підтримувати ідеї, в які не вірив (допомагаючи на демонстраціях або висловлюючи в своїх публікаціях), доки вони поглиблювали дестабілізацію комуністичної системи.

Промовистою тактикою конкретних активістів було використання проблем, що оприявнювали подиву гідну слабкість комуністичних режимів. Це великою мірою завдячувало інтелектуалам-дисидентам старшого покоління (Вацлав Гавел, Яцек Куронь), які писали, що опозиція до комуністичної системи може виражатися у розмаїтих формах. Саме тому, що комуністи прагнули контролювати кожен суспільну сферу (навіть коли це було неможливо), всяка незалежна діяльність, хоч якою аполітичною здаватиметься, послаблюватиме владу режиму.

Але комуністів завжди найпростіше атакувати в питаннях національного суверенітету, утисків свободи слова чи фальшування історії. Нова опозиція, натомість, звернулася до царин, де напозір не існувало особливої незгоди: рух тверезости у Варшаві, пошана до народних традицій у Львові, марш проти ядерної небезпеки у Будапешті, кампанія за чистоту у Братиславі. Саме своєю безневинністю ці акції заганяли режими у глухий кут. З тієї самої причини їх також легше сприймали люди, раніше до опозиційної діяльності не причетні. Ці ідеї не були відлячно підіривними, й не виглядало на те, що держава може когось заарештувати за участь у таких акціях. Як наслідок, ці конфлікти поглиблювали відмінності між державою та суспільством, усуваючи перед ним бар'єри до участі в акціях.

Такі відмінності існували у кожній із країн Центральної Європи. Народжене між 1957 і 1970 роками покоління саме

цим і відрізнялося від своїх попередників. Страйкарі у Польщі 1988 року; студенти, що демонстрували, а потім страйкували у Празі; яскраво успішне Товариство молодих демократів (Фідес) – партія, що не приймала тих, кому понад 35 років – в Угорщині; заповзятливі журналісти словенського молодіжного тижневика «Mladina»; молоді націоналісти у Львові: ніхто з них не пам'ятав 1968 (а тим більше 1945 року) й не хотів продовження тих старих битв. Звісно, вони були в опозиції до комунізму, але не пропонували іншої ідеології на його місце.

Звісно, були представники старої опозиції, що підтримували (або приєдналися) до молодших *конкретних* колег; деякі рухи, як-от польська кампанія за тверезість, повністю склалися з людей, що мали понад 40 років. Але загалом поділ зберігався. Навіть і на Заході, куди я оглядався, шукаючи тих, хто в демократичних країнах співпрацює з Центральною Європою, я зауважив різке подібну річ: там також були люди, які рвалися в бій, вірячи в те, що можна «щось робити», тим часом як старші теоретизували.

Актори у цій п'єсі – вочевидь не драми, хоч і комедією багато хто назвати це не погодиться – це суспільні рухи: групи людей, що поділяють колективну ідентичність (а інколи і стиль життя), які прагнуть згуртувати інших навколо певних проблем. Але (як засвідчують мої пошуки *конкретних*) люди, що творили ці рухи, можуть краще допомогти нам зрозуміти, чим ці рухи були, звідки походили і який був їхній стосунок до інших рухів. Отже, попри загрозу Perezaludniti scenu, представники більшості рухів також на ній з'являтимуться.

Хоча я інтенсивно опрацьовував самвидав і особисті архіви, ця книжка значною мірою є усною історією 1989 року. Варто звернути уваги на пастки цього підходу. В таких спогадах є лакуни, але це найменше хвилює сучасного історика. Значно важливішою є схильність учасників подій перебільшувати свою роль, свідомо чи ні, й зображувати саме свою активність головною запорукою успіху революції. Історія, яку розповідаєш «сторонній» третій особі, також добре надається для зведення старих особистих рахунків з конкурентами. Усі ці застереження не меншою мірою

актуальні для писемних джерел, й кожен прискіпливий історик мусить брати їх до уваги. Наприклад, я здебільшого не зважав на прохолодні розповіді моїх співрозмовників про інших, а історії про особисті заслуги сприймав з часткою сумніву.

Також існують темні питання агентів, таємних фондів й поліційних маніпуляцій. Здається, що за кожним рухом, кожною важливою подією у Центральній Європі тягнуться чутки про інформаторів або підозрілі зв'язки з тим або іншим режимом. Ці історії не можна ані спростувати, ані довести у ближчому майбутньому, чи й будь-коли, тож я вирішив поминути їх у цій книжці. Коли років через двадцять у Москві, Вашингтоні та центральноєвропейських столицях відповідні документи побачать світло денне, виявиться, що успіхи або невдачі певних рухів або осіб поставнуть у зовсім іншому світлі. А тим часом, я вважаю, ми можемо спокійно оцінити виставу без надто ґрунтовних розмірковувань про шкиви й нитки, що змушували (а може, й ні) наших героїв танцювати.

Пишучи про опозицію до комунізму у 1980-ті роки, слід почати з Польщі. Поляки – єдині, хто кілька разів виступав проти комуністичного правління, насамперед у заворушеннях 1956, 1968, 1970, 1976 і 1980 років. Останній із цих заколотів, постання «Солідарности», був найістотношою альтернативою до комунізму в Центральній Європі. Її вплив на цілий регіон годі переоцінити, навіть після того, як генерал Войцех Ярузельський скерував проти неї танки і міліцію і ввів 13 грудня 1981 року військовий стан. Завдяки експериментові «Солідарности» у Польщі порівняно з будь-якою іншою країною значно більше людей мали досвід незалежної політичної активності. Саме тому перші розділи цієї книжки зосереджуватимуться переважно на польських рухах. А потім ми побачимо, як промовисте розмаїття й сила польської опозиції надихатиме решту регіону протягом 1989 року.

Те, що почалося лише як карнавал, стало революцією. Моя історія революції 1989 року відрізняється від тих, що написали інші. Замість починатися в Москві або Гданську й ширитися навкруги, вона повертається й перетинає кордо-

ни, шукаючи паралелей і впливів. Тут немає чудесних подій, а лише багато років зосередженої праці. Актори в ній не знані дисиденти-інтелектуали й жорстокі комуністи, а сотні менш відомих людей, більшість із яких, як я вже писав, щойно відзначили 45-річчя. Зрештою, це не песимістична історія розпачливо бідних суспільств, що вимагали ліпшого рівня життя й ставали брутальними, коли їхні мрії виявлялися ілюзіями. Це, натомість, історія людей, які почали пробувати змінити те, що можна змінити (або те, у зміну чого вірилося). Коли вони досягали успіху, їхні «конкретні» зусилля долучалися до революції.

З плином років термін «революція» зникає; люди навіть у Центральній Європі говорять про «зміни», «трансформацію» або просто «1989 рік». Але масштаб змін – політичних, економічних, суспільних, культурних – плюс стрімкість втілення в життя роблять кожне інше слово на їхнє окреслення дивним і навіть тенденційним. Ми побачимо, що чимало сподівань учасників подій не було зrealізовано. Але достатньо поговорити з ними через десятиріччя – у парламентських кабінетах або віддалених гірських халупах, у просторах корпоративних офісах або інтернет-кав'ярнях (чи навіть через інтернет), аби зрозуміти, що Центральна Європа змінилася докорінно й безповоротно. І це є світ, який створили, принаймні почасти, вони самі.

Частина перша

Актори,
сцени,
репертуар

Розділ 1

Їсти крокодила ложкою, або Путівник до підпілля

Пастка амністії

Що робитиме герой підпілля, вийшовши з в'язниці? Розглянемо тяжке випробування Владислава Фрасинюка в Польщі. Бувши в серпні 1980 року двадцятип'ятирічним водієм автобуса у Вроцлаві, він хутко виріс до голови регіональної «Солідарности» Нижньої Силезії, ставши (разом зі Збігневом Буяком у Варшаві та кількома іншими) новою зіркою серед молодших лідерів профспілки. Коли у грудні 1981 року генерал Ярузельський запровадив військовий стан, Фрасинюк серед небагатьох провідних профспілкових діячів зміг уникнути ув'язнення завдяки кіношній утечі з потягу на ходу й допомозі дружньо налаштованого залізничника. Коли в жовтні 1982 року його таки схопили, то присудили шість років в'язниці – один із найдовших термінів для будь-кого з опозиціонерів. І мало хто лишався у в'язниці так довго, як Фрасинюк; із двома вироками, доданими під час його ув'язнення – зокрема, за «образу працівника в'язниці» – його звільнили за амністією лише в липні 1984 року.

Опинившись у Вроцлаві, Фрасинюк збагнув, що лишився сам. У Польщі надто добре знали його обличчя, аби він міг легко повернутися до підпілля. Навіть якби йому щастило уникати поліції* й знову ховатися, кожен, хто сам ховався,

* У комуністичному світі були три види поліції. Звичайну поліцію часто називали «міліція»; цікаво, що багато громадян почали асоціювати

мусив би подумати двічі, перш ніж зустрічатися з ним, через страх бути схопленим. З іншого боку, міркував він, знані обличчя – це саме те, чого потребувала опозиція. Анонімність гарантувала активістові підпілля певну безпеку і водночас притуплювала лезо опору, бо підтримувала щоденний ритуал таємности. Після запровадження військового стану підпілля – ніби рух опору часів Другої світової війни – звертаючись до польського суспільства, вживало псевдоніми. Але хто слухатиме тих, чії імена нічого не говорять? Через анонімність своїх відозв «Солідарність» навіть ризикувала потрапити в халепу: таємна поліція могла поширювати (й таки поширювала) фальшиві заяви, що виглядали як справжні.

Тим часом на заводах послідовні кількарізкові арешти зліквідували керівництво «Солідарности»; старої гвардії, як казав Фрасинюк, не лишилося. Він зустрівся з Марком Мушинським, хіміком із Політехнічного інституту, який тепер очолював регіональний страйковий комітет «Солідарности» в Нижній Силезії. Мушинський сказав Фрасинюкові, що втомився і збирається піти з підпілля. Але ім'я «Мушинський» було фактично єдиним упізнаваним іменем, яке «Солідарність» іще мала в регіоні. Без нього не мало жодного значення: анонімне підпілля чи ні, адже в кожному разі імен ніхто не знав. Фрасинюк переконав Мушинського залишитися, але хотів знати, якою має бути його власна роль.

Фрасинюк потрапив до пастки, з якої 1984 року не було очевидного виходу. Він сподівався створити «надпільне представництво підпільних структур» – це мали бути речники профспілки, доки тривала неминуче таємна робота

назву «поліція» з демократичною, правовою державою. Я використовую цю останню назву задля зручності. Друга – це органи безпеки (SB або UB в Польщі – звідси прізвисько «убек»), StB у Чехословаччині, «Штази» в НДР, КГБ у Советському Союзі тощо), працівники Міністерства внутрішніх справ. Хоча назва є дещо оманливою, я називатиму їх «секретна поліція», оскільки їхня роль була почасти прихованою, і ця назва вже поширена. Нарешті, Польщу у 1980-ті роки також було ошасливлено ZOMO (Zmotoryzowany Oddział Milicji Obywatelskiej, тобто Мобільний загін цивільної міліції), ударними загонами за військового стану, що їх особливо ненавиділа більшість громадян. Я називатиму їх «каральною поліцією».

(збір членських внесків, поширення листівок). Для Мушинського надпілля означало політику з великої літери «П», справжня робота профспілки була підпільною. Фрасинюк відчував, що обидва види роботи потрібні, але його мрію нелегко втілити в життя. На заводах, де така відкритість найбільше заспокоїла би побоювання робітників, які пережили крах надій 1980 року і знали, що їм більше нікуди йти, про таке годі було думати: підпільника, який вийшов би на світло, вмить вигнали би з роботи або заарештували.

Через місяць після звільнення Фрасинюк знову опинився у в'язниці, коли у своєму старому автобусному парку на вулиці Грабішинській спробував покласти квіти до меморіальної дошки, яка вшановувала заснування вроцлавської «Солідарности». То була важлива ритуальна дія, публічне ствердження, що боротьба триває, але супроводжував його тоді лише Юзеф Пінбор, котрий 1981 року був Фрасинюковим заступником. Звільнений знову через два місяці, Фрасинюк намагався пропагувати ідею відкритості серед найвищого керівництва «Солідарности». Він звернувся до інших досвідчених діячів профспілкового руху, що також не могли повернутися до таємної роботи. Декілька осіб дослухалися й погодилися в лютому 1985 року зустрітися в Гданську.

Фрасинюк розуміє, скільки проблем буде з відкритістю: вона вимагатиме або мовчазного дозволу режиму, або достатньої обережності, щоб арешти відбувалися після виголошеної заяви або зробленого вчинку. Гданськ був зачаклованим містом: Нобелівська премія Леха Валенси 1983 року унеможливила його арешт, і Фрасинюкові здавалося, ніби кожен у місті відчував можливість проведення відкритої політики. Отже, зустріч не була таємницею; позбувшись поліційного «хвоста», Фрасинюк під'їхав до потрібного будинку і побачив навколо нього поліційні кордони. «Я був страшенно розлючений», пригадує він, проте таки ввійшов. Фрасинюка, Богдана Ліса й Адама Міхніка заарештували й на показовому суді, що відбувся навесні, засудили до трьох із половиною років ув'язнення.

Важко уявити, як на той час могло статися по-іншому. І не лише тому, що Фрасинюк зіткнувся з непохитним комуністичним режимом, а радше тому, що його план відновити

«Солідарність» згори був саме тим, чого режим очікував і чому міг запобігти. Гданська справа дозволила режимові зобразити «Солідарність» купкою ізольованих радикалів, відірваних від суспільства. Урядовий речник Єжи Урбан на своїх щотижневих прес-конференціях глузував із жалогідности зусиль опозиції. Кілька місяців перебування Фрасинюка на волі 1984–1985 років були найгіршим часом для участі в польській опозиції, принаймні з 1978 року. Здавалося, що позазаконна процедура гданського суду й супровідна риторика засвідчили повернення мало не до сталінських часів.

Репресії в комуністичних країнах від самого початку здавалися звичайним способом вести справи. Аби зліквідувати дискусії та протести, комуністичні режими ув'язнювали, били й убивали своїх супротивників, і видатних, і пересічних. Проте викрадення, катування й убивство знаного католицького священика було особливим випадком, майже неймовірним від часу Сталінової смерті 1953 року. Отець Єжи Попелушко був найвідомішим постійним організатором «Молебнів за Вітчизну», в яких літургія, а надто проповідь, стали вираженням політичної опозиції та національної гордості. Попелушкові проповіді не лише підтримували «Солідарність» і права людини, а й закликали парафіян (і паломників з усієї Польщі) в костелі на півночі Варшави до громадянської непокори. Наприкінці жовтня 1984 року троє мерзотників-офіцерів таємної поліції – вочевидь не криючись від свого безпосереднього начальства – зупинили автомобіль о. Попелушка на безлюдному шосе, зв'язали священика, запхали до багажника своєї машини й неприємного скинули до водойми, де його тіло знайшли майже через два тижні.

Такий огидний учинок, і образа та горе за втратою такої шанованої людини, змусили польську опозицію переглянути свої пріоритети. Чи триває обрахунок опору? Чи вбивство Попелушка означало, що будь-яка відверта діяльність – навіть із церковної катедри – є надто небезпечна? Чи це означає, що комуністи перейшли межу і тепер їм слід протистояти навіть іще жорсткіше? Чи на це насильство слід відповісти рівнозначною відплатою а чи ненасильницьким

опором? «Солідарність» під проводом Леха Валенси обрала гідну путь, оплакуючи втрату, а не готуючи помсту. Валенса на могилі Попелушка закликав поляків утриматися від демонстрацій. Стаття в провідному тижневику підпілля за підписами чотирьох лідерів «Солідарности» навіть твердила «Ми всі винні»; автори писали, що можна було би зробити більше, щоб передбачити такий напад і запобігти йому¹. Тим часом зацікавила нація дивилася, як влада дбала про себе, зорганізувавши ефектний, трансльований телебаченням судовий процес над убивцями.

Комуністичні режими кожне істотне протистояння з суспільством залагоджували тим, що вони називали *нормалізацією*: репресії проти непокірних поєднувалися з винагородами (зазвичай, споживчими пільгами і націоналістичною риторикою) для конформістів. Також влада лаштувала нові демократичні фасади, що могли запевнити народ і світ, що вона дослухалася до критики, виголошеної впродовж недавніх заворушень – і надалі, за допомогою так званих здорових елементів у суспільстві, ставитиметься до наболілих проблем належно й цивілізовано. У певному розумінні, нормалізація була лиховіснішою за стару грубу силу. Остання викликала обурення, а перша забивала клин між опозицією та суспільством.

Нормалізація виявилася ефективною в Угорщині після 1956 року, в Східній Німеччині після спорудження 1961 року Берлінського муру, і в Чехословаччині після 1968 року. Питання полягало в тому, чи вона спрацює в Польщі після військового стану. Амністії політичних в'язнів були важливою частиною комуністичної стратегії, що дозволяли комуністам виглядати доброзичливими, навіть щодо невдячних дисидентів. Після формального скасування військового стану 1983 року польські комуністи оголосили кілька амністій та виявили, що часто вигідніше мати колишніх дисидентів на волі, але безсиліх, ніж у в'язниці, але як символ комуністичних тортур. Після останньої амністії, у вересні 1986 року, багато хто з «Солідарности» сумнівався, чи опозиція взагалі виживе.

Вбивство Попелушка показало ціну конспірації, але «Солідарність» виявлася обмеженою ще й в інший спосіб.

Після оголошення військового стану гасло профспілки стало «Солідарність живе!», мальоване на стінах, друковане на першій сторінці підпільних газет або висвічене на телеекранах у вечірніх новинах за допомогою піратської апаратури. Проте, чи жила «Солідарність»? У лютому 1985 року уряд оголосив, що скоро підвищить ціни. Хоча це зростання не сягнуло того розміру, що спровокував повстання у грудні 1970, червні 1976 чи серпні 1980 років, воно свідчило, що особливих змін сподіватися годі: нормалізація чи ні, режим до болючих економічних заходів удасться, хай і після символічної «консультації» з суспільством. У відповідь Лех Валенса і керівництво «Солідарности» закликали до короткої зупинки роботи по всій країні, що мала відбутися 28 лютого опівдні. Після 1982 року це була перша спроба загальнодержавного узгодженого заходу, й активісти на фабриках по всій країні почали завзято готуватися до цієї перевірки відданості робітників профспілці.

В ніч перед страйком Валенса його скасував. Уряд погодився пом'якшити деякі – але не всі – підвищення цін. Безумовно, це був успіх «Солідарности»: профспілка змусила уряд поступитися, і в такий спосіб непрямом визнати, що вона чинить вплив на суспільство, попри нові напади на її активістів. Проте «Солідарність» певною мірою наслідувала методи уряду, скасувавши страйк без погодження з рядовими членами (таке погодження визнали за справу неможливу). Яскраво засвідчивши розрив між керівництвом і рядовими членами, профспілка втратила можливість виявити глибину підтримки і відданості, яку вона досі мала, і показати свою силу (якщо вона ще залишалася) суспільству і комуністам. Ба більше, у контексті гданських арештів того-таки місяця скасований страйк поставив питання, чи опозиція взагалі ще існує.

Ці сумніви доводили мало не до божевілья Павла Коцембу, студентського активіста у Вроцлаві, котрий глузливо називав старших членів «Солідарности» «старими сліпими пердунами». Так само безжальним він був до своїх ровесників. 1986 року він намагався зорганізувати протест на підтримку Фрасинюка, побитого у в'язниці: «Підходжу я до одного, – скаржився він місцевій студентській газеті, – і

кажу йому: “Слухай, брате, Владка побили... треба нам зробити щось таке конкретне, що мало б ім'я, обличчя. І той тип каже, що це чудово, але він не може того зробити, бо “гмм”. І це “гмм” означає, що він залучений до видання *бібули* [самвидав]. І тут постає дуже просте запитання: на біса тоді потрібна ця *бібула*?»². Тягар підпілля, вважав Коцемба, насправді дає підстави ухилятися від публічних учинків із виразом бездоганного героїства. Коцемба знайшов кілька друзів, які вийдуть із транспарантом й листівками, вимагаючи звільнення Фрасинюка.

Приблизно в той час, коли Фрасинюк був під судом у Гданську, четверо краківських профспілкових лідерів потрапили з в'язниці до пастки амністії. То була «Четвірка» – Станіслав Гандзлік, Едвард Новак, Ян Чесельський і Мечислав Гіль, легенди 1980–1981 років, тепер дещо незручні постаті. Вони стали небажаними гостями на сталеливарному заводі імені Леніна в Новій Гуті, де працювали й провадили організаційну діяльність до військового стану. Нова Гута, де із близько сорока тисяч робітників більшість (я часто чув неймовірне твердження про сімдесят відсотків) досі платила членські внески «Солідарности», була оголеним нервом у конфлікті «Солідарности» з режимом. Багато людей тут були певні, що вихід із підпілля – це небезпечна тактика, яка може тільки розладнати дбайливо плекану єдність профспілки.

Едвард Новак побачив слабкість за цією силою. Він пригадує, що влітку 1985 року він почувався у в'язниці «вдесятеро гірше, ніж упродовж півтора року в ув'язненні одразу після запровадження “військового стану”». Було тяжче: почуття ізоляції, покинутості, якоїсь безпорадності, почуття, що, власне, для кого ми це все робимо?». Пересічна особа була більше ніж просто байдужа до боротьби «Солідарности», незалежно від того, наскільки запеклою була ця боротьба на заводах, подібних до Нової Гуті. Новак відчув навіть ворожість: траплялося чути, як люди міркують: «Чому вони це роблять, хто їх про це просив?». Шляхетна боротьба знову перетворилася на донкіхотський, самотній бій, попри мільйони платників членських внесків, що ними профспілка колись пишалася.

Заспокоїтися після довгих місяців у в'язниці й років у підпіллі було для Новака так само немислимо, як і для Фрасинюка. Коли йому відмовили у праці на сталеливарному заводі, двері до підпільного профсоюзу перед ним також зачинилися. Отже, він і решта «Четвірки» сформували Тимчасову раду робітників сталеливарної промисловості і почали відкрито з'являтися на демонстраціях та зборах. Вони сподівалися в такий спосіб повернути «Солідарності» людське обличчя й показати, що особиста мужність перед небезпекою переслідувань можлива, як і колись. Найпоширенішим аргументом на користь демонстрацій був той, що вони потрібні як доказ, що «Солідарність» живе». Якщо в 1982 році це мало значення, то в 1986-му, визнає Новак, «доходило до того, що ми переконували самих себе, які ми чудові, видатні і мужні. Але на отчення це не впливало. Ніяк». Тож поліції було легко перешкодити «Четвірці». За Новаком постійно стежили й затримували його до початку більшості демонстрацій; оскільки він знайшов роботу на напівприватній фірмі, йому було нелегко просити про кілька днів відпустки, аби втекти від поліції. Але найбільше значення мало не це, позаяк не це було справжньою профспілковою роботою, в яку він вірив.

Новак хотів, щоб «Солідарність» не просто виживала. У традиції націоналістів дев'ятнадцятого століття, що кликали відкривати школи й кооперативи, а не штурмувати фортеці, він називав себе позитивістом, врівноважуючи принциповий ідеалізм Гандзліка. Поки Гандзлік та інші наполягали на збільшенні кількості страйків і демонстрацій, сподіваючися спровокувати революцію, Новак закликав до прагматизму. Він хотів, аби люди думали про економіку, хотів розвивати нові конкретні програми, формувати незалежні структури. Але коли «Четвірка» опитала дев'яносто двох членів керівництва «Солідарности» на сталеливарні, вони не знайшли жодного, хто погодився б із ними (хоча обидві сторони не полишили співпраці).

З програмного погляду «Солідарність» на 1985 рік була істотно розколота. Поділ між Новаком і його колишніми колегами з Нової Гути скидався на не менш драматичні конфлікти в інших містах. Обидва підходи могли знадобити-

тися, принаймні так серйозно думала в цей час більшість у профспілці, проте, у них було мало спільного. Отже, чим була «Солідарність» 1985–1986 років? Внизу – мільйони відданих або колись відданих: робітники, що досі платили членські внески, студенти, що заробляли на життя виданням підпільної літератури, бабусі, що зберігали фотографії отця Попелушка, і будь-хто, кому трапилася газета підпілля. Нагорі відомі особи: Лех Валенса, Адам Міхнік, Броніслав Геремек, кілька інших. Вони важили, насамперед, для західної преси: навіть із в'язниці подавали про себе звістки і підтримували контакти з Заходом. Але для пересічного поляка вони з тим самим успіхом могли бути і в Сибіру.

Завдання полягало в тому, щоб якимось сполучити ці два світи. Коли Владислав Фрасинюк або краківська «Четвірка» повернулися додому з в'язниці і продовжили діяльність, вони відродили «Солідарність» у спосіб, в який це не могла зробити жодна підпільна робота (або есеї провідних інтелектуалів). Ані кілька гасел, написаних на стіні, чи майоріння підпільного листка, чи поспішна демонстрація не могли довести, що «Солідарність живе», як це могла зробити відома людина, що поверталася до битви. Хоча на той час їхні спроби здавалися безглуздими, їхня присутність – і нові легальні мережі, що вони створили – виявляться магнітами для нового покоління, яке не могло знайти свого шляху до підпілля. Без них опозиції довелося би починати на порожньому місці.

Політична добродчинність

Питання, як слід протистояти режимові, що одночасно дозволяє політичне вбивство і судить винних у ньому (підсудним у справі Попелушка дали від чотирнадцяти до двадцяти п'яти років), продовжувало розділяти «Солідарність» до моменту, коли вона взяла владу 1989 року (а може, й нині залишається в центрі політичних суперечок). Напередодні вбивства Попелушка активіст руху за права людини і фізик Збігнєв Ромашевський заявив у провокативному інтерв'ю, що настав час повернутися до легальної роботи: «Я збираюся просто робити те, що робив раніше [в роки перед і

впродовж легального періоду «Солідарности»]... діяти відкрито». Ромашевський доводив, що правову норму слід захищати активно: прості повідомлення про утиски уподібнили підпільну пресу до «хроніки мучеників» чи телефонної книги. І справді, списки сотень ув'язнених, затриманих, побитих чи оштрафованих людей давали навіть супротивний ефект: чи хтось захоче долучитися до шереду мучеників задія того тільки, аби його прізвище було згадано дрібним шрифтом? Ромашевський та інші діячі КОРу першими вжили стратегію відкритої опозиції в захисті прав людини наприкінці 1970-х років; тепер настав час поновити її³.

Вбивство Пенелушка могло лише підтвердити побоювання Ромашевського. Судовий процес засвідчив, що держава здобула монополію на втілення норм права й захищатиме її до кінця. Цю монополію належало підважити. Ромашевський надто добре знав, що більшість репресивних дій залишається непоміченими. Тож слід не інформувати про похмурий стан справ у Польщі, а полегшити його тягар, допомагаючи людям упоратися з режимом, що зробив їх своєю мішенню.

По всій Польщі, а надто в містах, де опозиція була сильною, ті, хто поділяв погано завуальоване розчарування Ромашевського стратегією підпілля, створили широку мережу комітетів втручання. Координацією їхньої діяльності опікувалася Зофія Ромашевська. Вона встановила жорсткі правила: звертання по допомогу не може нікого скомпрометувати; слід старанно складати і дотримуватися бюджетів; нікому не можна відмовити в допомозі через його політичні погляди або тому, що гроші скінчилися. Політична благодійницька робота комітету Ромашевського стала конкретною відповіддю на питання, як далі провадити змістовне протистояння за часів нормалізації. Для окремих активістів цей шлях став стежкою до підпілля і виходом із пастки амністії.

Найуспішнішим було підпілля у Вроцлаві. Двоє з лідерів тамтешньої «Солідарности» – Фрасинюк і Юзеф Піньор – уникли арешту під час запровадження військового стану. Піньор навіть зміг урятувати профспілкові вісім мільйонів злотих, забравши їх за кілька днів до розгрому.

Інший радник «Солідарности», Корнель Моравецький, вів підпільну боротьбу до 1990 року. 1982 року Моравецький створив першу в Польщі підпільну структуру, «Солідарність, що бореться», яка гордо проголосила себе спадкоємцем підпільних партизанських загонів часу Другої світової війни. Зв'язана військовим порядком і глибокою конспірацією, вона символізувала активний польський опір. Вроцлав, либонь, разом із Гданськом, став місцем, де знялася *zadyma*, тобто «завірюха», сутички політизованої молоді з міліцією.

Отже, у Вроцлаві кожен активіст міг зіставити плюси й мінуси підпільної роботи. Одним із тих, хто намагався сполучити два світи партизанщини і позитивізму, був Марек Якубец. Цей вроцлавський інженер у віці за тридцять провів за військового стану у в'язниці чотири місяці. Шукаючи контактів після звільнення, він натрапив на «Солідарність, що бореться» й почав видавати для неї літературу. Його захопила дисципліна й чіткість мети «Солідарности, що бореться», на противагу нескінченним дискусіям, що паралізували решту підпілля. Проте 1984 року Якубец відчув, що формула вичерпує себе: «...Щоразу тяжче було знайти дорогу на таємні зібрання, щоразу тяжче було знайти людей, бо вони просто втомилися, більше не бачили жодного сенсу у цій діяльності... Що найбільше мені дошкуляло – хоча я ніколи не відповів на це запитання – що заважало мені найбільше – це коли *убек** казав: «То що, ви ось так боретесь й соромитесь це визнати?»».

Після того, як Якубец ввіймали під час поліційної облави на «Солідарність, що бореться», він втратив анонімність – «засвітився» і більше не міг провадити підпільну роботу. Він шукав нової праці і почув про «Комісію втручання та законности» Ромашевського. Це була відповідь. Маючи великий зручний будинок і стабільне родинне становище, Якубец почувався щасливцем, зобов'язаним допомогти тим, кому пощастило менше. Його будинок тривалий час був місцем, де герої помережаного

* *Ubek* – прізвисько працівників польської таємної поліції, походить від офіційної назви *Urząd bezpieczeństwa*. – *Ред.*

політичного пейзажу опозиції почувалися бажаними гостями, тому він міг запропонувати допомогу. А головне, він міг гордо тримати голову. Мабуть, він навіть почувався у більшій безпеці: попри смерть отця Попелушка, Якубец стверджував, що «значно важче застрелити того, хто вирізняється». Допомога тим, хто потрапив у біду, успішно повернула активізм до його дому: Ева Якубец, його дружина, була активним діячем «Солідарности» 1980–1981 років, але відступила на другий план, аби опікуватися дітьми під час військового стану. Впродовж наступних п'яти років Ева і Марек будуть одною командою, сміливо роздаючи свої візитки (щось цілком неймовірне в підпіллі!) на демонстраціях, допомагаючи грошима та юридичними порадами, а ще передаючи всі звіти про урядові репресії до західних медій.

Подібна робота відбувалася і в Кракові, де «Комітет захисту законности» об'єднав юристів і колишніх профспілкових підпільних активістів, що вийшли за межі своїх політичних кіл, аби допомогти тим, із ким несправедливо поведися поліція чи суди. Багато хто в групі – як її представник Зигмунт Леник – були пов'язані з підпільною націоналістичною партією Конфедерація незалежної Польщі (КНП). Проте партійна політика була чимось другорядним: важливо, стверджували вони, знайти якусь роботу для зажурених профспілкових діячів «Солідарности» – і вберегти їх від в'язниці. Адвокатська робота повертала в суспільство «засвіченого» активіста, а відтак продовжувала політичну боротьбу іншими засобами.

Для Ришарда Боцяна – як і для Леника з КНП – краківський комітет був прикриттям для законспірованої роботи. Хоча це не був лише привід: Боцяна, що мав юридичну освіту, міг дати пораду батькам побитого студента або робітникові, викинутому з роботи. В такий спосіб, сподівався Боцяна, суспільство не лише поверне собі й використовуватиме свої законні права, але також відродить надії, які мало при народженні «Солідарности». «Ми підставимо шиї, і дістанемо по шиї, але насправді це не так боляче» – такою була наука, яка, сподівався Боцяна, висловлювала його відкритий активізм. Як зрозумів Боцяна, кожен приклад мужності чи

діяльності мусить подіяти на когось, хто його відчув або спостеріг. Саме так «Пьотр», випадковий перехожий, що постраждав на демонстрації взимку 1985 року, став активним членом комітету і зрештою вступив до КНП*.

Громадська робота у Вроцлаві, Кракові та інших місцях, звісно, мала вплив, оскільки ці комітети простягли руку людям, ізольованим від «Солідарности». Але ми можемо уявити альтернативну характеристику цієї сміливої роботи. Можливо, стало легше знайти третій шлях між громадянською війною і капітуляцією тому, що режим пом'якшав? Так чи так, арешти і суди стали менш загальним явищем, після амністії стрімко поменшало політичних в'язнів, надто коли влада замінила ув'язнення за політичні порушення штрафами. Демонстрація правосуддя на процесі у справі Попелушка також була чогось варта. Можливо, це була не лише нормалізація, а й довгоочікувана лібералізація?

Ситуація видавалася песимістичнішою з перспективи опозиції, що мусила постійно відступати. Для більшості штрафи були навіть тяжчим покаранням, ніж ув'язнення. 1987 року, за середньої місячної платні, що коливалася між 15 і 20 тисячами злотих, звичайний штраф за участь у демонстрації чи розповсюдження підпільної літератури складав 50 тисяч злотих**. Небагато хто міг віддати двомісячну зарплату. Штрафи призначали за спрощеною судовою процедурою, після короткого слухання перед суддею; планка для доказів знизилася, а імовірність засудження – зросла. Зазвичай одиницями свідками на таких слуханнях були офіцери, що провадили арешт. Якщо людина відмовлялася платити – а таке траплялося нерідко, – стягували з її зарплати; навіть коли альтернативним варіантом було ув'язнення, суди не часто до нього вдавалися, аби режим міг і

* Боцян пам'ятає його лише за псевдонімом у КНП; за іронією долі, контакт, що зав'язався у легальній сфері, пізніше перекреслила їхня спільна конспіративна політична робота.

** Ева Якубец показала мені свій рахунок штрафів, які вона сплатила 1987 року. Список, можливо, був неповним; він містив понад 120 штрафів, із яких 49 були на суму 50 тисяч, а інші 22 – 40 чи 45 тисяч.

надалі твердити, що в країні немає політичних в'язнів. Студентам було легко кепкувати зі штрафів, що їх неможливо оплатити. Оповідали, що одна молода жінка, яка спостерігала демонстрації для комітету, мала притягнень мало не на півмільйона несплачених штрафів. Але для робітника навіть один штраф міг означати крах. Гроші на сплату штрафу були наче страхуванням, яке уможливлювало опозицію.

Режим мав й інші способи придушення опозиції або обмеження її до кількох фанатичних осіб. Наприклад, за ситуації, коли людина мусила десятиліттями чекати своєї черги придбати авто, держава почала конфіскувати машини, помічені в перевезенні підпільної літератури. Втім, Марек Якубец зрозумів, що, удаючи людське обличчя, режим ставав вразливіший до правних аргументів. На відміну від американських, польські суди воліли не визнавати колективної вини (аби тим самим не визнавати, що опозиція є чимось більшим, ніж ізольованими одинаками). Тож чоловік або дружина звинуваченого в опозиційній діяльності могли вимагати повернути машину. Коли Марек Якубец уперше допоміг виграти таку справу, він виявив, що машину вже перепродали працівникові таємної поліції. У родини була друга зв'язка ключів, тому вони просто забрали машину з-перед будинку поліціанта, потім ховали її, поки шал довколо «крадіжки» вшух. Іншим разом кур'єр підпілля втратив свою «Сиренку» (двоциліндрова реліквія 1960-х років). Цього разу його жінка вимагала не прав на машину, а свою частину в тих сорока тисячах, на які поліція оцінила авто (сподіваючися здерти цю суму за її повернення). Вона отримала свої двадцять тисяч, а поліція продала машину за тринадцять*. Невдовзі після цього практика конфіскацій припинилася, принаймні у Вроцлаві.

Але штрафкування тривало, десятками щомісяця. Люди втрачали роботу, а іноді й дім (якщо вони жили у студентських гуртожитках або робітничих бараках). Без прописки знайти роботу було годі. Втім, гроші виявилися сильною зброєю. Щомісяця Марек і Ева Якубці одержували від

* На той час сума, еквівалентна десь двадцяти долларам на чорному ринку.

тисячі до чотирьох тисяч доларів із Варшави, де Ромашевські розподіляли чималі суми грошей, що надходили з Заходу (такі, як нагорода у сто тисяч доларів, отримана 1987 року від Фундації «Аврора» за роботу на захист прав людини). Гроші обережно обмінювали на чорному ринку. Потім треба було перевірити кожного прохача: чи його звільнили з роботи за розповсюдження листівок «Солідарности», чи за пияцтво? Як і належить за нормального життя, Ева Якубец не лише зберігала звіти про сплачені гроші, але й вимагала від одержувачів розписки про отримання коштів. Із часом подружжя Якубців змогли запропонувати тримісячну компенсацію тому, хто втратив роботу; це вже була майже справжня профспілка.

І ця профспілка була для всіх. Книги рахунків Еви Якубец, дивом збережені попри чотири роки постійних обшуків, пропонує поперечний розріз суспільства, від робітників на люблінських мідних шахтах до студентів і лідерів профспілки у Вроцлаві. Вроцлавську «Солідарність» на той час розділяли тактичні й особисті розбіжності. Вона славилася двома конкурентними організаціями: легальною Регіональною виконавчою комісією Владислава Фрасинюка та підпільним Регіональним страйковим комітетом Марка Мушинського. Обидві ці постаті з'являються у книгах рахунків Еви Якубец, а також на довгих нічних суперечках у гостинному будинку Якубців на вулиці Кохановській. Люди, які, як казав Марек Якубец, могли навіть не впізнати одне одного на вулиці, почувалися безпечно у цій плюралістичній, толерантній атмосфері.

Істотно допомагаючи чільним постатям, як-от Фрасинюк, Якубці таки могли зробити найбільше для «Яся Ковальського, що носить п'ять листівок, якоїсь пересічної, звичайної людини. От його, – пригадує Якубец, – і треба захищати. Якщо його затримують, слід зчинити такий галас, аби вони його швиденько випустили, аби вони не сміли й подумати завдати йому шкоди. Ми вчили людей, що навіть якщо вони одержали подряпину, їм слід одразу йти до лікаря, оглянути її, зареєструвати скаргу».

Якщо довго слухати ці розповіді про спроби сфабрикувати справу проти Марка Якубца, про постійні арешти,

побиття й утиски, спокуса думати про цей період як про «горбачовські роки» лібералізації та гласности просто випаровується. Чи був для когось межею терпіння один візит поліції, а чи постійні утиски через арешти і штрафи, цю межу випробовували. Більшість людей не ризикувала своїм життям, і порівняно небагато зруйнувало свою кар'єру – або це тепер так здається, адже чимало (як і сам Марек Якубец) повернули свою роботу або знайшли кращу – але непевність ніколи не зникала.

Зважаючи на все це, найдивовижніше, що такі люди, як Марек і Ева Якубці, також уважали все це комічним. Під час однієї демонстрації Марек одержав повідомлення, мовляв, «схоже, ніби вся вроцлавська міліція полює на демонстрантів на Свідницькій». Коли він переказував цю інформацію до Варшави по телефону (їхня лінія рідко була зайнятою, аби поліція могла виявити, що їм відомо), втрутився голос: «Не вся, бо я тут на підслуховуванні сиджу». За такого брутального контролю можна або нишкнути від страху, або обертати все на жарт. Їдучи до Варшави на зустрічі з Ромашевськими, Якубец іноді брав із собою своїх маленьких дітей. Звісно, їх оточить поліція, але й діти побачать велике місто. Дехто з підпілля не бачив своїх родин чотири-п'ять років; Якубец та інші показували, що можна вести нормальне, щасливе життя, не кидаючи опозиції.

Зрозуміло, це була серйозна робота, але якщо людина хотіла зберегти здоровий глузд, вона просто не могла сприймати режим так серйозно, як колись дисиденти. Це відбувалося не тому, що він був менш загрозливим, а тому, що його ідеологічні заяви тепер здавалися порожніми і патетичними. Найгірше режим показав себе 1981 року, і майже кожен опозиціонер відсидів у в'язниці впродовж кількох наступних років. Тому було смішно чути, як комуністи досі виголошували гасла братерства і патріотизму. Під час хвилі страйків у серпні 1988 року я спитав Станіслава Гандзліка, чи не боїться він, що комуністи знову можуть відповісти танками, комендантськими годинами і масовими арештами під виглядом національного захисту. «Ні, – відповів він. – Так можна налякати людей лише раз. Вдруге це вже буде смішно»⁴.

Церква й опозиція

Вже давно настав час визирнути за межі Польщі. Куди могла звернутися звичайна жертва несправедливості, якщо вона не жила у суспільстві, багатому на опозиційні традиції, як у Польщі? Якщо й лишалася якась надія, її давала церква. За відсутності легальної опозиції, церкви в Центральній Європі були єдиними офіційними інституціями, що мали якусь незалежність від режимів. Зрештою, за християнською доктриною, «церква» означає не просто ієрархію чи духовництво, а громаду, соціальний простір, де дотримуються і плекають спільну віру. «Громада» змушує думати про відкритість і самоврядування – й іноді, в Центральній Європі, так і бувало. Кожна приведена до бойової готовності церква розв'язувала питання соціального активізму, відкритості і самоврядування по-своєму, залежно від природи громади, так само як і від особистостей представників духовництва, що служило їй. Залученість церков до опозиційної діяльності навіть віддалено ніде не наблизилася до того, що відбувалося в Польщі. Але перш ніж ми повернемося туди, швидкий огляд решти Центральної Європи покаже, що було можливим, а що ні.

Лютеранську церкву у Східній Німеччині – єдину провідну протестантську церкву під комуністичним режимом – держава пильно контролювала. Більшість єпископів і духовництва воліли зосереджуватися лише на служінні своїм невеличким громадам вірян. Деякі, проте, прагнули заохочувати критику вад соціалізму. Надто після 1978 року пастори багатьох великих міст відкрили свої двері громадянам, що хотіли обговорити зміни. Це часто набувало форми семінарів за мир або «молитов за мир». Як і в польській церкві (як ми побачимо), це іноді означало, що невіруючі, навіть атеїсти, знаходили безпечну гавань у церкві, – а хіба забезпечення притулку для вигнанця чи маргінала не є однією з найважливіших церковних функцій? Втім, у вельми пригнобленій НДР ці розмови не вийдуть за межі церковних стін раніше 1989 року.

В Угорщині Католицька церква також уклала мир із режимом, провокуючи навіть іще сильнішу реакцію знизу.

Так звані «базові громади» вірян, що чинили опір і національній церковній бюрократії, і комуністам, розквітли після II Ватиканського собору, а надто у 1970-ті роки. Однією мережею цих громад став рух на чолі з харизматичним отцем Дьордем Булоні, що пропагував ідеї ненасильства і відмови від співпраці з комуністичним режимом. Попри закиди режиму (який запідозрив зв'язки з чехословацькою «Хартією 77»), угорських єпископів і навіть Ватикану, рух Булоні ширшав. 1979 року один його учасник, Йожеф Мерзо, професор математики, був покликаний до армії у віці сорок сім років. Він відмовився і потрапив до в'язниці. Його справа збурила рух, і приклад Мерза наслідували інші люди, відмовляючись від військової служби через переконання. У 1980-ті роки «дядько Йожек» надихатиме нове покоління студентських активістів.

Ніде католицька церква не була під більшим наглядом, аніж у Чехословаччині. З кінця 1940-х років єпископів, священиків і світських активістів ув'язнювали, часто на десять років і більше. Офіційно дозволеною церквою керувала ієрархія ретельно перевірених комуністами чиновників. Якщо менш релігійні чехи терпіли такий стан речей, словаки бунтували. Тут, поряд з офіційною церквою, діяла церква таємна, що на 1980-ті роки розвинула подиву гідну мережу підпільного духівництва і самвидаву. Для більшості словаків ці дві церкви не зустрічалися: належність до легальної церкви з неминучістю супроводжував конформізм. Невеличка меншість чинила впертий опір, часто захочений тим, що вони знали про Польщу. Двоє світських активістів знали Польщу дуже добре. Ян Чарногурський, правник, провів у Польщі тиждень 1976 року й повернувся додому глибоко вражений. Франтішек Міклошко вивчав математику у Варшаві 1975 року. Хоча «ці гори [між Польщею і Словаччиною] занадто високі» – як казав сам Міклошко, словаки були дуже чутливими до польської церкви, надто після обрання папою Івана Павла II 1978 року.

Досить несподівано підпільна віра оприявнилася на богослужінні у Велеграді в липні 1985 року. Приводом до зібрання стала 1100 роковина смерті Св. Методія, який

приніс християнство до Словаччини. Там був папський представник кардинал Агостино Казаролі та празький кардинал Франтішек Томашек. Однак один місцевий політик привітав натовп із чимось більш світським: «фестивалем миру у Велеграді». До загального здивування, натовп зустрів цю кульгаву спробу цензури улюлюканням і свистом. «З того моменту, – пригадує Франтішек Міклошко, – ані йому, ані міністрові культури... не дозволили говорити будь-що, з чим люди не були згодні. Віряни кричали: “Ми хочемо релігійної свободи! Нам потрібний святий отець! Хай живе церква!”». Кардинал Казаролі лише посміхався, а кардинал Томашек пізніше сказав молоді: “Це була не реальність, а сон!”»⁵.

Із ретроспективного погляду велеградська демонстрація вплинула на словаків так, як 1979 року на поляків вплинув перший приїзд до Польщі папи Івана Павла II. Тієї миті підпільна церква вийшла на світло денне, хоча б лише на мить, перед майже 150 тисячами людей. Велеград особливо спонукав до дії молодих католиків. Ева Ключованська, студентка філософії в Університеті Коменського в Братиславі, була в натовпі у Велеграді. На початок осіннього семестру вона сформувала в університеті дискусійну групу (spoločenstvo). Група стала однією з багатьох, до яких тоді приєднувалися католицькі студенти з цілого міста. Ключованська та її друзі таємно зустрічалися у приватному помешканні, аби читати Біблію, говорити про свою віру й обмінюватися самвидавом; вони також разом мандрували⁶. Це було схоже на студентські гуртки в Польщі, хіба що ризик покарань, навіть за спільні молитви, був далеко більший.

Проте відчуття чисельности поступово зменшило страх. Ключованська незабаром вступила до Centrálko, що координувало діяльність дискусійних груп й постачало як самвидав, так і релігійну літературу. Вона почала писати для провідного самвидавного журналу Словаччини «Naboženstvo a súčasnosť». Нарешті, зустріч у Врутках, невеличкому гірському містечку, у грудні 1987 року звела разом студентів з усієї Словаччини, з лідерами підпільної церкви, такими, як Міклошко. Із цієї зустрічі почалося видання нового журналу

«Priloha mladých»; Ключованська стала одним із його редакторів. Цей невеличкий крок позначив певне дозрівання католицької опозиції, яка дедалі урізноманітнювалася, щоб здобути нову аудиторію.

Цю аудиторію нелегко окреслити. Кількість паломників у щорічних походах до найважливіших місць поклоніння у Словаччині – Левочі, Шаштіна, Нітри – один зі способів оцінити католицьку опозицію, кількість якої справді стрімко зростає в середині 1980-х років. Але участь у паломництві – не обов'язково політичний учинок. До кінця ери комунізму для мешканців Чехословаччини найпопулярнішим способом висловити свою незгоду залишалися петиції, як для поляків, либонь, сплата членських внесків «Солідарності». Рух підпільної церкви ще не виступав із петиціями, але всі знали, що це має бути наступним кроком після мобілізації студентів і поширення самвидаву. Навіть коли у грудні 1987 року вони обговорювали цю стратегію, йшлося саме про таку петицію, що її написав моравський фермер Август Навратіл. Петиція (не перша для Навратіла; попередні довели його до психіатричних лікарень і в'язниці) містила не менш як тридцять один пункт*. Навратіл вимагав звільнення Католицької церкви від державного контролю (за якого держава могла, наприклад, позбавити посвячених у сан священників права виконувати свої обов'язки), заповнення вакансій єпископів, католицької преси, семінарій, світських організацій тощо.

Петиція з'явилася у першу неділю різдвяного посту; шість тижнів потому кардинал Томашек висловив свою підтримку, оголосивши, що «боягузтво і страх негідні справжнього християнина»⁷. Більшого заохочення і не треба було. Священники почали збирати підписи після служби, тоді як дискусійні групи старшої школи та університетів усюди поширювали текст петиції. На кінець січня 1988 року зібрали вже 200 тисяч підписів з остаточної повної півмільйонної цифри. Майже 300 тисяч із них надійшло зі Словач-

* Розлога петиція також була чеською традицією. Ця була далекою від рекорду: маніфест реформістської комуністичної групи Obroda, виданий 1988 року, мав вісімдесят шість пунктів.

чини, що складало близько 10 відсотків тамтешнього дорослого населення.

Очевидно, страх, що міг втримати словаків, зник. Але після листа кардинала – сприйнятого майже як виклик – хіба міг насправді чийсь підпис важити більше? Мабуть, пів мільйона підписів були просто знаком, що комуністична влада вирішила дозволити релігійну діяльність як обмежену поступку гласності, тримаючи і надалі в кулаці політичний плюралізм.

Якоюсь мірою це слушно; багато чеських політичних дисидентів дивилися поблажливо на нову незначну опозицію, спричинену петицією Навратіла, і захоплену реакцію словаків. Проте, петиція була не лише словами та підписами на папері. Підписуючи петицію (а надто в комуністичній країні) люди, що її підтримали, могли відчутти приналежність до багатотисячної громадської спільноти, поділяючи чітко означені (і перелічені) переконання й засвідчуючи мінімальний рівень суспільної сміливості. Те, що відсоток підписників у Словаччині був утричі більший (пропорційно до населення), ніж у Чехії, показує нам, що словаки, які загалом виявляли значно менше активності, ніж чехи, мали громадянський потенціал серед вірян католицької церкви. Навратілова петиція розбудила цю громаду, задовго до того, як щось подібне станеться у чеських землях. Справді, 1988 року саме словаки першими виявлять свою єдність на публічній демонстрації.

Якщо десь опозиція могла знайти притулок у церкві, так це в Польщі. Втім, взаємини польської католицької ієрархії з опозицією завжди були двозначними й нерішучими. Хоча окремі священники, як отець Попелушко, підтримували «Солідарність» впродовж її легального існування і військового стану, провідники церкви, як примас кардинал Юзеф Глемп, мали серйозні побоювання щодо лівих тенденцій опозиції та можливої шкоди, що її завдасть нації насильницька конфронтація. Ця історія обачних відносин болісна, але неповна. Так само недостатньо зосередитися на сміливих священниках військового стану, як-от Попелушко чи Генрик Янковський у Гданську, чиї запальні проповіді випробовували межі державних утисків і цензури, під-

тримуючи образ «Солідарности» живим. Церква також була притулком для позитивного активізму, що надихав Едварда Новака чи Якубців.

Отець Людвік Вішневський, поза сумнівом, одна з найбільше недооцінених постатей в історії польської опозиції. Він був тим, кого соціологи називають антрепренером руху – свого роду венчурним капіталістом, котрий прагне вкласти свій час і ресурси своєї церкви в будь-кого, чия діяльність принесе користь суспільству. У 1970-ті роки його присутність у Гданську надихнула рух «Молода Польща», групу молодих консервативних мислителів, що мала потужний вплив на польську політику впродовж двох останніх десятиріч. Потім він був у Любліні влітку 1980 року, коли там розпочалися страйки, поширившись згодом на Гданськ. Його перехід до домініканської церкви у Вроцлаві восени 1981 року був щасливим випадком для міста і допоміг йому стати одним із найактивніших кутків Польщі на наступні вісім років. Під його впливом Вроцлав перейшов від насильницького протистояння до конструктивного, позитивного активізму, особливо серед студентів.

Головною турботою отця Людвіка взимку 1981–1982 років була доля талановитих невтомних «хлопців завірюхи» (*chłopczy od zadymy*), героїв багатьох зіткнень із поліцією у дні, коли Вроцлав був місцем найзапекліших вуличних сутичок. Вони не були по-справжньому в чомусь досвідчені, стверджував він і намагався їх переконати, що вони не здобудуть жодної перемоги за допомогою насильства. Наприкінці він сказав: «ви не матимете жодного значення» без особливого внеску до суспільства. Польща потребує економістів і педагогів, а не кидачів каміння. На відміну від інших духовних осіб (таких, як примас Глемп), котрі просто радили підтримувати мир, Вішневський запропонував конкретну альтернативу в своєму пасторстві, Домініку. Якщо у кожному місті Польщі був душпастор, що збирав довкола себе політично свідому молодь, отець Людвік пішов далі, залучивши їх до позитивної праці. Так Ярослав Обремський, підпільний «робітник», як він себе називав, став лідером Домініка і повірив, що студентське пастирство краще від «усієї цієї біганини» на посаді кур'є-

ра самвидаву; Генрік Фелікс, що провів шість місяців у в'язниці за самвидав, відчув, що він може «грати на всіх фортепіянах» за допомогою пастирства*; і навіть непохитна соціалістка Зузана Домбровська виявила, що Домінік – цікаве місце, де всі, здається, думають про соціальні питання і діяльність так само, як вона. Отець Людвік, до того ж, мав справжню довіру вулиць: він був одним із небагатьох, хто відповів 1986 року на заклик Павла Коцемби до учасників протестів із транспарантами підтримати Фрасишюка.

Тільки-но студенти університету зібралися в одному місці, внесок отця Людвіка дав плоди. З середовища Домініка виросло квазисамоврядування у Вроцлавському університеті. Студентське самоврядування було перекрученим експонатом нормалізації. Закон, що набрав силу 1982 року, але ґрунтувався на проєкті, підготованому ще до застосування жорстких заходів військового стану, справді був досить ліберальним. Але режим зазвичай не зважав на нього у битві, що мала змусити бунтівних студентів та університети підкоритися. Навіть найоптимістичніше налаштовані опозиціонери відступили після того, як парламент потрошив 1985 року основну частину закону, повертаючи позірно студентські повноваження ректорам і надаючи міністерству освіти більше влади над діяльністю університетів. Коцемба, Обремський, Фелікс, Домбровська та деякі інші (разом із Кшиштофом Якубчаком із «Помаранчевої альтернативи») вирішили поєднати дві течії активізму молоді, публічний протест і духовне пробудження, аби створити нову форму незалежної політики. Так виникли «Дванадцять».

Хоча назва звучить претензійно, «Дванадцять» не збиралися бути апостолами. Вони представляли чотири з п'яти факультетів Вроцлавського університету; якби до них приєднався правничий факультет, назва була би «П'ятнадцять». Вони заявили про своє існування в листі до ректора взимку 1986 року, а на початок осені того року фактично стали представництвом студентів. Студенти знали: щоб одержати інформацію про політику університету, треба шукати листів-

* Фелікс тут цитує Яцка Куроня.

ки «Дванадцяти», а ректор навіть надіслав своїх представників для участі в публічному діалозі «Університет наших мрій». Результатом тиску «Дванадцяти», у формі опитувань студентів, листів і зустрічей, стала більша свобода для студентських клубів, студентський внесок до університетського статуту, ремонт гуртожитків і навіть скасування рішення про перетворення нових гуртожитків (багатоповерхових будинків, що їх прозвали «Олівець» і «Крейда» за гострі дахи) на помешкання для поліції.

Це були справді невеличкі кроки – і кожен крок міг виявитися кроком до колаборації, а не до свободи. Але кожен крок нагадував студентам про їхню здатність розв'язувати специфічні, конкретні проблеми. Як Коцемба висловився у типово войовничому інтерв'ю: «Комуністична система дуже часто править за виправдання для лінощів і неробства»⁸. Хоч усі в Польщі читали підпільну пресу, існувало багато приводів не чіпати укріплені інституції, що потроху ускладнювали життя кожного. Замість пристосуватися до суворих правил, установлених для показового самоврядування, «Дванадцять» форсували самоврядування знизу, нормалізуючи університетське життя за власними уявленнями. У такий спосіб вони уникли й поверховости підтриманої режимом участі, й безсилої люті підпілля.

На відміну від інших церковних діячів, Вішневський сприяв дійсному плюралізмові. Особливі політичні або навіть релігійні переконання важили менше, ніж готовність шукати конструктивні відповіді. Тижні суспільно корисних справ, що їх він організував щорічно, збирали провідних опозиційних інтелектуалів з усієї Польщі і молодь Нижньої Силезії задля напружених дискусій і обговорень у церквах Вроцлава. Така сама напруженість і відкритість були і в самому Домініку. В обговореннях філософії Ганді – важливої для отця Людвіка теми – агностики, люди кшталту поета Лешка Будревіча, могли так само легко взяти участь, або навіть читати лекції, як і будь-хто інший. Сам отець Людвік визнавав, що діяльність Домініка – туристичні походи, лекції тощо – не мала особливо релігійного змісту. Проте, казав він, «цього було досить, аби перебувати в межах церковної традиції. Йдеться не про формальну про-

граму, а про забезпечення форми»⁹. Пасторство Вішневського було місцем, «де [студенти] могли бути собою... і мати власну думку». Але, звісно, йшлося і про більше: це було місце зустрічі філософії та конкретного активізму.

Найслабшою опорою нормалізації була обіцянка, що держава піклуватиметься про слухняних громадян. Ніщо не зробило очевидніших дірок у польській сітці безпеки, ніж військовий стан, впродовж якого майже десять тисяч осіб заарештували на багато тижнів чи місяців. Але в Польщі навіть комуністи не могли заперечувати, аби римська католицька церква допомагала в'язням. З першого дня військового стану, з мовчазного схвалення самого кардинала Глемпа, священники та миряни приносили їжу й одяг до таборів інтернування, приходили з молитвами та медичною допомогою. Цю роботу виконала переважно світська еліта: актори, професори і письменники, наближені до церковної ієрархії. Їхня діяльність – що провістила й супроводжувала працю комітетів Ромашевських – була по суті протидією, але (на відміну від Ромашевських) уникала відверто заохочувати активізм.

Кілька церков узяли на себе активнішу роль. Вони стали центрами соціальної служби, надаючи найрізноманітніші поради й допомогу. Людина могла приєднатися до житлового кооперативу, відвідувати курси з історії, знайти водопровідника або адвоката чи піти у паломництво. Найвідоміше з усіх цих пастирств містилося в краківській окрузі Нова Гута. У Новій Гуті церков було мало і вони були віддалені одна від одної, охоплюючи близько 30 тисяч мешканців району; церква в Містшейовіце фактично була лише другою (першу, знану як «Ковчег», збудували під керівництвом тодішнього єпископа Кароля Войтили). Настоятель церкви, отець Казімеж Янцаж, був одним із найзапальніших ораторів у Польщі, що притягував натовпи вірян і патріотів на свої четвергові вечірні проповіді. Ця церква також була місцем, куди надходили посилки до Кракова із Заходу (пожертви голандських церков, французьких робітників або німецьких учнів). Отож це було місце, де могла сформуватися «гуманна» (вислів Едварда Новака) організація, симбіоз політичного і прагматичного.

Там знайшли собі працю і безробітні робітники сталеливарної промисловости, й літні патріотично налаштовані вдови, сортуючи їжу або працюючи на пунктах розподілу.

Одним із таких працівників був Казімеж Фугель, оператор токарного верстата на сталеливарному заводі імені Леніна, що у серпні 1980 року, коли він мав сорок років, виявив у собі організаційний талант. Упродовж наступних страйків на Новій Гуті він навчився координувати й розподіляти їжу та запаси, надіслані від церкви, приватних осіб чи західних профспілок, та пильнувати, щоб усі були нагодовані. Проте його досвід часів військового стану підказав йому, що робити це можна у два способи. Коли він побачив боротьбу ув'язнених активістів за рівний розподіл сигарет, він зрозумів, як сильно він зневажав «соціалістичний» розподіл товарів. Він створив – у в'язниці, а потім і після звільнення – продовольчий банк, до якого люди могли і робити внесок, і одержувати продукти як допомогу. Так народився Соціальний фонд самопомоги робітників. Коли 1983 року отець Янцаж одержав пожертву у тисячу двісті доларів, Фугель купив вантажівку (призначення якої треба було приховувати від поліції) і також – оскільки долар усе ще цінився досить високо в ті дні – почав відсилати дітей робітників до літнього табору. Спочатку вони їздили до будинку матері отця Янцажа; пізніше Фугель знайшов інші місця аж для двохсот дітей щорічно.

Те, що дійсно робили ці пастирства – літні табори, допомога хворим і ув'язненим, різдвяні вечірki – зруйнувало ізоляцію та страх, у який занурив польське суспільство військовий стан. Передусім, ця робота засвідчила, що людина не мусила шукати допомоги лише від держави. Після сорока років державного соціалізму влада чого тільки не обіцяла (і зазвичай давала, хоча чекати доводилося місяці й роки). Але тепер від церкви – а точніше, колег і сусідів – можна було сподіватися літнього відпочинку дітям; торби їжі або потрібної готівки на Різдво, на лікування хворого родича або на допомогу в'язням; юридичної поради; навіть водопровідників, покрівельників і електриків. Ця ідея самопомоги з'явилася із заснуванням 1976 року КОРУ, але тільки після 1981 року вона набула такого масового характеру.

Принаймні на певний час цей активізм міг заступити «Солідарність» як осердя незалежного суспільства. Коли Збігнев Ферчик, «білий комірець» із Нової Гути, який щойно пішов у відставку, запропонував створити в іншій церкві пастирство саме для робітників металургійного заводу, він пригадує, наскільки скептично були налаштовані його друзі. «Але що ми робитимемо?» – запитували вони. «Може, розводитимемо кролів, – відповів Ферчик. – Це неважливо. Аби ми були разом». Інакше кажучи, Ферчик знав, що так само, як і комітети Ромашевських, пастирство може стати місцем, де активіст, опечений у підпіллі, зможе лікувати свої рани й тримати двигун у русі. Засада «давати й одержувати» допомагала окреслити в загальних рисах обмеження соціалістичної економіки і показувала, як легко, насправді, можна оминати державу. Разом із квитками до літнього табору передавалося політичне послання, яке звучало так: «Солідарність» досі жива і ще зіграє свою роль у житті народу.

Дилема робітників

Однією з найулюбленіших мрій «Солідарности» від самого її заснування був *samorząd* – самоврядування. Польською мовою це слово означало більше за «управління»; йшлося також про особисту або групову відповідальність і автономію. Перебирання своєї долі у власні руки – це позитивне досягнення для тих, хто перебуває зліва від центру. Сама «Солідарність» сприяла наділенню цього терміна таким значенням. 1981 року профспілкові діячі уявляли «демократію робітників» і «самоврядну республіку», в якій палата самоврядування у парламенті надаватиме голос представникам заводів, міст і сіл й контролюватиме національну економіку. З 1985 до 1989 року група варшавських журналістів видавала підпільну двотижневу газету «Самоврядна республіка», що обговорювала теорію і висвітлювала спроби робітників, студентів і мешканців округи або села взяти під контроль своє громадське життя.

Хоча користь такого самоуповноваження може видатися очевидною, для більшості опозиції йшлося про щось

більше. Кожен крок видавався щораз зловіснішим у темному світлі нормалізації. Для комуністів самоврядування було способом підновити демократичні фасади, адже старі ритуали комуністичної псевдодемократії (як-от наперед підлаштовані вибори) дещо поблякли. Наприклад, близько тридцяти відсотків виборців (за оцінками «Солідарности») вирішили бойкотувати парламентські вибори в жовтні 1985 року. Коли у 1983–1984 роках комуністи почали захочувати робітниче і студентське самоврядування, опозиція поставилася до цього дуже підозріливо. Прилучення до ради самоврядування, неважливо, які повноваження вона мала, здавалося недалеким від співпраці з ворогом.

У 1980–1981 роках чимала меншість активістів «Солідарности» обстоювала робітниче самоврядування й змушувала комуністичну владу до його легалізації. Навесні 1981 року представники найбільших заводів створили мережу провідних закладів. Вона швидко стала каналом комунікації, паралельним «Солідарности», для активістів по всій країні. Її члени захищали ініціативи запровадження самоврядування, і провідники «Солідарности» не завжди те вітали.

Едвард Новак – один із найстійкіших прибічників цієї ідеї – вказує на суперечності самоврядування: з одного боку, всі на заводі знали одне одного і тому, згодом, могли бути певними, що обраний представник не стане співпрацювати з комуністами. З іншого боку, спокуси влади на заводі були дуже відчутними. Рада робітничого колективу не могла лишитися бездоганною, якщо вона зустрічалася і вела переговори з адміністрацією заводу, хоча бездоганність була однією з найцінніших ознак підпільної опозиції. Якщо хоч один член «Солідарности» висуне свою кандидатуру до ради робітничого колективу, чи це не поставить під сумнів рішення сотень інших, що відмовилися торкатися будь-чого, заплямованого режимом?

Дискусії довкола цих питань вирували у колах «Солідарности» від моменту, коли 1982 року режим зняв заборону з рад робітничих колективів. Не дивно, що керівники підприємств могли встановлювати умови і правила виборів. У більшості випадків член «Солідарности» просто не

міг висунути свою кандидатуру. Впродовж десятиліття майже нічого не змінилося: навіть 1987 року лише 5–15 відсотків усіх рад робітничих колективів засвідчили хоча б якусь справжню незалежність від партії і директора заводу¹⁰. А надто там, де «Солідарність» була сильна, як на сталеливарному заводі імені Леніна у Новій Гуті, видавалося, що ради робітничих колективів є нічим іншим, як загрозою підпільній профспілці.

Але Маріан Каня, інженер на Новій Гуті, вірив у вислів філософа Мірослава Дзельського, що слід «їсти крокодила ложкою», тобто «проникати до кожної щілини» в системі і гризти звіра зсередини. Він побоювався, що «Солідарність» нічого не робить, аби підготувати робітників до неминучих економічних змін. 1985 року він переконав своїх колег із «Солідарности» голосувати за нього на виборах до ради робітничих колективів у своїй бригаді, і його обрали не лише до ради, а й головою цього органу, хоча він був одним із небагатьох кандидатів із опозиційним підґрунтям*. Принаймні на Новій Гуті це відбулося зарано; вже через рік Каня пішов у відставку і залишив сталеливарний завод. «Можливості діяти були дуже незначні», – пригадує він: директор топив його в бюрократичних процедурах, а він почувався ізольованим від робітників і нездатним впливати на них.

Інший спосіб розв'язати питання колаборації полягав у тому, щоби ставитися до рад як до простого продовження підпільної роботи. 1983 року Ришард Майдзік спробував зробити це (невдало) на краківській металургійній фабриці «Ельбуд». Майдзіка знали в місті як одного з найрадикальніших членів «Солідарности»; про голодування, яке він влаштував після арешту за військового стану, докладно розповідала преса. Він і його колеги-підпільники скористалися неочікувано ліберальним порядком виборів – дотепер Майдзік не може пояснити, чому директор заводу допустив вибори, що дали владу йому та його товаришам. Він збирався скористатися зі свого становища, аби засуди-

* На таких великих заводах, як Нова Гута, існували окремі ради у цехах, а також загальнозаводська.

ти комуністів і піднести прапор «Солідарности», але вибори було анульовано, і Майдзік повернувся до підпільної опозиції.

Дещо кращого результату досягла на річковій корабельні у Вроцлаві Анастаз'я Конечна – мабуть, тому, що не була у перших лавах «Солідарности» у 1980–1981 роках. Вона очолила профспілку під час військового стану, коли всіх раніших лідерів звільнили. Арешти знищили й газету профспілки корабельні. Конечна, за фахом зварювальниця, позичила у друга друкарську машинку і почала сама видавати газету; чимало її колег думали, що вона лише кур'єр, у якого вони купували газету, а не її єдиний редактор. Потім, 1984 року, директор корабельні оголосив вибори до ради робітничих колективів. Для Конечної було зрозуміло, що легальна робота так само потрібна, як і підпільна; комусь слід було представляти робітників перед адміністрацією, поки вона збирала членські внески і поширювала газету. Але більше нікого не було, і Конечна сама висунула свою кандидатуру і здобула мандат. Впродовж року вона вела подвійне життя, змагаючись за платню та пільги робітникам і підтримуючи, у вільний час, життя «Солідарности». Обшук у її помешканні влітку 1985 року викрив її таємну журналістику і коштував їй місяця праці. Проте через два роки вона повернулася на корабельню, і цього разу її обрали головою ради робітничого колективу. Для Конечної справді не існувало різниці між двома її функціями: обидві були способами допомогти людям і називати один із них «колаборацією» було би просто безглуздом.

Десь в іншому кінці Вроцлава підприємство «Поляр» (що виробляло великі хатні побутові прилади) було одним із найпотужніших бастионів «Солідарности». Керівництво підпілля, як і будь-де, складалося з другої або третьої ланки профспілкових діячів, після того, як лідерів у 1980–1981 роках інтернували, заарештували, звільнили або змусили до еміграції. Коли 1984 року оголосили вибори, гнів був настільки сильний, що єдиною можливою відповіддю видавався бойкот, до чого в листопаді й закликав Таємний заводський комітет:

Ретельно вивчивши й вислухавши голоси робітників, ми стверджуємо, що нині, коли [таємна поліція] вбиває невинних людей [це було написано кілька днів по тому, як знайшли тіло о. Попелушка], коли на підприємстві триває запекла кампанія записування працівників до ворожачої спілки*, неможливо створити справжнє самоврядування. Його готують під егідою ПОРП, і робітники не мають довіри до членів виборчих комісій. У світлі цих фактів ми закликаємо робітників цілковито бойкотувати вибори до ради робітничого колективу¹¹.

Пшемислав Богуславський був інакшої думки. Раніше того року він провів три місяці у в'язниці за участь у «Солідарності», тому не мав жодних ілюзій щодо режиму. Але він знайшов шпаринку. В листі до виборчої комісії цей оператор покриття емаллю запропонував деякі незначні зміни у правилах виборів. Загалом пропозицій було сім; найважливішим був четвертий пункт, що дозволяв пропонувати нових кандидатів на будь-яке незайняте місце після першого туру голосування¹². Поза сумнівом, супроти заклику до бойкоту такі зміни виборча комісія вважала безвинними; за допомоги одного прихильника «Солідарности» в комісії поправки було прийнято.

Так «Солідарність» знайшла можливість поєднати несутісне – упіймати двох зайців. У першому турі, завдяки майже повному бойкотові у більшості цехів, лише сім із двадцяти дев'яти місць було зайнято. Тепер профспілка вступила в гру, щоб завдати вирішального удару. Було запропоновано десятки нових кандидатів, і не було часу (або процедури) їх перевірити; у другому турі проголосувало сімдесят п'ять відсотків робітників. Обрали самого Богуславського, а також Кшиштофа Задрожного, що зініціював перший страйк «Солідарности» в серпні 1980 року; Анджея Ковальського, зварювальника, якого разом із Задрожним

* Йдеться про OPZZ, керовані державою спілки, створені під час військового стану. Ужита у відозві назва пов'язана з абрєвіату́рою тодішнього керівного органу – Військової ради національного порятунку (WRON, Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego), близькою до польського *жгона* – ворона.

1987 року ув'язнять і звільнять з роботи за організацію зборів «Солідарности» перед заводом; і Гжегожа Соху, голову того самого Таємного заводського комітету, що спонукав до бойкоту.

Впродовж наступних чотирьох років члени трьох чергових рад, у яких переважала «Солідарність», протистоять директорові заводу у питаннях оплати праці робітників і стратегії компанії (наприклад, чинячи опір створенню голдингової компанії 1985 року). 1986 року рада негативно оцінила роботу директора і закликала до його відставки. Водночас відбулися десятки судових справ і кілька страйків. У серпні 1988 року, підтримана резолюцією ради, «Солідарність» «Поляра» спробувала офіційно зареєструватися¹³. А 1991 року голову першої незалежної ради Стефана Новаковського обрали директором заводу. Важко уявити, що ще могло зробити легальне представництво «Солідарности». Переважно рада функціонувала як профспілка; робітники зверталися до Богуславського або Задрожного з питаннями, з якими їм просто слід було звертатися до своєї профспілки. Рада, ухвалюючи резолюцію за резолюцією, намагалася виконувати саме цю роль.

Врешті-решт, коли 1988 року революція пришвидшилася, певні непопулярні кадрові рішення щодо персоналу, а також призвичаєність робітників до двозначного статусу «Солідарности» лишили легальних активістів «Поляра» позаду. Мабуть, розмірковує Збігнев Костецький, голова ради «Поляра» у 1987–1990 роках, «Солідарність» мусила зробити більше, аби посісти керівництво у радах робітничих колективів у 1980-ті роки. Тоді «Солідарність» могла би пишатися краще поінформованими, уповноваженими робітниками і була б сильнішою сьогодні (як вона дотепер сильна у «Полярі»). Звісно, робітникам було б легше прийняти наміри компромісу і переговорів. У «Полярі» звинувачення у співпраці з комуністами здалися би безглуздими, доки підпільні профспілкові лідери накреслювали офіційні резолюції, що закликали до відставки директора. Звісно, чи була конфронтація виправданою економічно, це інша річ; із погляду робітників, це була переінакшена «Солідарність».

Активісти «Солідарности» на сталеливарному заводі ім. Леніна – який був не лише одним із найбільших заводів у Польщі, але також однією з двох найміцніших твердинь «Солідарности» (разом із корабельною ім. Леніна у Гданську) – не здивувалися б. У них була життєздатна альтернативна система соціального забезпечення, потужні підпільні медіа (плюс смілива легальна газета, католицький щотижневик «Tygodnik powszechny»), а ще жива культура антикомуністичних виступів. Робітниче самоврядування було в кращому випадку зайвим, у гіршому – донкіхотським. Невдача Кані лише довела цю тезу.

Знов-таки, нормалізація виявилася підступним заходом. Поки лідери «Солідарности», як-от Новак, Гандзлік чи Фрасинюк, були усунені зі своїх заводів і перебували під постійним наглядом, а місцеві активісти, такі, як Богуславський, Майдзік або Конечна, раз у раз зазнавали арештів і обшуків, інших дев'яносто вісім відсотків польського населення спокували, серед іншого, обіцянками участі в управлінні державою. Природно, що існували «здорові елементи», які вчилися робити правильний вибір. Комуністи мали всі підстави сподіватися, що член «Солідарности», прилучившись до ради, фактично таки *буде* кооптованим до влади.

Проте 1986 року на Новій Гуті з'явився новий чинник. Отець Казімеж Янцаж – у його церкві в Містшейовіцах Казімеж Фугель розподіляв їжу і одяг – заснував Християнський робітничий університет (ХУР)*. За задумом, він мав навчити віруючих активістів чогось більшого, ніж запальні проповіді: давати добрі знання в історії, економіці й політиці, разом із відповідними лекціями з літератури і релігії. Студенти матимуть щось більше, ніж низка лекцій: дворічна програма (впродовж якої контролювали відвідування і викреслювали зі списків прогульників) закінчувалася іспитом і атестатом. Більшість із близько сорока студентів першого курсу набору склали робітники сталеливарного заводу. Вони вивчали все: від тематики «Солідарности» у видатній літературі до техніки прийомів друку і нотування, від економічної теорії до юридичного консультування. Са-

* Польська абрєвіатура ChUR співзвучна зі словом хор (chór).

ме місце зустрічі з іншими робітничими активістами тепер радикально відрізнялося від демонстрацій, в'язничної камери чи заводської їдальні.

Серед перших випускників 1986 року були Марек Щупак із заводу гарячої прокатки, Януш Пура з заводу холодної прокатки і Анджей Марціняк з коксівного заводу. Жоден із них не належав до старої гвардії «Солідарности». Вони не були причетні до народження цієї профспілки, хоча, звісно, всі до неї належали. За військового стану вони знайшли своє покликання у соціальній громадській роботі Фугеля в Містжейовіце; церква, а не вулиця, стала їхнім осередком свободи. Звідти лишався лише невеликий крок до університету. Питання про те, як використати систему, а не просто атакувати її, поставало знову і знову під час їхнього навчання в ХУРі. Озброєні своїми дипломами від Християнського робітничого університету, Пура, Марціняк і Щупак висунули свої кандидатури до рад робітничого колективу у своїх цехах – де більшість місць належала «Солідарности» – на наступних виборах, наприкінці 1987 року.

Навіть якщо ці робітники настільки впевнені, що вони уникли тенет нормалізації, нам варто знову зіграти роль адвоката диявола. Ці активісти (як на «Полярі» чи деінде) могли бути лише бенефіціаріями лібералізації, ставши, навіть несвідомо, частиною засадничого генерального плану режиму з підготування своїх громадян до демократії. Цей сценарій видається малоймовірним, якщо не образливим, для тих, хто змагався за повагу і поступки у більш незалежних радах робітничих колективів. Що ж до уроків ХУРу отця Янцажа, вони виховали шерех здорових винахідливих профспілкових діячів, хоч могли бути змарнованими на боротьбу з керівниками заводу й поліцією. ХУР був наступником підпільних профспілок 1970-х років на балтійському узбережжі, де робітники, як-от Лех Валенса, опановували ремесло політики.

Проте «праве крило» «Солідарности» Нової Гути протистояло радам, хоча деякі вищі лідери «Солідарности» у Варшаві висловлювали їм свою підтримку. Ризикована гра виправдала себе; ради могли робити чимало з того, що досі було неможливим для «Солідарности». По-перше, вони ма-

ли доступ до інформації про бюджет і фінансову ситуацію заводу. Ця інформація була істотною для готування страйку у квітні 1988 року, і члени ради, такі, як Пура, Щупак чи Марціняк, могли переказати і переказали її своїм заводським колегам із підпілля.

По-друге, ради створили новий спосіб діалогу і протистояння робітників з адміністрацією заводу. Наприклад, рада на чолі з Анджеєм Марціняком на коксівному заводі в січні 1988 року ухвалила резолюцію із закликом звільнити трьох керівників вишого рівня за порушення ними вісімнадцяти пунктів кодексу праці, що стосувалися безпеки праці й захисту довкілля¹⁴. Важливо було не те, чи підтримав цю пропозицію директор, а те, що голос ради ставав голосом, до якого директор мусив дослухатися. Так готувалася сцена для трудового конфлікту 1988 року: рада робітничого колективу, замість того, аби заплутувати пункти суперечки, насправді допомогла зробити їх зрозумілишими, збільшуючи кількість точок незгоди з адміністрацією заводу і комуністичним режимом. За допомогою ради «Солідарність» мобілізує не лише своїх місцевих відданих членів, а також усі цехи й заводи.

У Новій Гуті (районі й заводі) близько 1987 року в опозиції можна було знайти багато ніш: у підпіллі «Солідарности» чи в легальній політичній діяльності Новака; у комітетах Фугеля чи Ферчика; у ХУРі отця Янцажа; в лавах робітничих рад; або (як ми побачимо) у молодіжному підпіллі. Це ключ до сили «Солідарности» в цих місцях впродовж 1980-х років, кульмінацією якої став страйк 1988 року. Звісно, всі ці «фортепіяна» не грали разом – цю какофонію справді було тяжко зрозуміти, адже не було диригента, – але «Солідарність» принаймні захопила концертну залу.

Віддушину чи акумулятори?

Хоча про це досить легко забути, але комуністичні країни мали й інші проблеми, крім політичних і економічних конфліктів. Звичайні соціальні негаразди притаманні, певна річ, не лише комунізму. У світогляді більшості

опозиції ці питання не були першорядними. Сама згадка про них, звісно, давала поживу для ще дошкульнішого висміювання системи, але життя людей не змінювала. Однак деякі активісти відкинули стандартну політичну точку зору і з'ясували, що соціальні кампанії також стали політичними*.

Три приклади з Польщі – кампанія за тверезість, відкриття притулків для бездомних і група шахтарів-пенсіонерів – показують і обмеження, і потенціал цієї ділянки праці. Багато з тих, хто глибше занурювався у політичну опозицію, називали ці кампанії «віддушниками», що просто відвертали злість чи активізм жменьки людей від режиму на нешкідливі теми, ослаблюючи в такий спосіб тиск на комуністів. Люди всередині цих рухів бачили все цілком інакше. Вони вірили, що змогли зруйнувати невеличкий закуток державної влади і створили неочікувані сфери соціальної автономії, так само як Казімеж Фугель та інші у церковних приходах показали робітничим сім'ям, що хтось іще, а не тільки контрольована державою профспілка, може запропонувати їм допомогу. А дехто виявив, що соціальні клопоти так само провадили назад до суто політичного світу.

Коли оголосили військовий стан, Марціна Пшибилівіча щойно обрали директором невеличкої фірми, що виробляла технічне оснащення для наукових досліджувань. Його на шість місяців заарештували і потім звільнили. Після звільнення, працюючи на різних приватних фірмах, він брав участь у діяльності пастирства для колишніх інтернованих у семінарійній церкві на Краківському передмісті Варшави. Тамтешні дискусії зверталися щоразу послідовніше до питання моральної деградації комуністичного суспільства, і зокрема до проблеми алкоголю.

* Одним із важливих ранніх прикладів є SZETA, Комітет допомоги бідним, що його заснували Габор Демскі й Отілія Шолт у Будапешті у 1979 році. Комітет зосереджувався на становищі бідних і бездомних, аби підняти питання про рівність і прогрес, які соціалізм будімо пропонував. Він також спонукав міське суспільство більше думати про інших, спонсорувавши, приміром, благодійний аукціон для збирання грошей на діяльність комітету.

Звісно, католицька церква завжди виступала проти алкоголізму. «Солідарність» додала спостереження, що відколи держава має монополію на виробництво і розповсюдження алкоголю, вона подвійно зацікавлена, аби громадяни пили і втрачали здатність повставати проти режиму, який вони ще й збагачували. Серпень – місяць Варшавського повстання 1944 року, народження «Солідарности» 1980 року, і паломництва до найбільшої польської ченстоховської святині, Ченстоховської Божої Матері – багаторазово збільшив символізм утримання від алкоголю. Звернення до учасників прощі у червні 1986 року закликала: «Серпень без горілки – це наше скромне пошанування всіх, хто в серпневі дні віддав життя за Батьківщину. Серпень без горілки – це вшанування робітників Серпня, що першими підняли прапор протверезення*. Серпень без горілки – це покута Богові за тих, хто у своєму сп'янінні принижує людську гідність, це акт нашої солідарности з тими, хто постраждав від горілки»¹⁵.

Першим «Братством тверезости» була група католицьких інтелектуалів у кількох варшавських парафіях, що у переддень другого польського візиту папи Івана Павла II у червні 1983 року розробила ритуали клятви про тверезість. За підтримки отця Попелушка, цей новонароджений рух знайшов притулок у церкві Св. Станіслава Костки. Це був рух еліти заради всієї Польщі. «Майбуття нації, – писав 1987 року Пшибиловіч, – залежить від польської *інтелігенції*, профспілкових лідерів, суспільних і політичних діячів, від яких можемо сподіватися зрозуміння, що рухові за тверезість ідеться не лише про горілку»¹⁶. Мета тут була та сама, що в краківських пастирствах: впливати на соціальну поведінку без звертання по допомогу до офіційних каналів, доносити послання водночас моральне і політичне.

Втім, для Пшибиловіча закликів і клятв було замало: зрештою, дотримання своєї клятви було особистою справою, тож рухові бракувало чітких суспільних параметрів.

* Otrzeźwienie буквально означає протверезення, як тут; у решті місць воно перекладатиметься як «тверезість». Воно також пов'язане з пробудженням, у сенсі політичної свідомости.

На його пропозицію в серпні 1985 року Братство почало пікетувати магазини спиртних напоїв у центрі Варшави. Пікетувальники тримали транспаранти з написами «Пий! Станеш червоним!»; «Не пий. У Гданську [тобто під час страйку 1980 року] не пили»; чи словом «Тверезість», написаним знайомими червоними літерами логотипу «Солідарности». Серед пікетувальників було чимало літніх людей і пенсіонерів; Пшибилівіч, на другій половині своїх сорока років, належав до наймолодших. Їхня кампанія спровокувала різновид абсурду, до якого кілька рокаів пізніше вдасться «Помаранчева альтернатива»; поліція виглядала по-дурному, заарештовуючи літніх чоловіків і жінок, що мирно просили людей менше пити. Що істотно, пікетування несло послання самодостатності й незалежності: «Що ми хочемо зробити, – розповідав репортерам один із пікетувальників, – це, під приводом переконування людей не пити, навчити їх відкрити свій розум реальності та ідеалам “Солідарности”»¹⁷.

Гумор і скромність протесту врівноважує явна сміливість небагатьох учасників, що не одержали жодної підтримки лідерів «Солідарности». Вони вступили у війну чисел із режимом: як багато людей утрималося від уживання алкоголю у серпні і як сильно впало споживання алкоголю (або, навпаки, зросло, як стверджував урядовий речник Єжи Урбан)? Успішний чи ні, цей протест став справжнім викликом самому мітові лібералізації. Польський режим (подібно до радянського, де антиалкоголізм був однією з перших кампаній Міхаїла Горбачова), дозволяв офіційній пресі переслідувати пияцтво значно інтенсивніше, ніж можна було уявити навіть кілька років тому. Газети рясніли дискусіями за участю соціологів і лікарів, що робили значущість польської проблеми алкоголю цілком зрозумілою. Це можна тлумачити як свій власний вияв польської гласности – поки на вулиці не вийшло «Братство тверезости». Їхні транспаранти і їхня присутність виявили лицемірство гласности, що зупинялася на словах, бо держава залежала від прибутків від продажу алкоголю.

Тож, аби змінити польське суспільство, була потрібна не сильна рука держави, а особиста рішучість і послідов-

ність. Магді Гуральській, заарештованій у пікетах серпня 1988 року, присудили п'ятдесят тисяч злотих штрафу або п'ятдесят днів в'язниці. Вона наполягала на останньому, але минув рік, перш ніж влада неохоче погодилась. У в'язниці Гуральська стала порадицею для бездомних жінок-алкоголічок, із якими сусідила в камерах. Мабуть, не бажаючи уможливити таке спілкування, в серпні 1987 року міліція не затримувала пікетувальників, тільки перевіряла їхні паспорти¹⁸.

Неможливо оцінити, чи вплинув описаний вище виступ на соціальні практики. Дописувач у підпільну пресу «Габріель Шум» 1985 року стверджував, що побачив «щось велике за розмахом... справді непереможне». Серед інтелігенції, для якої кілька чарок були цілком необхідним компонентом кожної політичної дискусії, він тепер зустрічав групи, де «дедалі частіше можна почути "Ні, дякую, опозиція не п'є", сказане з певним почуттям гордості. Справді, ніхто не очікував, що снобізм пошириться так швидко і так радикально»¹⁹. Поряд із церквою (чиє ставлення, відчував Шум, було досить двозначним) і легендою гданського страйку, Шум шукав коріння цих звичаєвих змін у прикладі Ганді. І дійсно, хоча він цього не згадав, Шум та інтелігенція безперечно тримали в голові знаменитий бойкот Ганді обкладеної британським податком солі. Як в Індії, польська кампанія складалася з ненасильницької громадянської непокори (Шум згадує мирні блокади вантажівок, що перевозили алкоголь), морально зразкового керівництва, і заклику до особистої совісті. Зондуючи найслабші місця ворога, такі кампанії робили безглуздими репресивні заходи.

Як засіб повалення комунізму, рух морального вдосконалення мусив бути дуже довгим шляхом. А що інші стратегії обіцяли скоріші зміни, то рух за тверезість, якому бракувало керівника кшталту Валенси чи Буяка, підупав і зовсім зник після 1987 року. Поки «Братство тверезости» залишалося переважно елітарним рухом морального оновлення нації, подібна група католицьких інтелектуалів середнього віку у Вроцлаві звернулася до іншої соціальної проблеми: бездомности. У комуністичній Польщі завжди

були бездомні люди: хтось утратив дім під час повосних переміщень населення, хтось був звільнений із в'язниці й не мав куди повертатися. Проблема було особливо гострою у Вроцлаві, місті, набутому від Німеччини щойно 1945 року. А що без прописки в комуністичній країні годі було влаштуватися на роботу, то бездомним велося ще гірше.

Проте лише після 1981 року отцеві Єжи Адамові Маршалковичу дозволили створити притулок, і на святвечір, лише через тиждень після оголошення військового стану, його було відкрито для десяти бездомних людей. Для отця Маршалковича і для багатьох інших із Товариства брата Альберта* метою була сама турбота про бездомних. Томаш Вуйцік бачив у групі не менш ніж продовження «Солідарности» іншими засобами. Інженер на вроцлавській Політехніці, арештовуваний тричі впродовж військового стану за роботу у підпіллі, Вуйцік хотів зберегти те, у чому вбачав великий спадок «Солідарности»: пробудження чутливості населення до соціальних і політичних проблем. Він був певен, що Товариство брата Альберта було б неможливе без «Солідарности»; і тепер, коли профспілка намагалася вижити у підпіллі, товариство було одним зі способів зберегти цю чутливість й відродити в поляках усвідомлення шкідливості комуністичного режиму. Як і у випадку з алкоголізмом, бездомність була проблемою, до якої комуністи не могли звертатися і не зверталися. Єжи Урбан (який оголосив, що польський уряд надішле вантаж спальних мішків до міста Нью-Йорка для тамтешніх бездомних) навіть заявив, що у Польщі немає проблеми бездомности²⁰.

Так виникла змога «зробити щось на зло комуні», як висловився Марек Октаба. Октаба, на той час студент Політехніки, допоміг формувати рух Майтрі, пастирство, що об'єднувало студентів, занепокосних бідністю у Польщі; його створення надихнула поїздка Вуйцікового брата й інших до Індії. Висунувши ідею притулку, Майтрі знайшов «місце,

* Названому на честь засновника Альбертинського ордену, краківського монаха XIX століття Адама Хмельовського, якого нещодавно канонізував папа Іван Павло II.

досі не зайняте комуністами». Це був одночасно і моральний заклик, і пригода: «наші дівчата, – згадує Октаба, – випихали нас за двері, коли ми чергували» в притулку. 1983 чи 1984 року вони почали збирати гроші для притулку, стоячи на вході до цвинтарів, коли люди відвідували могили родичів на день усіх померлих. Увійшовши до політики саме в такий спосіб (через громадський розголос своєї діяльності), вони були захищені від урядових утисків. У кожному разі, не скидалося на те, що їхні виступи могли набути політичного характеру. Але товариство таки було чимось більшим, ніж притулком: для людей, як-от Вуйцік, який у 1990-ті роки заступить Фрасинюка на посаді голови «Солідарности» Нижньої Силезії, і для ідеї незалежного громадянського суспільства, що допомагає знедоленим.

Подібні метафоричні притулки можна було знайти у варшавських інтелектуальних колах чи під прихистком церкви у Вроцлаві. Навіть далеко від очей іноземних репортерів і підпільної преси, соціальний активізм пропонував точку опертя в політиці. У кожному великому і більшості менших міст існувала принаймні одна церква, до якої люди могли звернутися по якусь допомогу. Активіст «Братства тверезості» Пьотр Войцеховський пригадав, що чув про бідне село у південно-східній Польщі, в якому члени братства опанували сільську раду й навіть здобули місця в раді воеводства. «Притулки брата Альберта» почали з'являтися по всій Польщі у 1987–1988 роках. Але про рівень безпеки, що його мали варшавський інтелігент чи священник, інші могли тільки мріяти.

Не було нікого беззахиснішого за пенсіонерів та інвалідів. Вони не могли страйкувати, залежали від своїх невеличких пенсій і часто жили у будинках, що належали заводам. Проте в Ястшембі Здруї, регіоні вугільної промисловости, що розвинувся наприкінці 1960-х років, і навколо нього, група пенсіонерів самозорганізувалася, аби вимагати більших прав. Враховуючи їхній низький рівень безпеки, вони безсумнівно були серед найсміливіших активістів у Польщі.

«Солідарність» спочатку тішилася чималою популярністю серед працівників, що пішли на пенсію, таких, як Павел Грос. Він приїхав до Ястшембе у віці двадцяти п'яти років,

коли самі шахти ще були молодими. Трохи менше ніж п'ять років потому нещасливий випадок на роботі прирік його на інвалідне крісло. Впродовж наступних десяти років, доки ще не було «Солідарности», він, як сам каже, просто «існував». Він із головою поринув у профспілкову роботу, в Національному комітеті пенсіонерів та інвалідів «Солідарности», і був делегатом на Національному конгресі «Солідарности» 1981 року. Силезький регіон «Солідарности» делегував Базилія Тишкевіча, технічного перекладача, для організації робітників, що вийшли на пенсію. Проте більшість пенсіонерів, Гросових колег, дуже налякав військовий стан (хоча жодного не заарештували), і вони від політики відійшли. Коли Тишкевіч повернувся до підпільної організаційної роботи після свого інтернування за військового стану, він переконався, що в усій Польщі тільки Силезія лишилася налаштованою на рішучі дії.

Середина 1980-х років була особливо суворою для людей із фіксованою пенсією. Під тиском великого зовнішнього боргу Польщі на початку десятиліття інфляція поповзла вгору, а 1984–1985 років лише набрала обертів. Робітники могли дістати певні компенсації до прожиткового мінімуму, але пенсії зовсім не були індексовані. Ті, хто вже давно пішов на пенсію, побачили, що їхні прибутки просто зезають. Як драматично твердила одна з прокламацій в Ястшембі: «Постаріти чи скалічити – це нещастя. Постаріти чи скалічити в нашій країні – це трагедія»²¹.

Вони почали збиратися наприкінці 1984 року, на садовій ділянці Генрика Войтали у силезькому Водзіславі. Войтала був репатріантом із Бельгії, що ледве зводив кінці з кінцями на пенсії за інвалідністю після травми голови на шахті Першого травня, яка скоїлася десять років раніше. Іншими членами групи були Рената Шумовська, пенсіонерка-журналістка, та Юзеф Буйочек, уродженець Силезії з Пекар. Разом вони сформували «Комітет допомоги відставникам, пенсіонерам і непрацевдатним».

Їхній активізм пройшов повз увагу рупорів підпільної преси; ми знаємо про них тому тільки, що, на відміну від фактично всіх тогочасних опозиційних груп, вони підписували кожний документ (завбачливо залишаючи історикові

свої адреси і номери телефонів). Спочатку з садової ділянки, а потім із кімнати, яку їм запропонував отець Бернард Чернецький, чий молебні за батьківщину у «Церкві на горі» були політичним серцем Ястшембе, вони випускали декларації, петиції та відкриті листи з оскарженням тяжкого становища тих, хто вже не міг працювати.

Окремих членів комітету завжди можна було побачити на першотравневих парадах чи демонстраціях у роковини кривавого придушення страйку на копальні «Вуск»*. Дехто навіть пікетував служби соціального забезпечення. Але здебільшого вони писали листи. В цих дотепних документах було чимало чорного гумору. Лист до Яна Добрачинського, популярного автора і президента Патріотичного фронту національного відродження (ПФНВ, провідник нормалізації Ярузельського) твердив про намір його підписників бойкотувати парламентські вибори 1985 року. Описавши свої тогочасні клопоти, автори завершують скрушно: «Навчені цим прикрим досвідом, ми, дуже ймовірно, можемо очікувати собі такої долі, що, ми навіть якби дуже захотіли, не зможемо дійти до виборчих дільниць 13 жовтня. Того дня ми просто нікуди не підемо. Може, щонайбільше, на двадцятихвилинну прогулянку». Звертаючись особисто до Добрачинського, автори ставали оптимістичніші:

Шановний пане,

Ви тепер літня людина. Доля літньої людини у нашій країні дуже непевна. Присягаємо Вам, що коли ваш стан того вимагатиме, ми прийдемо до Вас з усією допомогою, яку можемо запропонувати.

Щиро віддані читачі Ваших чудових книжок, а нині члени Комітету допомоги пенсіонерам і непрацездатним у Катовіце.

P.S. Цей лист – як, зрештою, все, що ми висилаємо – ми оприлюднимо. Сподіваємося, що Ви поставитеся до цього з повним розумінням. Після певного віку людина починає розуміти вже все. А все зрозуміти – це все вибачити²².

* 16 грудня 1981 року там загинуло дев'ятеро шахтарів у найкривавішому за час військового стану зіткненні.

Можна уявити, як легко було лідерам «Солідарности» в Катовіце або Варшаві – не кажучи про самий режим – відмежуватися від тих, що писали таке, як від людей несповна розуму, тим більше, що деякі з них такими й були. Але символічної ваги їхніх листів не можна не помітити. З відстані десятиріччя Базилій Тишкевіч виступає на їхній захист. По-перше, доводить він, вони допомогли врятувати гідність літніх людей, котрих дехто з молодшого покоління звинувачував у катастрофічному стані економіки й засуджував за готовність радше вихваляти здобутки «Народної Польщі», ніж бачити її вади. Тепер пенсіонери, принаймні, можуть сказати, що вони також протестували. По-друге, комуністи поділяли подібні погляди на пенсіонерів й не очікували конфлікту на цьому фронті. Не передбачалося, що за умов нормалізації опозиція поширюватиметься саме так. «Жменька екстремістів» (типовий епітет, уживаний до будь-якої демонстрації «Солідарности») перетворювалася на десятки жмень.

Як і з пікетувальниками за тверезість у Варшаві, з цією опозицією було важко боротися. Регулярні згадки членів комітету про свій вік і неміч обеззброювали режим. Тож вони могли друкувати свої імена й адреси, залишаючися, проте, у відносній безпеці. Це не означає, що вони у своєму протистоянні нічим не ризикували: сина Юзефа Буйочика, також шахтаря, поліція побила в науку його батькові. Годі визначити, чи цей активізм справив враження на шахтарів Ястшембе, що були їхніми синами, племінниками і сусідами, чи на тих, хто чекав у черзі по хліб або чек соціального забезпечення. З іншого боку, Павел Грос був у Ястшембе легендою, надто серед шахтарів, що страйкували 1988 року. Під впливом активності комітету проблеми пенсіонерів і непрацевдатних почали з'являтися на шпальтах офіційної преси. Останні комуністичні уряди (вже запізно) навіть почали індексувати пенсії (навіть за цих умов дуже мізерні). Безглуздо пов'язувати це лише з листами десятка самотніх людей із провінції, але в суспільстві, утримуваному під уважним наглядом, цей активізм не минув непоміченим.

Три спільноти, три питання, три рухи. Кожен рухався сірою смугою між політичним активізмом і соціальною ро-

ботою. У кожному деякі особи схилилися до першого, інші – до другої. Більшість же активістів скаже, що ці моральні чи соціальні питання були такі важливіші за політику. Але навряд чи можна сказати, що ці рухи просто існували поряд із політикою. Для когось вони були шляхом повернення до політики. Марцін Пшибилівіч став членом парламенту у 1990-х роках; Павла Гроса двічі просили висунути свою кандидатуру, але він відмовлявся. Інші учасники цих рухів продовжили свою діяльність у церкві. І питання, що їх вони порушували, стали центральними у політичному дискурсі посткомуністичної ери. Вони були радше не віддушниками чи клапанами тиску, а акумуляторами, в яких болючі проблеми та прибічники їхнього розв'язання набирали сил.

Ці приклади дозволяють нам зрозуміти, як і чому впродовж і одразу після військового стану суспільні рухи могли виникнути у найнеймовірніших ситуаціях і місцях. Попри все, жоден із цих рухів не був неминучим: лише варшавське «Братство тверезости» рушило з церков на вулиці; не було активної групи пенсіонерів поза Силезією; і вроцлавські захисники бездомних самі часто дивувалися, чому інші міста (як-от Краків, осідок Альбертинського ордену) не наслідували їхнього прикладу. В кожному разі, кілька рішучих осіб, відрізаних від підпільної профспілки, збагнули політичну силу соціальних та моральних питань. Союз із окремими представниками не пов'язаного з конкретними політичними силами духовенства був вирішальний: Попелушко у Варшаві, Маршалковіч у Вроцлаві, Чернецький в Ястшембе. Водночас ані церковна ієрархія, ані «Солідарність» не були готові до участі у публічних суспільних кампаніях із цих питань. Тож для самих активістів їхні рухи ставали невеличкими острівцями свободи.

Ті, хто залишив підпілля, цілком або почасти, в середині 1980-х років, спричинили дві глибокі зміни, без яких тяжко уявити наступний розвиток революції. По-перше, вони ефективно деконструювали деякі підвалини комуністичної мови й ідеології. Амністія, як показав Владислав Фрасинюк, не означала відходу від політичної активності, а фактично посилювала її, всупереч очікуванням режиму. Так звані від-

душини у вигляді соціальної роботи за підтримки церкви не зменшували тиск на режим, а посилювали його, до того ж, на нових напрямках. Студентські чи робітничі ради не стали рупорами влади, радше – рупорами опозиції. Тож нормалізація стала приреченим звіром, розірвати горлянку якому були готові багато людей.

Активісти сірої смуги довели вагомість особистих прав у польському суспільстві. Концепція прав була центральною ідеєю «Солідарности» від самого початку. Але описані вище кампанії зробили ці теоретичні права відчутними на дотик. Якщо skonфіскували вашу машину або побили вас, Марек Якубец чи Ришард Боцян показували, що ви не безсилі проти поліції і можете навіть перемогти її в суді. На лекціях ХУРу чи на дискусіях у Домініку студенти і робітники зустрічали інших людей, таких як вони, і формулювали ідеї самоврядування як права і як засобу досягнення свободи. Вони навчилися використовувати правила і засади комуністичного бюрократизму, щоб здобувати собі дозвіл, а не обмеження, й спілкуватися з владою без страху.

Першочерговою метою «Солідарности» завжди була допомога людям у конкретний спосіб. Упродовж військового стану іноді здавалося, що, кажучи словами Едварда Новака, «боротьба з комуністичною була важливішою, ніж допомога людям, ніж економіка тощо». Тепер допомога студентів, робітників чи викладачів вищої школи, побитому чи звільненому, знову підтвердила ідеали соціальної активності, що лежали в серці «Солідарности». Допомогти людині, яку спіткало лихо, мало багато значень у пізньокмуністичній Польщі. Це був спосіб пропагувати ідеї «Солідарности» й опозиції, спосіб залучити нових людей або принаймні нагадати їм про «Солідарність», коли вони зверталися по харчі або гроші. А ще це було випробовування межі. Незалежно від того, якою кому бачилася опозиційна діяльність, ніхто не відав, як зуміє вислизнути. Ці перші кроки незабаром приведуть до відкритішої опозиції.

Розділ 2

Ходімо з нами! Сьогодні вони не битимуть! Мистецтво завірюхи

Балада про Марка Адамкевіча

Кожен молодий поляк, розпочинаючи свою обов'язкову військову службу, складав присягу на спеціальній церемонії. В цій присязі солдат не лише урочисто обіцяв служити польській нації, а й присягався «непохитно охороняти свободу, незалежність і кордони Польської Народної Республіки від підступів імперіялізму, непохитно стояти на захисті миру в братньому союзі з радянською армією та іншими союзними дружніми арміями»¹. Марек Адамкевіч закінчував коледж у Щецині, коли його покликали до війська. Адамкевіч, що мав тоді 26 років, віддавна брав участь у студентській опозиції. 8 листопада 1984 року він відмовився скласти військову присягу.

Впродовж років той чи той пацифіст – як і десятки свідків Єгови – відмовлялися від присяги. Роланд Крук, гіпі з Варшави, відмовився від неї 1980 року, а 1981-го те саме зробив Лешек Будревіч, вроцлавський поет і дослідник літератури. Обидвоє пішли на альтернативну службу; Адамкевіч знав їх обох із Комітету студентської «Солідарности» й Незалежної асоціації студентів і, певно, сподівався подібної долі.

Проте Найвищий військовий суд вирішив, лише за кілька днів до Адамкевічевого протесту, що відмова від присяги дорівнює відмові від військової служби, а тому є злочином. Адамкевіч постав перед військовим трибуналом,

і в грудні його засудили до двох із половиною років ув'язнення. Це сталося через місяць після того, як знайшли тіло отця Попедушка, і було видно, що режим не жартує.

Будревіч особливо почувався зобов'язаним виявити активність, адже три роки тому його власна відмова коштувала йому так мало. Він вирушив до Варшави і завітав до іншого свого колеги зі студентської опозиції, Яцка Чапутовіча. Вони дійшли згоди, що хтось має виступити відкрито. Ця справа могла потрапити до поля зору «Комітету втручання і законності» Ромашевських, але було важливо, аби ровесники Адамкевіча самі діяли.

Такі справи, як-от Адамкевічева, були поважною проблемою для комуністів. Кожен знав, що існує багато прав, проголошених режимом (наприклад, у конституціях) і фактично недійсних. Як довели раніше КОР і «Хартія 77», через це комуністи були легкою мішенню, навіть якщо насправді вони ніколи не відступали. Так само можна було зіграти на двозначності позиції комуністів щодо миру. Те, що режим вочевидь неспроможний забезпечити вищий рівень життя, не викликало сумнівів, але вважалося, що найістотнішою відмінністю між капіталізмом і комунізмом є їхнє ставлення до війни. Прагнення прибутків, за теорією ленінізму, спонукало капіталістичні режими запекло конфліктувати між собою та з ідеологічними ворогами. Натомість комуністи були з самої природи миролюбні. Ті будували арсенали, аби збагатити промислових магнатів і послати пролетаріят у бій як гарматне м'ясо, а ці допомагали робітникам усього світу в їхній «боротьбі за мир». Спортивні змагання, народні фестивалі, освіта, починаючи з дитячих садків, і навіть військові союзи були просякнуті символами і мовою цієї кампанії. У цьому казковому світі військо існувало лише для захисту соціалізму та народу.

Відмова від присяги були незручною справою і для «Солідарности». Її приховані натяки на вороже ставлення до Советського Союзу загрожували завести опозицію у небезпечні хащі. Ба більше, у польській культурі військо оточене пошаною; більшість поляків уважала військову службу або національним обов'язком, або випробуванням чоловічих рис, або тим і тим укупі. Впродовж віртуальної

громадянської війни під час військового стану взимку 1981–1982 років розлючені натовпи часто стримувалися кидати каміння чи коктейлі Молотова, коли проходили танки: там, на відміну від осоружної каральної поліції, на яку поляки звертали свою найбільшу ненависть, були «наші хлопці». Тому проблематизація ролі армії – або навіть абсурдності присягання чужій державі – провокувало опір і недовіру в середовищі опозиції.

Чапутовіч вирішив оголосити голодування протесту (впродовж уже близького Великого посту) в церкві отця Леона Канторського в Подкові Лесьній, передмісті Варшави. Будревіч не міг приїхати, але прибула його наречена, Кристина Суровец, а також Роланд Крук. Серед учасників голодування були Марек Круковський, студент медичного факультету з Вроцлава, що відмовився від присяги 1983 року; Барбара Маляк, варшавська студентка психологічного факультету; Пьотр Немчик; Константи Радзівіл, молодий лікар; і Мацей Куронь, син Яцка Куроня з «Солідарности». Старший Куронь також міркував про ідею протесту, зорієнтованого на мир і якимось запропонував її Будревічеві та Станіславові Гандзліку з Кракова.

Протест тривав один тиждень, впродовж якого учасники голодування випустили комюніке і листи, що вимагали свободи для Адамкевіча та змін у законах про військову службу. Вони брали участь у семінарах із теології миру, моральності і патріотизму, військових традицій Польщі, теорії і практики громадянської непокорі. Вони співали «Баладу про Марка Адамкевіча», що закінчувалася такими рядками: «Ти знав-бо його, чому ж честь віддасш?/ Пиво з ним пив, пройдисвітом стаєш.../ Все співаю і граю по кілька годин./ Ми тут усі разом, а він сам-один»². Були концерти, мистецькі виставки і навіть комедійні вистави: здавалося, вся варшавська мистецько-інтелектуальна еліта раптом відвідала церкву.

Тим часом мережа ветеранів студентської опозиції поширилася також на Краків, де Комітет захисту законности zorganizував шеститижневе почергове голодування протесту в церкві у Бежануві. Гандзлік був одним з учасників, як і його колега з комітету, студент права Ян Марія Рокіта;

молодий активіст націоналістичних поглядів Радослав Гугет і багато інших. Їх також відвідали лідери опозиції з усієї країни.

Цей час великого посту став поворотним пунктом, давши змогу поміркувати про те, що здавалося загрозливим поширенням репресій. А надто в Кракові потреба нового опозиційного руху стала цілком зрозумілою. Проблема присяги змусила учасників голодування подумати про паралелі між державним насильством усередині країни і зовнішнім військовим насильством. Гугет помітив, що комуністичний режим у своїй пропаганді часто використовував західні протести за мир; тепер польський відповідник послабить образ миролюбних комуністів. Рокітазапропонував назву «Свобода і мир» («Wolność i Pokój», WiP), як спосіб поєднати гасла прав людини і підтримки миру між народами³. 14 квітня 1985 року після богослужіння в краківській церкві Декларацію заснування «Свободи і миру», яку підписали вісімнадцять краківських студентів, прочитали зборам вірян. За кілька наступних днів додали свої підписи інші двадцять людей – переважно з Варшави та Вроцлава, учасники голодування у Подкові Лесьній.

«Свобода і мир» незабаром стане найважливішим новим опозиційним рухом у Східній Європі від часу народження «Солідарности». Хоча її учасники були значно молодші за лідерів «Солідарности», «Свобода і мир» здобула приголомшливий вплив та репутацію і на сході, й на заході. Провокуючи порушення кількох цілком нових питань, вона зрештою змогла домогтися значних поступок від комуністичного режиму, поширюючи опозиційність серед наймолодшого покоління польських студентів та в інших країнах Східної Європи.

Консервативний пацифізм, анархістський націоналізм

«Свобода і мир» ніколи не шукала згоди з комуністами. Рух звертався до режиму, вимагаючи чітких змін у законах, і то саме в тих питаннях, що не лишали місця для компромі-

су. Позиція «Свободи і миру» була недвозначною, тверезим розрахунком на основі твердих принципів. Зіткнувшись з рішучістю протестувальників на кшталт Адамкевіча або з людьми, що відмовлялися через переконання від військової служби, комуністи мусили або ув'язнити їх і заплямувати образ нормалізації, або не чіпати їх і виставити на глум засаду обов'язкової військової служби.

Від військової служби складно відмовитися анонімно. Тож «Свобода і мир», подібно до більшості рухів, із якими ми вже зустрілись у цій книжці, була зухвало легальна й водночас радикально опозиційна, як і будь-яке підпілля. Як і пенсіонери в Ястшембе, активісти «Свободи і миру» одночасно захищали людей, що зазнавали утисків, і самі належали до них. Із проблемою військової служби стикався кожен польський чоловік; цього не скажеш про інші порушення прав людини, адже більшість людей таки ніколи не зазнали арешту чи побиття. В результаті кампанія «Свободи і миру» мала значно більший вплив; про неї знали й мало обізнані з подвигами, скажімо, «Солідарности, що бореться».

Вацлав Гермек, нині продавець комп'ютерів у Вроцлаві, докладно розповів про свій шлях до опору у відкритому листі часів своєї відмови скласти присягу, в червні 1986 року, і вдруге – у розлогодному інтерв'ю десять років потому. Народжений 1960 року, він щойно закінчив Політехніку за спеціальністю «прикладна фізика», коли його покликали на обов'язкову однорічну службу. Бувши ветераном студентської опозиції 1980–1981 років, відтоді допомагав інтернованим під час військового стану. Був лідером католицької студентської громади у Вроцлаві, учасником ненасильницького руху, що його започаткував отець Людвік Вішневський, і одним із перших підписав декларацію заснування «Свободи і миру».

«Ніхто не має права, – починається Гермеків лист, – вимагати від дорослої, зрілої людини поступитися своїми моральними чи релігійними цінностями. Ніхто не може змусити іншу особу діяти проти її совісті. А проте над совістю людини в Польщі вчиняють насильство багатьма різними способами. Обов'язкова військова служба є одним

із них». Розмірковуючи над змістом присяги, він підкреслює, що союзники змінюються, отож абсурдно присягати на вірність Советському Союзові. «Якби 1942 року генерал В. Ярузельський присягав на вірність союзникам... нині ми мали би зберігати вірність президентові Сполучених Штатів Америки Р. Рейганові». Гермек коротко торкається питання, хто відповідає за те, що він тепер ув'язнений (його засудили на вісімнадцять місяців): перелічуючи наявні права можливості вибору (переведення до резерву, служба без присяги тощо), він підкреслює своє бажання служити: «Те, що мене засудили – особиста заслуга командування бригади... Адже саме їм належало рішення... Існує чимало способів пошанувати погляди людей, які, подібно до мене, відмовляються від присяги, що суперечить їхньому сумлінню. Чи скористаються ними, залежить лише від осіб, що визначають засади проходження військової служби»⁴.

Відмова Гермекіа була так само викликом сумлінню режиму, як і його власному. На кожній демонстрації навесні 1986 року – а потім знову після його звільнення внаслідок амністії вересня того-таки року – він розповідав про своє рішення, щоб захопити інших й зменшити власну ізоляцію у в'язниці. Найважливішим для нього було не дати ані комуністам, ані суспільству забути про такі випадки. Навіть у своїй військовій частині, впродовж тижня перед складенням присяги, він обговорював своє рішення зі співмешканцями в кімнаті (один із них був членом партії). Таке поведіння, вважав він, відкриє йому більші можливості впливати на багатьох людей, які стануть свідками його рішення і покарання.

Гермеків протест був безперечно антикомуністичним. Це була позиція, яку поділяли всі у «Свободі і мирі». Багато людей, як-от Гермек чи краків'яни Рокіта та Гугет, нині називають себе консерваторами. Дехто, як Чапутовіч і Рокіта, навіть запевняють, що питання військової служби не так уже їх і обходили: йшлося просто про досконалу зброю проти комуністів. Це може здатися постмодерним цинізмом, але лінія між комуністами та опозицією залишилася вельми відчутною. В основі вибору проблем лежали щира національна свідомість і католицька віра. Обговорен-

ня військової служби і прав людини чи посилення в установчих документах «Свободи і миру» на проповіді про мир папи Івана Павла II пропонували твердий ґрунт для суперечок із режимом і пробудження активності певної частини польського суспільства.

Втім, доля Лешка Будревіча розкриває інший бік «Свободи і миру», рівною мірою вирішальний для успіху руху. Будревіч був агностиком і пацифістом, а ще пристрасним політичним інтелектуалом. Він мав багато чим поступитися перед підписанням установчого тексту руху, з його згадками церковних доктрин учень і специфічним засудженням лише однієї війни (советського вторгнення до Афганістану). Проте роки дискусій у студентському клубі отця Людвіка і читання Ганді та Мартина Лютера Кінга виховали терпимість до інакших поглядів. Він та інші у Вроцлаві почали усвідомлювати, що мета – мир і повалення комуністичного режиму – важливіша за неминучі на шляху до неї компроміси, ідеологічні етикетки та бездоганність своїх товаришів. Головне: аби всі прийняли певні засадничі принципи, передусім принцип ненасильницької боротьби*.

Будревіч, своєю чергою, надихав студентів приблизно на десять років молодших, таких як Зузана Домбровська. Вона походила з родини довоєнних соціалістів (її прабабуся була в політичному засланні в Сибіру); у чотирнадцять років очолила самоврядування у своїй середній школі й налагодила контакти з іншими школами воєводства. Маючи на час оголошення військового стану щойно п'ятнадцять років, вона почала дописувати в підпільну пресу. Заарештована 1984 року за контроль на виборчій дільниці, мусила залишити підпілля. Не будучи дуже релігійною, вона проте прилучилася до католицької студентської громади у Вроцлавському університеті, поки Будревіч не захопив її вступити до «Свободи і миру». Хоча їй самій ніколи не довелося б скласти військову присягу, Домбровська не вважала її суто чоловічим питанням; це була просто антикомуністична справа, логічне продовження роботи в опозиції.

* Англійський термін часто використовували у Польщі, завжди пишучи «non-violence».

Усі, хто прийшов до «Свободи і миру», поділяли таке відкрите ставлення. Кожен розумів, що етика і практика підпілля суворо обмежують поле дії. Підпілля, відчували вони, витрачало забагато часу на клопоти зі шпигунами чи колаборантами й на збереження ідеологічної єдності. Понад сорок перших учасників «Свободи і миру» були промовистим виявом цього плюралізму. «Солідарність» також була плюралістичною, запрошуючи людей усіх ідеологічних поглядів. Проте всередині «Солідарности» різні ідеології об'єднувала одна уніфікована спільна кампанія. Не могло бути так, щоби хтось страйкував через зарплату, хтось влаштовував демонстрації за мир, а ще хтось – домовлявся з владою про перерозподіл повноважень. Лише кілька лідерів профспілки, як-от Яцек Куронь, виголошували таку ідею плюралістичного активізму. Більшість побоювалася, що подрібнення стане слабкістю, яка дозволить комуністам розмежувати і, в такий спосіб, знищити опозицію. «Свобода і мир» втілювала внутрішній плюралізм.

Межі цього плюралізму випробувала кампанія підтримки тих, хто відмовився від військової служби. Войцех Янковський із Гданська був першим добре відомим випадком. Він (що досить кумедно) був викладачем військового вишколу в технічному училищі та ідейним анархістом. 1983 року, у віці дев'ятнадцяти років, він і кілька друзів заснували Рух за альтернативне суспільство (РАС). Вони повстали проти домінування гданської націоналістичної, католицької опозиційної еліти. В Гданську для молодого потенційного дисидента було важче, ніж будь-де, увійти до підпілля. РАС підтримував вільний стиль життя і байдужість до політики, хоч комуністичної, хоч націоналістичної; він уславився після запеклої бійки з гданською поліцією під час першотравневого параду 1985 року. Коли офіційна преса почала критикувати РАС як «анархістів», група розшукала праці Бакуніна, Кропоткіна та польського анархіста дев'ятнадцятого століття Едварда Абрамовського й вирішила, що ця назва їй пасує.

Спочатку Янковський (знаний як «Якоб») думав про відмову від військової служби як логічний наслідок своєї участі в РАС. Але саме цей крок, що спричинив вирок на три з половиною роки, винесений у грудні 1985 року,

означав розрив із підпіллям РАС. Янковський почав шукати нових союзників. Пошуки привели його, за іронією долі, до отця Людвіка, який знову вказав йому на гданських консерваторів, що скерували його, своєю чергою, до Яска Чапутовіча з Варшави.

Анархіст Войцех Янковський мав мало спільного з Ячком Чапутовічем. Проте Чапутовіч та «Свобода і мир» багато зробили для розголошення справи Янковського, навіть розходячись із ним у поглядах на роль війська. Для Чапутовіча підставовими були правові аргументи. Теоретично за польським законом можна було отримати статус особи, що відмовилася від військової служби через переконання, хоча цього майже ніколи не застосували; як і з присягою (виконання якої не вимагало цитованого тут дослівного формулювання), протестувальники відчували за собою правове виправдання. Позивачі могли також покликатися на захист свободи совісти у польській конституції й часто будували свої запити на релігійному підґрунті – вказуючи на свідків Єгови, які раніше опинялися у в'язницях. Багато позивачів також підкреслювали своє бажання працювати в галузі охорони здоров'я чи на соціяльній роботі замість військової служби. Проблема людей, що ухилялися через переконання від військової служби, відсилала до духу Гельсинських угод 1976 року навіть більше, ніж питання військової присяги.

Звісно, аргументи Янковського не були патріотичними, проте, водночас, вони були глибоко моральними й відверто антикомуністичними. В листі до Державної ради, написаному у в'язниці в серпні 1986 року, «Якоб» показує парадоксальність перетворення викладача військової справи на людину, яка відмовляється через переконання від військової служби:

Військово-морський суд постановив, що пацифістські погляди несумісні з моєю професією викладача військового вишколу, і що саме я, як учитель і педагог, маю «особливий обов'язок прищеплювати молоді, яку я виховував, шляхетні ідеали любові до батьківщини та її захисту в разі вторгнення чи небезпеки». Отже, по-перше: існує принципова відмінність між готуванням до захисту

й наукою вбивати, якою є військова служба... Звісно, я не вчив убивати. Я вчив, як зберегти життя, здоров'я і власність людини від зброї масового знищення, що є в сучасних військових арсеналах...

По-друге: розвиток цивілізації зробив сьогодні людство практично однією родиною, пов'язаною спільним інтересом жити в мирі та свободі. Порушення прав людини в одній країні чи блоці країн – це загроза для всіх мешканців нашої планети... Свобода і мир – це загальнолюдські цінності, що їм особливо загрожує політика мілітаризації цілих суспільств, яку реалізують у державах із примусовою військовою службою. Примушування до військової служби – це варварство у точному значенні цього слова... «Захист Батьківщини» є лише приводом до дій, що насправді мають на меті підтримати в країні соціалістичний status quo, суть якого – в пануванні упривілейованого класу над пригніченою більшістю суспільства. Не «захист Батьківщини» був метою війська та міліції в 1956, 1970, 1981 роках. Не «захист Батьківщини» рухав танками, що вдерлися 1968 року до Чехословаччини. Вони не зупинилися перед убивством, а метою їхніх дій було і є лише: накинути людності, що бореться за свої права, кайдани неволі, кайдани тим огидніші, що їх замасковано революційними, робітничими гаслами⁵.

Уважний погляд на риторику Янковського наводить на думку, що відстань між ним і, наприклад, Вацлавом Гермеком не була такою вже істотною. Його сильно відчутний пацифізм пов'язаний не лише з ідеєю прав людини, а й опором комуністичному режимові в Польщі й у советському блоці. Той факт, що Гермек був побожний католик, а Янковський картав свого відомішого гданського тезку, пастора «Солідарности» Генрика Янковського, означав лише, що їхні погляди не були тотожні (зокрема, вони по-різному дивилися на право на аборт і легалізацію марихуани). Але це також означало, що їхнє спільне протистояння польському режимові буде засноване не лише на ідеологічних абстракціях, а й на захисті специфічних прав людини.

Місяць по тому, як Янковський написав свого листа, режим генерала Ярузельського оголосив третю й останню амністію всіх політичних в'язнів. Проте Янковський залишив-

ся у в'язниці, як і інший учасник «Свободи і миру», варшав'янин Ярослав Накельський. Янковський почав голодування. В Яцка Чапутовіча та його колег зі «Свободи і миру» облудність амністії не викликала сумнівів. Старші колеги з «Солідарности» й церковники радили поводитися обережно: це, довели вони, міг бути перший крок до цінного діалогу з режимом. Одна справа – допомагати в'язням, а зовсім інша – влаштувати демонстрації для їхнього звільнення.

А проте Чапутовіч організував сидячий страйк «Свободи і миру». З десятків учасників із Вроцлава, Кракова, Гданська та Варшави зайняли тротуар перед торговельним будинком у центрі столиці, взявшись за руки й скандуючи імена своїх ув'язнених друзів. На сорочках і транспарантах вони мали гасла на кшталт «Відмова від військової служби – це право кожної особи» чи «Свободу і мир (і кохання) кожному». Чапутовіч запросив західних телеоператорів; він стояв збоку, пригадує один із демонстрантів, диригуючи протестом, указуючи своїм колегам «Поверніться так – сюди, до камер!». Хоча всіх учасників десь за пів години затримали й оштрафували, Янковського звільнили з в'язниці наступного дня (якраз аби він міг приїхати до Варшави й подякувати друзям), а Накельського – через два тижні. Це була перша з низки переконливих перемог цієї малої групи.

Ідеали та інструменти

Нині «Свободу і мир» іноді згадують як групу студентів, охочих до медійної уваги, що перебрали світло рампи на себе від «Солідарности». Тут нема чого соромитися, бо саме цього польська опозиція потребувала в середині десятиріччя, коли «Солідарність» продукувала мало новин, гідних уваги. Медії були ключем до успіху «Свободи і миру». «Солідарність» (а до неї КОР) також використовували медії, але до «Свободи і миру» жоден рух не витворив себе саме завдяки публічності. Кожний протест, великий чи дрібний, негайно досягав Варшави та радіо «Вільна Європа». «Солідарність» так само практикувала це, але на якийсь час лише «Свобода і мир» була тією опозицією, що продукувала події, гідні згадки в новинах.

Розголос допомагав рухові зростати. Це терзало комуністів: коли Яцка Чапутовіча і Петра Немчика мали судити навесні 1986 року, обвинувачі нагадали їм про одну з публічних акцій як свідчення антисоціалістичної природи «Свободи і миру». У провінційному містечку Гожуві про протест Марека Адамкевіча та «Свободи і миру» по радіо «Вільна Європа» почули члени невеличкого підпільного Руху незалежної молоді. Це надихнуло двох членів групи відмовитися від присяги; один із них навіть поширив відозву серед своїх товаришів-солдатів, що вимагала дозволу відвідувати недільне богослужіння чи принаймні слухати його по радіо⁶. Після очікуваних арештів їхні колеги в конспіративній роботі Марек Русакевіч і Казімеж Соколовський розглянули альтернативи руху. Їхнє невеличке коло було здатне витримати звичайні поліційні репресії краще за багатьох (вони працювали в підпіллі з 1982 року), але ці арешти приголомшили їх. Вони вирішили, що Соколовський поїде на зібрання «Свободи і миру» на балтійському узбережжі. Там Соколовський зустрів Будревіча, той познайомив його з Чапутовічем; Рух незалежної молоді став гожувським осередком «Свободи і миру».

Медії були сполучною тканиною «Свободи і миру», бо, на відміну від «Солідарности», цей рух не можна було назвати організацією, і «членів» у ній не було. Ті, хто належав до «Свободи і миру», наполягали на терміні «учасники», аби наголосити свою переконаність, що мета мусить переважати ідеологічні вподобання*. Єдиною структурою був заклад, розташований у Варшаві, з представниками від кожного осередку, що розподіляв гроші, одержані від «Солідарности» або із західних джерел. «Свобода і мир» також пишалася мережею із близько тридцяти видань. Навіть у зіставленні з двома тисячами чи близько того періодичних видань, друківаних у польському підпіллі між 1981 і 1989 роками, «Свобода і мир» виглядає досить продуктивною. Періодичні видання – від односторінкових бюлетенів до

* Оцінки активних учасників руху коливаються від двохсот до п'ятисот, із головними осередками у Кракові, Вроцлаві та Гданську, великими у Варшаві, Гожуві і Щецині і розсіяними по країні прибічниками.

чималих брошур – привертали читачів до руху, позаяк кожне видання містило імена й контактні адреси активістів.

Журнали – з такими назвами, як «Dezertjer» і «Bez przemocy» – були також посібниками до дії. Вони виходили поза межі стандартних звітів про репресії, аби дати читачеві конкретні поради. Другий випуск періодичного видання гданського осередку «A capella» переконував пародійною військовою мовою:

Громадянине!

Якщо політичні, релігійні або будь-які інші переконання не дозволять тобі відбувати військову службу; якщо ти волів би її відпрацювати, **ТО ПОЧИНАЙ ЦЬОГО ДОМАГАТИСЯ!**

Один зі способів привернути увагу влади до цієї справи – надіслати до Міністерства національної оборони свій військовий квиток*.

Цей вчинок не рівнозначний відмові від служби. Квиток можеш потім забрати. Ти можеш пізніше вимагати свій квиток. Місцеві військкомати дають тобі на це 14 днів; якщо ж ти не забереш його протягом цього часу – справа передається до комісії дрібних правопорушень, де тебе покарають за цей «злочин» – як показує досвід учасників «Свободи і миру» – трьома місяцями ув'язнення, які можна або не можна замінити штрафом у 50 тисяч злотих.

Найважливішим буде факт, що ти не побоявся чітко виявити своє ставлення до справи обов'язкової військової служби.

Не кожен має дядька у військкоматі.

Не кожен має достатньо грошей, аби купити собі білий квиток.

Не кожен може дістати фальшиву лікарську довідку.

Але кожен має військовий квиток, якого можна вислати на таку адресу⁷.

Десятки молодих людей так і зробили, ступивши свій перший крок до відмови через переконання від військової

* Кожному дорослому чоловікові видавали військовий квиток, щось на зразок реєстраційної картки, в якому було записано його військовий статус (відстрочка, категорія здоров'я тощо).

служби, а часто – і до участі у «Свободі і мирі». Вони ставали «калориферами» або «радіаторами» – прізвисько пояснюється тим, що скорочення «с.о.» у Польщі означає не «conscientious objector» (відмовник від військової служби через переконання), а «центральне опалення». «Свобода і мир» діяла легально, тож її двері були широко відкриті для будь-кого, хто шукав і йшов її стежкою.

Плюралізм «Свободи і миру», як я стверджував раніше, охоплював різне ставлення до питань руху. Деякі осередки – особливо «вись Краків-Гожув» – були досить консервативні в соціальних питаннях. Гожувська група навіть безуспішно намагалася заручитися підтримкою від руху противників абортів. За цим винятком, вони (як і ліберальніші, але політично спритніші активісти у Варшаві) ставилися до більшості проблем інструментально. Антикомунізм залишався осердям їхньої діяльності.

А в Гданську та Вроцлаві переважали ідеалісти. У цих містах багато хто вважав самовдосконалення засобом ширших соціальних змін; мир був частиною всеохопного порядку денного. Ці активісти ставали вегетаріанцями, вивчали східні релігії та починали цікавитися правами тварин. Проте в кожному осередку існував цілий спектр поглядів. Ба більше, оскільки «Свобода і мир» не була організацією, стало нелегко проводити межу поміж нею і, скажімо, РАС у Гданську чи «Дванадцятьма» у Вроцлаві. Це ще одна ознака плюралізму «Свободи і миру»: можна було «працювати на різні фірми» (як стверджувалося на сленгу, з натяком на корпоративну культуру!), не компрометуючи свого мандату учасника «Свободи і миру».

Серед вікової групи від 15 до 25 років «Свобода і мир» мала реноме нової еліти. Вони були безстрашні, рішучі, до того ж, організували найкращі вечірки*. Для когось їхня громада – це найкраще в активістській культурі кінця 1980-х років. Після першого зібрання наприкінці 1985 року в хижі у горах південніше Вроцлава «Свобода і мир» майже

* Учасник «Помаранчевої альтернативи» у Вроцлаві детально описав мені різницю між «прісною» тусовкою свого колективу і «горілчаною» тусовкою «Свободи і миру».

шоліта влаштувала злету, що тривали кілька днів; зрештою, вони перетворили ці зібрання на фестивалі, йменовані «Гайд-парками»; а деякі з відомих регі, панк- і постпанкових гуртів приєднувалися до хрипких святкувань. Хоча «Балада про Адама Адамкевіча» не прижилася, інші пісні зробилися шлягерами, як-от «Дохлятина» («Padlina»), що стала неофіційним гімном «Свободи і миру». Товариський дух і довіра руху були виплекані довгими годинами у погягах (на той час досить дешевих для студентів чи вчителів, а саме вони складала більшість учасників), дорогою на демонстрації, скликані осередками «Свободи і миру» в інших містах.

«Свобода і мир» була, за частковим винятком Вроцлава, світом чоловіків. Більшість залучених жінок були дружинами чи подругами інших учасників. Рух не зміг подолати узвичаєного гендерного поділу в опозиції, встановленого «Солідарністю». Було важко, пригадує Уршула Новаковська, нині директор Центру прав жінок у Варшаві, діяти всупереч стереотипним ролям. Жінки робили кананки, поки чоловіки займалися політикою. Ці жінки були тоді, як і тепер, так само рішучі у своїй опозиційності, як і чоловіки, але, вважалось, хтось має дбати про дітей. Не було серйозного поштовху, аби перевернути цю ієрархію догори дном і вивести жінок із задньої кімнати. Коли 1988 року чоловіки у вроцлавській групі запропонували створити феміністичну дискусійну групу, на цю пропозицію відповіли невиразно (а жінки її забули); вона, либонь, надто нагадувала ще одну антикомуністичну тактику, а не еволюцію культури руху.

Таке припущення видається слушним: образи жінок у «Свободі і мирі» були цінним товаром. Рік після першого протестного голодування новий відбувся у тій самій церкві Підкови Лесьної. Цього разу на тиждень молитви, навчання і протесту зібралося дев'ятеро учасників, усі жінки. Там були вроцлавські активістки «Свободи і миру» Анна Гавлік і Гося Круковська, чиї чоловіки також були активістами руху; соціялістка Зузана Домбровська і Малжожата Горчевська з гданського осередку, що видавав «A capella». Для Анни Гавлік ця «велика родина» політично відданих жінок

з усієї країни була подією, що сприяла зростанню свідомості жінок.

Їхнє комюніке не зачіпало феміністичних перспектив, а наголошувало, що нація не забуде «хлопців» у в'язниці – тобто Чапутовіча, Немчика, Адамкевіча і трьох інших. Історичні дискусії впродовж голодування проводили паралелі зі змаганнями XIX століття: «На відміну від наших східних і західних сусідів, – писали жінки «Свободи і миру», – у Польщі роль жінки була значно більшою, і в сфері виховання, і в соціальних справах... Відсутність батьків, спричинена повстаннями, війнами і вигнанням, змусила матерів узяти на себе більшість обов'язків, аж до передачі взірців патріотизму й демократії». Ці жінки, деякі з них лівих поглядів, промовляли тут як представники нації та родини, адже «найважливішою справою для дитини є присутність і постійний теплий контакт з обома батьками»⁸. Ця зброя нації та родини була старанно націлена; проти неї комуністичний режим був безсилий.

Навіть звертаючися до національних традицій, учасники «Свободи і миру» також прагнули надати націоналізмові нової форми, піддаючи сумніву його обмеження й ставлячи на чільне місце питання миру і прав людини. Для цієї кампанії вони звернулися до постаті Отто Шимека. Цей австрійський солдат під час Другої світової війни відмовився брати участь у стратах цивільного населення. Дев'ятнадцятирічного Шимека самого стратили за наказом командира й поховали у селі Махові, неподалік Тарнува. Як уся інша зброя «Свободи і миру» (якщо це слово тут пасує), Шимек як символ ставив комуністів у складне становище. Хай там що, він відмовився вбивати поляків: то чи не був він тоді національним героєм, навіть якщо й солдатом ворожої армії? Проблема для комуністів становило не те, що він був австрійцем, а те, що він відверто не підкорився наказові свого командира. Вшановувати Шимека значило заявити, що моральність і права людини важливіші за настанови режиму. Це була саме та позиція, яку захищала «Свобода і мир».

Лешек Будревіч на першому зібранні в горах запропонував відвідати Шимекову могилу. Перша поїздка в листо-

паді 1985 року, присвячена сорок першій роковині його смерті, закінчилася арештом чотирнадцяти учасників; шість місяців потому близько п'ятдесятьох учасників демонстрації було затримано, коли вони намагалися відзначити день народження Шимека. Ці дворазові щорічні візити були мирно-демонстраційною версією католицького паломництва до святинь Ченстохови. Якщо такий різноманітний рух, як «Свобода і мир», мав духовний центр, то ним була могила в Махові*. Коли 1988 року учасники вроцлавського осередку «Свободи і миру» створили пасторство миру при церкві св. Доротеї, вони цілком природно назвали його іменем Шимека.

«Радіятори» по всьому блоку

Зважаючи на історію Шимека, природно, що «Свобода і мир» мала звернути увагу на відмовників від військової служби в інших країнах. Правозахисний рух завжди налаштований на міжнародний розголос, і відмова від військової служби легко надавалася на те, аби бути темою наднаціонального протесту. Для пацифіста конфлікт між призовником і військкоматом скрізь той самий. Інструменталісти знали, що підтримка інших відмовників підважуватиме твердження режиму, нібито «Свобода і мир» діє у згоді з західними державами. Видання руху почали писати про «калориферів» із Греції, Франції, Норвегії, Югославії, СРСР, Чехословаччини і Сполучених Штатів, та запрошували читачів надсилати листи протесту до відповідних влад. Один випадок у полі зору «Свободи і миру» був особливо географічно близьким: справа Жолта Кестгеї з Угорщини.

Жолт Кестгеї був саме таким студентом, який у Польщі належав би до «Свободи і миру». Він почав навчання у провінційному містечку Сеґед, де мав деякі контакти з тамтешньою групою «Діялогу за мир» (див. наступний

* Краківський осередок пропонував альтернативного кандидата на роль покровителя «Свободи і миру»: Леха Зондека, австралійського поляка, що загинув, воюючи з Советами в Афганістані.

розділ). Він переймався питаннями миру, але також угорськими національними традиціями: його батько, вчитель історії, у своєму невеличкому місті Бая був провідною інтелектуальною постаттю. Громадська позиція «Діялогу» вразила Кестгеї; він відчув важливість ситуації, в якій «громадянський рух робить хоч щось». Водночас він боявся «пастики загального пацифізму» і вважав, що «Діялог» недостатньо конфронтаційний.

Іншим зацікавленням Кестгеї була Польща: переїхавши 1983 року до Будапешта, він невдало намагався додати польські студії до своїх головних англійської та французької мов. Він захоплювався антикомуністичною опозицією Польщі (за якою стежив за передачами «Вільної Європи»). Друг із «Діялогу» допоміг йому з польськими зв'язками: спочатку в Парижі, який він відвідав 1983 року, а потім у Гданську, де 1984–1985 років він гостював у майбутніх учасників «Свободи і миру» Госі Тарасевич і Адама Ягуська. Перед тим улітку вони приїжджали до Будапешта й зустрічалися тут з угорськими студентами, що цікавилися опозицією. Їхнє помешкання у Сопоті хутко стало місцем, де студенти з усього блоку зупинялися і зустрічалися. Вони розмовляли про анархізм, мілітаризм і про потьмянілі традиції польсько-угорської дружби.

У Будапешті Кестгеї допоміг заснувати самвидавчий журнал «Vox Humana». Коло «Vox Humana» було напів-офіційною студентською дискусійною групою, подібною до багатьох інших у тогочасному Будапешті. Дискусії та журнал щораз ближче підходили до заборонених тем угорської національної свідомості, таких, як 1956 рік чи проблеми угорської меншини в Румунії. Польща, питання миру і угорський націоналізм: складна мішанина, що нагадувала Госі Тарасевич деяких її колег зі «Свободи і миру». Тож нічого дивного, що Кестгеї вирішив відмовитися служити. Він точно знав, що робити. «Я дістав рецепт, – згадує він. – Опиши свої погляди, запиши відверто, що ти думаєш, і надішли до військкомату разом зі своїм [військовим] квитком. І я так і зробив».

Лист Кестгеї від 18 лютого 1987 року пояснював причини його вчинку мовою «Свободи і миру». «Я не довіряю

“народно-демократичній” армії, що підпорядкована урядові, який не був обраний народним голосуванням на засаді вільного змагання політичних програм. Думаю, що цією відмовою, як і моєю боротьбою за свободу преси, я можу зробити внесок до створення суспільства, вільного від страху, де управління громадськими справами триматиметься на відповідальності й особистому сумлінні, а не на бездумній вірі чи на страху»⁹. Арешт і вирок були практично неминучими; у квітні на суді, який відвідали сотні угорських діячів опозиції, Кестгеї дістав три роки*. Фактично суд став однією з найпублічніших подій угорської опозиції на той час. Письменник-дисидент Міклош Горості описував суд і для «Beszélő», і для «The New York Times». На апеляційному слуханні Кестгеї пов’язав свою долю безпосередньо з польською справою: почуте про сміливість отця Єжи Попелушка змусило його почуватися поляком, заявив він; тепер його засудила та сама система, що вбила цього польського священика, як раніше і лідера 1956 року Імре Надя.

Ще до початку судового процесу «Свобода і мир» перейнялася справою Кестгеї. На початку квітня в центрі Варшави вони вивісили транспарант, вимагаючи звільнити Кестгеї та чеського в’язня Петра Поспіхала (про справу якого йтиметься в наступному розділі). В місті з’явилися тисячі листівок із тією самою вимогою. Того-таки місяця «Свобода і мир» пікетувала угорське посольство у Варшаві. У вересні понад вісімдесят учасників руху влаштували голодування протесту – третій в історії руху – у церкві в Бидгощі. До них приєдналася наречена Кестгеї, Ольга Діосегі, що також належала до кола «Vox Humana». Угорець-відмовник став головною темою голодування; учасники акції надсилали листи протесту на підтримку його та інших в’язнів сумління, що їх назвала Міжнародна амністія. Хоча цьому голодуванню, як і іншим, дозволили

* Пізніше скорочений до двох із половиною років за апеляцією. На відміну від своїх колег у Польщі, Кестгеї відбув більшу частину свого строку. Він вийшов на свободу 10 січня 1989 року, пропустивши, за власним висловом, увесь «період бродіння».

відбутися, його організатор Славомір Дуткевіч незабаром сам опинився у в'язниці.

Існує чимало інших історій відмовників від військової служби – як-от Івана Чечка у Словенії (розділ 4) або Петра Обшіла і Владана Кочі у Чехословаччині (чії справи обстоюватиме двійник «Свободи і миру» в Празі – «Незалежна асоціація миру»). Жодна з них не торкалася так щільно орбіти «Свободи і миру», як історія Кестгеї. І у Польщі не було іншого руху, що міг би так оперативно зреагувати на новини про молодого полонфіла, що йде до в'язниці, наслідуючи взірці саме польської опозиції. Сама «Солідарність» ніколи не влаштовувала такої публічної кампанії на підтримку закордонного руху. «Солідарність» взагалі неквапно реагувала на зовнішній світ, хоча репортери деяких підпільних газет докладно висвітлювали закордонні події. «Свобода і мир» також не обмежилася формальним протестом чи заявою. Плакати й листівки, голодування протесту й часті обговорення справ Кестгеї і Поспіхаля також надали самому рухові міжнародної вагомості, якої більшість інших рухів у Центральній Європі (за винятком «Солідарности» і «Хартії 77») просто не могли сподіватися. У суспільстві, де інформація була обмежена, а зібрання заборонені, діяти швидко було нелегко. «Свободі і миру» це вдавалося, адже то була водночас децентралізована, неформальна і вправна у використанні медій група.

Жарнобиль

Через рік і дванадцять днів після заснування «Свободи і миру» нова нагода пожвавила рух і вивела його за межі студентського середовища. Йдеться про вибух ядерного реактора у Чорнобилі – визначну подію, вплив якої на революції 1989 року досі недооцінюють. Катастрофа 26 квітня 1986 року кинула унікальний виклик режимові, побудованому на контролі за інформацією: докладне інформування було кращим за цензуру, якщо режим волів зберегти громадський спокій. Міхаїл Горбачов швидко це збагнув і запропонував упродовж тижня повний доступ до інфор-

мації західним і советським журналістам. Польські медіі також почали повністю висвітлювати подію, але щойно після завершення першотравневих парадів.

Щоденну корупцію, погане управління в комуністичній економіці й повільне погіршення стану довкілля можна було легко приховати або витіснити з поля уваги. Цього не можна було зробити з радіоактивною хмарою: західні науковці швидко з'ясували, що хмара походила з північної України й супутникові фотографії підтвердили заподіяну нею шкоду. Польські медіі, слідом за советським керівництвом, спочатку говорили мало або нічого, тим часом мільйони поляків почули детальну інформацію (почасти вельми перебільшену) іноземних радіостанцій і запанікували.

Чорнобиль став безпосередньою загрозою особистій безпеці й добробуту родин, загрозою, що, поза сумнівом, була результатом комуністичної соціальної політики. Поляки раптово прокинулися від цієї неочікуваної небезпеки. «Юлія», журналістка підпільної преси, побачила цю зміну серед польських жінок, які, визнає вона, уславилися своєю політичною пасивністю, ба навіть апатією. Після Чорнобиля пульс прискорився:

...в усіх крамницях і на кожній польській вулиці чути було голоси жінок. Вони лунали не як жарти, ані як плітки. В них бриніла погроза. Невеличкі групи незнайомих між собою жінок перед крамницями, на тротуарах – усі говорили про те саме. Це було важливішим, аніж те, що може не стати масла.

Цього разу у ПНР-івській пресі не було пояснень, що «терористи під прапором “Солідарности”» або «цинізм капіталістичних держав» загрожують безпеці наших дітей. Комуністична пропаганда, що намагалася нажахати суспільство візіями атомного винищення <...> досягла цілковитого успіху. Нарешті все зрозуміло, і ми знаємо, кого винуватити.

Один за одним пройшли підвищення цін, погіршало постачання продуктів, і жінки у чергах мовчали. Вони вже навчилися давати з тим раду, хоча багато чого бракувало. І лише тієї середи [27 квітня] вони заговорили. Не в газеті, не на зборах, а в чергах вони голосно кидали гасла, не гірші, ніж у листівках: про бойкот комуністич-

ного парад, про відмову підтримувати режим, що дбає лише про себе і свою міліцію. Ми не чули такого кипіння серед жінок від початку військового стану.

Вони не кажуть: аби все було спокійно. Вони зрозуміли, що йдеться про добробут їхніх дітей. Вони насправді не вельми розуміються на політиці, не розуміють, що спільного у влади ПНР із реактором під Києвом. Але вони вже знають, що комуністичний режим загрожує їхньому найбільшому скарбові -- добробутові їхніх дітей. Сили, що її несе гнів цих жінок, не можна змарнувати¹⁰.

Голодування жінок лише шість тижнів напередодні спонукав «Свободу і мир» використати їхній гнів. На час публікації тексту Юлії вроцлавські жінки, пов'язані зі «Свободою і миром», уже влаштували два протести, 2 і 9 травня. Обидва відбулися під час полудневої години пік, на одному з найжвавіших перехресть міста. Перший був мовчазним: близько двадцяти п'яти осіб сиділо на землі, тримаючи плакати. Приблизно тисяча людей спостерігала, а дехто приєднувався до демонстрантів. Поліція затримала лише кількох учасників, й організатори запланували іншу маніфестацію на наступний тиждень. Цього разу за планом, якого, мабуть, запропонував Будревіч, протестували самі тільки жінки. Серед них була Анна Гавлік зі своїм малюком у колясці. Жінки і діти крокували вулицею, тримаючи плакати з вимогами більшої інформації про загрозу їхньому здоров'ю. З'ясувалося, що перехожі тримаються осторонь. Це були перші вуличні акції «Свободи і миру», ще не було опановано технології демонстрацій – може, негативну реакцію спричинили зачіска чи одяг когось із учасників протесту. Проте, зрештою, навколо зібрався натовп і відбулося запальне обговорення наслідків Чорнобиля¹¹. Небажання поліції втрутитися – мабуть, і через складність позиції режиму, і небажання арештовувати жінок – справило враження і на учасників, і на спостерігачів. Гавлік здається, що вона «не надто ризикувала», але то, звісно, ще питання.

У Кракові група жінок деякий час планувала екологічну демонстрацію на День дитини (1 червня); радіоактивна хмара надала протестові більшої нагальності й спонукала

«Свободу і мир» долучитися. Протест розпочався з полудневої служби в Маріяцькому костелі на краківському Ринку*. Багато жінок, що називали себе «матерями Кракова», прийшли, тримаючи засушені квіти, що символізували смерть природи. Коли вони вийшли з церкви, їх привітали транспаранти «Свободи і миру». Співаючи націоналістичних, релігійних і опозиційних пісень, група попрямувала старим Краковом до замку на Вавелі. Як і у Вроцлаві, поліція не намагалася перешкодити демонстрації.

Екологічні питання з'явилися в «Ідеологічній заяві» «Свободи і миру», що її восени 1985 року написали Будревіч і Круковський. На той час атомна енергетика не була нагальним питанням. Фактично автори дійшли висновку, що «динамічне зростання атомної енергетики не загрожує Польщі». Популярність і відносна безпечність чорнобильських демонстрацій зробили екологічне лихо пріоритетною темою «Свободи і миру». Навіть коли політичне спрямування руху та міжнародна репутація фокусувалися на мирі та відмові від військової служби, її екологічні демонстрації додадуть їй слави вдома. І так само як у випадку з відмовою від служби, ті зі «Свободи і миру», що не вважали проблеми докільля своєю справою, усвідомлювали їхню цінність для викривання лицемірства режиму.

В березні 1985 року – саме коли опозиціонери голодували у Підкові Лесьній і Бежануві – стала до ладу перша в Польщі атомна електростанція в Жарновці, що на північний захід від Гданська. Першими, хто звернув на це увагу, були анархісти з РАС. Після Чорнобиля питання, яке більшості поляків здавалося досить далеким, раптом набувало загрозливої актуальності. Жарновецькі демонстрації здобули підтримку навіть учнів середніх шкіл. Протести проти того, що «Свобода і мир» хутко охрестила «Жарнобилем», набули театрального відтінку. Дарек Пачковський, якому тоді було лише шістнадцять й який щодня приїздив на демонстрації, витрачаючи на дорогу по дві години, пригадує, як його з друзями з РАС і «Свободи і миру» якимось

* Рynek (а також «ринок» українською) – зазвичай головна площа у місті, біля ратуші.

зупинила поліція; спитавши, чому кожен із затриманих мав у ранці костюм гриба, вона вдовольнилася відповіддю про шкільну п'єсу.

Найочевиднішу екологічну перемогу «Свобода і мир» здобула у Вроцлаві, коли було закрито металургійний завод у Сехніце, розташований неподалік четвертого за населенням міста Польщі. Лешек Будревіч зустрів звістку про Сехніце і водопостачання Вроцлава в офіційній публікації; він зрозумів: «в цьому є щось» для «Свободи і миру». Радек Гавлік (тоді вчитель математики й – почасти завдяки студіям у Чехословаччині на початку 1980-х років – переконаний захисник довкілля) запропонував, аби «Свобода і мир» zorganizувала демонстрації з вимогою закрити Сехніце.

Перша демонстрація відбулася опівдні, в неділю 10 січня 1987 року, на Ринку старого Вроцлава: «Сніг, мороз, у кожній брамі стоять двоє-трьоє поліціантів... Таємна поліція скрізь. А навколо ратуші кружляє караван поліцейних фургонів». Марек Недзевіч (дев'ятнадцять років) прийшов із цікавості подивитися, якою може бути «демонстрація проти Сехніце». Перш ніж він зміг наблизитися до крихітної групи демонстрантів, що, взявшись за руки, сиділи на снігу, його запроторили до в'язниці. Там Недзевіч зустрів «інтелектуальну еліту» «Свободи і миру» і прилучився до планування наступних демонстрацій. Так поліція допомагала «Свободі і миру» знаходити нових активістів.

Навіть такий несприятливий почин – адже через раптове найсильніше за останні роки похолодання приходило обмаль спостерігачів на будь-які протести – мав неочікуваний вплив. Того-таки місяця місцева влада оголосила, що завод не розширюватиметься і закритись впродовж п'яти років. Півтора роки потому, через відсутність помітних змін, «Свобода і мир» зініціювала серію «чорних маршів» із вимогою чистішої питної води. Марші відбулися під фірмовою маркою руху, гаслом, що м'яко докоряло: «Ходімо з нами! Сьогодні вони не битимуть!» Перший марш, у червні 1988 року, зібрав близько тисячі демонстрантів; на останній, наприкінці листопада, вийшло близько десяти тисяч. Того самого місяця прем'єр-міністр Мечислав Раковський дещо ухильно оголосив, що в рамках економічної реформи

він закриті два заводи: Сехніце і місце народження «Солідарності», корабельню імені Леніна в Гданську.

Жодна інша кампанія не свідчить краще про локальну силу екологічного протесту, ніж та, що відбулася у невеличкому містечку Мендзижеч, що південніше Гожува у західній Польщі. Коли пів дюжини учасників Гожувського осередку «Свободи і миру» в середу 2 вересня 1987 року видерлися на дах продуктового магазину Мендзижеча і розгорнули свої транспаранти, протестуючи проти будівництва складу ядерних відходів неподалік, вони зайшли у незнану воду. «Залиште бункери кажанам!» – закликали вони. Зберігати радіоактивні відходи у десятикілометровій системі бункерів, що її побудували німці напередодні Другої світової війни, небезпечно, доводили вони, і для місцевих жителів, і для дикої природи, зокрема, кількох видів кажанів, що перебувають під захистом. Того дня вони зуміли уникати арешту впродовж двох годин, розкидаючи листівки зі своєї високої трибуни й переконуючи випадкових перехожих узяти участь у демонстрації в неділю.

Успішний протест у провінційному місті (в Мендзижечі мешкало менш як двадцять тисяч людей) якісно відрізнявся від того, що «Свобода і мир» намагалася робити раніше. Це сталося далеко від звичних опозиційних центрів. В Мендзижечі не було важливої промисловости, і значний відсоток населення безпосередньо або опосередковано був зайнятий у військовій справі. Це було, з політичного погляду (навіть нині на виборах цей регіон послідовно підтримує партію – наступницю комуністів), ідеальне місце для зберігання радіоактивних відходів, більшість із яких походила з атомного заводу, який мали побудувати неподалік.

Протест об'єднав і досвідчених активістів, і деякі нові обличчя. Тієї весни 1987 року Станіслава Божка, місцевого фермера, активного в підпіллі «Солідарности» і лідера «Солідарности одноосібних рільників», його приятель запросив на зібрання екологічного семінару – науковців, інженерів і активістів – у домініканській церкві в Познані. Там Божек уперше почув деталі ядерної програми уряду, зокрема й про звалище відходів у Мендзижечі. В неділю 3 травня він організував демонстрацію протесту. Прийшло кілька

сотень, але на наступних щомісячних демонстраціях учасників стрімко меншало; Мендзижеч повертався до своєї звичної дрібномістечкової ізольованости.

Можна було очікувати, що активістів «Свободи і миру» проігнорують або навіть засудять. «У цей критичний момент», – писав один з учасників акції в Мендзижечі, – хлопці з гожевської “Свободи і миру” надзвичайно нам допомогли. Вони почали організовувати пікети, що справді підбадьорювали людей... [Завдяки їм] проблема набрала розгону і щось у людях почало ламатися»¹². (До «хлопців» належала Барбара Грибач – завданням цієї одинокої в гожевській «Свободи і миру» особи з варшавськими контактами було інформувати західні медіи. Вона залишалася у безпеці поза доступом поліції.) Марек Русакевич так пояснював наміри руху: «Показати людям, що вони можуть бути сильними... це була наша мета... Ми як невеличка група, рішучі – дуже рішучі... створимо розголос». Це, каже Казімеж Соколовський (тоді 21-річний), те, що відбулося 2 вересня. «Люди побачили, що ми не боїмося, [і] вони виступили на наш захист».

Коли шестеро нарешті спустилися, аби дочекатися поліції, натовп не дозволив їх заарештувати. У заціпенінні – побоюючись, що очікуваний арешт злякає менш кмітливих мешканців Мендзижеча – вони повели імпровізовану демонстрацію до найближчої церкви, де Марек Русакевич виголосив коротку промову, дякуючи людям за підтримку. А потім вони втекли з церкви від своїх шанувальників через бокові двері, щоб якомога менше людей бачило їх арешт.

Не відкинувши цей розхристаний студентський гурт (більшість із досвідом ув'язнень), а навпаки, сприйнявши їхні методи, мендзижечани перемогли. Через чотири дні вулицями міста пройшло три або чотири тисячі людей – мобілізація, якщо рахувати пропорційно до кількості населення, небачена ніде у Польщі між 1981 і 1989 роками. Незабаром мешканці міста проведуть акції громадянської непокори, раніше просто неймовірні. Коли влада після демонстрації вдалася до арештів, побиттів і великих штрафів, Мендзижеч відповів голодуванням протесту в церкві й іще однією демонстрацією, навіть масовішою, ніж у вересні. Так група громадян завдала комуністичній урядо-

вій політиці істотної поразки, першої після занепаду «Солідарности» в 1981 році. Міська рада (раніше просто гумова печатка) зібралася на засідання під час голодування й неочікувано проголосувала проти звалища; впродовж зими Варшава швидко відклала ідею на потім. Нині бункери є принадою для туристів і природним заповідником.

Екологічні кампанії «Свободи і миру» запевнили її в істинності максими, що будь-яка політика – локальна. Захист ув'язнених відмовників від військової служби – чи колег, заарештованих за участь у демонстраціях – був національною справою, що залучала всю спільноту «Свободи і миру», яка говорила одним голосом у спільному протесті. Натомість екологічні протести були, загалом, локальними: Вроцлав зорганізував кампанію щодо Сехніце, Гданськ координував жарновецьку акцію, а Гожув і Познань – протести в Мендзижечі. Водночас кожна з цих кампаній дістала підтримку – розголос у газетах «Свободи і миру» або відвідини місцевих демонстрацій – від інших осередків «Свободи і миру». Широке прийняття об'єднаних цілей акцій і загалом спільна культура означали, що, в певних межах, будь-який активіст може запропонувати проблему й розраховувати на місцеву або навіть національну підтримку у проведенні протестів.

Сині та зелені

Великим безглуздям комуністичного ладу була гігантоманська уява лідерів. Повороти річок, прорізання гір, зрощення пустель, спорудження великих міст й індустріальних комплексів за ніч: комуністи могли уявити собі ці надлюдські подвиги, що буцімто мали слугувати прогресові людства. Вони могли також вірити, що наслідки цього (як наслідки зберігання радіоактивних відходів у вогких потрісканих бункерах) не стосувалися справи або принаймні поступалися за значенням надзвичайній користі, що її принесе соціалістичне планування.

Лише так можна пояснити неймовірне нахабство проекту перегородження греблею великого Дунаю між Угорщиною та Чехословаччиною. Дунай, з його повільною течією,

непридатний для виробництва електричної енергії, лише для постачання питної води і транспортного сполучення. Тож два комуністичні сусіди, за допомогою австрійського уряду і бізнесу, планували відхилити воду до п'ятнадцятимильного каналу на чехословацькому боці кордону, що провадив до електростанції на угорському боці біля Надьмарош; серія загат на головному руслі Дунаю завершувала схему. Цей проект, мрію проєктувальників впродовж десятиліть, схвалили у середині 1970-х на хвилі міжнародної паливної кризи, що вдарила особливо відчутно по советському блокові.

Проєкт викликав дуже істотні заперечення. Система гребель і каналів затопить узбережні спільноти, що мають історичну й етнографічну цінність. Вона знищить заплави, природне середовище загрожених видів фавни й чудові сільськогосподарські угіддя. Вона загрожуватиме запасам питної води, пошкодить ландшафт й обмежить судноплавство. І все це заради того, щоб забезпечити близько 3% енергетичних потреб Угорщини, країни, де співвідношення зужитої енергії з ВВП значно перевищувало відповідні показники в капіталістичних країнах, із чого випливало, що сама тільки мінімальна ощадливість мусила б забезпечити, і то без жодних витрат, економічний ефект, якого сподівалися від греблі.

Це питання – економічне, пов'язане з охороною здоров'я, і водночас глибоко націоналістичне – після Чорнобиля запалить опозицію по всьому блокові. 1981 року угорський біолог Янош Ворго першим наголосив на небезпеках у статті «Гірше не буває». Ця стаття і наступне висвітлення у «Beszélő», самвидавчому журналі демократичної опозиції, збудили цікавість, але не спонукали жодного протесту. Опозиційні кола зорганізували кілька відозв, але це були роки, коли опозиція залишалася практично невидимою для угорської громадськості й підписів нарахували десятки, не більше.

Тоді у січні 1984 року Ворго прийняв запрошення взяти участь у дискусії в клубі «Ракпарт», популярному місці зустрічей на дунайських берегах. Передбачалося, що відбудеться дискусія з прибічниками будівництва греблі, але супротивна сторона не з'явилася. Кожен учасник зібрання

визнавав істотність проблеми; проговоривши до глибокої ночі, вони почали шукати вирішення. На ранок народилася нова петиційна кампанія з проханням лише призупинити проєкт, поки вивчається його вплив на довкілля.

Втім, реалізувати таку кампанію було важко без структури, на яку покладалися польська чи хоч би чеська опозиція. Юдит Вошоргеї пригадає, що мусила друкувати текст через копірку (технологія, про яку польські опозиціонери вже принаймні п'ять років як забули), поки студенти-добровольці чекали з протягненими руками. Незабаром виявилося, що не існує способу зібрати бланки, які не містили адреси, за якою їх слід надіслати. Але, навіть за таких умов, понад десять тисяч осіб підписали звернення, вказуючи свої імена, адреси та місце роботи. Вошоргеї, соціолог, помітила, що більшість підписів походила з-за меж Будапешта, який завжди акумулював левову частку громадської незгоди. Ще цікавіше, коли вона дослідила папери, що поверталися з невеликих міст і сіл, одна з професій виринала знову і знову: вчителі. Як жодне інше питання від часу 1956 року, проблема Дунаю пробудила інтелігенцію дрібних міст, що становила водночас опору традиційного націоналізму і стабільності режиму.

Влада не відгукнулася, тож автори звернення почувалися зобов'язаними зробити наступний крок, і в вересні сформували групу «Дунайське коло». Одинадцятьоро засновників – включно з Воргом і Вошоргеї – тепер створили свій власний самвидав і шукали нових шляхів поширення інформації та мобілізації незадоволення надьмароським проєктом.

Подарунком долі став для них оголошений комуністами 1985 року обмежений експеримент з альтернативними кандидатами на парламентських виборах. Збори для висунення кандидатів були відрежисовані й старанно контролювані; наприклад, більшість учасників могла бути членами партії з сусіднього заводу, спеціально привезеними на автобусі. Рішення Вошоргеї взяти слово на такому зібранні, аби запропонувати кандидатуру іхтіолога Яноша Тота, було значно ризикованіше за петиції. Якщо останні переходили з рук у руки серед родин і друзів, на зібранні переважали цілком незнайомі люди, цілком імовірно налаштовані

вороже до опозиції, про яку чули вперше. Але така стратегія виявилася дієвою. Тота не обрали (втім, він здобув мандат в іншому окрузі), але програв і кандидат від режиму, коли інший пробний кандидат почав виголошувати запальні промови проти греблі і був обраний, аби зрештою приєднатися до восьми інших членів парламенту, підтриманих «Дунайським колом», у голосуванні проти греблі.

Були також невдачі. Радикальніше крило кола, знане як «сині», окрилене успіхом петиційної кампанії восени 1985 року, запланувало «прогулянку Дунаєм» у лютому 1986 року, запросивши приєднатися австрійських «зелених». На площі Батяні зібрався невеликий натовп, але тиск міської влади змусив організаторів відкликати акцію. Понад два роки спливе, доки опір проти будівництва греблі знову стане публічним.

«Дунайське коло», навіть перед тим, як чорнобильська катастрофа стимулювала «Свободу і мир», усвідомило потенціал масового незадоволення, схований в екологічних проблемах. Перешкодою до виведення на вулиці тих десяти тисяч, що підписали петицію 1984 року, і ще десятків тисяч тих, хто відтоді дізнався про цю історію, були не лише державні репресії. Під цим кутом зору Угорщина була напевно не Чехословаччиною й навіть не Польщею. Проблема була радше розслаблена самовдоволенність, притаманна угорському суспільству впродовж 1980-х. В рецептах інтелектуальної опозиції не було ліків від цього. Лише 1988 року суспільство прокинеться й мобілізується навколо дунайського та інших питань, завдяки новим опозиційним силам, що постануть того-таки року. Тоді можна буде сказати, що саме в Угорщині, більшою мірою, ніж деінде в Центральній Європі, екологічна опозиція прямо спричинилася до падіння комунізму.

Братислава говорить

Поява екологічних протестів в усіх країнах допомогла перетворити антикомунізм з інтелектуального заняття на сфокусовану полеміку. Хоча чорнобильська хмара не дісталася Чехословаччини, катастрофа у сусідній Україні сколих-

нула громадян, так само як у Польщі. Хоча арифметика ризику істотно відрізнялися, пересічні громадяни почали висловлюватися з приводу проблем довкілля поза офіційними каналами. Як пояснила мені активістка екологічного руху з Брна Івона Гейлі, фантастичний безлад, який міг наплодити такі катастрофи, як Чорнобиль, мешканцям комуністичної Чехословаччини уявити було легко: вони вже щодня жили у подібному страхітті.

Впродовж півтора року після Чорнобиля зросли місцеві ініціативи чинити опір найгіршим крайнощам розвиненого соціалізму, як-от автоперегони крізь тендітні моравські ліси, заплановане знищення відомого замку у Єзежі, будівництво гігантського гірськолижного курорту чи спорудження величезної статуї (коштом дерев) у Лужанському парку Брна. Ці й подібні заходи об'єднали незначну кількість стурбованих громадян. Вони подеколи спочатку намагалися використовувати на задоволення своїх вимог офіційні канали, але байдужість режиму привела їх зрештою до надійніших джерел інформації та підтримки: самвидаву й опозиції.

Питання охорони довкілля не рівнозначне антикомунизмові; проте для багатьох саме воно стало першим кроком у цьому напрямку. 1985 року в північному богемському індустріальному місті Хомутові купка молодих людей і декілька місцевих «хартистів» намагалися організувати легальну екологічну групу; їм погрожували тривалими термінами ув'язнення, якщо вони не облишать цю ідею. Через два роки вони спробували знову, цього разу поширивши петицію, що звертала увагу на якість повітря в регіоні. Вони зібрали 162 підписи, чимало як на невеличке провінційне містечко. На їхню користь спрацював не лише Чорнобиль, а й погіршення економічної ситуації: «Громадяни, що приїхали до регіону з мріями про кращі фінансові й соціальні умови, – пише історик Мірослав Ванек, – раптом зіткнулися з перспективою жити в найсплюндрованішій частині Чехословаччини, без жодних переваг, іще помітних у першій половині 1980-х років». Навесні 1987 року близько трьох сотень мешканців Хомутова підписали листа, що запрошував прем'єр-міністра Ладіслава Адамца особисто пересвідчитися в якості місцевого повітря¹³.

На іншому боці чеських земель, в Опаві, Яромір Піскорш читав польський самвидав і чеську емігрантську літературу, що потрапляла до нього не через Прагу (куди Піскорш час від часу приїздив для участі в підпільних семінарах), а через близький кордон в Чешині (Чеськи-Тешині) й незначну польську меншину на чеському боці. У травні 1987 року Піскорш заснував «Проти руху» («Protější chodník»), одне з перших нелегальних видань за межами Праги, Брна чи Братислави й напевно перше, зосереджене на проблемах довкілля. Воно багато завдячувало тому, чого Піскорш навчився від поляків, а надто від Януша Окжесіка з Кракова, учасника «Свободи і миру» і студента журналістики. Це Окжесік попередив Піскорша про небезпеку гігантського коксівного заводу, що його мали спорудити в Стонаві, неподалік Опави. Безсормність цього будівництва була подвійна: розташований так, щоб усі викиди потрапляли через кордон до Польщі, завод ще й мав бути спорудженим у гірничому містечку, підземні штольні якого могли спричинити руйнування й заподіяти страхітливую шкоду місцевому довкіллю.

Ніщо не спонукатиме до протесту краще, ніж гігантський завод, побудований, аби впасти на місце. Децю запізнило чеська опозиція намагалася виробити екологічну стратегію. «Хартія 77», відзначаючи в січні 1987 року свою десяту річницю, оприлюднила одну з найважливіших заяв: «Слово до співвітчизників». Один з істориків – діячів «Хартії» назвав це віхою в її історії, що сформулювала нові стратегії та нову активну поставу чеської опозиції¹⁴. Горбачову, що цікаво, у цьому ключовому документі не приділили жодної уваги; натомість «Хартія» просила чехів і словаків: «Досить чекати, щоб подивитися, як роблять інші – робімо щось самотужки! Прокиньмося з нашої апатії, позбудьмося почуття безвиході й переможемо наші страхи!». Заклик накреслював способи подолання цієї апатії й виборення свободи. Поряд із передбачуваними наслідкуваннями Гавла (говорити правду і вимагати поваги до прав людини) стверджувалося також: «Усі ми можемо створити, у різних місцях, неформальні політичні форуми для вільного обміну думками. Однією з тем дискусій має бути довкілля: «Всі ми знаємо, якою катастрофічною є

екологічна ситуація в нашій країні. Чому ми говоримо про це лише приватно?»¹⁵.

Для чехів це стало відправною точкою. Словом, безвідносно до того, скільки в них блиску, має відповідати публічна дія. Іван Деймал, один із перших, хто підписав «Хартію 77», допоміг у червні 1987 року zorganizувати перший форум «Хартії», напівпублічний обмін думок та ідей щодо жахливого стану довкілля Чехословаччини. «Хартія 77» шойно виголосила свою першу заяву з питань довкілля «Щоб кожен міг дихати». Форум зібрав понад п'ятдесят «хартистів» та інших учасників, що зголосилися відповісти на заклик десятирічної «Хартії» про публічне обговорення екологічних труднощів, із якими стикаються усі. Учасники форуму говорили про «допомогу у створенні нових ініціатив... і загалом про стимулювання й активізацію незалежних рухів»¹⁶.

Деймал і невеличка група інших «хартистів» заснували «*Ekologický bulletin*», аби продовжувати справу. У нарисі в третьому числі Деймал започаткував дискусію, що виразила проблеми й розчарування чеської опозиції. «Починайте, починайте, але як?» – запитував він. Деймал знав, чого слід уникати рухові «зелених»: ідеологічної впевненості, що її він спостерігав серед студентів 1968 року. Екологія, доводив він, не є об'єктивною наукою й нікого не приведе до «світлого майбутнього». Так само безплідно просто рееструвати й засуджувати злочини, як це робив аналог екологічного руху у правозахисній сфері – «Комітет захисту несправедливо засуджених», адже проблема також полягала в суспільній поведінці і ставленні. Поширення екологічних знань дозволить людям жити так, як вони вважатимуть за правильне. Це, мабуть, стандартний матеріал для «зелених» рухів у 1980-ті, але Деймал хотів знайти нішу для екології в межах «хартистської» традиції. Згадуючи Вацлава Гавла, він підбив підсумок, що «кожне прагнення жити у правді – це, зрештою, прагнення екологічне»¹⁷.

Для когось із молодшого покоління, як-от для Павла Кржівки, все це було просто «сухим академізмом». Самого Кржівку 1985 року засудили до трьох років ув'язнення за критику стану довкілля у Чехословаччині. Якщо старше

покоління сподівалося змінити суспільство чи країну, Кржівка просто хотів змінити режим: «Чи суперечить природі намір кричати, волати, скаржитися, захищати, писати тощо проти неймовірної зарозумілості технократів і їхньої індустріальної цивілізації, чи ні?». Розхвалюючи кампанію проти запропонованого лижного курорту, Кржівка оголосив свою підтримку будь-якій громадській дії взагалі. «Але де, – питав він, – ми маємо ті інші кампанії?»¹⁸.

Це обговорення форми вагомо відрізнялося від того, що відбувалося у Польщі. Тут потреба діяти була очевидною; питання полягало лише в тому, яким змістом наповнити дії. А чеським дисидентам бракувало чіткої структури їхніх протестів. «Хартія 77», попри її відносну ізоляцію від суспільства, була незаперечним авторитетом у захисті прав і гідності людини – поряд зі спорідненим із нею «Комітетом захисту несправедливо засуджених». Наче енергійний суддя, що відходить від буквального прочитанням конституції задля формулювання нових прав, «Хартія» поступово розширювала поле своїх зацікавлень від прав людини до довкілля й економічної реформи. Але сама «Хартія 77» не зайняла нового місця децентралізованої, зорієнтованої на конкретні проблеми політичної опозиції. Радше, окресливши питання, вона дивилася, як інші (хтось у межах «Хартії», хтось поза нею) починали діяти й творити нові типи опозиції.

Лише після демонстрацій осені і зими 1988–1989 років з'явиться модель, що її могли запозичити празькі активісти екологічного руху. А тим часом, «зелені» у Словаччині досягли значно більшого успіху.

З 1400 чи близько того осіб, що підписали «Хартію 77» навесні 1989 року, лише тридцятєро походили зі Словаччини. Втім, Ян Будаї, один із найвідоміших тоді братиславських активістів, наполягає, що це лише свідчить, що словацька політична енергія була скерована на інше. Якби хтось із активістів підпільної церкви, художників-авангардистів або незалежних екологів підписав «Хартію» (чи будь-яку іншу петицію до 1988 року), це могло загрозити їхню головну справу. У Празі підпис під петицією міг спрацювати навпаки, даючи публічність, а отже, безпеку.

Далі від чеської столиці ризик – для чиеїсь справи так само, як і для чийогось життя – був більший.

Однак словацьку опозицію обмежувало не лише розмаїття, а й ізоляція: «зелені», митці, церква і «хартистські» інтелектуали оберталися у різних колах. «Ми мали б разом пити каву, зустрівшись на вулиці, – каже Будаї, – але ми не робили цього». Прага і «хартистська» традиція плюралізму були далеко від Братислави.

Ближчими були Будапешт – лише трохи вниз Дунаєм – і Польща; Краків відокремлювали лише гори, а мова досить близька, аби її легко зрозумів будь-який словак. Форми протесту, що виникнуть у 1987–1988 роках, більше завдячуватимуть польським моделям, ніж чеській опозиції. Релігійні активісти були не єдиними словацькими дисидентами, що відвідували Польщу. Наприкінці 1970-х – після того, як Чарногурський і Міклошко вже познайомилися з Польщею – Будаї, сам ліберальний католик, вирушив туди вперше. Він часто відвідував Польщу 1979–1981 років, навіть потрапив на конгрес «Солідарности», аж доки перед самим військовим станом у нього відібрали паспорт. Під час своєї останньої поїздки Будаї і його братиславський колега стали причиною чотиригодинної затримки на кордоні через те, що прикордонники буквально розібрали потяг на частини, доки не знайшли польський самвидав, схований за обшивкою стіни в іншому купе. «Я, – каже Будаї, – став політичним понофілом».

На практиці це означало думати про суспільство більше, ніж про державу, у ближчому контакті з крихітною політичною опозицією довкола Мілана Шимечки і Мірослава Кусого. Це також означало, що надалі вирушаючи у щорічні прощі, скажімо, до католицької святині у Левочі, Будаї почав дивитися на них як не лише духовні, а й політичні маніфестації. Будаї сподівався заохотити взаємодію між розрізненими колами незалежної думки Братислави. Походячи з митецької спільноти, він був одним з небагатьох, хто знав їх усіх. 1987 року він заснував журнал «Kontakt», перший справжній політичний самвидав у Словаччині. Назва натякала на мету Будаї об'єднати незалежні кола.

Спільнотою у Словаччині, що найбільше наблизилася до Будаєвої ідеї плюралістичної політики за польським зразком, були «зелені». Екологічний рух, організований державою, був головним гравцем у нормалізації Чехословаччини. Такі групи як «Бронтозавр» у чеських землях чи словацьке «Дерево життя» («Strom Života») підтримували «рекреаційну розмову»¹⁹, були неконфронтаційною альтернативою для майбутнього активіста. З наближенням кінця комуністичної ери ці групи намагалися перетворитися із клапанів тиску на групи тиску, обережно порушуючи питання про політику щодо довкілля. Словацький союз захисників природи і землі (ССЗПЗ) пішов найдалі, майже випадково ставши наріжним каменем опозиції й осердям недостиглого громадянського суспільства Словаччини.

Будай прилучився до братиславської філії ССЗПЗ 1981 року й негайно приєднався до кампанії порятунку двох історичних цвинтарів, що їх місто планувало зрівняти з землею й перетворити на парк. Це був різновид конкретної дії, що, як відчував Будай, була істотною; хоча кампанія не була успішною, члени ССЗПЗ явно мали насагу протистояти владі навіть на більших теренах.

Марія Філкова стала секретарем ССЗПЗ Братислави 1987 року. Пристрасна захисниця навколишнього середовища зі справжнім організаторським хистом, вона зрозуміла, що питання охорони довкілля краще подавати в позірно аполітичних термінах. Наприклад, у 1985–1986 роках вона успішно змобілізувала першокласників Мудронова на порятунок п'ятсотрічного в'яза, наміченого для знищення місцевим чиновником, що хотів побудувати собі літній будинок.

Модель опозиції такого роду існувала поблизу: «Дунайське коло» в Будапешті. Одне з перших зіткнень ССЗПЗ з поліцією сталося завдяки зухвалій критичній статті про греблю Гачіково-Надьмарош, уміщеній 1981 року. Хоча у 1980-ті роки словацькі захисники довкілля в своїй опозиції до спорудження греблі ніколи не здобули такого розголосу, як їхні угорські колеги, вони знайшли інші важливі справи. Братислава постраждала під час політики нормалізації більше, ніж будь-яке інше велике місто Чехословаччини.

Якість повітря і води різко погіршилася, а цілі квартали історичного міського центру були знесені для проєктів прокладення доріг чи спорудження потворних нових будівель. Будаї, Філкова і колектив науковців, журналістів та архітекторів почали збирати дані про численні загрози життю міста. Коли їм не вдалося привернути увагу міських чиновників, вони були приречені звернутися до сірої зони квазі-самвидаву.

Результатом стала «Bratislava/nahlas» – дослівно «Братислава говорить», але назва натякала також на зв'язок із гласністю Горбачова – брошура з шістдесяти двох сторінок, що збудила Словаччину. Видавничий колектив оминув цензуру, видаючи книжечку як додаток до протоколу своїх зборів накладом буцімто лише тисячу примірників, і то винятково для внутрішнього використання. Насправді надрукували чотири тисячі примірників; це був самвидав, що вдавав легальне видання.

«Bratislava/nahlas» була чимось значно більшим за простий перелік екологічних лих. Перша третина брошури документувала погану якість води і повітря, розглядала рівні шуму, спричинені вуличним рухом, і застерігала про ризик розташування ядерного реактора поблизу міста. Потім автори звернулися до стану міського планування, промисловості й промислової безпеки, транспорту й житла. До кожного конкретного випадку вони додавали перелік конкретних пропозицій. І хоч усі ці проблеми можна категоризувати – евфемістичною мовою нормалізації – як наростання негараздів розвитку соціалізму, інші теми були значно політизованіші. «Bratislava/nahlas» унаочнила старезну соціальну інфраструктуру міста: брак театрів, крамниць і ресторанів, парків, спортивних майданчиків і лікарень. Це був портрет міста, занедбаного навіть порівняно з рештою країни, зведеного до безсумнівно неєвропейського рівня цивілізації. І висновок звіту не залишав сумнівів, що провинна лежить на комуністичній бюрократії та її тотальному контролі над інформацією. Хоча «Bratislava/nahlas» уникала обговорення політичних питань, вона була, либонь, найгрунтовнішим у Центральній Європі осудом розвиненого соціалізму.

Сотні рекомендацій, уміщених у «Bratislava/nahlas», були програмою нового народного активізму. Відривний талон у кінці книги просив читачів відповісти на порушені в ній теми; тисячі людей з усієї Словаччини зробили це впродовж наступних шести місяців. Як документ, «Bratislava/nahlas» стала фактично, каже Будаї, словацькою «Хартією 77». Вона заповнила простір у словацькому суспільстві, якого не змогла заповнити «Хартія», і стала пробним каменем для опозиції на наступні два роки. Навряд чи було збігом, що вже через кілька місяців після сенсації, спричиненої випуском звіту, Чехословаччиною прокотилася найбільша й найуспішніша петиційна кампанія: Навратілова петиція, описана в першому розділі. «Bratislava/nahlas» була більше ніж просто документом, це було свідчення справжньої відваги. Братислава насправді заговорила.

«Хочу бути»

Тактика «Свободи і миру» була просто неможливою в країнах, що не мали польських повстанських традицій. Влучно розраховані на локальні турботи і страхи, кампанії «Свободи і миру» мобілізували поляків проти комуністичного режиму. До того ж, ризик покарань у випадку кампаній із захисту довкілля здавався менший, ніж ризик нічого не робити й приректи себе на вимирання. Проте, навіть у Польщі, «Свобода і мир» була елітою, популярною серед міських студентів, але надто зухвалою для тих, хто жив у нормалізованому світі невеличких містечок і сіл.

Радек Гавлік із вроцлавського осередку гадав, що провінцію теж можна розворушити. Він покладав надії на «Wolę Wuc» – «Хочу бути», зелений молодіжний рух, започаткований 1984 року. В більшості учасників «Свободи і миру» «Хочу бути» викликав серйозні сумніви. Її спонсорував шомісячник піонерської організації «Na przelaj», яку спонсорувала держава. Журнал і рух (так само як і популярне радіошоу, яке також спонсорували піонери) були, вважали вони, найшкідливішою з віддушин, створених режимом, аби спокусити людей триматися подалі від опозиції. Ці віддушину призначалися для наймолодшого покоління, людей, що осо-

бисто не пам'ятали про «Солідарність», і чия підтримка вельми би знадобилася, щоб польська опозиція існувала й надалі. Цей сурогат активізму міг бути зрадливим фронтом у битві між режимом і опозицією за молоде покоління.

Гавлік не погоджувався. У січні 1987 року, незабаром після того, як його оштрафували на п'ятдесят тисяч злотих за участь у першій Сехніцькій демонстрації, він написав листа до учасників «Хочу бути», який надрукували в «*Na przelaj*». Він пропонував рухові свою компетентність в екологічних питаннях, але не згадував про свій зв'язок зі «Свободою і миром» (інформація, що її цензор однак би не пропустив).

«*Wolę Być*» можна перекласти як «Хочу жити» або, ще точніше, «Волію жити». У липні 1984 року Ева Харкевіч, журналістка «*Na przelaj*», опублікувала звернення, цілком присвячене проблемам довкілля у Польщі та світі. Вона писала, що сучасне суспільство повірило в рятівну потугу техніки і в споживання як сенс життя. Але, доводила вона, радше «бути» ніж «мати» – ось де секрет збереження людської гідності. Контакт між людьми на рівних засадах і між людьми й природою може втілити цей ідеал. Харкевіч не пропонувала конкретних планів; фактично, ані вона, ані видавничча колегія журналу не очікували соціального руху. «Ми хочемо бути поштовою скринькою для обміну вашими ідеями та досвідом. Ми хочемо писати про людей і проблеми, що вкладаються в нашу формулу і шукати союзників ідеї «Хочу бути». Ми обіцяємо прихильникам нашої ідеї, що влаштуємо зібрання впродовж цих канікул, а потім завітаємо до ваших громад і шкіл»²⁰.

Зміст листа Харкевіч засвідчує певну пасивність, зосередження на самосвідомості, що позірно не узгоджується з активністю, не говорячи вже про опозицію. Учасники, що називали себе «прихильниками», тлумачили фразу по-різному. «Воліти» або «хотіти» відновлювало їхню особисту ініціативу, доводили вони: вони воліли жити, діяти, допомагати, ухвалювати рішення щодо свого власного життя. У листах до редакції учні середніх шкіл з усієї країни писали, що вони читали звернення «з палаючими шоками» й «хапали ручку» аби відповісти, бо «ніколи нічого подібного не було»²¹. Те,

що можливо планували як пасивну віддушину, автори листів витлумачили як шанс діяти і з головою поринули в гонитву за ще не означеною метою. На кінець 1987 року в місцевих гуртках налічувалося близько тисячі прихильників, які самостійно влаштовували регулярні зустрічі.

Старшому поколінню, яке наступної весни утворило «Свободу і мир», та іншим активістам підпілля думка про те, нібито «Хочу бути» був чимось новим і сміливим, мала видатися нісенітницею. Але в провінції, поза університетськими форпостами молодіжної опозиції, у невеличких і середніх за розміром містах, що навіть не могли похвалитися політично активним священиком, нічого подібного до «Хочу бути» просто не було. Не було студентських громад чи культурних клубів, які давали б нагоди для неформальних зустрічей. Вибір зводився до випадкових дискотек для старшокласників, суворих умов членства в Союзі соціалістичної польської молоді або в Польському союзі піонерів.

Таке було життя в Коварах, індустріальному місті з близько десятками тисячами мешканців, що на південь від Єленьої Гури на крайньому південному заході Польщі. Кася Герело там виросла й пішла до старшої школи, де навіть незалежну учнівську раду годі було уявити. Кася вступила в піонери, «аби щось робити», і регулярно читала «Na przelaj». Їй було п'ятнадцять, коли вона побачила звернення «Хочу бути»; вона каже, що картини мрущих лісів у горах Карконошах – її горах, біля Коварів – «збісили» її, тому вона написала на вказану адресу. Редакція відповіла: «Хочу бути» незабаром збереться в Коварах, і чи вона не допоможе з організацією цієї зустрічі?

Перше зібрання або, піонерським жаргоном, зліт (zlot), відбулося на балтійському узбережжі влітку 1985 року. Вік сорока учасників, обраних за лотереєю, коливався від 12 до 24; не було нікого з університетського міста, крім кількох із Варшави. Кульмінацією злету стали відвідини будівельного майданчика Жарновця. Тут і стали явними всі можливості й обмеження «Хочу бути» в дії. З одного боку, учасники могли побачити на заводі значно більше за активістів «Свободи і миру». Вони могли навіть поспілкуватися з чиновниками й навести свої докази проти атомної енергії.

Проте, з іншого боку, вони потрапили туди з офіційного дозволу й залишалися частиною складеного режимом плану дій. Посадовці охоче ввічливо кивали головами й відпускали з миром цих дітей.

Подібно до першого зібрання, табір у Коварах розташовувався поряд з офіційним піонерським зльотом. Серед сотень піонерів із їхніми ранковими вправами, маршами й побудками було сорок «хочубудьків». Кася Герело та її друзі не припиняли екологічних протестів, аж до невдалої спроби відвідати Целвіскози, один із найшкідливіших заводів Польщі. Але вони також намагалися на кожному зібранні артикулювати відмінну модель спільноти, що розглядає нагадувала стиль «Свободи і миру». Вони нехтували систему управління, вдягалися як хотіли й проводили свої імпровізовані протести, тримаючи гасла на кшталт «Я хочу бути – а ти?» чи проводячи кампанії за альтернативні транспортні засоби на вулицях міста. У квітні 1986 року представники «Хочу бути» навіть влаштували першу чорнобильську демонстрацію, повертаючись із класичної події епохи нормалізації – засідання Молодіжного форуму, влаштованого ПФНВ; подібно до «Свободи і миру», вони використовували гасло «Жарнобиль»²².

Подібно до багатьох осіб їхнього покоління, які трималися осторонь «дорослої опозиції», водночас очікуючи підтримки з її боку, учасники «Хочу бути» використовували піонерів як тло, без якого їхні спроби артикулювати опозицію могли лишитися непоміченими. І «Хочу бути», як вірили його активісти, не був подібним до магістральної опозиції, а кращим. «Ми не кричали “геть фабрики”, – пояснює один з учасників, – але ми намагалися викликати у людей позитивні міркування про їхню поведінку та взаємозв'язок із довкіллям»²³. Частина задоволення полягала саме у руйнуванні офіційних контактів із режимом: уперті запитання в Жарновці; відмова прийняти пропозицію фінансування від тодішнього міністра молодіжної політики (майбутнього президента) Александра Квасньєвського (Кася Герело була особливо обурена тим, що до відпочинкового табору міністр прибув на гвинтокрилі); використання офіційного статусу, аби уникати незначних неприємностей із

поліцією; або навіть можливість виголосити промову перед самим генералом Войцехом Ярузельським від імені польської молоді*. В кожному з цих зіткнень був невеличкий шанс дестабілізувати владу. Мабуть, вони сподівалися, що цей підхід виявиться також ефективнішим. Очевидно, багато хто в Польщі так думав: на 1987 рік «*Na przelaj*» одержувала листи, що благали «Хочу бути» взятися за різноманітні місцеві питання²⁴.

І, попри все, «Хочу бути» тяжко відокремити від опозиції. Повертаючися до Радека Гавліка: він зробив павзу після протестів у Сехніце, аби в лютому 1987 року в Іданську відвідати четверте національне зібрання руху. Те, що він був принаймні на десять років старший за більшість інших учасників, створювало навколо нього ореол авторитету. Але він так само був одним з них і не приховував своєї ролі в русі, що його активно поборював комуністичний режим. Після проведення зльоту він переконував учасників (в іншому листі, опублікованому в «*Na przelaj*») утворювати регіональні осередки й братися за конкретні цілі, не зневажаючи, водночас, проблем національного масштабу. Його привітання було жартівливим, але також глибоко підривним: «Зелені всіх країн, єднайтеся!»²⁵.

У місті Освенцим, поблизу Кракова, Кася Терлецька виявила, що «Хочу бути» і «Свобода і мир» – неподільні частини одного середовища. «Хочу бути» допоміг їй перетнути кордон і вступити до світу вільнодумців. Оголошення, крадькома вивішене в її школі, запрошувало на збори «всіх, кому не начхати». Незабаром Кася Терлецька мандрувала всією Польщею, зустрічаючись із екологами й людьми, що відмовилися через переконання від військової служби, відвідувала табори «Хочу бути», паломництва миру і тури екологічних лих. У 1989–1990 роках вона брала участь у демонстраціях і голодуванні проти Жарновця. «Хочу бути» завербувала її принаймні до запасу опозиції.

* Штат «*Na przelaj*», що завжди брав участь у цих таборах, пішов цим же шляхом, але у відмінний спосіб. Наприклад, Даріуш Шимчиха пішов із журналу, щоб згодом стати головним редактором газети «*Trybuna*», наступника комуністичного органу «*Trybuna ludu*».

Загалом, вся історія трохи складніша, ніж показує ця лаконічна розповідь про політичне пробудження. Кася Терлецька також виголосила промову перед Ярузельським, а потім побачила, як державна агенція новин перекрутила її ширій заклик до таких ідеалів руху як мир, толерантність і повага до іншої думки. Незабаром після цього таємна поліція знайшла листівки «Свободи і миру» в кімнаті гуртожитку Терлецької, допитала її і змусила підлітка підписати «лоялку», обіцянку відійти від активізму й доносити на своїх друзів. Межа між опозицією і співпрацею, між зміною себе і політичною зміною, не належала до того, що комуністи були готові поважати²⁶.

Веселі паради або «вистави» в містах, де «Хочу бути» зустрічалися двічі на рік; присвячені питанням охорони довкілля та миру дошки оголошень, які висіли в середніх школах невеличких міст і які часто негайно зривала шкільна адміністрація; кампанії за велосипед як засіб пересування, за збереження життя ялинок чи проти будівництва шкіл зі шкідливих матеріалів: усе це не відповідало опозиційному рухові, як його розуміли учасники «Свободи і миру». Проте, «Хочу бути» фактично був «Свободою і миром» для тих, хто жив у Освенцимі та Коварах, чи для тих, кому було лише шістнадцять, чи тих, хто шукав середини між суто споглядальними церковними групами й публічними конфронтаціями «Свободи і миру».

Сформований дещо раніше «Хочу бути» насправді варто розглядати в контексті «Свободи і миру». Останнє покоління, що досягло дорослого віку перед 1989 роком, також було політизованим, навіть там, де воно лишалося поза досяжністю опозиції. Сила тяжіння «Свободи і миру» чи контркультурного світу загалом, у якому «Свобода і мир» грала головну роль, виявилася сильнішою за тяжіння нормалізації.

У майбутньому часі

У всіх кампаніях, що я тут описав, «Свобода і мир» досягла успіху. Військову присягу змінили у червні 1988 року; через місяць польський парламент уніс зміни до зако-

ну про загальну військову повинність і звільнив останніх політичних в'язнів «Свободи і миру» – один із них, Славомир Дуткевіч, голодував майже дев'ять місяців. Жарновецький реактор і завод у Сехніце поховали, разом із планами інших атомних реакторів та звалищем радіоактивних відходів у Мендзижечі. Усі ці рішення ухвалили, чи принаймні завели про них мову, за комуністичного правління. Яку користь міг мати режим від цих поступок? Насправді, дуже незначну. Відступ за кожним із цих питань коштував режимові певної частки гідності – і грошей, коли йшлося про закриті заводи. Ніхто інший як Єжи Урбан, що, будучи речником уряду, провадив переважну більшість антиопозиційної контрпропаганди, підтвердив мені в інтерв'ю 1997 року, що саме «Свобода і мир», а не якась лібералізація партії чи армії, спричинилася до цих перемог.

У значно меншому масштабі ради студентів або робітників уже засвідчили, що можна домогтися поступок на рівні своєї школи чи місця праці. Жоден рух, проте, не здобув загальнонаціональної перемоги до часу перемог, здобутих «Свободою і миром». Найнеймовірніше, що вони перемогли не через компроміси, а через конфронтацію. Фактично їхній протест був відповіддю на те, що вони вважали посиленням тиску – або тиском у нових напрямках, а не на послаблення контролю. Вони просувалися вперед на противагу режимові, не заглиблюючись у підпілля, а наближаючись до поверхні. Амністії політичних в'язнів та інші «ліберальні» вчинки з боку комуністів лише заохочували опозицію посилювати діяльність. Для більшості опозиції амністія була не можливістю, а новим викликом. Такі групи, як «Свобода і мир», що вже діяли відкрито, були здатні на дієвішу відповідь, ніж керівництво «Солідарности». Вони на один крок випереджали режим, а не реагували на його дії.

Водночас так само бездоганно антикомуністичне, як і в «Солідарности», ставлення «Свободи і миру» до державної влади почасти відкидало її на узбіччя. Як прибічники ненасильства – до того ж свідомі, що поліція нічого не важила проти вищих цілей – учасники «Свободи і миру» не називали її «гестапо» і навіть не опиралися арештам. Пізніше, вже

по роках, капітан таємної поліції розповів «Якобові» Янковському, що «Свобода і мир» відрізнялася від тих груп, що кричали на своїх тюремників і погрожували помстою. До самого кінця демонстрації традиційно завершувалися тим, що поліція біла учасників, а арешти були нормою. Проте учасники «Свободи і миру» загалом згадують поводження поліції як дещо ввічливіше – ба навіть співпрацю і розуміння з її боку. Водночас вони також вимагали від поліції відповідальності: в окремих справах 1986 і 1987 років Агата Міхалек і Ян Марія Рокіта з Кракова виграли позови на погане обходження поліції з собою. Цей дивний узаємозв'язок (що сягне нового рівня з появою 1987–1988 років «Помаранчевої альтернативи») допоміг зменшити одну з прірв, що поділяли польське суспільство.

«Свобода і мир» знайшла щілини в броні й скористалася проблемами, до яких режим був чутливим і в яких – на відміну від, скажімо, демократичних виборів – перемога була можливою. Зазираючи в майбутнє, можна побачити, що ці перші перемоги, хоча й народжені з протистояння, повільно посували Польщу до історичного компромісу 1989 року. Перш ніж комуністи наважаться сісти за стіл переговорів зі своїми старими противниками, такими, як Куронь або Міхнік, вони спершу збагнуть, що вимоги радикалів на вулицях не такі вже неможливі до виконання.

Якраз коли перемогу було здобуто, тертя між ідеалами та засобами їхнього виборення почали роздирати «Свободу і мир». У квітні 1988 року на сторінках «Dezertę», двотижневого бюлетеня руху, спалахнула запальна дискусія. Поки дехто сподівався перетворити «Свободу і мир» на організацію із видимою ієрархією, дві інші точки зору здобули перевагу й визначили напрямом, яким піде рух у наступні десять років. Дехто доводив, що, за висловом редакторів «Dezertę», «суб'єктивність учасників руху є найвищою цінністю... Відмінності в світоглядах учасників із багатьох різних кіл, від анархістів через соціалістів, гіпі, панків, католицьку молодь, буддистів до тих, хто походить з КНП, є цінністю в собі і для себе; вони вчать терпимості й співпраці у діях, спрямованих на досягнення точно означеної мети»²⁷.

Яцек Чапутовіч, неформальний речник руху, висловив іншу позицію під час голодування протесту, влаштованого у Вроцлаві в травні: «Добігає кінця певний етап нашої діяльності. Цілі “Свободи і миру” повільно зношуються... Я боюся, що коли зникне центральний пункт, що об’єднує нас... – проблема відмови від військової служби та в’язні – чи не спричинять політичні, ідеологічні, особисті відмінності розпаду “Свободи і миру”!». За такої ситуації, додає Лешек Будревіч, «я не вважаю себе людиною, яка відійшла; я просто вважаю, що “Солідарність” – це наш спільний обов’язок»²⁸.

Ті, хто захищав перший варіант, братимуть участь у нових кампаніях – і старих, як-от Жарновець чи захист прав людей, що відмовилися через переконання від військової служби – під іменем «Свободи і миру». Вони приваблять у свої ряди після 1989 року нове покоління ідеалістів, деякі з них до сьогодні стверджують, що представляють «Свободу і мир». Ті, хто віддав перевагу другій стежині, повернуться до «Солідарності» і, після 1989 року, займуть свої місця у парламенті, міських радах і урядових кабінетах. Більшість відчуватиме, що, до певної міри, їхню кар’єру визначив досвід «Свободи і миру», але сама «Свобода і мир» 1985–1988 року безсумнівно припинила існування.

Найбільшим внеском «Свободи і миру» були зміни природи антикомуністичної опозиції в останні роки советського блоку. Існували рухи радикальніші й існували рухи із ґрунтовнішими цілями, але не було жодного аж так активного. «Свобода і мир» захопила Польщу різною кількістю демонстрацій, сидячих страйків, «риштувальних страйків» (коли учасники приковували себе до риштування навколо реконструйованих будівель), маршів, протестних голодувань, поширенням листівок, семінарів, вистав і конференцій. І все це створила – переважно протягом лише двох років – не більше ніж сотня чи близько того головних активістів.

Хоча мало хто у «Солідарності» висловлювався так відверто, лист від Владислава Фрасинюка до «Свободи і миру» після його остаточного звільнення з в’язниці 1986 року зафіксував те, що знали багато хто в профспілці:

польська опозиція потребувала «Свободи і миру». «Коли я почув про WiP, я подумав, що йдеться про “Very Important Persons”^{*}. З’ясувалося, що так воно і є. Це був найефективніший спосіб самоорганізації й діяльності, до того ж, й найефектніший. Кожному [активістові], який відбуває покарання у в’язниці, мріється, що на час звільнення, він знайде нову ініціативу, нову опозиційну групу з програмою, ресурсами й баченням майбутнього»²⁹. Лешек Будревіч незабаром прилучиться до Регіонального виконавчого комітету «Солідарности» Фрасинюка. Він і багато інших принесуть до «Солідарности» щось від стилю й стратегії «Свободи і миру»: відкритість, конфронтацію й ідеологічну гнучкість. Справді, атмосфера та мова опозиції у Польщі відтоді багато завдячуватиме «Свободі і миру». Цей рух вплине як на молодше польське покоління, так і, долаючи кордони, на решту Центральної Європи. Нова політика 1987-1988 років несла на собі печатку «Свободи і миру».

^{*} Польська аббревіатура «Свободи і миру» (Wolność i Pokój, WiP) співзвучна з англійською V.I.P.

Розділ 3

Так, ніби в Європі Міжнародний світ миру і прав людини

Стриманість і революційний туризм

Лін Джонс ніколи не бувала в Центральній Європі – фактично, вона ніколи по-справжньому не вважала себе «європейкою». Цю учасницю британського антиядерного руху добре знали завдяки протестам у Грингем-Комоні, де 1981 року поблизу британської ракетної бази жінки влаштували табір миру й методами громадянської непокорі намагалися запобігти розміщенню ракет. Той протест був чималим складником діяльності британських борців за мир, зосереджених на відносинах Британії з НАТО та причетності до Холодної війни.

Погляди Джонс почали мінятися завдяки декларації ЕАР. «Європейське атомне роззброєння», засноване в квітні 1980 року, стало переломом у західному русі за мир, а також у притаманному британцям баченні Європи. Основний документ ЕАР склав видатний історик і визнаний антиядерний активіст Е. П. Томпсон. Протиставляючи себе національно зорієнтованим, обмеженим традиціям, Томпсон наголошував: «Ми маємо діяти так, ніби об'єднана, нейтральна і мирна Європа вже існує. Ми маємо навчитися лояльності, не щодо «Сходу» чи «Заходу», а одне до одного й відкинути заборони й обмеження, накинута будь-якою національною державою»¹.

Декларація ЕАР завдавала удару ментальності Холодної війни, що стримувала активістів борців за мир, призви-

чаєних, як і політики, до думання про Схід як щось відмінне (і, далєбі, краще) від Заходу. Читаючи декларацію, Джонс почала по-новому міркувати про свій внесок до ненасильницького опору. Коли влітку 1981 року інший учасник ЕАР дивувався, чому ніхто не прагне встановити безпосередні контакти з «Солідарністю», Джонс раптом вирішила перетнути Ла-Манш і сісти на потяг до Варшави. Врешті-решт вона стане одним із найтісніших зв'язкових «Свободи і миру» у Британії.

Для пересічного політично свідомого американця пізньої Холодної війни ті, хто протистояв комунізму в Центральній Європі, були героями. В робітниках та інтелігентах із «Солідарности», самотніх советських «відмовників», письменниках-вигнанцях, як-от Мілан Кундера, порізному вчувалося найкраще з американського духу. Вони прагнули свободи й говорили без страху. У країні, де нестямних політичних суджень у пристойному товаристві не почуєш, не надавали значення тому, «праві» ці люди чи «ліві». Вони були протиотрутою від поствотергейтського цинізму. Як можна не підтримувати їхньої боротьби й не вітати широко їхніх закликів?

Західні європейці дивилися на своїх східних сусідів порізному. Хоча були такі, що мандрували Центральною Європою, підтримували дисидентів упродовж цілої комуністичної ери, загальне ставлення виглядало, словами Вацлава Гавла, як «стриманість, ... коли не відверта недовіра й тривога»².

Однією з причин стриманості західних європейців щодо Центральної Європи була її близькість. Поки американці захоплювалися повстанням у Польщі, західні європейці мусили міркувати, де зупиниться наступ советських танків і чи не перетвориться Європа знову на театр воєнних дій. Співіснування з Советами було не розкішшю, яку дозволяла собі наддержава, а необхідністю.

Ще одна відмінність Європи від Сполучених Штатів полягала в тому, що тут і надалі багато важили політичні вподобання. Улюблена газета, профспілка і навіть вибір школи для дітей відрізнялися залежно від партійних симпатій. Отож у погляді на Схід багато важило, був дисидент

лівим чи правим. Відмінності визначили долю Європи під час Другої світової війни, коли праві та ліві зійшлися в смертельній битві. Сміливість антикомуністичної опозиції не була достатньою причиною для захоплення, допоки незрозумілою залишалася її кінцева мета.

Ця стриманість була відчутніша серед лівих. Протягом років активісти таких груп, як британська «Кампанія за ядерне роззброєння» або німецька Партія зелених розвивали робочі зв'язки з мирними організаціями советського блоку. Коли вони й приділяли якусь увагу Центральній Європі, їх повністю влаштовувала мова центральноєвропейських комуністів-реформістів. А соціалістів, яким комуністичний експеримент давав надію на подолання потворних несправедливостей капіталізму, і поготів. Вони також уважали, що найбільшою загрозою для майбутнього людства є загребуші руки капіталізму, хоча, звісно, советська ядерна зброя смертоносна не менше. Тому вони розвивали робочі взаємини з советським Комітетом миру й аналогічними структурами в Центральній Європі, де знайшли людей, так само відданих і справі миру, і соціалізові.

Натомість програма опонентів центральноєвропейського комунізму викликала підозри – не останньою чергою через позитивні висловлювання про них Роналда Рейгана або Маргарет Тетчер. Центральноєвропейські активісти, виступаючи проти зла, скоєного їхніми режимами за часів сталінізму, говорили так, ніби вони відкидали саму ідею соціалізму (як часто-густо й було). Коли так, то для західних лівих це виглядало як повернення до напівавторитарних націоналістичних режимів міжвоєнної Центральної Європи. Кілька добре знаних соціалістичних дисидентів у кожній країні, звісно, могли бути союзниками. Але навіть натяк на релігійну чи націоналістичну риторику «Солідарности» або антимодерністичні тези творів Мілана Кундери робили відчуття антидемократичного минулого загрозливо близьким. Тож західноєвропейські соціалісти воліли тримати дистанцію.

Подібну стриманість, на диво, виказували й центральноєвропейці. В цитованому тут есеї Гавел відповідав –

листовно, позаяк йому не дали зробити це особисто – на запрошення відвідати конференцію ЕАР 1985 року в Амстердамі. Хоча Гавел не мав причини любити комуністів, він також не мав певности, що західні рухи за мир є його союзниками. Він назвав свій есей «Анатомія стриманості» – висловлюючи не ворожість чи недовіру, але зацікавленість, змішану з сумнівами.

Хоча сьогодні регіональні лідери говорять про «повернення» їхніх країн до Європи, будучи опозиціонерами, вони радше тримали Європу на відстані. «Солідарність», наприклад, утрималася від створення західноєвропейських представництв. Позаяк їхньою метою була боротьба за вільну Польщу, лідери руху твердили, що контакти з пресою й обмін делегаціями лише відволікатимуть їх від головної мети. Гості, необізнані з конспірацією, радше додавали б господарям клопотів, ніж допомагали. Ще гірше, якби відвідувачі зустрічалися з офіційними особами, тим самим несвідомо стверджуючи легітимність режиму.

Подібно до американців, центральноевропейці 1970-х років були обережні з політичними назвами, а надто з назвою «соціалістичний». Термін буцімто втратив сенс після смерті «соціалізму з людським обличчям» у празькій весні 1968 року. І чим більше їхні власні уряди публікували протести західних лівих, тим підозріливіші ставали центральні європейці. Ба більше, саме тому, що мирні групи наголошували на спільному досвіді людства й спільній загрозі ядерної війни, вони применшували різючі відмінності в житті центральноевропейців.

Коли деякі західні європейці з підозрою ставилися до мети дисидентів, центральноевропейці – не маючи заперечень щодо гасел миру – цікавилися питанням засобів. У згаданому Гавловому есеї повно образів щирих західних європейців, які не здатні побачити щоденні проблеми й справжні страхи чехів і заклопотані «діялогом» про мир, який тільки й здатний забезпечити їхню свободу. Гавел не міг уявити, як досягти миру, не утвердивши спершу основні громадянські права та свободи. Тож кожен серйозний діалог мусив починатися з розуміння підставових відмінностей між життям Сходу і Заходу.

Хоча чеський драматург міг не зауважити подібності, декларація ЕАР 1980 року відбивала такий самий антиполітичний нахил, як і Гавлів есей 1978 року «Сила безсилих». Ідея, що хтось може поводитися, «ніби» він вільний, або «ніби» він в Європі й не чує гамівної сорочки ідеології, була провідною в Гавлової філософії. Але його лист до Амстердама твердив, що в той час як хтось живе у західній демократії, інший мусить дотягуватися, щоб поводитися «ніби» й розуміти реальний світ краще.

Е. П. Томпсон погодився з Гавловою тезою. Він відповів на цей заклик поїздками до Праги (1980 року) та Будапешта (1982 року). Празький візит, під час якого Томпсон зустрівся і з видатними діячами «Хартії», і з офіційними представниками руху за мир, спричинив запеклі дискусії навколо такої безсторонності. В Угорщині, хоча він знову зустрівся з обома таборами, роль Томпсона була дещо інша: його візит допоміг зробити надбанням публічності існування групи «Діалог» (див. далі). Для активістів, як Лін Джонс, піднесення «Солідарності» (за місяць після декларації ЕАР) умить надала сенсу Томпсоновій ідеї співпраці та діалогу.

У Нью-Йорку соціалістична активістка боротьби за мир Джоан Ленді відчула те саме: вона допіру мала побачити, як постає суспільний рух. У Варшаві (де вона підтримувала зв'язок із Яном Юзефом Ліпським, соціалістом із КОР) вона почувалася, ніби повернулася до Берклі часів Руху свободи промов. Повернувшись додому, вона зорганізувала конференцію лівих під назвою «Солідарність із "Солідарністю"»; перед товариством заспівав Піт Сигер, а Майкл Герингтон та інші виступили з промовами.

У Західній Німеччині різнобарвне зібрання колишніх маоїстів та троцькістів, «зелених» політиків і журналістів відкинуло традиційні упередження лівих щодо дисидентів і створило «Робочу групу для Східної Європи» під егідою Партії зелених. Берлінець Дитер Еше, активіст боротьби за права людини і ветеран студентського руху 1968 року, здійснив свою першу подорож на схід, аби побачити «Солідарність»: він назвав це «революційним туризмом».

Еше, либонь, був дещо цинічний, але назва слушна. Подібно західний соціаліст у 1917 році просто мусив побачи-

ти, чим є російська революція, в 1980 році активіст суспільного руху не міг знехтувати найбільшою опозиційною течією в розвинутому світі за останнє десятиліття. В Польщі ці прочани віднаходили відчуття радісного збудження, що, принаймні для їхнього покоління на Заході, було монополією лівих. Активісти, як-от Еше, поринали, як у свою стихію, в будь-які суспільні рухи – чим хаотичніші, тим ліпші. Тут, зрештою, вони знаходили споріднені душі не лише серед визначних інтелектуалів у прокурених кав'ярнях, а й серед заклопотаних друкарів підпільних друкарень. А якщо дискусія виявляла відмінності, подорожні ставилися до цього спокійно: вони прагнули, насамперед, діалогу.

На схід мандрували не лише революціонери. Екуменічні церковні групи, як-от голандську Міжцерковна Раду Миру (МЦРМ), одну з найпотужніших миротворчих груп в Європі, спонукала діяти мрія про справжнє європейське міністерство миру і справедливості. Заснована 1966 року МЦРМ роками намагалася переконати голандські політичні партії виступити проти всіх видів ядерної зброї. Ця кампанія поступово завмирала, а 1983 року американські ядерні ракети було розміщено в кількох країнах НАТО (щоправда, не в Голандії). Тепер МЦРМ почала звертатися до міжнародних кампаній. Мьєн-Жан Фабер, математик, що працював у МЦРМ незабаром після Гельсінської угоди, запропонував об'єднати боротьбу за мир із кампанією за права людини. Ці дві ідеї перетиналися в Центральній Європі, доступ до якої забезпечували церковні контакти з лютеранськими приходами у Східній Німеччині, кальвіністами в Угорщині тощо.

Фаберова ідея полягала в будіванні довіри між людьми, хоч і завжди під прикриттям політичних міркувань. Під кінець свого візиту до НДР 1982 року він зустрівся з Райнером Епельманом, протестантським пастором й активістом опозиції, і близько з ним познайомився. Обидва, каже Фабер, знали, що цей візит може виявитися останнім, адже здавалося, що штазі всюди. Шукаючи способу якось зберегти їхні дискусії, Епельман і Фабер створили «персональний контракт миру». Уклавши цей контракт, вони взаємно зобов'язалися спостерігати й працювати для миру і ненасильства.

Цей ритуал стане згодом стандартним складником пацифістських контактів Сходу і Заходу.

Паралельно з рухами за мир у Західній Європі набирали ваги Рухи захисту довкілля, хоча «зелені» у використанні Сходу були зацікавлені значно менше. Екологічна активність трималася на локальній заангажованості й локальних кампаніях, що їх було важко уявити за «залізною завісою». Співпраця з державними бюрократами (або діалог з офіційними екологічними групами) не входили до репертуару борців за довкілля. Не маючи нічого, крім записника з адресами напівофіційних екологічних груп, голандський активіст Ед Ромеїн вирішив 1985 року створити центральноєвропейську мережу. Результатом став «Гринвей», проєкт, що об'єднав молодих «зелених» активістів з Угорщини, Чехословаччини та Польщі для розмови про способи й проблеми екологічної активності.

Завдання Ромеїна було, до певної міри, простіше за завдання активістів руху за мир. Його контакти зосереджувалися на суто екологічних проблемах і вимагали технічної поради, якою він міг допомогти. Частина опозиції, зосереджена на правах людини, сподівалася від контактів зі світом чогось більшого за порожні декларації з Заходу. У відчутну користь таких контактів було тяжко повірити. Лише завдяки зусиллям деяких центральноєвропейців, що мешкали на Заході й розуміли стриманість з обох боків, а також різні формули миру й активності, ставлення почало поступово змінюватися.

Ян Мінкевіч, представник «Солідарности» в Амстердамі, допомагав поширити інформацію про боротьбу профспілки й робив усе можливе для таємного збирання коштів для поляків. На відміну від інших представників «Солідарности», Мінкевіч, голандський журналіст і активіст, виріс на Заході. Працювати з західними рухами за мир, уважав він, краще, ніж просто викрити їх як агентів Советського Союзу (що зробив у відомій книжці советський дисидент Владімір Буковський). Інакше незабаром «Солідарність» мала би підтримку лише від літніх антикомуністів.

Навесні 1985 року Мінкевіч написав великого листа Яцкові Куроню, закликаючи «Солідарність» по-новому по-

дивитися на рух за мир. Він визнавав, що в ньому перебували й люди, тісно пов'язані з комуністичними партіями. Але інші – він виокремлював ЕАР у Великій Британії і голандську МЦРМ – не були просто «попутниками» й прагнули тримати зв'язок з опозицією. Посередині між першими та другими було чимало людей, які мали просто «наївні» уявлення про Схід. Якщо «Солідарність» не хоче самоізолюватися, твердив Мінкевіч, вона має скористатися цією нагодою подолати західну байдужість (надто серед молодшого покоління) до центральноєвропейської опозиції.

Незадовго перед тим Мінкевічеві зателефонував Константи Геберт, варшавський журналіст, що брав активну участь у Комітеті суспільного захисту, пропонуючи, аби Мінкевіч став представником КСЗ на Заході. Наступний дзвінок був від Яцка Чапутовіча, якого Мінкевіч не знав. «Свобода і мир» допіру формувалася й чи не погодився б Мінкевіч представляти їх? Так почалася активна співпраця, завдяки якій «Свобода і мир» стала найкраще знаною групою в «східно-західному товаристві» (вислів Мінкевіча) й найвідкритішою до контактів на Заході.

Того липня «Свобода і мир» надіслала відкритого листа до зібрання ЕАР в Амстердамі, пишучи з більшим ентузіазмом, ніж Гавел. Пьотр Немчик сам незабаром з'явився в Голандії: того року влада чомусь дозволила йому і Чапутовічеві помандрувати. Мінкевіч познайомив Немчика з голандськими суспільними рухами, серед яких Немчик справив велике враження. Він виглядав як «свій» у поношеному одязі в стилі мілітарі й високих шкіряних чоботях. Немчика заарештували після повернення додому, як і Чапутовіча. Обох звинуватили, серед іншого, в тому, що своїми контактами з західними мирними організаціями вони завдали шкоди Польщі. Сприймавши це як сигнал, що заторкнуто оголений нерв, вони саме його й торкатимуться далі в роботі «Свободи і миру».

Для чеської опозиції посередником був Ян Каван. Каван (мати якого була англійка) залишив Чехословаччину 1970 року, як студентський лідер, якому загрожувало ув'язнення, й вирушив до Лондона. Він заснував видавництво «Палах Прес», а пізніше – Східноєвропейський культурний

фонд, для публікації праць чеських авторів та поширення інформації про інтелектуальну опозицію. Коли виникла «Хартія 77», Каван був одним із найвідданіших її прибічників за межами Чехословаччини. Каван був також соціалістом; і залишився ним, навіть коли більшість його чеських друзів відмовилися від цієї ідеї.

З одного боку, Каван працював, щоби переконати своїх західних соціалістичних і соціал-демократичних друзів, що «це не боротьба, яка допомагатиме Рейганам, Тетчер і правим колам на Заході, а навпаки, в далекій перспективі створить в Європі атмосферу, в якій кожен зможе обговорювати соціалістичні ідеї без почуття вини, без потреби приховувати інформацію про зловживання цими ідеями на половині земної кулі». Але найтяжчим було зіткнення з недовірою його друзів з «Хартії 77». Каванове завдання збіглося з Мінкевічевим: «Я мусив витратити чимало часу, пояснюючи, що не всі мирні активісти однакові, що серед них є люди, які дивляться на проблеми так само, як ми, і що варто бути терплячим навіть із наївними людьми й відкривати їм очі на реальну ситуацію»³. Каван допоміг установити ближчий контакт між «Хартією 77» та ЕАР, що далось взнаки в серії листів, опублікованих у буклеті ЕАР 1983 року «Голоси з Праги». Тим часом він спробував нав'язати контакти між польською, чеською та угорською опозицією. Одним із наслідків стане «East European Reporter», головне джерело відомостей про центральноевропейську опозицію у 1985–1989 роках. Подібно до кількох інших часописів – «Across Frontiers» Пітера Росмана з Берклі, або кварталника британських соціалістів «Labour Focus on Eastern Europe» – він уможливить для центральноевропейських активістів зустрічі й обмін думками через їхні тексти.

Діялог заради загроженого континенту

Якщо в Польщі та Чехословаччині західні активісти майже намарно шукали дружніх голосів (і, либонь, підтримки їхніх переконань) серед байдужих або навіть насторожених опозиціонерів, ставлення Угорщини істотно різнилося.

Там «Європа» була реальною ідеєю: угорські інтелектуали мислили про революцію 1956 року як боротьбу за Європу. Пом'якшені з 1970-х років вимоги до перетину кордону також наблизили Угорщину до сусідів. Але навіть за таких обставин міжнародна співпраця не була легкою.

Влітку 1982 року 25-річний студент Ференц Кисегі написав до Лондона, запрошуючи людей з ЄАР відвідати Будапешт і зазнайомитися з новим рухом, якого він створив: «Мірною групою за діалог». Група виникла того самого року, на хвилі розгортання ядерних комплексів Советів і США на європейському терені. Ідея полягала в боротьбі за виживання континенту й європейців в Європі без кордонів, як пропонувала декларація ЄАР.

На той час Угорщина була найліберальнішою державою советського блоку; як з'ясували ці молоді активісти боротьби за мир, там у парадоксальний спосіб було найтяжче промовляти до людей, закликаючи їх до активної, незалежної позиції. Соціалістичний споживацький режим Яноша Кадара заспокоїв угорців, до того ж поліція та масові організації замовчували нечисленні протести. Більшість угорців нічого не знали про жодну опозицію і знати не хотіли.

Діяльність публічного активіста в Угорщині нагадувала спроби привернути увагу серед велелюдної торговельної зали. Коли кілька студентів вищих шкіл запропонували зорганізувати марш протесту проти всіх видів ядерної зброї на День перемоги (9 травня), Комуністична ліга молоді просто вкрала цю ідею й зорганізувала офіційний парад миру. Студентські голоси загубилися серед офіційного ритуалу й гасел засудження західного імперіялістичного мілітаризму. Саме на публіці, на вулицях, угорською опозицією можна було легко маніпулювати. А суспільна байдужість усамітнювала їхню боротьбу.

Але силою «Діалогу» були його власні й міжнародні кампанії. Його силою була сила ядерної загрози: «Діалог» наголошував величезну особисту, а також загальну загрозу виживанню, тож ця загроза природно спонукала, навіть вимагала, співпраці понад кордони між «людськими сусідами на zagrożеному континенті»⁴. Для Кисегі це було питан-

ня честі: «Якщо хвилі руху за мир зупиняться перед віденською брамою, – писав він (разом з Іштваном Сент-Івані), – тоді, з бігом часу, це значитиме, що західні рухи виявилися марними; це доведе, що в Східній Європі немає власного прагнення до спонтанних рухів»⁵. Тож рух за мир ставав обов'язком Угорщини перед Європою.

Під затишним серпанком самовдоволеного Кадарового режиму молодше покоління, чий батьки подеколи були замолоді, щоби боротися 1956 року, усвідомили цей обов'язок. Жужо Гіль була учасницею шкільної групи Комуністичної ліги молоді. Темою їхніх зборів були події в світі; Гіль, що вивчала англійську мову, одного разу підготувала промову про проблеми тероризму. Якось восени 1982 року її подруга запропонувала піти на лекцію знаного британського активіста руху за мир. Потрапивши до університету, вони побачили натовп, що чекав назовні під дощем; влада заборонила проведення зустрічі в приміщенні. Нарешті, велика група, що тепер налічувала до вісімдесяти осіб, вирушила до просторого помешкання Дьордя Конрада, аби послухати виступ Е. П. Томпсона «Нормалізація в Європі».

Гіль та її подруга виявилися єдиними школярками на тій зустрічі; решту склали студенти й кілька визначних інтелектуалів, як-от Конрад і соціолог Міклош Горості. Для Гіль обидва світи – світоч демократичної опозиції й активіст руху за мир з іншого кінця Європи – були нові. Другий здавався ближчим: коли Томпсон переказував привітання від руху за мир у Велсі (разом із кількома символічними подарунками), Гіль була зворушена. Так міжнародні відносини набували реального й особистого виміру, у невимушеному діалозі без пустопорожньої риторики режиму, але й без небезпечної поведінки дисидентів.

Золтан Розгонь, старший на чотири роки, вчився на другому курсі в технічному університеті. Як і більшість студентів, участі у політичній діяльності він не брав. Марксистські суперечки 1960-х і 1970-х років були для нього стародавньою історією; повстання 1956 року, звісно, важливе, але воно відбулося за п'ять років до його народження. Проте потреба в дискусії та суперечці не зникла. Вона

привела «Розі» до клубу на межі легальності Ракпарт, де відбувалися регулярні дискусії (або перформенси) про масову культуру і поточні події*. Тут у листопаді 1982 року він почув розповідь Ференца Кисегі про «Діялог» перед зібранням десь у сто осіб. Також виступали Мері Келдор з ЕАР і Мьєн-Жан Фабер, запрошені на хвилі Томпсонового візиту. «Я точно пам'ятаю свої відчуття після того вечора, – каже Розгонь. – Нарешті це воно, річ, якої я так довго шукав... Я знайшов її. Думаю, мій ентузіазм почасти завдячував їхній обережній, неконфронтаційній поведінці, почасти – дуже сильній, практично безсумнівній моральній підставі цілої ініціативи». Він поринув у цей рух.

Гіль і Розгонь не були лідерами групи. Публічним обличчям «Діялогу» були Ференц Кисегі та Ференц Ружо. «Діялог» був «шляхом до опозиції», каже Жолт Енеді, інший молодий активіст. Але подібно до того, як рух відкидав конфлікт Холодної війни, він також шукав спільного ґрунту між державою та опозицією. Окреслення, як його дав Кисегі, поділяла більшість: з одного боку була Рада миру, що прагнула «увібрати ініціативи молодих». З іншого боку були дисиденти, що воліли начіпити на «Діялог» ярлики: «Новий рух за мир [«Діялог»] називають неофіційним, нон-офіційним, автономним, спонтанним, корінним, дисидентським, опозиційним. Ці імена несуть за собою чіткі ознаки політичної упередженості й навіть спробу маніпуляції». «Так звана опозиція», завершував Кисегі, цинічно «сподівається поширити свій вплив коштом цього руху»⁶. Ці побоювання інфільтрації з обох боків подеколи межували з параносю. Такою була ціна змагань за серединну позицію. Гіль описує позицію «Діялогу» оптимістичніше, ніж Кисегі: вони прагнули «використовувати простір, у якому ми могли ма-

* Гуру Ракпарта (і його наступника Лимонного клубу) був покійний Міклош Горват. Горват мав підтримку Комуністичної ліги молоді (кімнати для зібрань, гроші на листівки тощо) й випробовував обмеження режиму. Дехто порівнював ці клуби зі славетними гуртками Петефі, у яких зародилися політичні вимоги 1956 року. І видатні комуністи-реформісти, і квазіопозиційні постаті на кшталт Кисегі та Яноша Ворга з «Дунайського кола» відвідували ці зібрання.

неврувати». Підносячи справу миру, вони мушили справити вплив саме тому, що відчували толерантність режиму.

Подібно до того, як це три роки пізніше зробила «Свобода і мир», «Діялог» скористався мирною риторикою режиму. Але, шукаючи серединного простору, «Діялог» припустився тієї самої помилки, що й деякі рухи на Заході. Прагнучи подолати ворожість двох таборів (чи то Сходу/Заходу, чи то режиму/дисидентів), вони гадали, що існує лише дві сторони. Заворожений мовою Холодної війни, «Діялог» бачив битву протилежних сил, у якій належало пильнувати серединну позицію. Де окремі західні мирні активісти, як ми побачимо, розпізнавали плюралізм голосів з обох боків, «Діялог» робив крок назад. Намагання балансувати й надалі роздиратиме рух, відкинувши незалежну опозицію назад, аж поки в 1987–1988 роках виникне новий радикальний плюралізм.

Та доки цього дійде, «Діялог» підтримуватиме контакти із Заходом, як ніякий інший східноєвропейський рух. Його найсміливішою витівкою стала організація, разом із Мьеном-Жаном Фабером і МЦРМ, Міжнародного табору миру влітку 1983 року. Кількадесят західноєвропейців – здебільшого голандців, але також німців, скандинавів і групи жінок із табору в Грингем-Комоні Лін Джонс – приїхали, аби взяти участь у тижні діалогів і досягнення взаєморозуміння. Коли влада скасувала зарезервовані «Діялогом» місця для влаштування табору, було вирішено в будь-якому разі податися до невеликого села біля Сентендре, на північ від Будапешта. Так «Діялог» перетнув межу в напрямку непокори й опозиції.

Впродовж двох днів сотня або близько того учасників говорили про ракетні установки та ненасильницьку боротьбу. Вони вчилися методів громадянської непокори (наприклад, як треба шкутильгати, якщо тебе схопила поліція), порівнювали своє життя і стратегії діяльності. Вони обговорювали Ганді й Мартина Лютера Кінга, а також грали в ігри, що сприяли зміцненню довіри. А на третій день прибула поліція. «Коли вони кинулися на нас у парку», Жужо Гіль «зрозуміла, що це не просто непорозуміння» і що режим «справді [не] хотів, аби ми цим займалися».

Може видатися неймовірним, що наліт поліції міг когось шокувати в Угорщині, через п'ятнадцять років після празької весни, яка позначила межі політичної незалежності в советському блоці. Але ні угорські студенти, ані їхні західні друзі не прагнули – як вони гадали – втручатися до політики. Простір, що вони сподівалися звільнити, був радше особистий. Вони вірили, що можуть діяти без ідеології й нехтувати політичні справи.

Після набігу поліції на табір, «Мирна група за діалог» почала уподібнюватися до опозиції. Заохочені набутими західними контактами, деякі члени групи почали виступати за активнішу публічну діяльність. 29 жовтня 1983 року група zorganizувала кампанію на підтримку великої анти-ядерної демонстрації, що відбулася того самого дня в Гаазі (резиденції МЦРМ Мьена-Жана Фабера). Заклик, розповсюджуваний серед перехожих у Будапешті, просив угорців дивитися на себе, як на європейців:

Сьогодні в Голандії десятки тисяч голандців особисто протестують проти приготувань до війни. Вони переконані, що лише вони самі мають право приймати рішення щодо свого життя. Вам також слід знайти силу й волю сказати своє слово.

Захистімо Європу разом!

Якщо ви відчуваєте симпатію і прихильність до них, візьміть квітку й принесіть її до голандського посольства⁷.

Всі члени «Діалогу» перебували того дня в місті. Вони маршували з плакатами й квітами, інсценізували «Поховання відомого солдата» і скрізь намагалися розворушити мешканців Будапешта з їхньої апатії.

Цей протест, попри свій незначний розмах, виявився напрочуд провокаційним. Узгодження дій із голандськими протестами дозволило маневрувати у вузькому просторі мирної риторики: дата, більше за промовисті гасла, свідчила про неприйняття советської, як і американської, зброї. А «діалог» був не лише формальним обміном над головами громадян, але глибоко особистим і локальним. «Ми роздавали малюнки людям», – пояснював учасник «поховально-го» параду. «Для них мало значення, що вони можуть

дістати щось, що можна було забрати із собою. Це наближало їх до нас, і вони переставали бути сторонніми спостерігачами»⁸.

Але це був різновид діалогу, що його режим не міг стерпіти. У грудні Жужо Гіль і Золтан Розгонь випробували інший «захід», аби відзначити четверту річницю розміщення системи «Першинг». Вони планували вдягтися піби, відповідно, янгол та Санта Клаус і роздавати перехожим подарунки: маленькі сірникові коробки з дрібними ракетами всередині, паперових журавликів та оголошення, що пояснювали їхній протест. Вони ще тільки вдягали костюми в приміщенні університету, коли прибула поліція, щоб їх заарештувати.

Отож захоплений «Діялогом» вузький простір зазнав нищівного удару з обох боків. Опозиційність видавалася неминучою. Хоча права людини залишалися тереном відважних дисидентів, «діялог» вимагав свободи висловлювання і – якщо діялог буде по-справжньому міжнародним – свободи подорожування. Чим більше поліція тероризувала демонстрантів, а чиновники відмовляли у виділенні місць на проведення зустрічей або затримували закордонні паспорти для поїздок на Захід, тим меншою ставала відстань між «Діялогом» і дисидентами – а надто такими, як Міклош Горості, що давно захищав групу й схилив її до ризикованішої позиції.

Так само не можна було триматися осторонь режиму. Угорський комунізм залутував «Діялог» поєднанням агресивної реакції та м'якого продовження. Після розпаду «Діялогу» деякі його учасники повернулися до Ради миру й використали свої контакти для продовження східно-західного діалогу. Ференц Кисегі, наприклад, заснував у межах Ради миру групу під назвою «4-6-0»; цифри означали тривалість (у роках) Першої та Другої світових війн і, залежно від особистих уподобань, чи то тривалість імовірної ядерної війни, чи то заклик уникнути Третьої світової.

Інші рухалися до політичної опозиції: ветерани «Діялогу» виринатимуть у кількох рухах 1988–1989 років. Згадуючи минуле, Золтан Розгонь вважає, що найважливішої мети було досягнуто на 1984 рік: згуртування людей і навчання

самоорганізації. Це було «навіть важливіше за саму справу [миру]». Міжнародні контакти, своєю чергою, навчили угорців радше відмінностей, ніж подібностей. Зустрічі з іншими європейцями, каже він, «допомогли “Діялогіві” зрозуміти власну унікальність». Це розуміння допоможе в пізнішій боротьбі за зміну Угорщини.

Гельсинкі знизу

Вийшовши з британської спільноти борців за мир, ЕАР швидко перетворився на міжнародний рух, про що і мріяли його засновники. Близько восьми сотень активістів із кожної країни Західної Європи вперше зібралися в липні 1982 року в Брюсселі*. Справді, декларація ЕАР спричинила європеїзацію всюди – у Франції, наприклад, де в русі за мир десятиріччями домінувала комуністична партія. CODENE, французька відповідь на декларацію, стане одним із найактивніших учасників східноєвропейських програм, поряд із голандською МЦРМ і німецькими «зеленими».

Від самого початку, щоправда, всередині ЕАР точилися суперечки щодо взаємин з офіційними мирними організаціями комуністичного блоку. За комуністичною термінологією, ці організації були «зброєю» в боротьбі робітників за мир. Вони поборювали тільки «західних імперіялістів» і не помічали військової загрози з боку власних держав. Мало хто в ЕАР вірив, що вони представляли справжній голос соціалізму. Як сказав Е. П. Томпсон, ці організації «посіли місця, де, якби їх не було, виникли б спонтанні незалежні рухи за мир»⁹. Проте діалог був способом побудови вільної, мирної Європи; отже, доводив дехто, слід провадити діалог з усіма, хто слухатиме. І коли советська Рада миру послуговувалася мертвою бюрократичною мовою своїх партійних босів, інші виглядали значно розсудливішими й європейськими.

* «ЕАР» тут означає вільну коаліцію, що брала участь у щорічних зустрічах, зорганізованих Комітетом зв'язку, що складався з представників різних національних груп. Одним з членів коаліції був британський ЕАР, що, серед іншого, видавав END Journal.

Угорська Рада миру була найдоступнішою. Нині ветерани ЕАР вимовляють ім'я її голови Міклоша Боробоша з неприязню; тоді він і його колеги були друзями, що говорили мовою миру й пропонували вікно в Центральну Європу. Вони також не цуралися м'якої критики поділу Європи. І подібно до інших офіційних мирних організацій, ці угорці могли подорожувати на Захід. На перших кількох зібраннях ЕАР Центральну Європу представляли здебільшого чиновники, а не дисиденти.

Незалежні групи, на кшталт «Хартії 77», «Діялогу» чи «Солідарности» у кращому разі були представлені листом (приміром, Гавелів лист до зібрання 1985 року) або еміграційними речниками, як-от Каван. Лише вряди-годи якась відважна людина ризикувала з'явитися на публіці з туристичною візою. Одна угорка пам'ятає свій переляк на зібранні 1986 року в Парижі, куди вона привезла привітання від інших активістів, що не змогли прибути. Під час реєстрації один видатний британський активіст узяв її за руку й підвів до советського чиновника з боротьби за мир. Для члена ЕАР це було чудовою нагодою поглибити східно-західний діалог і зруйнувати стіну недовіри. Для цієї угорки це була чудова нагода мати неабиякі проблеми після повернення додому. Тож вона потиснула чиновникові руку, нерозбірливо пробуркотіла своє ім'я і поспішила геть.

Для офіційних центральноевропейських груп зібрання були платформою для поширення своєї пропаганди, не для викорінення пацифістів, тож загроза викриття була обмежена. Справжня загроза для опозиції полягала в тому, що такий ерзац діалогу міг задовольнити ЕАР й ізолювати новонароджені незалежні групи в Центральній Європі ще більше.

Власне, саме так на це дивився Дитер Еше. 1983 року він почав ширити ідею співпраці ЕАР лише з незалежними організаціями. На третьому зібранні ЕАР, 1984 року, в італійській Перуджі Еше і невелика група однодумців вирішили, що справи зайшли надто далеко: знову серед десятків центральноевропейських бюрократів у справах миру, які «сиділи в перших рядах», був лише один представник угорського «Діялогу». «Ми вирішили, – каже Еше, – що

нашого клаптика паперу [попередньої пропозиції] було замало; станьмо до дії, за традицією 1968 року». Вони приготували плакати з назвами та символами груп, що «німували» на зібранні: «Діялог», «Хартія 77», «Московська група довіри», східнонімецька «Мечі на плуги»*. Коли перший промовець, італійський делегат, почав вітати учасників, Еше та інші вийшли на сцену. Кожен зав'язав собі рота червоною хусткою; ставши в ряд перед сценою, обличчям до аудиторії, вони тримали в руках символи альтернативних груп. Аудиторія вибухнула: східноєвропейські чиновники у справах миру всі встали, щоби вийти. Е. П. Томпсон та інші провідники ЕАР розлючено жестикулювали проти нечестности до запрошених гостей. Проте інша половина аудиторії аплодувала стоячи. Того полудня постала «Мережа східно-західного діалогу».

Виступ Еше, складником якого була гостра вулична сутичка з Томпсоном, зробив засновників «Мережі» героями-відчайдухами, схожими на опозиційні групи, до контактів із якими вони прагнули. Насправді ж конфлікт не був такий значний. Майже всі в ЕАР воліли говорити з незалежними; Томпсон вивчив цю стежину ще до того, як Еше та решта побачили Центральну Європу на власні очі. Різниця полягала радше в наголосах. Якщо для ЕАР мир був найважливішою метою, незалежно від того, з ким доводилося зустрічатися, щоб досягти його, «Мережа» цінила понад усе початок діалогу з антикомуністичною опозицією. «Бюлетень» «Мережі» можна було придбати в представництвах ЕАР у Лондоні, а більшість її членів надалі брали участь у зібраннях ЕАР і національних рухах за мир. Проте «Мережа», що діяла з помешкання Еше в Західному Берліні, тепер стала місцем щонайжвавішої взаємодії з Центральною Європою.

Східно-західний діалог набув нової сили, вихлюпнувшись за межі вузьких каналів. 1985 року сорок п'ять підписників «Хартії» підписали Празьку декларацію, що закликала вивести американські й советські війська та ядерну

* Інша згадана група – додана, мабуть, аби показати, що йдеться не просто про антисоціалістичний виступ – турецька «Асоціація миру».

зброю з Європи, розпустити обидва альянси часів Холодної війни та повернутися до питання про об'єднання Німеччини. Рік пізніше, у десяту річницю Гельсінських угод – що запровадили права людини у міжнародних відносинах – активісти руху за мир зі Сходу й Заходу, від Любляни до Лондона, спільно працювали над закликом до «розрядки знизу»: меморандумом під назвою «Вдихнути справжнє життя в Гельсінські угоди». Так званий Гельсінський меморандум передбачав, що незалежним групам боротьби за мир буде надано голос задля забезпечення європейської безпеки і прав людини.

Мирні рухи на Сході та Заході впродовж років створили цілі стоси закликів і декларацій. Більшість цих пропозицій і вимог, як і їхня незапальна риторика, почали припадати пилом майже одразу. П'ятнадцять років потому в Гельсінському меморандумі найбільше вражає не текст (хоча годі знайти переконливіше доведення тези, що громадські рухи мають впливати на міжнародну політику), а список підписників. Окрім звичайних прогресивних політиків, науковців та активістів із Заходу (які, звісно, нічим не ризикували й переважно не були залучені до діалогу), документ підписали понад дві сотні людей із Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Східної Німеччини та Югославії. Там були знані діячі «Солідарности» і «Хартії», будапештські інтелектуали, але також невідомі студенти, «зелені» та пацифісти.

Це стало можливим завдяки дворічним дискусіям за улавленими кухонними столами Центральної Європи, під час яких Еше, Мьєн-Жан Фабер та інші збирали матеріал для подальших проєктів. Багато їхніх центральноєвропейських колег (а надто словенських) пропонували запальну критику ранніх версій. Результатом став воістину європейський форум миру і прав людини, вперше з таким широким представництвом. Там, де раніше були знамениті центральноєвропейці, що писали емоційні есеї до «END Journal» та інших часописів або відкриті листи до далеких конференцій із прав людини, тепер звучало широке розмаїття голосів, які вели розмову один з одним.

Перш ніж знехтувати цей документ як порожній символ, варто пригадати стратегії, що їх мирні групи в Центральній

Європі допіру відкрили. Вони знайшли ефективну, навіть безпечну, точку переваги, посилюючи свою боротьбу за теми, життєво важливі для публічного образу комуністичних режимів як миролюбних європейців. Вона не дуже відрізнялася від ідеї ЕАР про діялог, яка просто спонукала комуністичні режими жити за проголошеними ідеалами. Можливо, рух за мир мав більше шансів говорити владі правду, ніж, скажімо, традиційніша антикомуністична група.

Це була основна теза Е. П. Томпсона. Коли кореспондент із «Хартії 77» запитав, як він може відвідувати офіційний мирний конгрес у Празі 1983 року, коли кілька провідних «хартистів» – разом із речником Ладіславом Лісом, що підтримував контакти з ЕАР, – перебували за ґратами, Томпсон пообіцяв бойкот. Він знав, що його присутність чимало важить для чеського режиму, і вірив, що лише такий спосіб тиску спрацює: ЕАР «вимагатиме від них одного маленького “людського права” як ціну за приїзд: звільнення Ладіслава Ліса й надання йому права виступити з трибуни»¹⁰.

Ліса тоді не звільнили, а деякі мирні активісти (не Томпсон) таки поїхали до Праги. Але кампанії на захист мирних активістів (таких, як Яцек Чапутовіч) 1986 і 1987 року були успішнішими, значною мірою через щільність плетива східно-західних контактів на той час. Голоси ЕАР, МЦРМ, «Мережі» й інших забезпечували дисидентам нові форми публічності. І це нове покоління, позбавлене слави та міжнародних зв'язків своїх старших колег, а отже, й каналів, щоб привернути до себе західну увагу, потребувало підтримки. Їхні підписи під Гельсинським меморандумом і голоси, що пролунали на їхній захист, надали їм легітимності, непропорційної їхній малій чисельності.

Стежиною дружби

Перетин кордонів у межах советського блоку ніс у собі не менший ризик, ніж подорожі зі Сходу на Захід, до того ж, був обтяжений чималим ідеологічним вантажем. Коли польські, чеські й угорські дисиденти спілкувалися у 1970-ті та 1980-ті роки, це завжди передбачало згадки про злочини,

скоєні їхніми державами однією проти іншої. Угорщина, Польща та Німеччина (в різних іпостасях) двічі вторгалися до Чехословаччини: на хвилі Мюнхенської угоди 1938 року і в рамках вторгнення Варшавського пакту в серпні 1968 року. Тема цих вторгнень завдавала тим більшого клопоту через те, що залишалася забороненою серед соціалістичних союзників.

З ближчої історії, ніхто в Польщі не міг забути свавілля в усіх столицях блоку, коли перший національний конгрес «Солідарности», що зібрався в Гданську у вересні 1981 року, ухвалив звернення до народів Центральної Європи: «Ми підтримуємо всіх тих, хто вирішив стати на тяжкий шлях і боротися за вільні профспілки. Ми віримо, що незабаром ваші й наші представники матимуть змогу зустрітися, аби обмінятися досвідом наших профспілок»¹¹. Хоча західні європейці так ніколи й не змогли збагнути, що полякові поїхати до Будапешта було не набагато простіше, ніж, скажімо, до Мюнхена, параною режиму можна зрозуміти. Блок було збудовано за псевдодієвою сталінською логікою «соціалізму в одній країні»; індивідуальні переміщення через кордон просто загрожували завеликою непевністю для соціалістичної системи. А поляки з їхньою гордою традицією боротьби «за вашу і нашу свободу» – не згадуючи про їхні легіони чорноробів у цілій Західній Європі – були найнебезпечнішим з усіх можливих експортів.

Мірек Ясінський, 21-річний студент Вроцлавського університету на час появи міжнародного звернення «Солідарности», пройшов звичайний для його покоління опозиційний шлях, від комітету студентської «Солідарности» у 1979–1980 роках через «Незалежну студентську асоціацію» часів військового стану. Він вивчав польську і чеську літератури, готуючись викладати у старшій школі. Стомленим конспіраційною рутиною, Ясінський вирішив випробувати щось насправді ризиковане. З кількома друзями (здебільшого студентами історії та літератури у Вроцлаві) він 1983 року заснував «Польсько-чехословацьку солідарність». Усе, що вони мали – це кілька контактів у Празі, зокрема з активістом Комітету захисту несправедливо засуджених і «Хартії 77» Петром Улем і його дружиною, Анною Шабатовою.

Поляки могли чимало запропонувати своїм чеським сусідам. Маючи сотні часописів й кілька більших видань, подеколи виготовлених за найновішими технологіями, вони на багато років випередили чехів, де пів десятка таємних періодичних видань надалі послуговувалися друкарськими машинками й копірками. Чехи були спрагли пізнати багатство польської незалежної історії, політичних ідей, філософії, літератури й опозиційних технік. До того ж поляки мали значно простіший доступ на Захід. Половинчасті економічні реформи Ярузельського почасти трималися на привезенні додому валюти тими тисячами чорноробів. Деякі з них таємно перевозили й вантажі забороненої літератури від чеських еміграційних груп (як і польської літератури, звісно); так Польща стала важливим каналом комунікації між політичною еміграцією після 1968 року та Прагою.

Більшість цього вантажу потрапляла до Чехословаччини через гори, що на південний захід від Вроцлава сягали висоти півтори тисячі метрів. Кур'єри «Польсько-чехословацької солідарности» напаковували рюкзаки двадцятьма-п'ятдесятьма кілограмами літератури і вирушали лісом. У найвіддаленіших частинах Карконоських гір можна було прослизнути крізь кордон після того, як пройшов прикордонний патруль. Допоки немає снігу (зимові переходи були рідкістю, аби не зраджувати кур'єрських маршрутів), можна було здійснювати по два переходи щомісяця. У домовленому місці на кордоні книжки передавали чеському зв'язковому; інколи польський кур'єр діставався найближчого чеського селища й надсилав багаж поштою. Траплялися й більші вантажі: копіювальна апаратура, офсетники і навіть (1989 року) портативний комп'ютер. Це купувалося у Відні на гроші чеських еміграційних організацій. Позначені як транзит до Польщі, вони просто зникали з потягу на території Чехословаччини.

Внутрішня конспіраційна робота здавалася в Польщі аж надто простою, але перетин «зеленого кордону»* був

* Термін походить із часів Другої світової війни, коли він стосувався кордону між генерал-губернаторством й польськими землями, анексованими Третім Райхом.

справжнім випробуванням. Польсько-чехословацький кордон не знав ані відлиги, ані перебудови. Це була зона суворого контролю – попри знаки, що скеровували декого на «стежину міжнародної дружби» – до грудня 1989 року. В разі затримання польські кур'єри брали всю провину на себе, а чехи тікали: чех міг за таке отримати кілька років ув'язнення, а полякові, за найнесприятливіших умов, дісталося б кілька днів в'язниці. Ризикнувши ще більше, можна було довести чеські органи влади до божевілля. 1985 року вісь Варшава–Брно (через досить високі Татри) розширила польсько-чеські контакти. Працюючи ніби на замовлення чехів, варшавські друкарі укладали й друкували повний наклад брянського літературного часопису, який далі вирушав через Татри. Чеська поліція була приголомшена відкриттям, що всупереч усім її зусиллям чеський самвидав тепер (вочевидь) мав власні офсетні друкарні.

Десь у цей же час Ян Каван звів українських емігрантів із Вроцлавом: чи ті зможуть поширити їхню мережу на схід? Ясінський звернувся до Павла Хмеля, що викладав англійську в одній школі з ним. Ще студентом Клубу католицьких інтелектуалів Хмель обстоював певне зближення з українцями, тож погодився спробувати. Він знайшов митника на чеському кордоні, який погодився дивитися на це крізь пальці, й незабаром канал відкрився. Українська література та Біблії вирушили до Львова й Києва через чехословацько-советський кордон (дещо вільніший, ніж польсько-советський).

«Польсько-чехословацька солідарність» зруйнувала ізольованість чеської опозиції. За майже двадцять років після Празької весни листи емігрантів та голоси радіо «Вільна Європа» були всім, що залишилося, й вони самі, попри все, символізували кордон, що відокремив чехів від світу. Але польські студенти, що видиралися з пакунками на гори, ховаючись від прикордонних патрулів, були обнадійливою зміною.

В січні 1987 року чехословацька таємна поліція заарештувала мирного активіста з Брна Петра Поспіхала, головного зв'язківця «Польсько-чехословацької солідарности» поза Прагою. Поспіхаль, поет і перекладач із польської, тривалий

час був одним із найактивніших діячів самвидаву в країні; під час трусу в його помешканні (буцімто у зв'язку з розслідуванням убивства) несподівано виявили листівки з нагоди десятиліття «Хартії 77» і ще багато чого. Колеги з «Хартії» заснували Комітет захисту Поспіхаля, а петиції про його звільнення надходили звідусіль. Але жоден знак солідарності не мав такого впливу, як лист, що його Поспіхаль дістав у в'язниці, з підробною чехословацькою маркою із зображенням символів «Хартії 77» і «Польсько-чехословацької солідарності». Польські підпільні друкарні вже не один рік продукували високоякісні поштові марки і, продаючи їх колекціонерам, збирали кошти; цього разу пакунок перевезли через кордон на Новий рік, вчасно до святкування.

Усе вказувало, що Поспіхаль дістане тривалий вирок, від п'яти до десяти років. Але Поспіхалева справа, доти маловідомого поза межами країни, набула міжнародного розголосу. «Свобода і мир» слідом за «Східнонімецькою ініціативою за мир і права людини» надіслали власні листи протесту. У квітні «Свобода і мир» і «Польсько-чехословацька солідарність» організували у Вроцлаві маленьку демонстрацію – наймасовіший на той час виступ на захист чужоземного в'язня. А в травні, коли він ще не встиг стати в'язнем сумління Міжнародної амністії, Поспіхалю звільнили за браком доказів. Живучи і діючи, ніби вони перебували в демократичній Європі, поляки і чехи втілили в життя ту саму декларацію «Солідарності», що здавалася самогубною шість років тому.

Поляки мали ресурс, навіть важливіший за літературу, що вони перевозили: активістів із роками досвіду організації антикомуністичного опору і протестів. Зрештою, якщо великі, громіздкі рюкзаки можуть дістатися кордону, чому б цього не зробити людям? Після місяців планування у 1987 році Мірек Ясінський та Іван Лампер (журналіст із празького підпільного контркультурного часопису «Revolver Revue») привели на «Стежину польсько-чехословацької дружби» кількох найвідоміших опозиційних постатей своїх країн: інтелектуалів Збігнева Ромашевського, Вацлава Гавла, Ярослава Шабату, Адама Міхніка і Япка Куроня (що прихопив велику пляшку віскі, аби між ними якнайшвидше

скресла крига); профспілкового діяча Владислава Фрасинюка. Всі вони перебралися через гори, щоб проголосити заснування «Кола друзів польсько-чехословацької солідарності», з Анною Шабатовою та Юзефом Пінбором, вроцлавським соціалістом, як речниками*.

Звичайно ж, це був передусім вдалий публічний хід: відомі дисиденти безкарно зустрілися у місці, де діяли офіційні заборони. Вони гордо позували перед камерою біля знаку «Державний кордон, перетинати заборонено». Для Ясінського ця зустріч і нова група парадоксально були безпечним заходом. Заарештований із будь-якого боку кордону кур'єр міг просто зникнути у в'язниці в разі нерозголошення справи; лідери «Хартії 77» і «Солідарності» могли боротися за них.

Ціною, яку довелося сплатити за це, була певна театральність, що її старі фахівці кшталту Ясінського вважали трохи обтяжливою. Світлина Гавла, Міхніка і Куроня, які радісно стрибають на вершині гори, стала знаменитою. Багато людей гадали, що йшлося про серйозне планування революції. Але поки великі імена обмінювалися загальними фразами про права людини, видавали спільні декларації й (найважливіше) знайомилися один з одним, конспіраційна діяльність Ясінського тривала. Він і Лампер мали обговорити, чого найбільше потребував чеський самвидав, або хто ще має взяти участь у наступній зустрічі. Також слід було перевезти новий вантаж із Відня або Вроцлава й розширювати коло гірських кур'єрів. Тож групові зустрічі, що тривали 1988 і 1989 років, відбувалися на двох рівнях. Вони були театральною виставою для міжнародної публіки, але за лаштунками здійснювалася справжня робота.

Як наслідок, «Польсько-чехословацька солідарність» допомогла підняти «залізну завісу» достроково. За два роки перед тим, як угорські солдати вирушать до австрійського кордону з ножицями для кільчастого дроту, ці групи знищили страх, якого навіював кордон. Вони перетворили кордон на місце розваги – навіть на місце, куди приїжджали

* Ця зустріч на кордоні не була першою; КОР і «Хартія 77» зорганізували меншу зустріч у 1978 році.

підтвердити, що вміють розважатися. У вересні, після першої групової зустрічі, представники «Свободи і миру» зішли на Карконоські гори зустріти молодих чеських захисників довкілля (але тим прибути перешкодили); наступного літа «Помаранчева альтернатива» влаштувала там свій гепенінг. У 1989 році нове покоління чеських активістів також відкриє для себе кордон. Завдяки цьому і Польща, і Чехословаччина стануть значно більшими.

Падіння кордонів у Східній Німеччині

Дві сотні вояків «Помаранчевої альтернативи» штурмували гори в серпні 1988 року (насправді дехто скористався підйомником), здійснюючи невдале (у двадцяту річницю попереднього) нове вторгнення до Чехословаччини. Майор Фидрих був зодягнений як самурай із величезним мечем; Павел Коцемба десь добув уніформу східнонімецького офіцера; анархісти з Гданська прибули під чорним прапором. Далєбі, вони приїхали розсіяти залишки недовіри між поляками і чехами. Події 1968 року особливо тяжіли над старшими дисидентами, багато яких тоді вийшло на знак протесту з партії. Гасло «Помаранчевої альтернативи» «Хай живе братерська допомога!» мало вигнати цю примару.

Значно тяжчим, аніж для угорців чи поляків, був тягар пам'яті для східних німців. Комуністичний режим НДР не визнавав жодної потреби спокутувати гріхи нацистського режиму. Надалі німецьке вторгнення до Чехословаччини і Польщі 1938–1939 років і жахливі нищення часів окупації залишалися поза увагою. У Східній Німеччині ця пам'ять, як і пам'ять про її власне вторгнення до Чехословаччини тридцять років пізніше, існувала поряд із особливою традиційною антипатією до польської опозиції. Робітники-страйкарі, католицькі процесії та націоналістичні дисиденти драгували багатьох східних німців, незалежно від того, чи самі вони були дисидентами чи ні.

Серед дисидентів НДР, либонь, тільки двоє – Людвіг Мельгорн і Вольфганг Темплін – говорили польською. Обоє відкрили Польщу в середині 1970-х: Мельгорн поїхав туди вивчати математику, а Темплін зацікавився краківською

школою філософії. Натомість закінчили обоє вивченням КОР. Це зацікавлення не пройшло непомітним для «Штазі», що одного разу заарештувала Мельгорна за поширення матеріалів КОР у Східній Німеччині й, зрештою, заборонила обом поїздки до Польщі. Але до 1981 року кордон між двома країнами залишався порівняно відкритим, а Польща була школою опозиційності. Головна наука «Солідарности» (і «Хартії 77») для східних німців полягала в розумінні значення відкритої діяльності. «Коли я питав людей [у Польщі] чому вони все роблять так відкрито, – пригадує Темплін, – вони казали, що не стали б учитися, якби не збиралися використати те, чого навчився. Це було протилежністю [досвіду Темпліна в східнонімецькій опозиції]»¹².

Традиційно, опозиція НДР дивилася на захід. Берлінська стіна була, водночас, найпотужнішим символом браку свободи в НДР і нагадуванням, як важко збудувати гуманне соціалістичне суспільство. З наближенням двадцятип'ятирічного ювілею стіни у 1986 році, Мельгорн звернувся до своїх колег-дисидентів з відкритим листом, де закликав їх поміркувати також над ізольованістю від Сходу¹³.

Тим часом Темпліна більше дратував надто теоретичний підхід його берлінських колег. Мир був панівною, майже священною темою опозиції в НДР. Але семінарів у кількох гостинних костелах чи дискусій про майбутнє соціалізму було замало. Початково тримаючись лівих поглядів, він навчився в поляків деяких плюралістичних інстинктів; він почав розвивати тісніші зв'язки з лютеранською церквою. І коли Темплін дізнався про «Свободу і мир» – з радіо «Вільна Європа», від Дитера Еше з Західного Берліна і з візитів альтернативних західних журналістів – він почав міркувати про пов'язування миру із правами людини, наслідуючи польський рух.

Результатом стала «Ініціатива за мир і права людини» (ІЗМ), перша справжня опозиційна група у Східній Німеччині. Темплін, 1948 року народження, був у групі чи не найстаршим. Більшість мала близько двадцяти років і репрезентувала «молодіжну контркультуру» НДР¹⁴. ІЗМ з'явилася на арені в січні 1986 року й незабаром видала перший в НДР справжній самвидавчий часопис. «Grenzfall»

(«Справа кордону» або «Падіння кордону») вирізнявся невтомним наголосом на східній перспективі для аудиторії, що зазвичай думала лише про один кордон, із Західною Німеччиною. Коли перше число (у червні 1986 року) містило на обкладинці графічне зображення осипання Берлінської стіни, з наступного номера його заступив малюнок занедбаного сільського прикордонного пропускного пункту, що провадив, далєбі, вглиб (східної?) території.

У першому числі був також репортаж про «Свободу і мир», з адресами в Польщі для тих, хто хотів би долучитися до протесту проти репресій щодо членів цієї групи. Наступні числа містили більше репортажів про дисидентів у Польщі, Чехословаччині й Советському Союзі. Але сама Центральна Європа залишалася недосяжною для більшості читачів. Один із кореспондентів «Grenzfall» Бйорн зумів вирушити на схід й описав свій досвід у дописі «Враження від подорожі до Польщі, або Наука громадянської мужности».

«Бйорном» був Бернд Еглер, студент-теолог із Ляйпцига й учасник ляйпцизької «Робочої групи за справедливість» (РГС, тісно пов'язаної з ІЗМ), єдиного активного гуртка ІЗМ поза Берліном. Раніше він мав конфлікт із владою, відмовившись служити у війську (йому ненадовго заборонили відвідувати університет), і впродовж десятиріччя брав участь у семінарах із питань миру. Еглер мав польське коріння: його мати, хоч і німкеня, виросла у Варшаві, й він двічі бував там у дитинстві. Саме Темплін попросив його спробувати знову поїхати до Польщі від імені ІЗМ; на загальний подив, він отримав дозвіл на подорож. За кілька коротких тижнів він відвідав Варшаву, Вроцлав, Краків і Гданськ. Як і Темплін та Мельгорн десятиріччя раніше, він повернувся з переконанням, що опозиція НДР мусить звернути погляд на Польщу; поляки, згадує він пізніше, були «емансиповані краще за нас».

В своєму есеї Еглер уникнув прямих порівнянь зі Східною Німеччиною, але контрасти легко відчитувалися. Найбільше в Польщі Еглера вразила інтенсивність національного самовираження. Повсюдні польські прапори і національні символи й публічна роль церкви контрастували з майже повною відсутністю цього у Східній Німеччині; Еглер упі-

нав у цьому цінний ресурс для опозиції. Приглянувшись до самої опозиції, Еглер відзначив її розмаїття; на відміну від опозиції у Східній Німеччині (а надто в Берліні), польська опозиція толерувала відмінності. Він зустрів «радикалів, прагматичних політиків і націоналістів» і дійшов зваженого висновку, що плюралізм може бути силою опозиції. Він, насправді, провів більшу частину свого часу не з «Солідарністю», а зі «Свободою і миром». У публічній та міжнародній поставі «Свободи і миру», скріпленій персональними мирними договорами, Еглер побачив модель для ІЗМ. Хоча відзначив він і проблеми польської опозиції – нарікав на домінування чоловіків в опозиційній культурі, де жінкам відведено допоміжні ролі, його висновок не лишив сумнівів: «Ця громадянська мужність може багато чого навчити»¹⁵.

Еглер був частиною мережі напіванонімних східних німців, що перевозили контрабандну літературу в обох напрямках через польський, а надто чехословацький кордони. Ляйпцизька РГС створила «Робочу групу для Східної Європи», щоб організувати таку мережу. Томас Рудольф, студент-теолог і ветеран семінарів із питань миру, став, разом з Еглером, одним із її координаторів. Він подорожував до Чехословаччини так часто, як тільки міг, хоча й не брав із собою самвидаву. Він гадав, що таємна поліція радо дозволяє його поїздки, щоб вислідкувати його контакти. Тимчасом він був важливим провідником інформації між Прагою та Берліном наприкінці 1980-х. Інші, значно анонімніші за Рудольфа, могли здійснити дві чи три подорожі з самвидавом або просто погоджувалися отримувати пошту від чеських опозиційних груп.

Можна запитати про значення всіх цих подорожей. Помешкання дисидентів у Варшаві, Празі та Берліні напевно були завалені непрочитаним закордонним самвидавом, де зрідка траплялися статті, що їх варто було перекласти для власного підпілля. Короткі візити й контрабандні листи були еквівалентом жесту повної підтримки; рідко з'являвся простір для справжньої координації діяльності чи обміну досвідом. Принагідні спільні заяви зазвичай не мали значного ефекту; протести у справі сусідів лише зрідка – як у випадку Петра Поспіхаля – давали бажаний результат.

Проте східнонімецький і чехословацький випадки дають ключ до розуміння цінності східно-східних контактів. Це були суспільства, чітко свідомі своїх кордонів і недовірливі до своїх сусідів. В обох країнах існувала зневага до лінєвих і бунтівливих поляків. Навіть протиставлення комуністам не об'єднувало опозиціонерів так, як цього можна було сподіватися. Прорив ізольованості в цих суспільствах часто приписують Горбачову, хоча залишається щонайменше незрозумілим, як советський лідер міг посприяти появі об'єднаної опозиції. Опозиція, як лйпцизька РГС або «Польсько-чехословацька солідарність», руйнували ці бар'єри знизу. Рухи в кожній країні дедалі більше координували свою діяльність із сусідами і навіть починали уподібнюватися один одному. Так вони перешкоджали комуністичному режимові втримувати інакодумство в національних кордонах. А позаяк стереотипи й страхи, що їх кожна культура мала супроти інших, розсіювалися (хоча б серед найактивнішого сегменту суспільства), події в одній країні могли чинити вплив навіть поза її кордонами – що й сталося у 1988–1989 роках.

Східна Німеччина не була повноцінним учасником транснаціонального карнавалу через своєрідну природу її кордонів – зокрема, на заході. У Східній Німеччині всі знали, що кожному з них охоче нададуть громадянство в Західній Німеччині, варто тільки туди потрапити. Своєю чергою, комуністична влада була рада позбутися ворохобників, виставляючи їх за двері до Західного Берліна. До 1980-х лише відданість реформуванню соціалізму стримувала більшість незгодних від того, щоби придбати квиток в один бік. Дехто, навпаки, приставав до опозиції, аби завдати стільки клопоту владі, щоб вона вказала йому на двері. Легкість і доступність еміграції – це, либонь, головна причина того, що серед країн Центральної Європи чисельність східнонімецької опозиції була найменша.

Молодше покоління ІЗМ було ще докучливішим. Чимало його членів не переймалися долею соціалізму, але також не хотіли емігрувати через свою відданість справі прав людини. З цих двох причин режим мав набагато менше влади над ними. Однак він і надалі міг позбуватися їх силою і саме так вчинив у січні 1988 року. Видатних активістів ІЗМ, зокрема

Темпліна, Ральфа Гірша з «Grenzfall» і Бербель Болі, а також незалежних митців Стефана Кравчика і Фрею Кліер було заарештовано після офіційної демонстрації пам'яті німецьких комуністів Розі Люксембург і Карла Лібкнехта, вбитих у 1919 році. Ця демонстрація була щорічним ритуалом, мало не обов'язковим для всіх громадян. Активісти ІЗМ, разом із кількома людьми з групи, зосередженої на праві еміграції, вийшли під транспарантом із цитатою з Люксембург: «Свобода – це завжди свобода тих, хто мислить інакше». Режим використав цю нагоду, щоб очистити дім; вигнання Темпліна, Болі й інших спричинили мовчанку ІЗМ і відкинули берлінську опозицію на значний час назад у минуле.

Відтак, східнонімецька участь у русі проти центральноєвропейського комунізму до 1989 року буде обмежена з двох причин. Одна частина опозиції радо виїжджала з НДР на Захід; іншу можна було вивести з ладу, всього лиш випровадивши за кордон її найгучніших учасників. Навіть попри всі причини, чому східні німці звертали погляди на захід, найдивовижніше виглядає те, що звітти була можлива хоч якась взаємодія зі східними сусідами.

Собор у Ковентрі й костел на Житній

А в Західній Європі, контакти, що їх розвивали Каван, Мінкевіч, Джонс, Фабер й інші, принесли плоди на зібранні ЕАР в англійському Ковентрі, в липні 1987 року. Ковентрі, жертва суцільних бомбардувань, що їх здійснила нацистська Німеччина в 1940 році, був для багатьох символом наслідків війни. Після підписання Гельсинського меморандуму центральноєвропейські групи боротьби за мир ставали дедалі наполегливішими й відкритішими до транснаціональних ініціатив. Тепер, твердила Лін Джонс, вони мусять стати повноправними партнерами в діялозі, а не показовими голосами. Інакше постраждають демократичні цінності ЕАР. Вона цитувала Мьена-Жана Фабера: «Опозиція неодмінна для справді гуманного суспільства – ми навчилися цього від Центральної Європи. Настав час зробити *більший* наголос на опозиційних групах, адже вони тепер дійсно можуть мати більше простору для своєї діяльності»¹⁶.

Проте багатьом західним активістам боротьби за мир здавалося, що політика роззброєння, яку провадив Горбачов, обіцяла світові значно більше, ніж кілька опозиційних діячів, чия відданість справі миру залишалася під питанням. Вони наполягали, що настав час заохотити офіційні кола советського блоку, запросивши представників комуністичних партій до Ковентрі. «Ми хочемо охопити зміни згори, – твердив один старший британський активіст. – Це процес, що може зупинитися, якщо його не підтримати. Ми не ліга опозицій»¹⁷.

Коли ЕАР зібралася в новому соборі у Ковентрі, збудованому неподалік іншого, зруйнованого німецькими бомбами, представників опозиції було більше, ніж у попередні роки. Приїхали Константи Радзивіл й Уршула Новаковська зі «Свободи і миру», а також кілька студентів із колишньої групи «Діалог» і поодинокі особи з Югославії та Східної Німеччини. Звісно, їх затьмарили офіційні делегації з Советського Союзу, Східної Німеччини, а надто, Угорщини, що узурпували ролі, призначені для боязкіших незалежних діячів. Член ЕАР Марк Томпсон зауважив, як один угорський чиновник скромно представився аудиторії як «незалежний активіст руху за мир із Будапешта». Міклош Боробош, генеральний секретар угорської Ради миру, оголосив на прес-конференції, що він підписав звернення ЕАР і пообіцяв, що Рада представлятиме «автентичний східноєвропейський голос» у Комітеті зв'язків, коли той готуватиме нове зібрання¹⁸.

Центральноєвропейські активісти та їхні друзі з ЕАР сполошилися. Джоан Ленді з «Кампанії за мир і демократію на Сході та Заході» назвала це «сповзанням до співпраці зі східним блоком» і хвилювалася, що пересічний угорський громадянин тепер ототожнюватиме ЕАР із порожніми словами Ради миру¹⁹. Якщо ЕАР серйозно бореться за мир, уважали члені «Мережі», воно мусить звернути увагу на промову в Ковентрі Радзивіла. Він закликав ЕАР «іти далі суто військового роззброєння. Ми потребуємо політичного роззброєння. Це означає ліквідацію політичних причин гонити озброєнь; ліквідацію агресії, ворожих образів, «холодної» та «гарячої» воєн. Таке роззброєння також передбачає

кінець агресивної пропаганди й ідеологічної обробки, розпуск блоків і військових пактів, освіту заради миру. Лише сильні й самоврядні суспільства зможуть гарантувати надійність мирних угод, укладених урядами»²⁰.

Вже тому, що Радзивіл і Боробош говорили, умови діалогу змінювалися. З ретроспективного погляду, зібрання в Ковентрі позначило кінець часів, коли ініціатива транснаціональних контактів приходила із Заходу, і вони відбувалися за західними умовами. Рухи в Центральній Європі набували досвіду й упевненості в собі. Вони надалі цінували свої контакти із Заходом, але вони також знали, що західний порядок денний може легко відсунути в тінь їхні цілі. Ініціатива кардинально переходила до рук самих центральноевропейців, очолених «Свободою і миром».

Ідея зустрічі *всередині* Центральної Європи з приводу миру і прав людини виросла з дискусій між Яцком Чапутовічем зі «Свободи і миру» і Дитером Еше з «Мережі». Хоча ризик й організаційні перепони були серйозніші, зібрання у Варшаві могли відвідати багато центральноевропейських активістів, позбавлених доступу до форумів ЕАР. Центральну Європу вже не презентуватимуть ані журливі листи, зачитані на пленарному засіданні під аплодисменти і тут же забуті, ані щасливі власники закордонних паспортів, що мали презентувати всю складність своїх рухів, одночасно уникаючи прискіпливих поглядів офіційних делегацій зі Сходу. Так буде втілено ідею звернення ЕАР – Європу без кордонів – за іронією, в тій частині Європи, де кордони були найменш прозорі. Тож і порядок денний буде зовсім інший.

Центральна Європа вже не була незнанкою територією для більшості запрошених гостей із Заходу, що відвідали Варшаву на початку березня 1987 року. Також вони знали про ризик. Еше (віддавна персона нон грата на території НДР) дістався Польщі своїм звичайним окружним шляхом, вирушивши з Копенгагена до Свиноустя. Джоан Ленді не мала проблем, позаяк подорожувала за паспортом на своє дівоче прізвище. Ян Каван зголив бороду, вдягнув перуку й подорожував під вигаданим ім'ям (з відповідно дібраним паспортом). Був навіть один представник «Хартії 77» – історик Їржі Ванчура й двоє з НДР. Але багатьом іншим

(зокрема, Янові Мінкевічу, Мьєнові-Жанові Фаберу, Мері Келдор з ЕАР і майже усім з НДР та Чехословаччини) відмовили у візах або затримали на кордоні. Багато з тих, кому пощастило перетнути кордон, вирішили спати в костелі. Як пояснювала Джоан Ленді, «я витратила 1200 доларів не для того, щоб бути затриманою» поліцією²¹. А що стосується «Свободи і миру», то Яцек Шимандерський мусив, рятуючись від затримання, вистрибнути з вікна; інші, як-от Яцек Чапутовіч, напередодні семінару кілька днів не ночували вдома. Двадцять двох учасників від «Свободи і миру» було затримано на весь час семінару або більшу його частину.

Попри все, двісті опозиційних лідерів, активістів руху за мир, науковців і журналістів зібралися у підвалах костелу Милосердя Господнього на вулиці Житній (де Чапутовіч працював водієм) на три дні дискусій, завершених відвідинами могили Отто Шимека. Для «Свободи і миру» головною перемогою в «грі» проти польської влади було вже те, що семінар відбувся взагалі. «Цього разу ми перемогли, – сказав Шимандерський на конференції. – Ми можемо сказати, що зробили це!»²².

Вони справді перемогли. Семінар показав, краще за будь-який обмін документів, наскільки за останні кілька років Схід і Захід наблизилися одне до одного, але також і як багато надалі відокремлює господарів від більшості їхніх гостей. Саме місце проведення – недобудовані стіни церковного підвалу зі статуями розп'яття – змушувало гостей думати про польські перспективи у справі миру і прав людини. Починаючи з дискусії у день відкриття під назвою «Гельсинкі і суд присяжних», через «Літургію миру», відспівану ввечері у п'ятницю, до відвідин могили отця Попелушка пополудні в суботу уроки церковних та польських традицій мучеництва були постійним складником. На противагу цьому, польський оглядач у Ковентрі занотував, що «заледве чотири, може п'ять зустрічей (зі ста п'ятдесяти) протягом зібрання містили хоча б натяк на релігійні теми... Багато говорили ... про мирну Європу майбутнього. Однак ніхто не порушив проблеми коренів європейськості»²³. Йшлося не просто про місцеві стилі, а

фундаментально відмінні цілі й переконання, приховані під такою тактикою.

На відміну від широкої міжнародної панорами зібрань ЕАР, варшавський семінар фокусував увагу на практичних аспектах, виживанні й особистій відповідальності. Ян Марія Рокіта, завжди один із найактивніших полемістів «Свободи і миру», виступив із доповіддю «Свобода і мир, або Як збільшити шанси на мир в Європі». Для Рокіти пацифісти (як він розумів їх) були небезпечними фундаменталістами. «Пацифісти просто стають жертвами тієї самої ілюзії, що й кожен прибічник певної соціальної доктрини, який не помічає засадничої онтологічної відмінності між соціальним фактом і соціальним ідеалом... Антиядерні заклинання або антиядерні гасла заступають собою раціональне мислення про можливі засоби збереження миру»²⁴.

Для західних активістів (пацифістів або інших) у залі це звучало радше недоречно, так, ніби Маргарет Тетчер образила їх у Ковентрі. Навіть докори Рокіти було годі порівняти з відкритим листом, надісланим від семінару «Свободою і миром» до афганських військ, що воювали з Советами: «Хоча ми живемо в різних умовах і використовуємо різні методи в нашій боротьбі за свободу, наші цілі – захист національної культури, відновлення незалежності і захист свободи і миру в наших країнах – тотожні... ХАЙ ЖИВЕ ВІЛЬНИЙ АФГАНІСТАН! ХАЙ ЖИВЕ ВІЛЬНА ПОЛЬЩА!»²⁵.

Звісно, це була не одинока течія в польській думці, що проявила себе на семінарі: були ще, наприклад, Войцех Янковський та інші іданські анархісти. Але «Свобода і мир» зрештою полонила аудиторію й могла познайомити її з польською версією плюралізму. Результат різуче відрізнявся від обговорень за кухонними столами, із яких постав Гельсинський меморандум, або сенсаційного візиту Е. П. Томпсона до помешкання Дьордя Конрада в Будапешті.

Семінар також показав, наскільки відкритішим було нове покоління центральноєвропейських активістів. У 1980 році «Солідарність», за поодинокими винятками, не зважувалася звертатися до світу поза польськими кордонами (а коли й робила це, то мала чималі труднощі з пошуком спільної мови як у прямому, так і в переносному значенні).

Представники «Свободи і миру» не почувалися розгублено, коли мова заходила про гонитву ядерних озброєнь чи будь-яку іншу міжнародну справу. І це стосувалося не тільки Рокіти, а й багатьох пацифістів у русі. Хай секція фемінізму, що її провели жінки з ЕАР, у центральноевропейців викликала здебільшого посмішки, але на конгресі «Солідарности» 1981 року цю тему навіть не порушували. В найширшому розумінні, спільну мову справді вдалося знайти.

Варшава відродила великі надії; розчарування зібранням у Ковентрі лише спонукало проводити нові зустрічі на Сході. Наступна відбулася в Будапешті тогорічного жовтня (див. наступний розділ). Тут уже пригодницької інтриги не було: хоча організатори погрожували скандалом, щоб утримати Ради миру на безпечній відстані, але зібрання, йдучи відразу слідами варшавського семінару, зміцнило враження, що східні та західні рухи стали єдиною спільнотою боротьби за мир, не обмеженою кордонами.

Дещо тяжче було перевезти це мандрівне мирне шоу до Праги. Ян Каван і член «Хартії» Ярослав Шабата спробували зорганізувати подібний мирний семінар у червні 1988 року. Після кількадечних таємних зустрічей у помешканнях дисидентів цілу групу гостей – Лін Джонс, Мері Келдор, Яна Мінкевіча, Джоан Ленді, словенця Томаша Мастнака й кількох інших – було заарештовано й викинуто з країни. Цього разу діалогу більше не могло бути. Але певне відчуття безкарности, знане з Варшави, не зникло. Джоан Ленді пригадала кумедні випадки, коли тюремники гаркали на них «годі сміятися!». Вони зайнялися висловленням своїх вимог поліції, передаванням новин про своє затримання західним репортерам і виношуванням плану «Асамблеї європейських громадян» для об'єднання прогресивних рухів і спостереження за дотриманням прав людини. Ця ідея супроводжуватиме рух до революції. І якщо раніше вони тільки підозрювали, то тепер знали напевно, що «Європа» виглядає трохи інакше з празької в'язниці або підвалів варшавського костелу, ніж із конференційних залів Амстердаму, Ковентрі або Берліна.

Багато західних активістів руху за мир зрозуміли, що подорож на схід вимагає переналаштування свого політич-

ного компасу. Що видавалося очевидним здалеку – допомагати пригнобленим дисидентам, руйнувати стіни, вступати до діалогу, будувати мир – зблизька було значно залутанішим. Для 22-річного Нейла Файнера варшавський семінар був першою поїздкою за «залізну завісу». Його головною місією там було зачитати доповідь Мері Келдор. Він одразу збагнув, що для декого зі «Свободи і миру» сам факт контактів із Заходом був важливішим за порядок денний, якого привезли він та його колеги. Існував інший рівень діалогу, де ЕАР не був партнером: діалог між «Свободою і миром» та старшими лідерами «Солідарности», на кшталт Броніслава Геремека чи Збігнева Ромашевського, які вперше стали свідками того, на що здатні їхні молодші колеги. Чи тоді дебати всередині ЕАР мали хоч якесь значення?

Звісно, мали, хоча не завжди так, як це сприймали західні спостерігачі. Хтось міг ніяковіти від перенаголошення, але західна присутність і східно-західні контакти загалом були життєво важливі для центральноєвропейців. Починаючи з Е. П. Томпсона, західні спостерігачі усвідомлювали свою потенційну цінність для партнерів із совєтського блоку. Але деякі, як Файнер, із нового покоління мандрівників, менше переймалися власними ідеями, ніж самими контактами. Як і багато їхніх східних колег, вони розуміли політику інструментально або *конкретно*, навіть якщо це передбачало, що вони самі стануть знаряддям маніпуляцій.

Нові рухи на Сході відчували більшу потребу в таких контактах, ніж усталена опозиція. «Солідарність», «Хартія 77» або «Демократична опозиція» Угорщини говорили з позиції морального авторитету, що не потребував подібної зовнішньої легітимізації – хоча, час від часу, західна громадськість допомагала звільнювати ув'язнених дисидентів або, принаймні, робити їх недоторканими для влади. Іншими словами, старша опозиція спиралася на поєднання загально-визнаних норм (свободи слова, наприклад) і національних традицій, а не на цінності, котрі вона поділяла з якоюсь конкретною групою за межами державних кордонів.

Натомість, такі групи, як «Діалог» або «Свобода і мир» почасти ґрунтували свою опозиційність на ідеях, що розхо-

дилися з міжнародними нормами або національними традиціями. Звісно, мир – це універсальна ідея, але не розпуск блоків, не відмова через переконання від військової служби, не екологічні заперечення шкідливого промислового виробництва. Це також більше, ніж для людей на Заході, був підривний шлях, що приводив до опозиції режиму; тож центральноєвропейські активісти потребували зовнішнього підтвердження їхнього вибору. На додаток, молодшому поколінню, що несло ці ідеї, бракувало слави письменників, філософів або профспілкових лідерів старших рухів.

Саме тут ЕАР та інші групи могли допомогти. Коли студентів на кшталт Константи Радзівіла зі «Свободи і миру» або Жужо Гіль з «Діялогу» запрошували на зібрання ЕАР; коли Яцек Чапутовіч або Ференц Кисеґі ставали знані для читачів провідних часописів руху за мир, як і старші інтелектуали-дисиденти; коли п'ятдесят-сімдесят західних активістів прибули на семінар у Варшаві або до мирного табору під Будапештом; коли, коротше кажучи, карнавал став міжнародною забавою, нові рухи зміцнили свій авторитет. До кінця 1987 року знайомство Заходу з опозиційною сценою Центральної Європи було настільки близьке, що новачки в Угорщині або Чехословаччині миттєво діставали кредит довіри, завдяки маршрутові, що його проклали ранні птахи з їхніх країн.

Контакти з Заходом також змінили спосіб мислення молодшої опозиції. У грудні 1985 року «Кампанія за мир і демократію на Сході та Заході» зніщувала петицію проти політики Рейганової адміністрації щодо Нікарагуа. Джоан Ленді вирішила дістати підписи від нових друзів із Центральної Європи, але це не було легко. Зрештою, вона зібрала децицію підписів з Угорщини, Чехословаччини, Східної Німеччини та Югославії, але лише два (Яна Юзефа Ліпського і Яцка Чапутовіча) – з Польщі²⁶. Для Чапутовіча цей підпис був радикальним і необхідним кроком. Якби він не зробив цього, Польща залишилася б з одним підписом; а це, відчувала Ленді, лише посилює стереотипи про реакційних поляків і поглибило ізоляцію польської опозиції. Пізніше, Чапутовіч згадував бурю, що здійнялася в загалом прорейганівській польській опозиції. Але цей підпис засвід-

чив появу опозиції, готової самостійно брати участь у роботі над порядком денним, що виходив поза кордони будь-якої конкретної країни.

На варшавському семінарі ті самі люди, що патосно вітали борців за свободу Афганістану, прийняли погляд представників Заходу, що конфлікти в «третьому світі» значною мірою зумовлені обставинами Холодної війни та примхами наддержав. Проте такі конфлікти, як протистояння між підтриманими США силами й нікарагуанськими сандіністами, залишалися ідеологічними мінними полями, що змушували поляків почуватися «досить розгублено»²⁷. Але вже те, що така тема дочекалася обговорення, було наслідком західного тиску.

Попри все, прірва залишилася, глибша, ніж гадали чимало учасників. Згадуючи варшавський семінар, Лін Джонс писала: «Либонь, тут справді закладається новий почин, можливість формування певної незалежної та дієвої співпраці між рухами за мир, права людини і захисту довкілля, що простягатиметься через кордони»²⁸. Ян Марія Рокіта дошкульно розвіяв її оптимізм: контакти його руху з ЕАР були корисні просто тому, що «дратували Советів»*. Це було крайнє (хоча й не унікальне) бачення; підозри Нейла Файнера виявилися слушні: активісти «Свободи і миру», а насправді усі опозиційні групи Центральної Європи, мали інший порядок денний. У своїй боротьбі за те, щоби бути почутими старшою опозицією, та у своїй війні з комуністичними режимами вони вважали своїх західних колег цінними союзниками. Зопалу вони об'єдналися у боротьбі за мир і права людини. Але те, що для західних активістів було цілком в собі й для себе, для більшості на Сході було також (і, мабуть, насамперед) засобом досягнення іншої мети: вільного, безпечного й демократичного майбутнього для своїх власних країн. Кожен рух, незважаючи на його міжнародні зв'язки, в остаточному рахунку боровся за свободу вдома.

* Хоча ця ремарка була зроблена через десять років після семінару, вона збігається з тогочасною позицією Рокіти.

Розділ 4

Нова політика «конкретного» покоління

Скромне маленьке привітання для Горбачова

Вацлав Гавел одного квітневого вечора 1987 року ви-йшов на прогулянку з собакою й натрапив на Міхаїла Горбачова. Щиро кажучи, Гавел не був певен, що хоче бачити советського лідера, але навколо Національного театру зібралася велика юрба, вітаючи, як він його називав, «царя гласности». Гавел був найвідомішим дисидентом у Центральній Європі, але для комуністичного режиму він залишався лише рецидивістом, що опинився на свободі між черговими термінами ув'язнення. Горбачов відбував серію візитів до східноєвропейських столиць, закликаючи місцевих лідерів слідувати його політиці перебудови і гласности. У Празі він енергійно захищав чесноти економічних реформ і відкритості.

Гавел побачив звичайний натовп пражан, що раптом виявляв свій ентузіазм щодо Горбачова, і йому стало соромно. «Наша нація нічого не вчиться. Скільки разів поклдала вона всі свої надії на якусь зовнішню силу, яка, на її думку, розв'яже її проблеми? Скільки разів вона зазнавала гіркого розчарування? І ось ми знову робимо таку саму помилку. Вони думають, що Горбачов приїхав, аби звільнити їх від Гусака!»¹.

Міхаїл Горбачов нарешті з'явився в нашій історії. Та перш ніж звернутися до нього, ми запитаємо себе, чому ми

до нього звертаємося. Місце советського генерального секретаря в історії 1989 року залежить від того, що ми намагаємося пояснити і де ми перебуваємо. Якщо ми хочемо збагнути зміни в міжнародних відносинах, охолодження гонитви озброєнь або перемінливі альянси в центральноевропейських політбюрах, коли прибічники жорсткої лінії втратили підтримку Кремля, тоді Горбачов нас цікавитиме. Якщо ми вивчаємо занепад командної економіки до і після 1989 року, советське керівництво також буде ключовим чинником аналізу. Але наша увага зосереджена на вулиці та людях, що її заповнили. Горбачов відіграє провідну роль у численних дослідженнях революції, але для героїв цієї книжки його роль була скромніша.

Коли Горбачов прийшов до влади у березні 1985 року, польська опозиція не лише існувала й розвивалася, а й шукала нових шляхів самоврядування, творчого самовираження й нових рухів, не чекаючи на зелене світло з Советського Союзу. Пости протесту, з яких народиться «Свобода і мир», розвивалися на той час на повну силу. В Угорщині допіру з'явився «Діалог», а студенти коледжу Бібо (про який нижче) вже побували у Польщі. Народжувалися також інші контакти. «Європейське атомне роззброєння» творило свою східну мережу, а деякі активісти вже формували «Мережу східно-західного діалогу». Жодна з цих подій не залежала від зміни в політиці Кремля.

Хоч куди у своїй імперії Горбачов їхав, повторювався той самий дивний спектакль: советського лідера вітали з усією помпезністю, звичною для імператора блоку. Потім господарі витримували знічену мовчанку або вдавали, нібито не чують слів Горбачова про потребу змін. Горбачов не сказав нічого нового, звітуватимуть комуністичні газети; місцеві політики провадять таку лінію здавна. У Празі Горбачов навряд чи наполягав на змінах; Гавел роздратовано відзначив, що цей трибун гласности «вітає один із найгірших урядів, що його наша країна мала впродовж новітніх часів»². «Хартія 77» напередодні візиту Горбачова надіслала советському лідерові відкритого листа, закликаючи його засвідчити свою відданість ідеалам гласности і демократизації виведенням советських військ і

ядерної зброї з Чехословаччини; це звернення Кремль знехтував³.

Хронологічна розбіжність Горбачова з суспільними рухами в Центральній Європі позначена логічним обмеженням, що його можна застосувати всюди. Поява нових суспільних рухів – це не хімічна реакція, що автоматично відбувається за певних умов. Незалежно від того, наскільки ліберальною, навіть революційною людиною був Горбачов, як це могло вплинути на потенційного учасника маніфестацій? Після десятиліть відлиг і заморозків у кремлівській зовнішній політиці сприйняти заходи молодого генсека як сигнал до дії міг лише недоумкуватий центральноевропейець. Перехід влади до Горбачова, зрештою, не приніс миттєвого послаблення репресій в усій Центральній Європі, навіть у Польщі. Арешту, штрафу чи обшуку можна було очікувати й у 1986–1988 роках: ніхто вже не діставав десятирічних термінів ув'язнення й лише декого могли побити, але репресії таки залишалися вельми серйозними в усіх країнах.

Деякі дисиденти старшого покоління відчували, що Горбачов – це справжні зміни. Наприклад, Адам Міхнік голосно висловлював своє захоплення змінами в Кремлі. Навіть Гавел, коли його проминав советський ескорт, помітив, що «скромно вітає» Горбачова⁴. Але не варто сприймати обережний оптимізм як готовність чинити за сигналами з Кремля.

На молодше покоління активістів мирних та екологічних рухів покази контroversійних фільмів чи репортажі з поворотних самітів впливали мало; це були вистави для західного споживання. Про це 1987 року писав учасник «Свободи і миру» Пьотр Немчик у широко відомому листі до американської активістки руху за мир Джоан Ленді. Полпри декларації Горбачова, зазначав Немчик, сотні дисидентів (надто ті, хто уникав військової служби) залишалися у в'язницях і психіатричних лікарнях, а війна в Афганістані лютувала далі. Підтримуючи гасла роззброєння, він застерігав: «Лише суверенне суспільство може гарантувати справжнє роззброєння та мирну політику. Окрема людина, – навіть наділена всією повнотою влади, як генеральний секретар Комуністичної партії Советського Союзу, – не може

бути таким гарантом»⁵. Мир за Горбачовим залишив би опозиційні рухи й їхні плани знову поза справами; права людини будуть не в більшій безпеці, ніж раніше.

Звертаючись до країн на південь від Польщі, де опозиція була ізольованіша та вразливіша, ми можемо виразніше побачити взаємозалежність рухів. У кожній із цих країн дисидентство достатньо добре розвинулося до 1985 року. Приблизно всередині десятиріччя відбулася зміна стилю та цілей опозиції, але джерела цієї зміни були мало пов'язані з геополітикою. Навпаки, польський приклад був справжнім дороговказом. Захоплення польською опозицією, що спалахнуло з піднесенням «Солідарности» й дещо зблідло після запровадження військового стану, вплинуло на нові рухи в цілій Центральній Європі.

Під цим польським впливом Центральна Європа перейшла від інтелектуальної критики комуністичної системи, притаманної старшому поколінню, до опозиції, заснованої на конкретних заходах. Антивоєнні протести, захист доквілля й оборона культурної автономії – це спільні теми після 1985 року, що їх тяжко пов'язати з Горбачовим. Навпаки, опозиція в Польщі – або безпосередньо, або через радіо «Вільна Європа» чи спільні західні контакти – промовляла до своїх колег у Центральній Європі. Не всі, звісно, звертали погляди на Польщу, але в кожній країні були активісти, глибоко зацікавлені польським стилем опозиції до комунізму.

Левенята Західної України

В Україні 1987 року, порівняно з Москвою, Ленінградом, Прибалтикою чи Кавказом, панувала тиша. Цей, за висловом ветерана дисидентського руху Вячеслава Чорновола, «справжній заповідник брежнєвізму» надалі залишався схованкою від збурень перебудови⁶. Від кінця 1970-х років тут застосовували проти опозиції особливо суворі, навіть brutальні репресії. В Західній Україні, приєднаній до СРСР після Другої світової війни, опозиція була найзавзятішою. І вона знову оживе у Львові, столиці регіону. Проте, хоч і поглядаючи з надією на Горбачова, старші дисиденти,

як-от Чорновіл, не сподівалися великих змін, щонайбільше повернення до обмежених можливостей 1970-х. Масового руху вони не очікували.

У Советському Союзі не існувало ніші для нонконформізму. Особа, що відкидала норми советського життя, не лише втратила б роботу й мусила, як це траплялося в Чехословаччині, працювати в кочегарці (хоча не бракувало такого покарання і в советському репертуарі). Ймовірнішим було опинитися в таборах чи психіатричній лікарні. Такою була доля націоналістичної опозиції в Україні; багато людей не повернулися з таборів чи примусового заслання. Молодшому поколінню (тим, хто не став на шлях гіпі, про який поговоримо в наступному розділі) були університети й комсомол, армія та праця.

Україні горбачовські часи принесли дві зміни. Величезний політичний вплив справила чорнобильська аварія, надто на студентів і тих, чия кар'єра тільки починалася. Ігор Коліушко, на той час студент фізичного факультету, був про це тієї ж думки, що його колеги в Польщі: після Чорнобиля люди «перестали боятися». В Україні страх перед державою був значно більший, ніж у Польщі – але екологічна загроза була страшнішою. Молоді науковці, як-от Лев Захарчишин, відчували перші наслідки горбачовської лібералізації в спокійнішому ставленні до вивчення довкілля; для них Чорнобиль означав, що настав час діяти.

Через рік після Чорнобиля з ув'язнення повернулися Вячеслав Чорновіл і Михайло Горинь. Вони одразу відродили свій самвидавчий часопис «Український вісник», що не виходив з 1974 року. Ці лідери Української Гельсинської групи були найвідомішими дисидентами в Україні. Репресії проти Чорновола зробили його майже легендарною фігурою для багатьох у Львові. Молодий гіпі Ігор Копестинський був далекий від опозиційної політики й переймався рок-андеграундом, але захотів побачитися з Чорноволом, дізнавшись, що заслужений опозиціонер працює з ним на одному заводі (якраз у кочегарці), і запропонував допомогу. Згодом він сприяв у виданні й поширенні «Українського вісника». І, дивуючися «простим людям», які боялися зустрітися з Чорноволом, намагався зробити щось і для них.

Тим часом у кав'ярнях «Юність» і «Нектар» та клубі Спілки письменників студенти і молоді інтелектуали почали зустрічатися з так званими поміркованими націоналістами старшого покоління, зокрема, Іриною Калинець, редакторкою культурно-духовного самвидавчого часопису «Євшан-зілля», і поетом Ростиславом Братунем. Більшість дискусій відбувалося в помешканні Ірини й Ігоря Калинців, оселі, насиченій українською культурою. Ігор був один із найвідоміших у регіоні поетів; Ірина заснувала неформальне товариство (Товариство «Милосердя») для пробудження забороненої уніяцької церкви.

Тарас Стецьків пізніше згадував, що два покоління об'єднувала «одна думка: так далі існувати не можна, треба щось робити. Що саме конкретно – не знали. Що тримало [нас] вкупі перші три місяці [наприкінці 1987 року]? Мабуть, оте неусвідомлене бажання рятувати національну культуру, ... шукати виходу з застійної трясовини. В цьому середовищі (далеко не єдиному в місті) поступово визрівала переконаність стати чорноробами національного відродження». Якщо взяти до уваги більший наголос на національному відродженні, Стецьків висловлює думки, вельми подібні до тверджень дво- чи трирічної давнини його колег із Вроцлава. Вони мусили починати «з конкретної практичної роботи і від неї йти до загального»⁷.

Чимало львівських студентів уже поверхово ознайомилися з новими шляхами самоорганізації від українських студентів із Польщі. Впродовж десятиріч існування меншин по обидва боки кордону і спосіб поводження з ними комуністичних режимів зробили кордон практично нездоланим. Перші студенти з Любліна дістали дозвіл приїхати до Києва 1986 року. 1987 року вони почали приїздити до Львова. Хоча український студентський рух у Польщі був дуже кволий (інакше його очікували би наліпка «національного шовінізму» й суворі репресії), його учасники непогано знали студентську опозицію. Як твердив польський студент Мирослав Чех, найважливіша річ, що нею він та її друзі можуть поділитися – це «позитивістичний» підхід до політичних змін. Ці студенти стануть вікном на Захід для львівської університетської молоді.

Стецьків разом із багатьма іншими студентами належали до комсомольської організації університету. Тож цілком зрозуміло, що першою акцією «чорноробів» став організований львівським комсомолом у липні суботник – добровільна праця за прикладом, що його майже сімдесят років перед тим подав Ленін. Комсомольський працівник, випускник художнього училища Орест Шейка* виношував ідею використати суботник для очищення і відновлення історичних пам'яток Львова. Газета «Ленінська молодь» надрукувала закликає Шейки, і кількадесят осіб прийшли 4 липня на Личаківський цвинтар упорядкувати поховання. Так народилася ідея товариства для пропаганди української культури; на зустрічі в комсомольському кабінеті Шейки кілька днів потому невеличка група студентів уклала статут «Товариства Лева». Назва походила від міста (Львів – місто Лева), а поштовх – від книжки віршів львівського поета дев'ятнадцятого століття. Для старшого покоління студенти були «левенятами».

Шейка грав у ризиковану гру. Суботник та організація відродили примару західноукраїнського націоналізму, настороженість до якого на минала й за Горбачова. Захист пам'яток, чистота української мови та відродження духовності – все, що згадувалося у першому проєкті статуту, далеко не невинні пропозиції. Львівська партійна організація, затверджуючи статут, вилучила пункт про мову, але згодом він повернувся. Партійні чиновники побачили, що не можуть заборонити групу чи змінити статут, тому що Шейка спочатку заручився підтримкою чотирьох офіційних організацій, із комсомолом включно. З такими захисниками «Товариство Лева» не можна було знищити без гучного скандалу.

Це не була ще одна віддушину, частина вигаданого нагорі таємного плану відволікти невгамовну молодь від

* Орест Шейка на час описуваних подій працював у міському комітеті комсомолу й викладав дизайн і конструювання меблів у Львівському лісотехнічному інституті. – *Ред.*

Видавництво «Критика» висловлює вдячність п. Валентиніві Стецюкові за коментар до опису українських подій.

справжніх проблем. Лев Захарчишин, голова Товариства впродовж деякого часу, наполягає, що то була спонтанно творена знизу організація, яку підтримав комсомол. Сторони потребували одна одної. Комсомол сподівався уникнути ізоляції, якої допіру зазнали офіційні організації в прибалтійських республіках. А «Товариство Лева», запланувавши конкретні проекти, потребувало їх прикриття й фінансування.

Так почалося те, що Шейка назвав «найчистішим періодом у політиці нашої країни» – періодом, як коментує інший учасник подій, «загального піднесення, безкорисної праці в підготовці до розбудови майбутньої держави»⁸. Якщо вони справді думали про незалежність, левенята значно випередили час. Було тяжко думати про державу, коли нація – що окреслювалася за відданістю українській культурі – перебувала в такому руїнному стані. Передусім «Товариство Лева» мусило дістатися тих, про кого думав Копестинський: тих, хто не наважувався відверто шанувати національні традиції, боячися покарання. Воно мусило, за словами іншого левеняти Ігоря Коліушка, «заохотити людей», нагадуючи їм те, без чого вони обходилися.

Орест Шейка регулярно радився з Іриною Калинець, коли Товариство планувало чергові заходи. На щотижневих дискусіях у вітальні Калинців він зустрів таких людей, як її співредактор Валентин Стецюк і Братунь. Завдяки ним Товариство стало справжньою оазою для тих, хто уникав участі в радикальнішій конфронтаційній політиці. Чимало учасників описують його як місце для людей, що воліли щось робити; вони могли б ужити слово *конкретний*.

Ось, наприклад, майже забута різдвяна традиція вертепів – народних театрів у ретельно дібраних шатах, що відвідували помешкання, аби представити різдвяну історію та співати колядок. Вертепи не були нелегальними, але пересічний львівський мешканець (навіть вірянин уніятської церкви) не почувався щодо них певно. Тому спочатку Ростислав Братунь (запрошений на той час вступити до Товариства) написав у співавторстві статтю до тижневика «Літературна Україна», пояснивши історію та значення

традиції. Й от нарешті одного грудневого вечора* на вулиці вийшла й попростувала міськими вулицями під акомпанемент традиційної сопілки студентська процесія: ангел, цар Ірод, трое волхвів, чорт, пастухи й інші персонажі.

Це була релігійна, національна і громадянська подія водночас, і вона вплинула на мешканців міста революційно. Люди дістали нагоду наново відкрити, ким вони є – й не через націоналізм конфронтації та конфлікту, але завдяки усвідомленню, що таке бути громадянином Львова і Галичини, Західної України. На наступне Різдво Львів не можна було впізнати. Коли вертепи, тепер уже численні, мандрували містом, голосно граючи та співаючи, вони могли бути певні, що їх радо вітатимуть, незнайомці виходили й просили завітати також до їхніх помешкань. До міста справді повернулася жага.

Левенята пам'ятали і про інші традиції, «привертаючи увагу громадськості», як пише Валентин Стецюк, «постійними до тих часів небаченими акціями, які міняли масову свідомість і стереотип поведінки настрашених людей»⁹. Деякі члени групи вирушили до сіл Гаварецького району, де відмирала самобутня традиція вироблення чорної кераміки. Вони не лише записали цей стиль і зібрали його зразки, а самі навчилися виробництву й продавали свої вироби у Львові. Стоячи зимовими морозами у вишиваних селянських сорочках, вони і рятували традицію, і реінтегрували її до сучасної версії української нації.

Іншою «втраченою» традицією була гаївка, травневий пікнік, зорганізований Товариством і завершений виданням самвидавчого пісенника. Люди, що зібралися в Шевченківському гаю просто неба, пише Стецюк, «плакали, коли слухали чарівні пісеньки, котрі востаннє чули ще в дитинстві»¹⁰. В такий спосіб, мешканці Львова познайомилися з «Товариством Лева», і останнє при цьому не перетворилося у загрозу. Якщо звичайний обов'язковий суботник був надокучливим примусом, суботник «Товариства Лева» – перейменований на «Зелену толоку», аби узгодити назву з місце-

* Насправді січневого, бо Різдво святкували за юліанським календарем. – Ред.

вою традицією – збирав сотні громадян. Подібно до «Солідарності», «Товариство Лева» стало альтернативною силою у Львові, а згодом, у цілому регіоні.

Для молодшого покоління, що мало би байдуже ставитися до долі чорної кераміки й не пам'ятати старих пісень, завданням було не збереження втраченого. «Було важливо, – наголошує Олександр Старовойт, – створити нову українську культуру», бо її офіційна версія була просто-таки непридатною. Старовойт зорганізував рок-концерти – з українською музикою на українські вірші, вечори поезії, мистецькі виставки. А щоб націоналізм не був надто урочистий, часопис Товариства «Поступ» (про який див. сцену 4) доповнювала сатирична версія «Сальцесон»* – назва спонукала читачів визначитися, зрештою, що для них важливіше, Україна чи сите черево.

На першому році існування найважливішим заходом Товариства стала експедиція на плотах. Екологи від якогось часу намагалися привернути увагу до забруднення найбільшої західноукраїнської річки Дністра, що плине на південь від Львова. Тут був й інший національний, нібито непомітний аспект: як поставляться до маленької виправи на плотах комуністичні чиновники? Організатори, серед яких були Валентин Стецюк (який стане неформальним лідером експедиції) і Лев Захарчишин, збудували шість катамаранів, використавши баки для пального, і ручно скопіювали таємні військові мапи, позаяк легально придбати якісь навігаційні довідники було неможливо. Гроші приніс благодійний концерт кабаревого сатиричного гурту «Не журись»**. Близько тридцяти людей, здебільшого з Товариства, вирушили у виправу після церемонійної презентації катамаранів на львівсько-

* Сатиричний часопис «Сальцесон» виходив як окреме видання, редактором його був член «Товариства Лева» Ярослав Фішер. – *Ред.*

** Організаторами експедиції Дністром були ЦК комсомолу України та Молдови. Фінансування здійснювалося через «Товариство Лева» з різних джерел; частину грошей виділило Товариство охорони природи, дещо приніс добродійний концерт за участі зокрема й професійних артистів. – *Ред.*

му Ринку 25 травня 1988 року. Впродовж понад ста днів експедиція рухалася від витоку Дністра біля польського кордону аж до Чорного моря.

Кожному з учасників подорожі за течією річки знайшлося, що робити. Хтось зосередився на екологічних проблемах: брав зразки води, ловив і вивчав рибу, фіксував нелегальні викиди відходів. Вони радили селянам, як робити глибші колодязі, аби дістатися чистішої води, і як безпечно використовувати сільськогосподарські відходи. Також вони склали «Екологічну мапу» Дністра, вказуючи головні джерела забруднення: не лише заводи і колгоспи, а й навіть місця, де у вихідні люди масово мили свої автомобілі¹¹.

Водночас експедиція була засобом національного пробудження. Селяни приходили, щоб уперше розповісти свій досвід часів Другої світової війни, про який мовчали сорок років. Члени експедиції намагалися записати таких розповідей якнайбільше. Зі свого боку, вони говорили селянам про гласність і надії на політичну лібералізацію. Захарчичин згадує візит до одного карпатського села біля Турки, на самому початку виправи. Селяни досить нетерпляче вислуховували інформацію та поради про довкілля, зі звичайною недовірою до того, що вони вважали офіційним візитом. Потім заходилися пояснювати, що понад усе вони воліють повернути давно зачинену парафіяльну церкву. То був район, де в 1940-х роках брутально репресували уніятську церкву. З-поміж учасників експедиції дехто був обізнаний у церковній історії: вони виступили з імпровізованими лекціями. Після зустрічі селяни самі пішли відчинити замкнену церкву; потім дослідники Дністра і селяни там спільно помолилися.

Жоден інший рух у Центральній Європі – навіть «Свобода і мир» – не поєднував так ретельно локальні мрії та національну політику. Але також ніде в регіоні населення не було настільки принішклим. «Товариство Лева» шукало мікронаціоналізм щоденних практик за макронаціоналізмом заборонених свят, замовчуваних письменників і зневаженої суверенності. Мікронаціоналізм висував ті самі гасла, пробуджуючи в людях спрагу більшої свободи. Він також містив меншу безпосередню загрозу для режиму. В липні 1988 року,

на другому місяці експедиції, КГБ несподівано втратив до неї інтерес. У Львові почалися демонстрації (див. сцену 4), і кількадесят мандрівників здавалися тепер значно менш небезпечними.

Але вони були не менш радикальні. Нове покоління студентських радикалів, насправді, постане з «Товариства Лева». Студентське братство, підпільна мережа, яку організував студент-журналіст Маркіян Іващишин, почало 1988 року протестувати проти обов'язкової військової служби, вимагаючи також права служити лише на території України. Напередодні офіційного заснування 1989 року Братство користувалося зв'язками з «Товариством Лева», котре, будучи офіційно зареєстрованою організацією, мало право орендувати приміщення для зібрань. А найкращою нагодою знайти нових прихильників, як з'ясував Іващишин, були концерти, що їх організовувало «Товариство Лева».

На конференції з нагоди першого року існування, в жовтні 1988 року, «Товариство Лева» показало, що за майстерністю політичної вистави воно не має рівних в Україні. Здавалося, що міська влада тепер постановила собі змусити Товариство замовчати. На конференцію було запрошено представників незалежних рухів із цілого Советського Союзу. Та коли активісти прибули до Львова, на вокзалі їх зустріли від міської влади, запросили до автобуса і, замість довести до конференції, влаштували сюрреалістичний оглядовий тур містом упродовж кількох годин, унеможлививши участь у конференції. Самому Товариству відмовили в проведенні зустрічі у замовленій залі Народного Дому. Міліція та КГБ виставили кордони, сподіваючись спровокувати насильство. Коли понад тисячу людей зібралось на площі, члени «Товариства Лева» із зеленими нарукавниками приготувалися прийняти на себе головний удар міліції.

Це була мить, коли можна було повалити советський режим – може, навіть, узявши будівлю штурмом і проголосивши вільну Україну. Лідер Української Гельсинської спілки Чорновіл протиснувся через натовп, аби виступити з промовою, але члени Товариства відтиснули його назад, боячись, що «він неодмінно б усе зіпсував»¹². Замість цього Орест Шейка, промовляючи зі сходів Народного Дому,

запропонував повернутися до витоків «Товариства Лева» й прмувати на Личаківський цвинтар, де вони зустрічалися торішнього липня. Цим разом, сказав він, ми не прибиратимемо поховання, а викопаємо могилу добі застою, з якою перебудова обіцяла покінчити. Пліч-о-пліч із Ростиславом Братунем він пішов у напрямку цвинтаря. Натовп рушив за ним; офіцерам КГБ не залишалось нічого іншого, як повернутися до своїх авт і слідувати за натовпом. Того дня Львів знову належав «Товариству Лева».

На цілком відмінному від Варшави чи Будапешта ґрунті «Товариство Лева» розвинуло політичний стиль, вельми подібний до західніших зразків. Воно уникало крайнощів заради поміркованості й плюралізму, проте внесок його до антикомуністичної справи за вагомістю був не менший, ніж у видатніших націоналістів. Левенята визнавали розмаїття ідей, і їхня послідовна діяльність вдихнула нове життя в українську культуру. Хоча советський контекст істотно обмежував те, чого «Товариство Лева» могло досягти, його стиль і політика були підставово центральноєвропейські. Ігор Коліушко добре відчув це влітку 1989 року, коли нарешті зустрівся з польськими активістами. Розмова, на його думку, відбувалася на двох рівнях. На першому старші дисидентські інтелектуали говорили про «білі плями» польсько-української історії та способи подолання обопільного нерозуміння. Коліушко знав, що це важливо, але для нього важливішими були польські українці, як-от Мирослав Чех. Вони говорили про те, як робити самвидав і як організувати демонстрації. Обидві розмови були істотні, але тільки одна дивилася в майбутнє.

Словенці за мирну культуру

Крім Берліна, місця народження «Мережі східно-західного діалогу», було ще одне місто, де перетиналися східні та західні шляхи пошуку миру: Любляна, в Словенії. Югославія була єдиною великою комуністичною країною в Європі, що не входила до Варшавського договору й мала найвідкритіші кордони. На контакти із Заходом не накладалося офіційне тавро, типове для інших держав. Насправ-

ді, позиція між двох таборів була центральним принципом югославського соціалізму; генеральний секретар Йосип Тито був у 1970-ті одним із лідерів організації нейтральних держав. Цілком природно, що саме тут почався діалог Сходу із Заходом.

Але існували значні розбіжності між позірною відносною відкритістю й реаліями. Нейтральність для Тито та його наступників означала постійну пильність. Югославія, що допіру пододала жажливі руйнування часів Другої світової війни, відчувала постійний страх советського вторгнення після того, як 1948 року вийшла з советського блоку, і цей страх ніколи цілком не зникав. Вихід із блоку передбачав більшу увагу до військового вишколу. Тільки у Східній Німеччині громадяни стикалися з подібними постійними напучуваннями щодо потреби бути пильним і готовим до бою. У звіті, надісланому 1986 року на зібрання ЕАР, соціолог Грегор Томц наводив деякі приклади мілітаристської пропаганди: «мир» у Югославії – це «мир патрона в дулі пістолета»; «ходити на роботу – це... ходити на війну»; «всі заходи проти самоврядування – це диверсія і саботаж», здійснювані зрадниками¹³.

Така мова сягнула крещендо після смерті Тито 1980 року, коли Югославія святкувала сорокову річницю партизанської перемоги над нацистами. Ювілейні заходи завершив приголомшливий військовий парад у Белграді в травні 1985 року. Для покоління, що виростили після війни, ця агресивна нейтральність починала видаватися ірраціональною та непотрібною. «Тож ми почали, – пише Славенка Дракуліч, – засвоювати іронічне ставлення до цієї війни, до партизанів і до комуністичної революції – до нашої історії, представлені настільки карикатурно»¹⁴.

Це була арена очевидних суперечностей і застарілої пропаганди, достигла до використання «конкретним» поколінням. В Югославії це завдання випало словенцям. Адже югославський комунізм мав й іншу слабкість: тертя між статусом шести республік і єдністю держави, у якій панував Белград. Проблема полягала не в тому, що націоналістичних суперечностей було годі уникнути, а в тому, що Югославія була федеративною державою без демократії. Брак цього

найглибше відчували в Словенії, з її найсильнішими традиціями демократії та громадянської активності. Починаючи з проблеми миру, словенські діячі неминуче переходили до суперечностей югославського націоналізму.

Словенія – непросте місце для дослідника антикомуністичної опозиції, навченого в світі самвидаву й тамвидаву: тут не було підпільних часописів, ані навіть «підпілля» в звичному сенсі слова. Опозиція постала з Ліги комуністів і Ліги соціалістичної молоді Словенії (ЛСМС). З останньої на початку 1983 року народилася «Робоча група руху за мир». Її членами були студенти й молоді інтелектуали з Любляни. Дехто брав активну участь у молодіжних організаціях; усі визнавали, що ЛСМС може стати підвалиною громадянської активності. Томаш Мастнак, суспільствознавець, твердив: «Для мене досить другорядним було те, що група була групою руху за мир; мене цікавило те, що ми тоді (радіше некритично) називали розвитком громадянського суспільства»¹⁵.

Ми зустрічали цей інструментальний підхід раніше, але тут наголос зроблено не так на поваленні комунізму, як на розбудові суспільства. «Громадянське суспільство», як його розуміли Мастнак та інші, було і метою – створення автономної громадянської активності, повністю незалежної від держави, – і практикою такої автономності. Чим хто займався, не мало великого значення. Хоча «Група руху за мир» виступала з вузькою темою, вона, передусім, експериментувала з новим означенням словенської політики.

ЛСМС народила й інші цікаві групи, з яких найважливішою була «Жіноча робоча група». 1983 року Власта Ялушич і Мойца Добнікар відвідали Західний Берлін. Їх вразило розмаїття тамтешніх жіночих клубів, бібліотек й організацій, і вони вирішили, що те саме можливе в Любляні. Вони почали з робочої групи, перетвореної 1985 року на «Ліліт», одну з небагатьох жіночих груп у комуністичному світі*. Першою акцією «Ліліт» було заснування дискотеки лише

* У тогочасній Словенії існувало кілька рухів, пов'язаних з ідентичністю. Іншим був «Магнус», який, починаючи з 1984 року, опікувався єдиним у Центральній Європі нічним клубом для геїв.

для жінок. Подібно до «Групи руху за мир», «Ліліт» розуміла громадянське суспільство в ширшому сенсі й згодом, у середині 1980-х, стала рушієм кількох важливих акцій протесту.

Подібно до польських та угорських рухів, «Група руху за мир» відзначалася внутрішнім плюралізмом. Її ідеологом і першим редактором напівсамвидавного англomовного «Information Booklet» був Марко Грен, математик і пацифіст. Ще навчаючись у школі, Грен вирушив до Швейцарії дізнатися про тамтешній рух за скасування армії. 1981 року він відмовився брати до рук зброю під час служби в армії. В русі до нього приєднався Мастнак, що не вважав себе пацифістом; Грегор Томц, що був не лише соціологом, а й музикантом та автором текстів першого словенського панкoвого гурту «Pankrti» («Вилупки»); Янез Янша, на той час щось на кшталт анархіста, що спеціалізувався на вивченні югославської військової системи; Ялушич та інші.

У крихітній Словенії, що у 1980-ті вже відчула незручність своїх узаємин із рештою Югославії, «Група руху за мир» мусила подолати кордони, аби надати своїм ідеям якогось сенсу. Починаючи з 1984 року Група спонсорувала щорічні табори миру, що збирали активістів зі Словенії та сусідніх регіонів Італії та Австрії. Кожен міг легко поїхати на Захід, і навіть, як це зробила «Ліліт», привезти західні ідеї додому. Але словенці знали, що Югославія не була Заходом; принаймні відтоді, як запанував соціалізм за Тито. Вони знали, що мають більше спільного зі своїми колегами в Угорщині, Чехословаччині та Польщі, й уважали західне ставлення до комунізму (з різновидів якого югославська версія видавалася найприйнятнішою) за наївне. Тож Мастнак і Грен опинилися серед авторів різкої критики попереднього проєкту Гельсинського меморандума. «Після п'яти років діалогу», писали вони, «східняки» домоглися права висувати власні думки про права людини на перший план, вище за розмови про роззброєння, яким віддають перевагу західні активісти¹⁶.

Шукаючи моделей боротьби за громадянське суспільство та права людини, словенці звернули погляд на Польщу. 1985 року був опублікований грубезний том документів про «Солідарність». Мастнак, тим часом, почав подорожу-

вати до Польщі. На 1987 рік, коли Мастнак відвідав семінар «Свободи і миру» у Варшаві, «Information Booklet» позбувся частини свого ідеалізму на користь рішучих тез про права людини і комунізм у цілому.

Підставовими гаслами – демілітаризація суспільства, розвиток культури миру й міжнародне порозуміння – «Група руху за мир» нагадувала угорський «Діялог». Подібно до «Діялогу», активісти Групи радше сподівалися розвинути масову самосвідомість і спонукати до обговорення важливих тем, ніж змінити режим. Це відбивало напівофіційну підтримку, що її мав рух. Але, на відміну від «Діялогу», словенська «Група руху за мир» обере шлях більшої залученості до політики й конфронтації з режимом. Задля здійснення цього рух мусив самоскопіюватися: 1986 року постала група «Люди за мирну культуру», що була фактично Групою за мир із новою назвою та зв'язком зі студентською організацією університету. Як каже Марко Грен, ішлося просто про заповнення майбутнього Групи від можливих прихм бюрократів (із ЛСМС чи університету).

Але насправді Група прагнула незалежності. Вона не мала навіть тих обмежених незалежних джерел, які підживлювали інші центральноевропейські рухи; не існувало старшої опозиції або еміграційних видавництв, що воліли б допомогти альтернативним суспільним рухам. Тож дехто з руху вирішив створити власну захисну парасольку: приватну комп'ютерну фірму, «Мікро Ада». Цю компанію створили четверо людей: Марко Грен, Янез Янша, Ігор Бавчар (який, разом з Яншою, був допіру виключений з керівництва ЛСМС) й Ігор Омерза. «Як особистості, – пояснював Грен, – ми хотіли бути незалежними... й самі забезпечувати себе». Вони імпортували й продавали комп'ютери та програмне забезпечення й використовували частину прибутку для кустарної видавничої діяльності. Перше число «Information Booklet» (пізніше назву змінено на «Independent Voices from Yugoslavia») вийшло 1985 року.

Найбільшим видавничим проектом «Мікро Ада», наведеному 1988 року, стало видання спогадів Стане Кавчича, голосу лібералізму серед словенських комуністів часів Тито. Перший наклад розпродали за кілька годин, у кіосках, що

їх Група встановила на тротуарах. Це була і політична сенсація, що знову порушила питання словенського сепаратизму, і вдалий фінансовий проєкт для опозиції у такий вирішальний момент. «Мікро Ада» стане життєво важливим ресурсом для оренди зал чи нічних клубів, для запрошення доповідачів, для публікації матеріалів.

«Група руху за мир» почала з інформаційних кіосків на вулицях Любляни – так званих «вуличних крамничок миру» – що продавали літературу, плакати й значки з символікою руху за мир. Згодом, у межах «вуличної мирної» акції у грудні 1984 року, рух збирав підписи під петицією з протестом проти виробництва військових іграшок. Ідея знайшла відгук у суспільстві, стомленому поррахунками з останньою війною; в есеї, що цитувався вище, Славенка Дракулич описує вираз жаху на обличчі її батька, коли він побачив у її руці свій власний пістолет часів Другої світової війни. З наближенням Різдва 1985 року Група відкрила ятку, що пропонувала навчальні, мирні іграшки в обмін на «негожі» військові. Близько 250 іграшкових пістолетів, що їх зібрала ятка, віддали на переробний завод, розігруючи на найнижчому рівні військову конверсію¹⁷.

Розмови, спровоковані цими акціями (що відбулися також у Мариборі), порушили глибші питання, а саме, в який спосіб югославська держава формує ставлення її громадян до війська. Знов-таки, нагадування про війну загострили увагу до намірів держави. З нагоди відзначення сорокової річниці партизанської перемоги – в якій чималу роль відіграли жінки – армія запропонувала запровадити обов'язкові військові тренування для жінок. Цей план, виношуваний армійським командуванням у таємниці, потрапив до словенських активістів руху за мир. «Ліліт» і «Група руху за мир» разом zorganizували публічну дискусію навколо цієї досі таємної пропозиції, що вилилася в петиції протесту проти «дальшої мілітаризації суспільства». Вони висловили здивування цією анахронічною пильністю супроти незначних агресорів; напевно вистачило б, якби жінки добровільно зголосилися до військових тренувань¹⁸.

Генерали насамперед висварили словенських бунтівників; для Белграда кожен протест зі Словенії відгонив сепар-

ратистськими тенденціями. Але, до кінця літа 1985 року, пропозиція військовиків тихо зникла. Вельми нерадо югославська влада мусила збагнути, що не може нехтувати суспільний протест. Либонь, найпромовистіший аргумент феміністок й активістів руху за мир полягав у тому, що обов'язкової військової служби немає в розвинутих країнах Західної Європи, що їх Югославія до певної міри наслідувала. Суперечності такого стибу робили титоїстську ідеологію вразливою.

Кампанія на підтримку людей, що через переконання відмовилися від військової служби, була значно важча. Хіба що націоналістична опозиція розлючувала лідерів партизанського покоління більше, ніж критика обов'язкової військової служби. У Словенії Іван Чечко, свідок Єгови з Марибора, далєбі встановив європейський рекорд, просидівши через відмову від служби за ґратами п'ятнадцять років. Але, на відміну від інших свідків Єгови, Чечко волів говорити про свій досвід. Після звільнення з в'язниці 1986 року він одразу був засуджений до другого терміну, чого не знала жодна інша країна Центральної Європи. Коли його знову звільнили 1987 року, Чечко розповів про свій досвід у Мариборі й Любляні. Без Чечка зробити справу відмовників від служби реальною проблемою для словенців було важко. Відтепер ця частина праці «Групи руху за мир» мала ім'я та обличчя.

Першою реакцією югославського режиму був дозвіл на відмови від служби через релігійні переконання. Проте, як наголошувала Група, це суперечило югославській Конституції, що проголошувала правову рівність віруючих і атеїстів. Відтепер у цій комуністичній країні атеїст матиме менше прав, ніж католик чи свідок Єгови. Комуністична риторика знову створила ґрунт для іронії з боку Групи за мир.

На дальші поступки югославський режим не йшов; військова служба залишалася обов'язком молодих людей, адже альтернативна служба «порушуватиме засади соціалістичних норм». Проте кампанія мала свій ефект. Два роки «вуличних мирних» акцій і справа Чечка привернули до цієї проблеми суспільну увагу. «Майже щодня, – звітував 1987 року «Information Booklet», – з'являються статті в справі переконаних відмовників в усіх газетах. Щоправда, зазви-

чай у негативному світлі, але люди таки можуть про це поміркувати, а це найважливіше»¹⁹.

Порушивши справу переконаних відмовників від служби, Група за мир стала опозиційним рухом практично мимоволі. Її впливові опоненти назвали активістів руху ворогами соціалізму й спраглими влади націонал-сепаратистами. Оцінюючи кампанію переконаних відмовників від служби як учасник і спостерігач, Грегор Томц побачив, наскільки зв'язки з ЛСМС обмежували автономність руху. Він передбачив, що кожен реальний успіх «альтернативного» руху (в Югославії термін «опозиція» залишався табу) вимагатиме «конкретніших» заходів на кшталт кампанії переконаних відмовників і політичних дій, спрямованих безпосередньо проти системи²⁰.

Незабаром політики буде вдосталь. Але спочатку була кампанія, що несподівано вивела на вулиці більше людей, ніж за всі попередні десятиріччя. Як і в Польщі, такою темою стала ядерна зброя. В Югославії існувала лише одна атомна станція, у Кршко, в Словенії. Хоча чорнобильська аварія Словенії майже не торкнулася, а станцію у Кршко було збудовано за інакшим проектом, ніж в Україні, катастрофа посилила антибелградські, антикомуністичні почуття. Вона також викликала екологічні побоювання в республіці, чия ідентичність була тісно пов'язана з природою.

10 травня 1986 року (через два тижні після аварії), близько двох тисяч людей прийшли послухати декларацію, написану активістами руху за мир і довкілля. Потім натовп «спонтанно вирішив» піти до будівлі парламенту²¹. Захищений парасолькою Марка Грена від радіоактивних опадів Юван Янез зачитав декларацію «Групи руху за мир»; Грен був у хірургічній масці. Гасла в натовпі закликали пролити «Більше світла на голови планувальникам словенської енергетики!» й твердили «Вихваляючи атомну енергію, ви шкодите нашому здоров'ю».

Рік потому «Ліліт» і робочі групи за мир і довкілля організували маніфестацію з нагоди річниці події. Ідея Власти Ялушич полягала у використанні цієї нагоди для запитання режиму про його ставлення до жіночої емансипації. За комуністичною традицією, жінкам віддавали на-

лежне, коли вони пасивно отримували букети на Міжнародний жіночий день (8 березня). Ялушич запропонувала антисвяткування жіночої політичної активності, у зв'язку з проблемою здоров'я, що, як і в Польщі, найперше мобілізувала жінок.

23 квітня 1987 року чисельність натовпу, що прямував від університету до парламенту, у кілька разів перевищувала торішню. Це був найбільший натовп у Словенії за останні п'ятнадцять років. Любляна пробудилася завдяки кампанії «Групи руху за мир», а також молодіжному тижневику «Mladina», що вмістив низку провокаційних статей про екологію та станцію в Кршко. Спокійне очікування на інформацію про катастрофу й про плани щодо атомної енергетики в Югославії вичерпалося, й чутки взяли своє. Було, наприклад, неважко повірити, що дешеві імпортовані продукти, що випадково з'явилася в крамницях, спорожнілих через тривалу боргову кризу, – це радіоактивні товари, які спродують наївним покупцям за демпінговими цінами.

Демонстрація тривала годинами. Ялушич та інші промовці закликали до закриття Кршко й словенських уранових копалень, а також вимагали від уряду надати інформацію про атомну енергію. Великі транспаранти протестували проти атомної енергії; один із них, англійською мовою, виголошував: Nuclear Energy – Fuck Off!

На той час у Югославії були й інші публічні демонстрації. Навесні 1987 року, наприклад, косовські серби почали демонстрації проти албанських вимог етнічних прав – рух, що його Слободан Мілошевич використає заради приходу до влади в Югославії. Але організовані, мирні, громадянські демонстрації в Словенії були зовсім інші. Чорнобильська демонстрація 1987 року виявилася генеральною репетицією словенської весни 1988 року.

Звернення угорських помаранчевих

Принаймні від 1956 року, коли польські та угорські студенти висловили підтримку революційним подіям у своїх країнах, між дисидентами з двох держав утвердилася

справжня приязнь* Десятиліттями після поразки 1956 року вплив був майже винятково однобічний. У 1960-ті й 1970-ті роки молоді угорці вирушали до джаз-клубів Варшави послухати те, чого не могли почути вдома. Кінець 1970-х і початок 1980-х принесли істотний вплив КОРу і «Солідарности». Габор Демскі поїхав до Польщі вивчати самвидавчу техніку «Солідарности»; після повернення він започаткував те, що стане провідним підпільним видавництвом за польським зразком.

Томаш Фелегі та Іштван Штумпф були лише на кілька років молодші за Демскі. 1983 року Штумпф був молодим учителем, що завершував вивчення встановлення комуністичного ладу в Польщі. Фелегі недавно закінчив школу права, де цікавився політичною історією советського блоку. Того травня вони та їхні дружини вирушили на автомобілях побачити на власні очі другий візит до Польщі папи Івана Павла II. Вони мали приятеля, перекладача з угорської у Варшаві, який познайомив їх з особливостями військового стану в Польщі.

Для прибульців з Угорщини Польща була незбагненна. З одного боку, репресивна держава значно відчутніше давалася взнаки на варшавських вулицях, ніж протягом двадцяти п'яти років в Угорщині, хоча дисиденти в Будапешті жили під постійною загрозою утисків. Із другого боку, польське суспільство було значно вільніше від угорського. Самвидав був усюди, і виглядало так, що «Солідарність» вижила. Фелегі і Штумпф відвідали богослужіння папи у Варшаві й були глибоко вражені виглядом сотень тисяч вірних, що подеколи мали значки «Солідарности» чи співали заборонених пісень. Вони побачили не лише свободу і сміливість людей: вони побачили можливість самоорганізації, що глибоко їх вразила й не покидала дорогою до Будапешта.

* Її коріння сягають значно глибше, фактично, часів командування польського генерала Юзефа Бема під час революції 1848 року в Будапешті. Статуя Бема, поряд із мостом Маргарити в Буді, була важливою точкою на політичній мапі Будапешта, відправним пунктом для багатьох демонстрацій.

Штумпф дістав дозвіл ректора Університету ім. Етвеша Лоранда на заснування коледжу з гуртожитком для студентів-правників з-поза Будапешта. Ідея (як і з іншим старшим закладом, Коледжем Ласло Райка при Економічному інституті) полягала в тому, щоби згуртувати студентів і надати вихідцям із маленьких міст рівних із корінними будапештцями шансів. Вельми невинно – але Штумпф мав інші плани. Він розробив зорієнтовану на політичні питання програму курсів для Спеціальної юридичної соціологічної школи, згодом перейменованої на Спеціальний коледж Іштвана Бібо – на честь померлого 1979 року політичного мислителя, що був членом уряду в 1956 році.

Фелегі став першим офіційним викладачем у коледжі. Він указав майбутній його напрямок, запропонувавши в жовтні 1983 року цілорічний курс про революцію 1956 року. Приїхавши на першу лекцію, Фелегі побачив на вулиці Менеші перед коледжем довжелезну чергу. Студентів у натовпі було небагато (коледж мав їх тоді лише сорок); більшість, як швидко збагнув Фелегі, були або опозиційні активісти, що сподівалися якоїсь сенсаційної розв'язки, або поліція, що відчувала вибухонебезпечність ситуації. Либонь, обидві сторони чекали від Коледжа Бібо творення молодіжного крила опозиції. Але Фелегі вважав, що коледж мусить допомогти новому поколінню студентів знайти власне розв'язання проблем Угорщини, а не просто повторити шлях старшого покоління. Це було неможливе, якби коледж став *a cause célèbre* й вступив у відкритий конфлікт із режимом. Тож Фелегі прочитав винятково занудну вступну лекцію, й за кілька тижнів коло його слухачів скоротилося до керованих розмірів.

Упродовж кількох наступних років, Фелегі прочитав курси «Криза комунізму» й історію марксизму. Інші пропонували курси про культуру угорської Трансильванії, сучасне угорське суспільство тощо. У кожному курсі професори і студенти прагнули розворушити антикомуністичну опозицію з будь-яких ідеологічних платформ. Чи був марксизм доброю ідеєю, невдало запровадженою, питали вони, чи поганою ідеєю, що в якийсь спосіб змогла вижити? Що Адам Міхнік або його угорський колега Дьордь Конрад

можуть запропонувати, коли їх читати свіжими очима? Й понад усе: що слід робити?

Одним із перших мешканців Коледжу Бібо був 20-річний студент-правник із Секешфегервара, що на південний захід від Будапешта, на ім'я Віктор Орбан. Ласло Кивийр, з Папо, був на кілька років старший, як і Габор Фодор. 1981 року Кивийр був студентом і (заохочений експериментом, що тривав у Польщі) брав участь у спробі заснувати студентську організацію, яка конкурувала би з офіційною, комуністичною. Орбан, своєю чергою, мав надзвичайно особисті переживання, пов'язані з «Солідарністю»: будучи на військовій службі, коли оголосили військовий стан, він очікував, що його змобілізують на вторгнення до Польщі, на підтримку советських військ. Згодом Орбан присвятив «Солідарності» магістерську працю, зосередившись на ролі самоорганізованих груп у Польщі 1980–1981 років²².

Орбан, Кивийр, Фодор і близько двадцяти інших студентів взяли участь у першому літньому зібранні Коледжу Бібо, у Вишеграді в серпні 1983 року. Крок за кроком, Штумпф і Фелегі допомагали створити студентську спільноту і рух. Зразком для них була Польща, й вони сподівалися, що їхні студенти навчатися від польських колег незалежної політичної діяльності. Наступної весни викладачі й студенти коледжу вирушили до Познаня на першу програму обміну, провівши тиждень у гуртожитках Університету ім. Адама Міцкевіча.

Через рік угорські студенти долучили до свого маршруту Гданськ і Варшаву. Тепер вони могли по-справжньому навчитися польської опозиційної культури. У Гданську деякі з них жили з Адамом Ягусяком і Госою Тарасевич у тій самій кімнаті, де торік зупинявся переконаний відмовник Жолт Кестгеї. Фелегі зустрів польських студентів, що згодом стануть членами «Свободи і миру», в Будапешті. Угорці та поляки разом пішли покласти квіти до пам'ятника жертвам побиття на корабельні 1970 року, й поліція затримала їх там на чотири години.

Опозиція в Угорщині починала виходити з віталень і підвалів. Старша опозиція зустрілася в Монорі, відпочинкової місцині під Будапештом, у червні 1985 року. З триден-

них дискусій народилася лише недовговічна співпраця між різними течіями інтелектуального дисидентства. Тільки-но з Польщі, студенти Коледжу Бібо долучилися до представників «спеціальних коледжів» із цілої Угорщини в серпні в Сарваші, аби спробувати узгодити спільні дії. Головним продуктом Сарвашу стало колективне, напівофіційне студентське періодичне видання під назвою «Századveg» («Кінець століття»), що його редагували Орбан і Кивийр, а видавав Іштван Штумпф. Контраст між двома зустрічами промовистий: лише студенти запропонували бодай щось конкретне й тривале. Кивийр розглядав зустріч у Сарваші як радикальну подію, коли небажання режиму прислухатися до студентів змусило їх об'єднатися²³.

Орбан, Кивийр, Фелегі та декілька інших вирушили до Гданська, на третій візит папи Івана Павла II у червні 1987 року. Їхні друзі Адам і Гося тепер брали активну участь у «Свободі і мирі», пишучи до журналу «A capella» й організуючи демонстрації. Угорські студенти побачили в помешканні безліч людей, що малювали плакати «Свободи і миру» для богослужіння папи, й прибули саме вчасно, аби бути свідками арешту людей, у яких сподівалися поселитися. Контроль у Гданську був вельми суворий; Орбан і Фелегі мусили таємно дістатися богослужіння для молоді через опівнічну зустріч і безпечне помешкання.

Згадуючи польські експедиції, Фелегі сумнівався, чи його студенти дістали один «великий урок» від поляків; зрештою, вони розуміли, що не існує універсального рецепту успіху. Польську боротьбу не можна було зводити до Міхнікових есеїв, проповідей папи або плакатів «Свободи і миру». Польща була для угорців прикладом стратегій виживання та прийомів успішної активності в умовах репресивної держави. Підхід «Свободи і миру» полягав у тому, щоб ігнорувати державу, наскільки це можливо; діяти за власним планом, незалежно від того, що робитиме поліція. Після арешту Ягусяк і Тарасевича 1987 року їхнє помешкання стрімко повернулося до життя, ніби нічого й не сталося. Півдужини гостей із цілого Гданська були лиш дрібкою для невгамовних господарів. Як ствердив Фелегі, урок полягав у тому, щоби «діяти на випередження і набратися

досвіду». Габор Фодор побачив безпосередніший вплив: «Ми прагнемо піти їхнім шляхом», думав він, адже риси, що їх перелічив Фелеті, угорська опозиція втратила давно.

Всі відзначали одну велику розбіжність між двома країнами – могутність католицької церкви. Більшість із Коледжу Бібо не відзначалися особливою релігійністю. Дехто (як Орбан) походили з кальвіністських родин; інші були номінальні католики або взагалі не відчували жодної релігійної традиції. Але всі могли побачити простір для свободи від режиму, запропонований релігійною практикою та національними традиціями. Візит до кожної польської церкви, на папське богослужіння або до святинь Ченстохови, що її експедиція з Бібо якимось відвідала на шляху до Гданська, змінювали в угорців розуміння релігії, перетворюючи її з приватної справи на потужний засіб згуртування. Ці студенти вже пізнавали перспективу, що відрізнятиме їх від старших колег у Будапешті.

Якщо й існувала особлива мета польської опозиції (поза поваленням комунізму, звісно), це була, на думку угорців, «самоврядна республіка». Економічна реформа може відбутися пізніше (хоча всі в Бібо визнавали права приватної власності), а невідкладною метою було спонукання суспільства до самоорганізації. Сам Коледж Бібо був кроком на цьому шляху.

Наступним кроком, як показали поляки, був політичний плюралізм. Для Угорщини він залишався радикальною ідеєю, адже передбачав ліквідацію системи. Угорські дисиденти надто довго і ретельно цього уникали. У своїх найгостріших вимогах, так званому «Новому суспільному договорі» 1987 року, «Демократична опозиція» лише закликала до відставки лідера партії Яноша Кадара. Звісно, багато активістів розуміли, що Угорщина потребує значно більшого; на маргінесі (як у випадку суду над Жолтом Кестгеї), кожен також міг почути ці вимоги. Покоління студентів Коледжу Бібо допоможе перевести ці завдання у центральну течію.

Міжнародна мережа руху за мир (і її найвизначніший угорський голос, Ференц Міслівець) доклала руку до започаткування безпосередніх контактів між студентами й «Де-

мократичною опозицією». Міслівец розглядав запланований жовтневий семінар 1987 року як продовження семінару «Свободи і миру» у Варшаві, сподіваючись трохи розворушити Будапешт. Він прагнув, водночас, вивести з підпілля опозицію й наблизити до неї інтелектуалів, що остерігалися відкритого протистояння з режимом. Семінар пропонував таку можливість. Коли до обіцяних аудиторій доступ було перекрито, Іштван Штумпф запропонував Коледж Бібо. Зрештою, зали коледжу виявилися замалими, а ризик санкцій завеликий, тож Штумпф зорганізував перевезення учасників на таксі з вулиці Менеші до таємного місця.

Близько 150 учасників (в тому числі представники «Демократичної опозиції» та «Мережі східно-західного діалогу» з Німеччини, Британії, навіть Сполучених Штатів) привітав студент коледжу Йозеф Соєр, один із небагатьох, хто добре знав англійську. Але сенсацією став Віктор Орбан. Хоча Орбан зачитав промову, що її інші переклали для нього англійською, його харизма й провокативність тексту справили велике враження на аудиторію, яка про нього нічого або майже нічого не знала. Не кажучи про це, Орбан, одначе, повторював польські уроки кількох останніх літніх періодів. «Ми вже ситі цим напівжиттям (зі споживчими товарами без основних свобод), – сказав Орбан аудиторії. – Перше, ми повернули собі право створювати товариства, мережі, коледжі. Друге, наступним кроком, ми здобули право обговорювати наші погляди на проблеми суспільства, в якому живемо. Й нині ми повертаємо собі наступний шматок імперії офіційної політики: поле розрядки, східно-західних контактів»²⁴. Коли Орбан зійшов з трибуни, дехто зі старших опозиціонерів підійшли, аби потиснути йому руку й обійняти. Саме цієї миті студенти Коледжу Бібо впевнено увійшли до світу угорської опозиції. Незабаром після семінару Міслівец і дехто зі студентів Коледжу Бібо заснували коло «Мережі східно-західного діалогу», що стане наріжним каменем формування опозиції.

Взимку 1987–1988 років до Будапешта приїхав викладати польську історію професор Вацлав Фельчак із Ягелонського університету в Кракові. Фельчак був фахівцем з угорської історії, пережив Другу світову війну в Будапешті, де

забезпечував контакти польського підпілля із Заходом. Одного вечора Орбан і Кивийр завітали до Фельчака з запрошенням прочитати лекцію про «Солідарність» у Коледжі Бібо (Фельчак мешкав навпроти нього). Зацікавлення лекцією було настільки велике, що Фельчак мусив розвинути успіх. Після другої лекції хтось в аудиторії запитав професора, що значить для них, угорців, польська історія: що вони мають робити? «Заснувати партію», – порадив Фельчак. «Вони далєбі вас за це заарештують, але все вказує на те, що ви недовго затримаетесь у в'язниці»²⁵.

І справді, відбувалися цікаві речі, а режим ставав вразливішим до тиску. Шлях, що його обрали угорські комуністи, – обережна лібералізація, символізована виборами 1985 року за участю альтернативних кандидатів – дістав схвалення Горбачова. 1987 року схвалення Кремля було ще відвертіше; тепер, здавалося, що Совети планували орієнтуватися на угорську модель. Оскільки модель не передбачала політичного плюралізму чи свободи преси, такі новини не вельми тішили, але таки свідчили, що репресії обмежуватимуть.

15 березня 1988 року була 140-ва річниця Революції 1848 року. «Демократична опозиція» організувала цього дня демонстрації, починаючи з 1970-х, а деякі студенти Коледжу Бібо брали в них участь навіть ще від свого переїзду до Будапешта. Втім, навіть порівняно з попереднім роком, ця кругла річниця надала нового сенсу опозиційному рухові. Це була перша річниця після «Нового суспільного договору» «Демократичної опозиції», але також перша після арешту Жолта Кестгеї. В Угорщині офіційна преса тепер відкрито обговорювала економічну кризу й советські реформи, але партійний лідер Янош Кадар щойно заперечив, що існують якісь проблеми в самій Угорщині. Настав час задіяти нові засоби громадянського тиску.

Хоча 15 березня припало на вівторок, близько десяти тисяч людей – принаймні втричі більше, ніж торік – прийшли до пам'ятника революційного поета Шандора Петефі. Як і раніше, в натовпі переважали молоді обличчя. Кілька простеньких плакатів попереду натовпу закликали до свободи слова й дотримання громадянських прав. Демонстранти

скандували «Демократія!» й вислухали заклик старшого дисидента Гашпара Міклоша Томаша до вільних виборів і нової конституції. Як і 1987 року, поліція не розганяла демонстрації, але заарештувала кількох знаних дисидентів.

Заряд 15 березня миттєво дався взнаки. Лише два дні потому кількадесят інтелектуалів – здебільшого з «Демократичної опозиції», але також із «Дунайського кола» й інших, неформальніших груп, як-от ветеранів 1956 року, створили «Мережу вільних ініціатив» (скорочено «Мережа», «Hálózat»). До неї записалися також кілька студентів, серед яких Іштван Гегедивш, 31-річний соціолог. Либонь уперше «Мережа» пообіцяла об'єднати угорську опозицію, як ніколи раніше; дехто вірив, що це мусить бути основою руху на кшталт «Солідарности». Незабаром символ «Мережі» з'явився на демонстраціях, пропонуючи назву, навколо якої можуть об'єднатися опозиційно налаштовані угорці.

Але «Мережа» самою своєю назвою вказувала, що не є політичною організацією. А саме це радив своїм слухачам із Коледжу Бібо Фельчак, і 30 березня вони зважилися втілити поради в життя. Установча декларація Асоціації молодих демократів («Фідес»), з тридцятьма сімома підписами студентів і молодих інтелектуалів, разом із Орбаном, Кивийром, Фодором, Гегедившем і Штумпфом, ставила за мету утворити молодіжну організацію, альтернативну щодо Комуністичної ліги молоді. Проте, зрозуміло, йшлося про зовсім інше: декларація обіцяла об'єднати «політично радикальних, активних і налаштованих на реформи» навколо гасел раціональної ринкової економіки, почасти заснованої на приватній власності; підтримки угорців Трансильванії й усюди поза межами Угорщини; і національної незалежності в «демлітаризованій та об'єднаній Європі».

Отже, «Фідес» обрав позицію трішки радикальнішу за гасла 15 березня. Але найістотнішим контрастом із попередньою опозицією була обіцянка скоординованої, цілеспрямованої дії. «Фідес» обіцяв *займати позицію* щодо кожного соціального, економічного, політичного питання, що стосується інтересів його членів»; *втручатися до основних політичних рішень*»; *впливати на молодих людей* заради поширення своїх інтелектуальних і *політичних*

цінностей»; і «створити для наших членів умови набуття політичного досвіду»²⁶.

Члени, вплив, і – майже завжди підкреслювана в декларації – політика: це були сильні слова для угорської опозиційної арени. Два дні потому (першоквітневий день дурня, але без жодної свідомої іронії) засновники «Фідесу» провели прес-конференцію, зустрівши репортерів самвидаву і закордонних медій у кав'ярні «Ma Chèrie Café». Впродовж шести тижнів чисельність «Фідесу» зростає до тисячі членів у кількох містах.

Поліція одразу звернула на «Фідес» увагу. Через тиждень після прес-конференції в кав'ярні вона викликала п'ятьох членів «Фідесу» й поінформувала, що їхні дії незаконні. Офіційна преса засудила нову організацію й вирішила оминати мовчанкою всі її дії, яку дотримала до серпня. Віктора Орбана, коли він серед інших вийшов на протест 16 червня, в роковини страти прем'єр-міністра Імре Надя (1958) за його роль у революції 1956 року, заарештували.

Але влада мала справу зі студентами-правниками. Відповідаючи на виклик, вони озброїлися цитатами з угорської Конституції – а надто, 65 (2) статтею, що гарантувала право утворювати політичні організації за ініціативою громадян. Вони наголошували, що вимоги реєструвати їхню організацію не існує, а право на асоціації в угорському законодавстві напрочуд туманне. Вони навіть розпочали процес проти угорських медій, що називали «Фідес» «незаконним»^{*}.

Політичні партії відроджувалися на всій політичній малі Будапешта. Але «Фідес», наразі ще не партія, розширив межі можливого рішучіше за всіх інших. Значною мірою він завдячував це досвідом, здобутим його лідерами в Польщі, а також контактам із західними активістами. Що це вагомий ресурс, вони також знали з Польщі. Незабаром після заснування «Фідесу» його лідери надіслали свої біографії до Міжнародної амністії, аби в разі арешту не

^{*} Справу зрештою було програно, але вона змусила режим укласти правні акти про свободу асоціацій. Клімат достатньо змінився на момент прийняття закону і початкові вимоги «Фідесу» було записано до конституції.

залишитися анонімними в'язнями. «Фідес» мав істотну перевагу над своїми польськими друзями: кадарівська Угорщина мала найвідкритіші, після Югославії, кордони в Центральній Європі. Вже восени 1988 року кілька членів «Фідесу», також і Орбан, могли подорожувати на Захід, на стипендії британських та інших європейських університетів, на зібрання ЕАР, на зустрічі «Мережі східно-західного діалогу».

Порівняння зі «Свободою і миром» спадає на думку одразу. «Фідес» постав з аналогічного університетського середовища. Обидва рухи були прикметні нехтуванням комуністичного ритуалу та істин «дорослої» опозиції. Але, на відміну від «Свободи і миру», «Фідес» набув виразного політично-організаційного профілю, що зберігся (хоча й і з разючими змінами) дотепер. Автономність була вибором і необхідністю. До появи «Мережі», буквально за два тижні до народження «Фідесу», просто не існувало структури, що правила б за парасольку та джерело на кшталт «Солідарности» в Польщі (чи «Хартії 77» у Чехословаччині). 1988 року для «Фідесу» вже либонь було запізно стати молодіжною альтернативою всередині ширшого опозиційного руху, що почасти вдалося «Свободі і миру». Ніби підкреслюючи свою незалежність, «Фідес» обмежив вік своїх членів 35 роками.

Принаймні впродовж перших двох років існування «Фідес» поділяв зі своїми польськими колегами толерантність до розмаїття. Він приваблював людей різних політичних переконань: націоналістичних, ліберальних, соціал-демократичних, анархічних, зелених. «Фідес» давав собі раду з цим розмаїттям, формуючи внутрішні групи. «Група Оліс Моджор», жіноче коло, дістала ім'я жінки, що колись володіла будинком, у якому тепер розмістився Коледж Бібо. Моджор була лідером мистецького та літературного авангарду у міжвоєнному Будапешті. Ідея групи полягала в зверненні уваги до жіночих проблем, як-от аборти й сімейна політика. Інше коло, «56-та Полунична група», дістала ім'я від адреси, за якою збиралися її члени. Після тривалих дискусій між прибічниками різних фруктів саме ця група створила осердя преси «Фідесу», видаючи часопис під назвою «Magyar parancs» («Угорська помаранча»).

Третьою фракцією була «Робітнича група». Її члени здебільшого були не студенти, а робітники, деякі зі знаного промислового району Чепель. Вони утворювали радикальне крило «Фідесу». Наприклад, провели 23 жовтня 1988 року демонстрацію з нагоди річниці революції 1956 року. Решта опозиції (разом із «Фідесом») вирішила послухатися офіційного попередження й залишитися вдома; демонстрація завершилася сутичкою з поліцією. Згодом «Робітнича група» викликала протистояння з режимом у найнесподіваніший спосіб: захочені розповідями радіо «Вільна Європа» про «Помаранчеву альтернативу», вони зорганізували власну подію 7 листопада, у річницю російської революції. Хоча це було державне свято, дешиця демонстрантів, готових до дії, з'явилася на площі Верешмарті (серці пішохідної частини Будапешта) – з мітлами, у фартухах і картонних капелюхах, прикрашених закличками усунути з календаря свято 7 листопада й замінити його святом 15 березня. В лєнінському дусі, вони добровільно трудилися, старанно вимітаючи площу та збираючи сміття. «Ми працюємо сьогодні, – проголошував один із плакатів, – а ви [комуністи] повинні працювати 15 березня». Влада, зрештою, мала не краще, ніж у Польщі, почуття гумору, й заарештувала цих «робітників».

Менше, ніж за рік, «Фідес» домігся успіху у приверненні до себе уваги покоління 1980-х, започаткувавши рух, що обіцяв незалежну діяльність, засновану на опозиції до комуністичної системи. Він також привернув до себе увагу старших дисидентів; 1989 року «Фідес» стане беззаперечним партнером і на демонстраціях, і на переговорах. Зрештою, він привернув увагу режиму, що втратив надію перевершити горбачовську подобу лібералізації. У серпні 1988 року Іштван Штумпф дав інтерв'ю офіційній газеті, а Габор Фодор виступив на радіо. У жовтні представники «Фідесу» зустрілися з Імре Пожгоем, прем'єр-міністром і лідером реформістського крила Угорської соціалістичної робітничої партії.

Угорська політика також рушила курсом, цілком відмінним від польського. Незабаром після жовтневого інавгураційного конгресу «Фідесу» «Мережа вільних ініція-

тив» перетворилася на політичну партію, Спілку вільних демократів. Такий політичний плюралізм дозволить «Фідесові» досягти більшої внутрішньої єдності, ніж її мала «Свобода і мир». На листопад 1988 року «Фідес» став важливим складником політичного ландшафту. Програмова гнучкість, організаційна дисципліна й готовність перевіряти межі подарують у 1989 році «Фідесові» його годину слави.

На шляху до опозиції в Празі

Декларація з нагоди десятої річниці «Хартії 77» (у січні 1987 року; див. розділ 2), що закликала звернути більше уваги на специфічні проблеми й нові категорії населення, спровокувала відповідь зсередини самої «Хартії». Близько сорока молодих «хартистів» надіслали тієї весни відкритого листа до авторитетних лідерів «Хартії». Вони закликали до демонстрацій замість декларацій, до публічних дискусій навколо важливих для «Хартії 77» проблем – одне слово, до збільшення обсягу політики. Серед авторів були Іван Лампер із «Польсько-чехословацької солідарності» і Станіслав Деватий, що створив одну з найдивовижніших груп, «Товариство друзів США», у своєму рідному містечку Злін (Готвальдов).

Лист засвідчив занепокоєння ізоляцією опозиції від суспільства. Призначення наступного року 35-річного Деватого наймолодшим речником «Хартії», до того ж, одним із небагатьох поза Прагою, також було спробою зменшити цю прірву*. Навіть коли це середнє покоління ввійшло до

* Іншою спробою була «Демократична ініціатива», група, що постала серед мислителів покоління 1968 року, котрі відкидали «антиполітичний» підхід «Хартії» через висування тез і вимог. Вони твердили, що лише ґрунтовні політичні зміни зможуть захистити національні традиції та звільнити економічну активність. Заснована у вересні 1987 року, «Демократична ініціатива» вимагала завершити еру номенклатурних рішень (коли партія диктує, хто має посісти навіть найнижчу офіційну посаду) й дати свободу для самоврядних ініціатив. 1989 року, як ми побачимо, «Демократична Ініціатива» виконає роль мосту між «Хартією 77» і новонародженою опозицією в університетах.

старанно відміряного світу дисидентства, молодші покоління працювали над новим репертуаром, наближаючи чехів до «оксамитової революції». Одна з таких груп, «Незалежна асоціація миру», найближче підшла до політичної, активної опозиції.

«Незалежна асоціація миру – Ініціатива за демілітаризацію суспільства» (НАМ), найдинамічніший і націкавіший рух, що виник у Чехословаччині у 1980-ті, мав відчутну схожість зі «Свободою і миром». НАМ так само почалася як коаліція пацифістів і опонентів комуністичної армії, а згодом поширила поле своєї діяльності й на екологію (хоч і меншою мірою). Її учасники віддавали перевагу дії, організуючи якнайбільше демонстрацій. Хоча в НАМ було кілька старших членів, більшість становили двадцятирічні, що так само амбівалентно ставилися до «старшої опозиції» – тішилися її захистом, але не сприймали її методів. Також подібно до польських колег НАМ розвинула найбільше для свого покоління підпільне видавництво й швидко творило осередки у провінційних містах. Але за дев'ятнадцять місяців існування чеська мирна група не змогла сягти рівня «Свободи і миру»; не тільки тому, що Польща відзначалася більшою толерантністю – просто чеське суспільство потребувало інакшої, ніж у Польщі, тактики.

Три різні течії злилися 1987 року в одну й уможливили постановня НАМ. Перша – ветерани «Хартії 77», як-от Любош Видра та Їржі Павлічек, які відчули, що настав час рішучіших дій. Видра, наприклад, підписав «Хартію» у грудні 1977 року. Десять років потому він був серед маленької групи «хартистів» (близько двадцяти осіб), котрі зорганізували демонстрацію – першу з такою чисельною участю «хартистів» – на Міжнародний день прав людини, 10 грудня 1987 року. Вони вийшли зі станції метро на площі Старого міста з плакатами, що закликали звільнити політичних в'язнів. Їхня демонстрація була недовга, поліція заарештувала майже всіх учасників на очах близько тисячі перехожих. Для Видри це був важливий момент у становленні чеської опозиції (що поступався за значенням лише демонстрації в серпні 1988 року). Нарешті ідеї «хартистів»

існували не лише на папері, а й на вулицях, де значно більше людей могли їх побачити й усвідомити, що якась опозиція таки існує.

Друга течія – це молоді католицькі студенти, як Томаш Дворжак і Гана Марванова. Дворжак, тоді лише 20-річний, 1985 року спробував зареєструвати офіційну мирну організацію «Молоді митці за мир». Ідея була в пов'язанні Джазової секції (Дворжак радився з її лідером, Карелом Српом) і послідовників Джона Ленона (див. наступний розділ). Дворжак думав, що легальний шлях найефективніший, адже нелегальна організація занепаде після арешту когось із членів. Він сподівався на схвалення цього невинного подання; натомість («і я дотепер не розумію чому», казав Дворжак 1988 року) єдиною відповіддю були тривалі розмови з офіцерами безпеки²⁷. Неохоче він звернувся до нелегальної сфери, а наприкінці 1988 року вже посідав почесне високе місце в поліційних списках найнебезпечніших опозиційних діячів.

Також був Ян Свобода, випускник семінарії Чеського братства. У лютому 1987 року Свобода написав листа до чехословацького парламенту, пропонуючи змінити систему обов'язкової військової служби. Він пропонував скоротити її термін і дозволити винятки (альтернативну службу) для тих, хто відмовлятиметься носити зброю через переконання. За чехословацькою традицією, лист став петицією, що збрала понад сто підписів. «Хартія 77» виступила на підтримку петиції, а дружина Свободи Аліса, разом із Рут Шормовою – також дружиною семінариса – надіслали другого листа на підтримку першого²⁸.

Рут Шормова почала свій шлях до політичної активності у старшій школі, де зацікавилася теологією. Разом зі шкільною подругою вона відвідувала неформальні семінари, на яких семінариса, пастори та миряни обговорювали дискусійні духовні та суспільні теми; багато учасників були дисидентами, такими, як Свобода, що їм відмовили в церковних посадах через їхні переконання. Це були перші контакти Шормової з дисидентами, але згодом її представили Петрові Улю. Вона відчувала симпатію до «Хартії 77», але постанала перед вибором:

Я багато думала про підписання «Хартії 77». Я трохи боялася, але також не була певна, чи мій підпис 20-річної молодшої жінки – це годящий спосіб зробити те, чого я прагнула. І потім, серед оточення «Хартії 77» я зустріла більше молодих людей із подібними ідеями й подібними почуттями, що сумнівалися, чи підписати «Хартію», чи започаткувати щось нове, обговорюючи те, що вони вважали за проблему – і, зрештою, з ними ми створили НАМ.

Як студентка-педагог, зайнята дітьми з обмеженими можливостями, Шормова очолила кампанію НАМ проти виробництва та продажу військових іграшок.

Лист Яна Свободи, разом із взірцем «Свободи і миру», спричинився до кристалізації ідеї для НАМ. Марванова, Павлічек, Дворжак і кілька інших підписали установчу декларацію НАМ у квітні 1988 року. Подібно до польських та словенських рухів, НАМ використала з власною метою сакральну риторіку режиму: «Мирна політика, зусилля заради миру, розбудова миру, боротьба за мир... людина в нашій країні щодня й усюди чує ці слова й чимало подібних до них. Кожен бачить їх на плакатах, читає в газетах; слово «мир» втратило свою святість, позбавлене свого змісту». Аби захистити НАМ від звинувачень у руйнуванні держави, декларація протиставляла цю риторичну порожнечу поточним советсько-американським переговорам про роззброєння. Горбачов справив свій вплив: НАМ приділятиме значно більше уваги наддержавам, ніж «Свобода і мир». Автори закликали до гласності у військових питаннях, до порозуміння націй, реформи освіти, що вчитиме повазі до людського життя, й до визнання підставового права на відмову від військової служби. Вони наголошували, що скорочена військова служба «будуватиме довіру між офіційними інститутами держави та її громадянами», розширюючи економічний потенціал суспільства (адже молоді люди зможуть раніше починати працювати) й зменшуючи міжнародні тертя²⁹. «Довіра» – це ключове слово їхнього бачення змін.

НАМ внесла до чеської опозиції антрепренерський дух, що звертався до тієї самої аудиторії, що її віднайшла «Свобода і мир»: їм було по двадцять із чимось там років, вони

нічого доброго не бачили в комуністичному режимі, але прагнули більшого, ніж могло запропонувати попереднє покоління дисидентів. Рухові минув заледве місяць, коли він започаткував власний самвидав. Перший випуск зібрав кількасот підписів підтримки.

Майже одразу здалося, що НАМ є всюди. Всього за три дні після декларації НАМ зустрілася з активістами рухів за мир з французької «CODENE», аби обмінятися думками про реформу військової служби. На початку травня вони зорганізували свій перший протест: почергове постування (одна особа на день, впродовж восьми днів) на знак солідарності з членом «Свободи і миру» Славоміром Дуткевічем*. Ще більше листів було до чехословацької влади. В липні Марванова та інші з НАМ були зірками невіддаленого міжнародного семінару за мир у Празі. Бюлетень НАМ інформував про все, що робили учасники: кожну прокламацію, кожен лист протесту, кожного нового переконаного відмовника, кожного заарештованого, мордованого або звільненого активіста. Така практика збільшувала вагомість «Свободи і миру», розміри якої видавалися більшими, ніж були насправді. Те саме стосувалося НАМ.

Під час Дуткевічевого голодування лідерів НАМ запросили на зустріч з офіційними особами з чехословацького Комітету миру. «Нас запевнили, – твердили вони різко, – що офіційний чехословацький Комітет миру має чимало спільного з незалежною ініціативою, але цього не підтвердила подальша дискусія»³⁰. Чимало учасників руху, подібно до Видри, мали поважні побоювання щодо можливості використання їхньої організації як порожнього прикладу діалогу, до якого бучіміто готовий режим: чистки після 1968 року заторкнули практично всіх справжніх реформаторів та лібералів із партійного апарату. Але НАМ, безсумнівно, торкнулася живого нерва, навіть якщо їй бракувало ще імені «Хартії 77». НАМ твердила, що розмовляла зі своїм

* У першому «Бюлетені» «Польсько-чехословацької солідарності» було повідомлення про Дуткевічеве голодування, що почалося в листопаді 1987 року. В серпні НАМ надіслала листи до Дуткевіча та генерала Войцеха Ярузельського.

офіційним візаві майже як рівні з рівними – як справжній представник громадянського суспільства. Хоча це було незадовго до того, як більшість членів НАМ, що були на зустрічі, опиняться у в'язниці, їхня відмова від співпраці символізувала їхню незалежність та відданість конкретним, відчутним змінам.

Упродовж наступного року буде багато зустрічей і з Комітетом миру, і з Союзом соціалістичної молоді (ССМ). Для інтелектуальної чи політичної групи на кшталт «Хартії 77» або «Демократичної ініціативи» такі контакти з офіційним світом означали би примирення з політичним фасадом режиму, який поєднував «ритуальний танок навколо магічного слова “перебудова” з жорсткими словами про “ворогів соціалізму”»³¹. Але особлива позиція, скажімо, відмова від військової служби через переконання, не спричиняла прагнення обмежити чиюсь радикальну поставу: натомість кожен міг у такий спосіб змусити режим визнати існування проблеми. А коли члени НАМ зорганізовували голодування протесту – як це було у травні, або коли Їржі Штенць голодував із вимогою звільнити дев'ятьох політичних в'язнів у листопаді 1988 року, – сам захід передбачав, що переговори неможливі.

Попри це, або радше завдяки цьому, НАМ був спроможний диктувати своїм офіційним візаві умови та перебіг контактів. Наприклад, представники Комітету миру і Товариства прав людини (інший складник чеської нормалізації) відвідали судовий процес Томаша Дворжака в березні 1989 року, сподіваючись у такий спосіб схилити НАМ на свій бік. Коли представники Комітету миру і НАМ провели низку зустрічей на початку 1989 року, їхню тематику визначила НАМ: конверсія військової промисловости, скорочення військової служби, цивільний контроль над армією та військові іграшки. Про кожну таку зустріч повідомляв «Бюлетень» НАМ, який також не уникав критики своїх співрозмовників, зокрема, коли Комітет миру не опротестував ув'язнення Дворжака і Марванової³². Через свій самвидав НАМ могла говорити двома голосами водночас. А третій голос, голос демонстрацій, незабаром стане найзнаменитішим у репертуарі НАМ.

До певної міри, НАМ дублював «Хартію 77», навіть коли та впоралася з кризою покоління, що вийшла на яв 1987 року. Новий рух став фактично «Хартією 88»: діючи поза межами самої «Хартії», він також відтворив для покоління, що вже не пам'ятало «празької весни», найважливіші функції свого попередника. Подібно до Комітету захисту несправедливо засуджених, це був вірний голос проти порушень прав людини, надто для тих, хто зіткнувся з військовою бюрократією. Він став двигуном вияву опозиційності до режиму й формування громадянської відваги.

Через відсутність центральної організації кожна нова група, що підписувала прокламацію, могла називати себе НАМ і розпочинати діяльність. Найпотужніший локальний осередок після Праги був у Брні, де близько п'ятдесяти активістів об'єдналися під впливом Ярослава Шабати, старого «хартиста», чії листи за мир 1983–1984 років започаткували чехословацькі контакти з західними мирними рухами. Інші осередки – що повстали здебільшого влітку 1989 року – з'явилися в північній Богемії, Турново, Подебрадах, Пльзені, Чеських Будейовіцах і Ліберці.

НАМ відзначався послідовним плюралізмом, як у поглядах, так і в переліку порушуваних тем. Хоча інспірувала рух військова тематика, він дуже скоро почав говорити й про інші проблеми, насамперед, навколишнього середовища. «Екологія невіддільна від боротьби за мир; зрештою, здорове довкілля є однією з умов повноцінного та гідного життя. До того ж, це справді наднаціональна справа: екологічні проблеми не знають кордонів... Це один зі шляхів до порозуміння й будування довіри між націями. Тож треба щось робити». Це написали редактори «Бюлетеня» у листопаді 1988 року, описуючи кампанію біля Ліберця, де чотирнадцять активістів, переважно з НАМ, прибрали смітник і відгородили його частину для розсадника дерев. Переосмислюючи параметри миру, вони також розширювали межі опозиційності. За працю того дня група дістала грошову винагороду, і хоча не всі в ній були членами НАМ, вони перерахували свій заробіток батькам трьох членів НАМ, що залишалися за ґратами³³.

Наступної весни та літа були нові посадки дерев. У червні «Екологічний заклик» повідомляв, що, крім цієї «конкретної праці на природі», будуть також протести³⁴. Те саме число «Бюлетеня» містило ентузіастичний звіт про зініційований «Свободою і миром» протест проти закритих кордонів і перелік сорока базових прав людини. НАМ ставала на шлях перетворення на повноцінний суспільний рух.

Незважаючи на незгоду в поглядах на доцільність діалогу з офіційними організаціями або щодо стосунку руху до «Хартії 77», НАМ не розкололася протягом майже двох років існування. Навпаки – за традицією «Хартії 77» – її члени також працювали в інших рухах або допомагали їх засновувати. Активісти НАМ були серед засновників «Клубу миру ім. Джона Ленона», «Товариства за щасливіше сучасне» й незалежної студентської асоціації STUNA, кожне з яких відіграло істотну роль у подіях 1989 року. Мир, екологія, переконані відмовники, права людини й самоуправління були складниками загальної опозиції до режиму й задушливої культури, яку він виплекав*.

Чеська опозиція не вельми змінилася за два десятиліття перед 1988 роком. Порушено нові теми – довкілля, мир, далі розвинено політичні програми, але форми й тактика дисидентів залишилися значною мірою такі самі, як до появи «Хартії 77». «Хартія 77» дала лише платформу для нових учасників і нових ідей та джерело для нової опозиції. «Хартія 77» у жодному разі не зійшла зі сцени; насправді, вона надалі визначала політичну сцену і протягом революції листопада 1989 року. Але те, що чехи виявилися готові вийти на вулиці, десятками тисяч підписувати петиції або методично перебирати на себе владу, значною мірою, було наслідком нового підходу до опозиції, якого запропонувала НАМ. Ідеї неперервної активності, частих міжнародних контактів і невідступної публічності, а також використання конкретних заходів для перевірки меж лібералізації ре-

* Коло у Брні створило окремі робочі групи для різних проблем; поділ у Празі був менш формальний. Загалом, здається, провінційні групи перебрали на себе провід в екологічних протестах.

жиму дестабілізували непрості взаємини в трикутнику держава – суспільство – опозиція. НАМ надалі утримувалася від прямого політичного виклику режимові – але цей крок був не за горами.

Робітники останньої години

Спостерігаючи 1988 і 1989 року за демонстраціями в Празі, канадський дипломат Роб Макро не переставав дивуватися: «А де студенти?» Навіть всього за кілька тижнів до листопада Макро – філософ, який знав багатьох чеських дисидентів – був широко розчарований, що студенти «вже вкотре відмовилися від місця на передовому рубежі змін»³⁵. Чимало промовців на тих демонстраціях репрезентували «Хартію 77»; вони добре пам'ятали 1968 рік, а часто і Другу світову війну. Лідери НАМ часто були студентського віку, але не студентами: дехто вже закінчив навчання, інші не потрапили до університету через свої погляди або погляди своїх батьків. Практика відмови в доступі до вищої освіти, рідкісна в Польщі чи Угорщині після 1960-х, надалі практикувалася в Чехословаччині.

Либонь, для кожного хто, як Макро, пам'ятав всесвітні протести 1968 року, різкі суспільні зміни не могли відбуватися без участі радикально налаштованих студентів. Студенти могли запропонувати свіжі ідеї, а також мали час повністю присвятити себе революції. На щастя для Чехословаччини, Макро не мав рації: університети жили, хоч і не зовсім кипіли, терплячим і дедалі зрілішим активізмом. Чимало студентів перебували на узбіччі опозиції, шукаючи способів надати молоді право голосу, чужо розуміючи, що їхнє покоління не відповідатиме на заклик, якщо не бачитиме сенсу ризикувати. З початком року демонстрацій, вони дедалі ближче наблизатимуться до центру кипіння.

Мартін Мейстржик спостерігав за піднесенням і падінням «Солідарности» у 1980–1981 роках із вищої школи лісівництва у Фридланті, біля польського кордону. Він із друзями намагався поширити ідеї «Солідарности» (такі, як громадянські права) у своїй школі, але це була школа для

комуністичного пролетаріату, й він не досяг особливого успіху. Але Мейстржик не втратив свого захоплення альтернативами. Приїхавши 1982 року у двадцятилітньому віці до Праги, він хутко знайшов Джазову секцію, «для мене острів свободи в Чехословаччині. Я регулярно туди навідувався; познайомився з паном Српом, принагідно я заклеював конверти для секції – а там усі намагалися допомагати. Коли я навчався у педагогічній школі, Джазова секція потрапила до справжньої халепи. Я прийшов до Српа й запитав, чим можу допомогти – я хожу до школи, роблю те і оте, все не так зле для мене. Я був здивований, коли він відповів: «Мартіне, закінчи навчання».

У цьому ключ до зрозуміння меж опозиційності чеських студентів перед 1989 роком (як ми вже бачили, словацькі студенти в католицькому підпіллі здавалися активнішими). У країні, де настільки відчувалася перевага інтелектуального дисидентства і де національна свідомість була продуктом письменників і філософів (а не героїчних страйкарів, як у Польщі), закінчення університету мало першорядне значення. Деінде молодий потенційний опозиціонер мав би кинути навчання, викликавши захоплення свого оточення, але це не стосувалося чехів, що не хотіли втратити нагоду долучитися до інтелектуальної еліти. Не менш істотно й те, що диплом, вочевидь, гарантував певний захист, адже його власник ставав важливішою та помітнішою особою. Тож Мейстржик – який стане за часів «оксамитової революції» однією з провідних празьких постатей – змодифікував свою мету: «Моєю метою не було повалення режиму будь-якою ціною – напевно ні. Мені залежало, аби люди почали мислити про те, де вони живуть і так далі»³⁶. Звісно, режим неминуче впаде сам, якщо люди почнуть вільно мислити.

У жовтні 1987 року Мейстржик – тепер в Театральній академії – заснував студентську газету «Kavárna AFFA». Вона виходила під егідою Союзу соціалістичної молоді. Таке поєднання «нікому не подобалося», каже Мейстржик, «адже ніхто з нас не належав до Союзу, але ми сказали, добре, спробуємо». Альтернативою був самвидав, проте «атмосфера в Академії була настільки добра,

що навіть багато членів Союзу були цілком о'кей»³⁷. «Кав'юна» з притаманними їй критичною настановою й щирим поглядом на студентське життя притягувала студентів і Театральної академії, й інших навчальних закладів міста.

Мартін Кліма, молодший на ціле студентське покоління за Мейстржика, знайшов свій шлях до опозиції через наукову фантастику. Клуби любителів цього жанру були ще одним нашаруванням чехословацької нормалізації – ще один спосіб змусити дітлахів мовчати, – хоча, Кліма пояснював: «Наша спільнота була у відмінній ситуації, її створили не ті люди, що створювали подібні структури на Заході. В Америці фани – це особи, ... що не братимуть більше участі ні в чому... А тут, навпаки, це приваблювало багатьох людей, що прагнули зробити щось корисне, але не могли. Праця в клубі була просто заміником діяльності»³⁸. Кліма – двоюрідний брат видатного чеського письменника Івана Кліми – навчаючись у середній школі, вступив до клубу наукової фантастики «Вілоідус», що дав своє ім'я друкованому на мімеографі журналові. Інші його члени, як Марек і Мартін Бенди, сини провідного «хартиста» Вацлава Бенди, вирости в гарячій атмосфері дисидентства. Для цих школярів наукова фантастика (подібно до театру, костелу або філософських дебатів) була способом подавати свій критичний голос, за доброю чеською традицією, паралельно з навчанням*.

Моніка Паєрова була іншою студенткою, що виросла на окраїнах світу «Хартії 77». Її мати, психолог, часто приводила дочку на приватні семінари до помешкання речниці «Хартії» Дани Немцовой; вона сама почала відвідувати євангельські семінари, подібні до тих, що їх відвідувала Рут Шормова – «але насправді тому, що це була опозиція, а не тому, що я прагнула розвинути якесь релігійне почуття». В університеті Паєрова вивчала англійську, а згодом шведську мови. Повернувшись улітку 1987 року після силою вибореного семестру в Швеції, вона приєдна-

* Серед інших дітей відомих дисидентів, які навчалися 1989 року, були Їржі Дінетбір молодший і Ян Дус молодший.

лася до групи студентів, що видавали університетську газету «Situace»*. Її редактор Йозеф «Пепе» Брож описав це видання як «переважно філософське, зорієнтоване на речі, що їх митці [Мейстржик та інші] оминали увагою. “Kavárna” була надмірно відвертою, чого в «Situace» я прагнув уникати». Але перша зустріч із середовищем, яке зібрала «Kavárna», вразила Паєрову: «Вони були вільні – ми страшенно захоплювалися ними. Філософський заклад – ми працювали щосили, ... але були надто помірковані, вони говорили на повний голос те, на що ми не могли наважитися»³⁹. Завдяки приязному ставленню адміністрації університету Паєрова знайшла власний голос: вона подорожувала Європою, беручи інтерв'ю у чеських літературних емігрантів і публікуючи свої враження в «Situace».

Родина Томаша Драбка була упривілейована в інший спосіб: його батько був армійським офіцером, а його мати, лікарка, залишалася в Комуністичній партії до 1989 року. Драбек був активним піонером і пішов до елітарної старшої школи. А тоді помер Джон Ленон. Драбкові йшов чотирнадцятий рік. Він та його друзі були серед тих, що почали збиратися біля імprovізованого меморіалу в парку Кампа. Там він уперше почув про самвидав і зустрів людей із Джазової секції. Любов до музики привела його також до американського посольства, де – прослизнувши повз чеську поліцію, що зазвичай блокувала вхід – він міг читати часописи про музику та кіно.

Зрештою, Драбек почав читати «International Herald Tribune» й дивитися CNN, і зауважив, що висвітлення подій там вельми різниться від того, що пишуть комуністичні газети. Відтоді журналістика стала його пристрастю. Він навіть видавав власний самвидавчий часопис у старшій школі: копіював цікаві статті з самвидаву й додавав власні світлини з рок-концертів. Ці тексти він передавав «друзям, а навіть, здебільшого, подрузі, тепер моїй дружині, яку я хотів вразити».

* Студентські газети завжди починалися з плакатів в одному примірнику, якого вивішували в коридорі гуртожитку або навчального корпусу, перш ніж вони діставали дозвіл на поширення.

Хоча він віддав перевагу студіюванню медицини перед журналістикою – й потрапив на цей факультет завдяки добрим зв'язкам – Драбек незабаром повернувся до свого захоплення, допомагаючи 1987 року заснувати наступну студентську газету «ЕМ» (котра, як і інші студентські газети, видавалася під етикеткою ССМ). Почавши з оглядів музики, спорту і шкільних новин, «ЕМ» набирив сміливості, заохочуваний контактами з іншими студентськими виданнями Праги. Десь на початку 1988 року, заінтригований розвінчувальною стилістикою комуністичних газет, Драбек – який ніколи не мав справжніх контактів із дисидентами – вирішив з'ясувати, чим була «Хартія 77». Він знайшов Вацлава Гавла в телефонній книзі й пішов познайомитися. Гавел «вдивлявся в мене, трохи здивований», і відправив гостя до Саші Вондри, який наступного року стане наймолодшим речником «Хартії» у віці 28 років. Наступне число «ЕМ» містило інтерв'ю з речником «Хартії» Станіславом Деватим – «ми надіслали його на затвердження членам Союзу соціалістичної молоді й їхнє волосся справді стало сторч» – і статтю Йолани Шопової про Гавла, яку не могли б надрукувати ані «Kavárna», ані «Situace»⁴⁰.

Що змінилося в студентах, що ці два світи – настільки відокремлені, що ерудована 22-річна людина нічого не знала про «Хартію», крім Гавлового імені – почали знаходити один одного? Звісно, істотним чинником був час. Пізніше покоління студентів – «робітники останньої години», як брати Бенди називали студентів, що дізналися про опозицію пізніше за них⁴¹ – відіграло особливу роль не через те, що воно знало (скажімо, про гласність), а через те, чого не знало. Редактор іншого студентського часопису Інституту журналістики «Proto» Павел Жачек оцінює 1987 рік, дату початку його університетського навчання, як вододіл: «Наш курс 1987 року був, либонь, першим такого типу за останні двадцять років: перший курс, що не мав досвіду втрати, яку пережили їхні батьки 1968 року, й мав усі передумови для формування вільного мислення. Інститут сам по собі був стерильний, неживий, вкритий ідеологічними шорами. Тож постала добрих розмірів група активістів, які прагнули щось робити»⁴². Вони вирішили почати

з друку, який можна було розвинути на межі з легальністю, аби формувати студентську спільноту.

Напевно, ці студенти були приречені одного дня долучитися до еліти чеського інтелектуального дисидентства. Але цей день ніколи не настав. Ба більше, до самої «оксамитової революції» старші колеги не були певні, що насправді потребують студентів. Десь за п'ять років після зустрічі Мейстржика з Карелом Српом, Томаш Драбек поставив те саме питання: що має робити студент, який цікавиться політикою? Може, його обов'язок – підписати «Хартію 77»? Він запитав про це Сашу Вондру, але той відраджував: закінчити університет було важливіше, а один додактовий підпис все одно нічого не змінить.

Незалежно від того, чи студенти вирости в дисидентській атмосфері, як Паєрова і Бенда, чи відкрили її пізніше, як Мейстржик і Драбек, вони належали до іншого світу. Від старших колег їх віддаляло покоління, а також майже непомітна ієрархія. У Польщі, з її традиціями підпільних університетів і студентських партизанських загонів, університетська освіта могла (і, вочевидь, мусила) поступитися першістю потребам країни; але не в Чехословаччині. Закінчивши навчання, вони – як Вондра, доктор географії – могли приєднатися до лав тих, хто ризикує своїм іменем і кар'єрою заради прав людини, але до того часу мусили діяти за законами системи.

Але студенти могли вчинити й інакше. Група студентів у Брні, на чолі з Їржі Ворачем, зайшли значно далі у випробуванні меж сфери легального. Брно, друге за розміром місто Чехії, достатньо велике, аби пишатися університетом і чималою інтелектуальною спільнотою, але дещо замале й розташоване досить далеко від Праги, аби зменшити відстань між цією активною дисидентською групою та рештою суспільства. Ворач виріс у набожній родині; його батько очолював Асоціацію католицької молоді перед тим, як її 1949 року розпустили комуністи. Проте його батьки трималися осторонь дисидентства. Зі своїм старшим братом Мілошем Їржі Ворач почав відвідувати приватні семінари й лекції, здебільшого по приватних помешканнях (як, наприклад, будинок Ярослава Шабати). У Пра-

зі музично-мистецькі кола, до яких належав Ворач, мали б небагато спільного з політичним або релігійним дисидентством; у Брні вони були всі разом, попри різниці у світоглядах. Ворач називає Шабату серед найвпливовіших постатей для себе, хоча й не погоджується з соціалістичними поглядами старшого колеги*.

Ворач стояв на позиції послідовного нонконформізму. До Союзу соціалістичних студентів, на відміну від інших, описаних у цьому розділі, він не вступив. Відмовлявся працювати в студентських робітничих бригадах і чотири роки вдавав психіатричну хворобу, аби уникнути армії. Тож коли його позбавили посади в редакційній колегії студентського щомісячника і відмовили в праві публікуватися в іншому, Ворач приєднався до новоутвореного «Revue'88». Це був єдиний напередодні 1988 року студентський журнал, що повністю виходив у самвидаві. Для Ворача та інших редакторів «офіційні студентські видання ... є ідеологічними гамівними сорочками й не можуть висвітлити всього букету питань, що хвилюють молодь»⁴³. Вони керувалися двома аргументами: по-перше, Гельсинські угоди дозволяли свободу преси; по-друге, якщо «Revue'88» була нерегулярним виданням, на нього не мали поширюватися ті самі правила, що на інші студентські видання**.

У чотирьох числах, що вийшли друком 1988–1989 років ('88 залишилося в назві, бо це нагадувало рік 1968), «Revue» порушив усі заборонені теми, випередивши під цим кутом зору студентські видання Праги. Але, найістотніше, «Revue'88» не просто повідомляв про суспільні проблеми; статті про НАМ, протести «зелених» або незалежних студентів Польщі підказували читачам, як вони самі можуть протистояти комунізмові.

* Насправді, Брно дещо нагадує Вроцлав, за стосунком до столиці й близькими контактами між інтелектуалами. Дистанціювання опозиції від режиму також притаманне Вроцлаву.

** Звісно, влада ніколи раніше не сприймала аргументи такого кшталту, що могли стосуватися будь-якого самвидаву. Студентів із Брна заохочував той факт, що наприкінці 1987 року празькі «хартисти» намагалися офіційно зареєструвати власний тижневик «Lidove noviny».

Усі ці студенські часописи, різною мірою випробовуючи межі цензури й толерантності комуністичної бюрократії, почали діяти разом. «Сила в чисельності, – каже Драбек, – тож ми прагнули створити щось на кшталт організації, яка випрацювала б загальні правила: до якої міри потрібний університетський дозвіл і чи можна поширювати видання поза навчальним закладом»⁴⁴. Вони створили Центр студентської преси й інформації (ЦСП). Студентці драматургічного факультету Йолані Шоповій доручили зорганізувати ЦСП у Клубі Білого Поні на площі Старого міста, де щочетверга вечорами збиралися студенти, аби почитати студентську пресу (а також наукову фантастику і навіть самвидав). Також відбувалися лекції, збиралися дискусійні групи, і зрештою восени 1989 року виникла незалежна студентська організація, а 17 листопада 1989 року почалася демонстрація.

Тож коли Роб Макро сумував через відсутність студентів, вони насправді стрімко й послідовно випробовували (а подеколи ігнорували) межі офіційних структур. Та навіть такими празькі студенти видалися Їржі Ворачеві, коли той відвідав ЦСП взимку 1988–1989 років, «дещо заляканими». Вони обрали легальний шлях, і для них гості з Брна були дисидентами, чії сміливі ідеї загрожували його здобуткам⁴⁵.

Празькі студенти насправді опинилися перед вибором. Занадто радикальна позиція напевно ізолювала би студентських лідерів від решти їхніх колег. Ба більше, якщо сам Ворач ніколи не був заарештований, багато членів НАМ пройшли через публічні судові процеси, тож загроза була надалі цілком реальна. Але Ворач, НАМ та інші групи шукали способів розвинути опозиції понад межі легальності й щораз більше ускладнити життя комуністичному режимові. Нове покоління студентів (для якого навіть Мейстржик видавався дещо недосяжним) знаходили своє місце в самвидаві й на демонстраціях.

Бракувало одного спалаху, що заохотив би студентів ризикувати більше, ніж раніше – «радикальної катастрофи, що радикалізує студентів»⁴⁶. Демонстрації 1988–1989 років, поєднані з новими ідеями від Мейстржика та інших, виведуть їх тисячами на вулиці.

Розділ 5

Як смурфи полонили Гаргамела, або Революція стилю

Повстання гномів

«Позаяк реальність є найдавнішим і найгрізнішим ворогом людини, шизофренія – захист найвищої якості. Геть інтелектуальне мистецтво. Хай живе соціалізм найвищої якості як витвір коміксового мистецтва. Віват Сорбовіт!»¹ Так писав 1981 року Вальдемар Марія «Майор» Фидрих із «Руху нової культури». Наші вітання вітамінному напоєві! У рік чорно-білої політики, «Солідарність» versus партія, дадаїстський гумор відвертав увагу від політичної битви.

Фидрих, колишній студент-мистецтвознавець, незабаром жартома назве свій рух «Помаранчевою альтернативою». «Помаранчевий» – це відмова від двох кольорів, червоного кольору комунізму та жовтого папського прапора*. Цей рух, народжений упродовж студентських страйків жовтня – грудня 1981 року, сповідував ідеологію, що її Фидрих жартома охрестив «соціалістичним сюрреалізмом». Хоча абсурдна мова та дії нового руху відверто передражнювали мову та дії режиму, його плакати були так само сповнені сатири на пиху «Солідарности». Студентські лідери Вроцлава навіть спромоглися заборонити їх друку.

* Фидрихові подобалося драгувати журналістів вигадкуванням альтернативних пояснень цієї назви: наприклад, що вона покликала на анархію книжки «Механічний апельсин» або мала якийсь зв'язок із голандськими малярями.

Вроцлав був підходящим місцем для сюрреалістів. Місто, писав один журналіст, «відрізнялося ... майже метафізичними якостями»² – він, далебі, мав на увазі, що ніхто в Польщі не може збагнути, що відбувається у Вроцлаві. Впродовж близько двадцяти років Вроцлав був центром альтернативної культури і театру, експериментальної майстерні Ежи Гротовського, що занурювала глядачів до своїх емоційно катартичних вистав.

Зрештою, гепенінги «Помаранчевої альтернативи», різновид неформального вуличного театру / виконавчого мистецтва, що глузувало з комуністичного режиму, зачарує майже все місто й стане темою розмов усієї Польщі; ба більше, відгомін вроцлавської буфонати прокотиться Східною Європою. Фантастичний успіх руху і його стрімкий занепад у розпал скандалу 1989–1990 років породили дебати про авторство – й, опосередковано, про значення революції – які й тепер, через десять років, що минули, залишаються вельми запеклими.

Якщо року 1981 сатира «Помаранчевої альтернативи» випереджала свій час, протягом військового стану вона поступово знаходила своє місце. Раптом ворог став очевиднішим, і «Помаранчева альтернатива» обрала собі позицію. Її учасники турбувалися про Польщу і побоювалися «русифікації польської культури», як каже Агата Сарачинська, один із наймолодших на той час активістів. Її, студентку-мистецтвознавця молодших курсів, залучили до «хлопчачого клубу» навколо Фидриха, який саме шукав нової мови.

Вони почали експериментувати з графіті, одним із небагатьох тоді доступних публічних виявів опозиції. Коли поліція зафарбовувала графіті «Солідарности», на стінах лишалися потворні плями. Якщо їх дещо прикрасити, ці плями ставали маленькими гномами, наче за гегеліянською логікою із синтезу двох протилежних ідей (гасел та їхнього заперечення) виникала нова ідея. Але якою була ця ідея? Поліції це здавалося секретним знаком підпільної групи; для західних репортерів це була справа рук дитячої «Солідарности». Для перехожих послання було простішим: вони були змушені збагнути природу боротьби за простір стін і дивуватися, чим загрожували комуністам маленькі гноми.

Гра залишалася анонімною і непевною; будь-хто з банкою фарби міг приєднатися до неї, але не міг, у такий спосіб, увійти до спільноти підпільних малярів. Дійсно, ідеї Фидриха і «Руху нової культури» були зумисне незрозумілі; їхні вистави були розраховані на те, аби інші вдивлялися. Фидрих і «Рух нової культури» забезпечили головні ідеї нової течії – соціалістичного сюрреалізму, використання офіційних форм вислову і гномів – але вони не мобілізували людей поза невеличким колом. 1986 року студентські політики у Вроцлавському університеті – члени «Дванадцяти», з якими ми зустрічалися в першому розділі – створили і натовпи. Вони поділяли іронічне дистанціювання Фидриха від режиму, але не його дистанціювання від суспільства. Для таких студентів, як Кшиштоф Якубчак, важливішим було тримати зв'язок і повернути на свій бік публіку, допомогти людям відчувати, що інші думають так само, як вони.

Якубчак, загальновідомий як «Якуб», 1982 року приїхав з маленького гірського містечка до Вроцлава вивчати фізику. Він здобував популярність завдякі гітарі: почав з'являтися на студентських збіговиськах, аби грати і співати заборонених пісень. Його обрали до університетського сенату, потім він був одним із засновників «Дванадцяти» і студентського клубу вагантів, що пропонував незалежні концерти, лекції і п'єси. Але, згадає Якубчак, «одного дня ректор почав скаржитися, що кожна з цих подій б'є по системі, й запропонував, аби цього разу ми організували аполітичний захід, наслідуючи студентів з іншого гуртожитку, “Вулик”, що найняли автобус і провели тур Вроцлавом. Нам не треба було повторювати двічі». Так заборонена об'єднавча культура Якубчака сягнула вулиць. Це буде не просто пікнік. «Ми вдяглися у різноманітні костюми, позичені з театру, й вирушили на Фредрусі», автобусі для екскурсій з відкритим верхом, названим на честь драматурга-сатирика ХІХ століття Александра Фредра, чий пам'ятник стоїть у центрі міста³.

Був травень, студенти вимахували червоними прапорами та співали комуністичних пісень. Транспарант на боці автобусу стверджував, що автобус захоплено й він прямує до Західного Берліна; на іншому літерами, зловіс-

но подібними до знайомого шрифту «Солідарности», було написано: «Твердість переможе». Автобус відвідав зоопарк, де студенти вимагали свободи для ведмедів, і будинок Владислава Фрасинюка, де студенти закидали квітами поліцію.

Звісно, невдовзі поліція оточила автобус і затримала майже всіх кількадесятеро пасажирів. Але вони не відали, що робити з цими божевільними у сомбреро та подібних головних уборах, які, до того ж, співали безневинних пісень. Вечірка тривала в поліційному відділку, де деякі затримані запрошували офіцерів потанцювати, поки Якубчак бринькав на своїй гітарі. Притягнення студентів до суду й штрафи виставили би владу на посміховище, та ще й означали би повернення до колишньої жорстокости, як у 1968 році, коли студентів, що їх спершу побили наймані головорізи, засудили на роки в'язниці. Це не пасувало до добрішого обличчя нормалізації, тож студентам дозволили піти після сорока восьми годин затримання.

Якубчак і його колеги з «Дванадцяти» винайшли формулу, яка вислизнула від Фидриха і «Руху нової культури». Цей стиль полягав в тому, каже Якубчак, що «твоя опозиційність не викликала сумнівів, ... але вони [поліція] нічого не могли тобі зробити». Хоча затримання на сорок вісім годин було таки чимось, цей митець у політиці винайшов форму протесту, водночас промовисту й доступну. Для перехожого (і для студентів-пасажирів, що не завжди знали, у що вони вплутуються) Фредрусь був островом абсолютної свободи, у якому вільне самовираження було і зрозумілим (на відміну від гасел Фидриха) і незагрозливим (на відміну від свободи войовничої демонстрації). Витівка з Фредрусем розв'язала відому проблему потенційного дисидента-власника крамнички з тексту Вацлава Гавла (який таки перешкоджає вивішуванню комуністичних гасел у своєму магазині): замість відмовлятися мавпувати офіційну ідеологію, набагато ефективніше робити це у гротескній манері.

Після мандрівки Фредрусем «неймовірні чутки заповнили місто», каже Якубчак. Студенти коледжів або не сприймали витівку надто серйозно, або надмірно політизувати подію – наприклад, відвідини Фрасинюкового будин-

ку. Але одна група особливо захоплювалася цією історією: учні старших шкіл. Якубчак (із Павлом Хмелем та іншими) брав активну участь у плануванні таборових походів для активістів самоврядування старших шкіл, як і таборів для студентів першого року навчання. Ці підлітки були політично свідомі, але шукали форм – і, понад усе, стиль – протесту, що не йшов би старою колією. Вони з головою поринули в дію.

Звісно, міська влада більше не випустить зі своїх рук Фредруся. Але наступної весни і «Дванадцять», і Фидрихова «Помаранчева альтернатива» зорганізували серію гелепінгів, із яких розпочалася «помаранчева ера» Вроцлава. Спочатку на першоквітневий День дурня 1987 року студентів університету запросили приєднатися до «добровільної акції на користь польської освіти», тобто комуністичний суботник, що виражав їхню любов до соціалізму засобами добровільної праці. Тисяча людей, разом із вашим покірним слугою, мимоволі заінтригованим американцем, з'явилися (декого звільнили від навчання збиті з пантелику професори, вважаючи, що заклик надійшов від ректора) озброєні зубними щітками, швабрами та іншими знаряддями, і зодягнені як робітники зі старих сталінських фільмів. Павел Коцемба, що мав ораторський хист і театральні манери старого більшовика, виголосив запальну промову в ленінському дусі з балкону над Університетською площею, як представник нового революційного керівництва. Ми милувалися гігантськими портретами революційних героїв-робітників, що звисали з вікон. І з соціалістичними робітничими піснями на вустах, натовп приступив до прибирання площі. Поліція оточила кількох учасників – а падає, тих, хто був з фотоапаратами – а ректор університету мляво закликав претендентів на його місце звільнити можливо небезпечний балкон. Влада знову виявилася майже безпорадною перед абсурдністю.

Тепер, коли соціалістичний сюрреалізм здобув справжню публіку, «Помаранчева альтернатива» опинилася в центрі уваги. На день захисту дітей, 1 червня, вона влаштувала гелепінг, що його зазвичай вважають каталізатором усього, що сталося згодом. Прибувши на запрошення неза-

лежних газет старших шкіл та університету, близько тисячі молодих вроцлав'ян зібралися на Свідницькій вулиці. Там вони вдягнули червоні каптури й стали гномами – польською мовою, *krasnołudkami*, тобто «червоними людьми» – втіленням графіті попередніх років. На честь Дня захисту дітей вони роздавали солодоші, співали дитячих пісень і танцювали. «Майора» Фидриха затримали майже одразу, але Якубчак рушив через натовп, наспівуючи пісень на гітарі. Пісні самі по собі не були важливі, пояснював він, «аби лише люди відчували, що вони разом і не боялися». Коли поліція заходилася затримувати окремих гномів, натовп почав скандувати «Є на світі гноми!»⁴. Гноми, що весело махали з поліційних фургонів, цілували офіцерів поліції, кидали солодоші з вікон, коли їх відвозили – ці образи (незабаром чималою мірою прикрашені) промайнули Польщею, символізуючи певний сюрреалістичний імунітет до репресій завдяки безглуздості.

Про «Помаранчеву альтернативу», рух, відомий тим, що його важко загнати в куток, писали багато поганого. Переказувати й каталогізувати все це значить ризикувати через один необережний крок стати несвідомою жертвою його безжальної сатири. Проте ставитися до нього як до простого безглуздя буде найбільшим спрощенням.

Агата Сарачинська найближче підійшла до означення «Помаранчевої альтернативи»: це не був ані рух, ані середовище, адже його учасників об'єднувало лиш те, що вони всі «чогось шукали». Це просто була «громадська вечірка («імпреза»)». Дехто, насамперед, наймолодші учасники, потребували й шукали лідера; Фидрих став для них, і для Польщі, цим лідером, хоча наближені до нього кепкували з його «лідерських якостей». Якубчак бачить це трохи по-іншому: до кожного заходу різні групи – старші митці з «Руху нової культури», «Дванадцять», групи опору старших шкіл, дехто зі «Свободи і миру» – привносили свої ідеї та вміння. Це був, либонь, природний результат пошуку нових стилів протесту в середовищі вроцлавської надзвичайно живої культури опозиції.

У центрі розваги було кілька сильних особистостей: Якуб з гітарою, «Майор» зі своїми переконливими виступа-

ми й зовнішністю гуру; Кишиштоф Альбін (інший член «Дванадцяти»), що зрештою став речником «Альтернативи»; Марек Круковський зі «Свободи і миру», який звик шоразу проштовхувати протистояння трохи далі; і Роберт Єзерський, обдарований автор графіті, що, як і «Майор» Фидрих, волів зосереджуватися більше на театрі, ніж на політиці. Ці (та кілька інших) були першими серед рівних. Усі цікавилися натовпом і вулицями, хоча по-різному уявляли собі мету «Альтернативи» і зв'язок між розвагою та політикою.

Найуспішніший та найвідоміший гепенінг «Помаранчевої альтернативи» відбувся напередодні 70-ї річниці російської революції, 6 листопада 1987 року. Спочатку з'явилися листівки, що сповіщали про подію:

Товариші!

День вибуху Великої Пролетарської Жотневої Революції – це день Великої Події. <...> Товариші, настав час перемогти пасивність народних мас <...>! Зберімося 6-го листопада, в п'ятницю, о 16 годині на вулиці Свідницькій під «годинником історії». Товаришу, вдягнися святково, у червоне. Вдягни червоні черевики, червону шапку, шарфа. <...> На крайній випадок, якщо немає червоного прапора, пофарбуй червоним нігті. Якщо у тебе немає нічого червоного, можеш купити червону французьку булку з кетчупом. Ми червоні (червоні обличчя, волосся, штанги і губи) зустрінемося того дня під годинником близько 16 години... Учта закінчиться в барі «Барбара», де учасники сьорбатимуть з однієї миски традиційний червоний борщ та інші відповідні страви.

Звіт «Майора» Фидриха про події є найкращим (навіть якщо не цілком достовірним) описом того, що відбулося. Іноді важко сказати, чи його сюрреалістична проза описує запеклу битву чи чудернацьку шараду:

Історичний матеріалізм оприявнився о 16.00, коли з'явився панцерник «Потьомкін». Гордість Чорноморського флоту хутко оточує традиційне блакитне світіння [тобто міліція]. Корабель хилиться набік; шпика розрізають картон... Коротка, мужня боротьба, і моряків, стягнених з борту, транспортують до «Ніси» [поліційного фургону], де, в наручниках, вони дістають по обличчю. <...>

З відплатою йдуть морські піхотинці, моряки, товариші з Кронштадського гарнізону. Вони захоплюють будинок торгівлі. Ідуть вперед. Стріляють з боку площі, канонада свистків, і підрозділ із десятих осіб біжить Свідницькою вулицею. Але міліція не дає себе заскочити <...>, швидко ставить заслін біля пошти. Кронштадт, проте, рухається в напрямку оточеного крейсера. Пошта надалі в руках Тимчасового уряду, як і знаний бар «Барбара» (Зимовий палац), що його ретельно охороняють шпики... Увага натовпу зосереджується на «Аврорі», Музі революції. Міліція оточує її рештки, сходить на палубу, готується до бою. <...>

Аби запобігти наступним атакам, служба безпеки паркує свої автомобілі поперек вулиці. Якийсь пан кричить, що не зніме з дитини червоного комбінезона. Число затриманих різко зростає. Не лише люди зі свистками, але багато перехожих, вдягнених у червоне, потрапляють до фургонів. Червоні шарфи, капелюхи, куртки, светри і панчохи вже у фургонах.

До зупинки наближається автобус. Усередині нього щоразу живіше. Його пасажири – червоногвардійці. А тим часом натовп на Свідницькій усе зростає. Соціалістичний сюрреалізм у всій красі. Скандування «РЕ-ВО-ЛЮ-ЦІ-Я». З автобусу виходить Пролетаріят. На сорочках написи: «Я працюватиму більше», «Завтра буде краще». Ці пролетарі – озброєні гвинтівками товариші з «Поляра» та інших фабрик. <...>

Міліція розгублена: кого халати першого? Пса з червоною стрічкою? Прапори? Або червоних товаришів, що бігають і свистять?..

О 16.20 біля готелю «Монополь» з'являються колядники. Вони вистрибують з трамвая з величезним транспорантом: «Червоний борщ». Цю кулінарну революцію благославляє червона зірка на палиці. За кілька хвилин колядники вже в належному місці, під належною опікою. Лише зірка самотньо блукає підземним переходом, аби зійти на протилежному боці як зоря свободи. <...>

Тим часом Свідницьку оглядає Янгол Революції. Біля костелу Св. Дороти є пункт продажу французьких булок. <...> Натовп жадає булок. Янгол Революції просить лише кетчуп. Продавчиня перепрошує: немає чого полити кетчупом, адже їй заборонили пекти французькі бул-

ки. Янгол простягає долоню і просить кетчупа на руку. Любу розмову переривають шпика. Червоний німб падає в багно.

Недобитки кавалерії досягають Свідницької. Наближається 17 година. Нарешті відкривають бар «Барбара», щоправда, борщ вилучено з меню. Кавалеристи посміхаються з-під зелених будьонівок. Вони п'ють полуничний сік. Допити не встигнуть⁵.

Для спостерігачів, як і для поліції, різні постаті й гасла залишилися незрозумілі – були там, наприклад, транспаранти на підтримку Троцького і Бориса Єльцина – їх можна було тлумачити, як політичні, але також і як глузування з тих, хто скрізь бачитиме політичні послання. Тому деякі західні медії повідомили, що у Вроцлаві відбулася демонстрація троцькістів. Здається, сам Фидрих вагався, адже його звіт є сюрреалістичною казкою й політичним звітом водночас, де ретельно занотовані кожне побиття і арешт. Цей гепенінг із нагоди Жовтневої революції вимагав, аби спостерігачі розмірковували про значення «політичного» і «опозиції». Також треба було з'ясувати, що означає свобода: свобода робити політичні заяви, висміювати (або ігнорувати) політичні ідеї чи просто розважатися.

У нарисі під назвою «Вперед у минуле» югославська феміністка Славенка Дракулич стверджує, що соціалістична система розвинулася і занепала через нездатність задовольнити базові потреби, такі, як туалетний папір. В іншому нарисі вона описує своє зіткнення з аудиторією американських інтелектуалів і витягання зі своєї торбинки гігієнічної прокладки, зі словами: «Те, що я тримаю в руці, є одним з доказів того, чому комунізм зазнав невдачі, бо... він не міг задовільнити основні потреби половини населення»⁶. Хоч би яким слушним було це спостереження, опозиційний рух навряд чи міг поважно вимагати збільшення виробництва туалетного паперу, коли комуністи завинили у стількох вагоміших справах. «Помаранчева альтернатива» могла порушувати й порушувала подібні щоденні проблеми під час гепенінгів 1 і 15 жовтня 1987 року.

Як захист від страху ця демонстрація використала піднесене замість сміховинного. Учасники, прикрашені гірлян-

дами з туалетного паперу, роздавали запаси цього рідкісного товару під табличкою «Мир праху вашому, Туалетний папір та Гігієнічні прокладки». На одному з транспарантів був напис: «Хто боїться туалетного паперу?». Вимагаючи від поліції піддати сумніву свій репресивний рефлекс, це гасло задавало глядачам наступне питання: чого ми насправді боїмося і чому? Озброєні туалетним папером, дедалі більше громадян Вроцлава доходили висновку, що вони нічого не бояться.

Брати участь або навіть спостерігати гепенінг означало випробувати власні здатність й охочість діяти й відкрито наражатися на можливість публічного покарання. «Помаранчева альтернатива» зверталася до людських страхів інакше, ніж «Свобода і мир» – людина перемагала страх не завдяки гніву й рішучості, а завдяки реготові. Чи були гепенінг із нагоди Жовтневої революції та його наслідки доказом більших політичних репресій або відносної свободи Польщі, залежало від різних точок зору. Арешт і запрошення за ґрати, хай тільки на дві години, за носіння червоних панчох могло бути знаком, що державні утиски суворіші, ніж будь-коли. З іншого боку, крокувати вулицею з транспарантом – навіть безглуздим – і бути лише затриманим: таке в комуністичній Центральній Європі траплялося не часто.

Раніші вуличні акції, як-от демонстрації, що розворушили польські міста (а надто Вроцлав) 1982–1983 років, проводили рухи кшталту «Солідарности, що бореться» (чий символ, у формі якоря, нагадував емблему польської підпільної війни з нацистами) на доказ «гестапівської» тактики держави. Для таких майстрів пропаганди, як Фидрих або Єзерський, було б неважко заклеїти місто плакатами, що викривали б «масові арешти» після гепенінгу з нагоди Жовтневої революції (коли 150 осіб були затримані на дві години). Натомість, попри ведення Фидрихом хроніки репресій, справжня увага зосереджувалася на свободі кожного окремого учасника і спостерігача. 1988 року Фидрих відзначив, що в комуністичній Польщі було лише три місця, де можна було бути вільним: в'язниця, костел і вулиця. Він розумів, що остання не була задіяна повною мірою до

появи «Помаранчевої альтернативи», чії гепенінги довели безпечність вулиці як місця вільного вираження себе і своїх переконань.

Гіпі в Святому саду

На світліні першої публічної демонстрації в Україні за доби Горбачова, у вересні 1987 року, маленька група молодих демонстрантів сидить на траві у львівському парку. На передньому плані Олег Олісевич. Вузька стрічка навколо лоба, що тримає його довге волосся, вказує на те, що він гіпі. Він незворушно дивиться у камеру, тримаючи великий, написаний від руки транспарант «Гласність».

Маленька група Олісевича була несподіваним політичним голосом. Але гіпування за залізною завісою не означало відмови від політики. Рух гіпі у Советському Союзі завжди був політичнішим, ніж на Заході. Відхилення у зовнішності або стилі життя здавалися загрозою для комуністичного ідеалу – егалітарної однаковості. У віці десяти років, розповідає Олісевич, його вигнали зі школи за те, що він носив джинси. У старших класах він шоліта мандрував країною автостопом і діставався аж до балтійського узбережжя. «Легендарними місцями літніх зборів» для гіпі стали, передусім, Таллін і Рига⁷.

Зіткнення з поліцією відкрили рухові очі на проблему прав людини. У Львові гіпі, крім того, відкрили для себе націоналізм. Рок-гурт «Вуйки», створений 1985 року, став осердям усієї альтернативної сцени Західної України; на відміну від інших рок-гуртів в Україні, «Вуйки» співали українською (та англійською). Олісевич також надавав особливого значення вживанню української мови в советському контексті, хоча більшість гіпі прийняли російську як лінгва-франка; багато хто володів також англійською. Отже, мова стала одним із критеріїв альтернативної та національної культури в Україні.

У липні 1976 року ця альтернативна арена опанувала сад покинутого кармелітського монастиря неподалік міського центру, знаний як «Святий сад», названий так на честь гіпі, «Святого», що тут мешкав. Упродовж кількох

вечорів поспіль сотня чи близько того людей збиралася, аби послухати «Вуйків» та грати чи співати разом із ними. Знову загнані у глибоке підпілля репресіями наступного десятиріччя, гіпі нетерпляче очікували більшої свободи зі сходженням Горбачова – «гарної людини», як каже Олісевич*.

Ідея першої демонстрації з'явилася в Олісевича, коли він у серпні 1987 року відвідав пацифістську демонстрацію в Ризі. Він повернувся додому, розмірковуючи про те, аби виступити з тим же гаслом у Львові. На цей час демонстрації в Центральній Європі були звичною річчю; мало не щотижня відбувалася якась публічна маніфестація у цьому регіоні чи, навіть, у Москві та Ленінграді. Але Україна була досі зберігала мовчанку.

20 вересня 1987 року був День міста Львова. Тридцять чи близько того демонстрантів скористалися зі святкової атмосфери і закритих для транспорту вулиць, аби промаршувати перед урочистим натовпом. Вони вимахували транспарантами й скандували гасла «Свобода», «Роззброєння СРСР і США» або «Альтернативна військова служба». Міліція, не впевнена, як діяти, стояла, спостерігаючи за демонстрантами, доки вони не присіли в сквері неподалік ратуші, потім пішла перевіряти документи й забрала декого з демонстрантів на допит; кількох студентів виключили з навчальних закладів.

Згодом група встановила контакт із «Московською групою довіри між Сходом і Заходом» і охрестила себе «Довір'ям». «Довір'я» було публічно активнішим за свого московського партнера, що поширював листівки про ув'язнених дисидентів і випускав самвидавчий журнал, але демонстрацій не влаштовував зовсім. Ідея проводити демонстрації, в будь-якому разі, прийшла не зі сходу, а з Польщі. Олісевич стежив за успіхами тамтешньої нової опозиції, слухаючи ВВС та «Голос Америки». Йому здавалося, що демонстрації «Свободи і миру» та «Помаранчевої альтер-

* Через це, розповів мені Олісевич, інші гіпі подеколи ставили під сумнів його право зватися гіпі. Але він сам не мав сумнівів: для нього ідентичність гіпі – це питання і стилю, і самоусвідомлення.

нативи» належать до того самого радикального самовираження, що й «Довір'я».

Зацікавлення було обоюстороннім. Яцек Чапутовіч прочитав про вересневу демонстрацію у бюлетені «Московської групи довіри» «День за днем» і написав Олісевичеві. Відповідь на лист містила довгий перелік пропозицій для співпраці: Олісевич сподівався, що вони зможуть узгоджувати демонстрації, брати участь в акціях одне одного й підтримувати вимоги одне одного. Так «Довір'я» стало каналом інформації для України про нові польські рухи, намагаючись, водночас, ознайомити «Свободу і мир» з опозицією в Советському Союзі. Це було нелегко: «Я намагався надіслати тобі нашу офіційну пресу, – писав Олісевич у січні 1988 року, – але мені її повернули. У тих газетах були гарні статті... про гіпі, панків і пацифістів»⁸. Ближча співпраця виявиться неможливою аж до Олісевичевих відвідин Кракова в серпні 1989 року.

Львівські пацифісти, писав Олісевич, «радикальна група, і ми за активні методи»⁹. В 1981 році відбулося ще кілька демонстрацій, кульмінацією яких мала стати запланована на 26 грудня, восьму річницю советського вторгнення до Афганістану. Їй запобігли арешти. Були також листи протесту, голодування і ще більше контактів з Польщею, українською еміграцією в Лондоні й «Незалежною асоціацією миру» в Чехословаччині.

Ще на першій демонстрації міліціонер у цивільному погрозово вигукнув: «Ви можете гуляти так, хлопці, до травня»¹⁰. Травень прийшов і минув, а «Довір'я» залишилося. Про одну демонстрацію навесні 1988 року Олісевич писав Чапутовічеві, що «були театральні ситуації, саме такі, як недавно у вас, у Вроцлаві»¹¹. Навіть попри те, що він сплутав польські рухи, припустивши, що Чапутовіч мав щось спільне з веселими витівками «Майора» Фидриха, Олісевич мав рацію: помаранчевий стиль пішов на схід і знайшов справжню домівку серед націоналістичних гіпі-пацифістів Львова.

Поєднання культури гіпі й серйозної політики здається просто дивним продуктом викривленої системи, що нею був Советський Союз – поки ми не глянемо на захід, на

Прагу. Там, у парку Кампа в тіні Карлового мосту постав, либонь, найсильніший поза англomовним світом культ Джона Ленона.

У перші дні після вбивства Ленона (8 грудня 1980 року) молодь із Праги і з-поза її меж приходила до цього парку, традиційного місця зустрічі представників контркультури, щоб вшанувати співака, який став символом міжнародного руху за мир. На стіні парку був намальований могильний камінь; люди приносили квіти й запальовали свічки. Томаш Драбек, студент-медик, що пізніше буде редактором «ЕМ», згадує ці дні як «одну з перших поворотних точок у моєму житті». Тоді Драбкові було лише чотирнадцять, але ця «аполітична» зустріч поставила його на стежку сумнівів щодо влади¹².

Серед тих, хто приходив до Кампи шодня, були гіпі; більшістю, як Драбком, рухала любов до музики й невиразне відчуття прихильності до Ленонових ідей. Інші прийшли з джазового підпілля, яке доти домінувало у чеській контркультурі. Проте, як і зібрання гіпі на балтійському узбережжі, в яких брав участь Олісевич, ці святкування зрештою сполучили антиполітичний стиль із дедалі більшою дозою конкретної політики. Чехословацький режим міг виступити на захист Ленона як ворога американського імперіялізму чи щось подібне; натомість, він накинувся на його фанатів і, в такий спосіб, допоміг політизувати ці зібрання й обернути їх на опозицію.

На п'яту річницю смерти Ленона зібрання безперечно перетворилося на демонстрацію за мир. Коли поліція закликала кілька сотень присутніх розійтися, вони скорилися, але лише для того, щоб зібратися знову на Карловому мості. Пересуваючись на інший бік мосту до площі Старого міста, натовп зріс у кількості та політичній значущості. На момент, коли вони досягли статуї Яна Гуса на площі, вони скандували: «Ми хочемо свободи! Ми хочемо миру!». Крім пісень Ленона, учасники співали заборонені пісні чеського барда Карела Криля. На чолі з двома молодими жінками, що несли свічки і портрет Ленона, натовп рушив до площі Вацлава, тепер волаючи: «Геть червону буржуазію, геть СС-20 [тобто, советські ракети]!»¹³. З криками «До замку!»

натовп повернув через річку, нарешті досягнувши площі перед президентським палацом через майже чотири години після того, як вони спершу зібралися в Кампі. Зіткнувшись із поліційним кордоном і оголошеним комендантським часом, натовп розпався, але тільки після того, як майже три сотні осіб підписали петицію проти розташування в Європі ядерних ракет. Дехто у натовпі безуспішно запрошував поліцію підписати петицію.

До народження «Незалежної асоціації миру» цей вільний союз музикантів, пацифістів і більшою або меншою мірою розчарованої молоді був єдиною публічною формою висловлення, доступною для молодшого покоління Праги. Зрештою, в нього з'явився відповідний лідер: Ота Веверка, письменниця, музикант і ветеран «Хартії 77». На зібранні у грудні 1987 року – що відбулося лише за два дні перед невеличкою демонстрацією за права людини, яку зазвичай вважають першою відкритою демонстрацією у Празі після 1969 року – Веверка прочитала петицію «проти ядерної зброї, проти братньої армії, що тимчасово розташована у нашій країні (хоча не виглядає на те, що цей тимчасовий період колись закінчиться) і проти інших підступів, які мені не до вподоби. І я гадаю, решті з нас вони також не до вподоби. Я ледь закінчила, коли вони стовпилися навколо, галасуючи “Дай мені це!”, “Пустіть мене туди!”»¹⁴. Петиція швидко обійшла натовп. Його оточила поліція, Веверку затримали й випустили на волю саме вчасно, аби знову затримати на демонстрації «хартистів» 10 грудня.

Те, що розпочалося як табір гіпі, неминуче народило організацію. На зібранні у 1988 році Веверка, Гержман Хромий з НАМ і вісімнадцятирічний Станіслав Пенц проголосили створення Клубу миру ім. Ленона. «Мир» на той час означав, у дусі «Свободи і миру» і НАМ, передусім, права людини. «Чехословаччина проголошує, що вона бореться за мир, але водночас ув'язнює Гану Марванову, Томаша Дворжака, Любоша Видру і Томаша Твароха – членів “Незалежної асоціації миру”», стверджувала їхня заява. «Чехословацький уряд проголошує, що мир у світі є одним із найнагальніших питань, і водночас експортує

зброю до багатьох країн світу. Чехословацький уряд живе у постійній суперечності між словом і ділом»¹⁵.

Точно в дусі своїх попередників із Праги та Польщі, члени клубу Ленона намагалися використати ці суперечності на власну користь. Зібрання в Кампі того року вперше оголосив Союз соціалістичної молоді, який сподівався в такий спосіб перебрати популярність руху. Це надало клубові прикриття, з-під якого вони могли виголошувати, буцімто вірять у ті самі речі, що й режим.

Відтоді Клуб миру ім. Ленона та його члени стануть вірними учасниками демонстрацій, що заклали основи «оксамитової революції». Як гіпі з львівського «Довір'я», вони пропонували альтернативу до більш політично заангажованих груп. До них можна було прилучитися в пошуках стилю життя – того стилю, який хтось почув у піснях Ленона і Йоко Оно або натрапив на нього на джазовому концерті на межі легальності. А оскільки у комуністичній Чехословаччині, як і в Советському Союзі, цей стиль відверто заперечував всебічну регламентацію й політизацію щоденного життя, він також став політичним, доки його не можна було ані стримати, ані приручити.

Посібник молодого підривника

Батько Марка Недзевіча працював у ZOMO – він фактично очолював ZOMO найбільшого району Вроцлава. Для учня старшої школи за часу військового стану це був важкий хрест. Марек пішов до початкової школи, куди посилали своїх дітей багато родин поліціантів. Він виріс не лише з глибоко суперечливим ставленням до комуністичного режиму, а й із поважними сумнівами щодо «Солідарності». Мабуть, було нелегко щодня чути про опозицію вдома й не втратити принаймні деяких ілюзій. Учнівство в сімнадцять років на металургійному заводі – де він сподівався уникнути долі дитини з еліти – так само не допомогло. «Я хотів, – каже він, – щоб усе було чудово, але «Солідарність» не була така чудова, як того б хотілося». Більшість робітників, схоже, не надто переймалися політикою. Коли генерал Ярузельський приїхав відвідати завод

(«неочікуваний» візит, якому передували кілька днів гарячкових приготувань), Недзевічу доручили привітати комуністичного лідера. Він зрозумів, що хоч не схильний ставати на чийсь бік, проте нейтралітет був неможливим.

Подібно до інших представників його покоління, Недзевіч уперше зіткнувся з підпіллям, читаючи самвидав, що наводнив усі міські старші школи у Польщі. А позаяк він добре писав, друзі незабаром запропонували йому подати щось до підпільної газети його школи, «Wyrostek» («Підліток»). Редактори були анонімні, але статтю можна було передати через кур'єра, що поширював або продавав газету. Через свої дописи Недзевіч почав входити до політичної субкультури вроцлавських шкіл. Небезпека участі в опозиції в елітному ліцеї була чималою в ієрархічній освітній системі, адже виключення означало переведення до школи нижчого рівня й втрату шансів вступити до університету. Для тих, хто хотів ризику, залишалися малювання графіті й поширення самвидаву.

«Доросла опозиція» – як про неї зазвичай говорили люди покоління старшої школи – не сприймала молоде підпілля всерйоз, хоча «Солідарність» могла подеколи надавати їм папір або старе друкарське приладдя. Це був окремий світ, віднесений волею долі від головних опозиційних течій. Молодіжні газети часто зачинали, за словами Недзевіча, «хлопці й дівчата з професійних шкіл, які захопилися ідеєю щось друкувати, але не могли нічого написати», тож потребували таких людей, як він, що відвідував одну з найкращих старших шкіл міста.

Покоління серед учнів старших класів змінюються швидко. Щонайменше до 1985 року ще відчувалася аура героїчного підпілля «Солідарности» – відважні подвиги Збігнева Буяка або Владислава Фрасинюка, що ховалися від комуністів роками, керуючи опором. Ті, що заснували «Wyrostek», училися у старших класах, коли було оголошено військовий стан. Вони жбурляли каміння у поліцію в сутичках 1982–1983 років, коли вроцлавські вулиці стали найзапеклішими в Польщі. Молодь і «Солідарність» мали спільну мету. 1986 року останні з учнів військового стану закінчували середню школу. У вузах багато з них пристануть до таких груп, як

«Свобода і мир». Поза тим був прошарок надто молодих для того, щоб бути учасниками чи хоч би навіть добре пам'ятати ці зіткнення. Молодь була глуха до старої політичної риторики. З перспективи підлітків «Солідарність» здавалася майже так само чужою, як партія – чи, гірше, як їхні батьки. Недзевіч пригадав, як вразила його подібність способів, якими підпілля перевіряло чиюсь «чистоту», до прийомів, що їх практикували батькові колеги.

Та навіть опріч політики, хто ще хотів читати неохайні, нерозбірливі бюлетені «Солідарности»? Видання «Z dnia na dzień» вроцлавської «Солідарности» мало поважну історію, довшу, ніж у будь-якої іншої підпільної газети в Польщі, але, як саркастично прокоментував критик зі старшої школи: «Пікасо перевернувся б у труні, а Цицерон зацікавив би від самого вигляду вроцлавського бюлетеня “Z dnia na dzień”». Чудові статті та просто досконалий графічний дизайн змусили мешканців Вроцлава збожеволіти, читаючи це колись поважне видання. Якщо видавці не схаменуться негайно, їхніми читачами залишаться невидючі та посадові функціонери служби безпеки»¹⁶.

«Szkoła podziemna» («Підпільна школа»), газета «Міжшкільного комітету опору» (МКО), до якого Марек Недзевіч вступив восени 1985 року, пропонувала альтернативу. Восени 1986 року вона викинула «підпільна» зі своєї назви. Стандартна полеміка про обов'язки конспірації, викриття комунізму й урочисте пошанування річниць історичних подій – із заголовками на кшталт «Останній подих мрущої батьківщини» або «Комунізм і незалежність Польщі» – зникли; на їхнє місце прийшли сторінка гумору «Скотохутір», десятки карикатур та ілюстрацій, інтерв'ю з учителями-новаторами та місцевими лідерами опозиції, цікавими для учнів. «Szkoła» тепер була про школу: канікули, екзамени, вчителі й директори, проблеми різних видів шкіл, шкільні субкультури. У недемократичному суспільстві все це було також політичними питаннями. Але то була політика повсякденного і наближеного, а не недосяжний героїзм. Для героїв на сторінках «Szkoły» більше не було місця. Цитата, обрана як підзаголовок до розмови з активістом «Помаранчевої альтернативи» Кшиштофом Якубчаком,

відбила гнучкість стандартів напівпідпільної «Szkola»: «Не люблю учнів, найкращих від усіх»¹⁷.

Це була стильна революція. Як зазначив Нєдзєвіч, «Szkola» стала першим новинним журналом польського підпілля, що пропонував «справжнє газетярство». Вона захоплювала аудиторію тим самим, що й «Na przelaj» (розділ 2). Замість насичених рядків ледь розбірливого тексту «Szkola» пропонувала яскраву графіку, різні шрифти і – її розпізнавальний знак – пустотливі малюнки Вальдемара Краса, учня ліцею №9, чий повнолиці школярі-бешкетники прикрашали кожне число. Через картинки виникали суперечки: кожен малюнок забирав місце і фарбу, кожен коштував грошей, часу і нервів таємних друкарів. «Усі крутили пальцем біля лоба, – згадує редактор Беніта Соколовська, – адже, хай там що, це було марнування місця». Мало яке незалежне видання (і жодне, розраховане на учнів) наважувалося витратити ці дорогоцінні ресурси на неполітичний зміст. А проте редактори «Szkola» пишалися тим, що зламали «стіну патетики, що оточувала майже кожную незалежну газету, аби стати справді веселим часописом»¹⁸. У 1988 році «Szkola» була знана по всій країні й мала наклад п'ять тисяч копій.

«Szkola» і МКО відродили молодіжну політику, створюючи аудиторію та спільноту не засобами комерційної реклами, а активістськими кампаніями. Активність середньої школи мала неабияке значення для виживання опозиції. Старша школа здавалася легкою мішенню для міністерства народної освіти, яке, покінчивши з університетською автономією торік, навесні 1986 року проголосило значні зміни у середній освіті. Реформа запроваджувала такі ідеологічні предмети, як військовий вишкіл, вступ до суспільствознавства і релігієзнавства*, а також повертала до шкіл трудову практику. І, найзловісніше, раз на місяць шкільний тиждень тепер тривав шість днів.

В учнів, загартованих у боях «Солідарности», така реформа мусила б зустріти непохитний спротив. Але минули чоти-

* Релігієзнавство стосувалося світових релігій; з погляду учнів, цей предмет був цілковито ворожим до римо-католицизму.

ри роки нормалізації, і цих учнів у школах уже не було. У Вроцлаві учнівськими лідерами були люди кшталту Барбари Відери, лише п'ятнадцятирічної, активного члена учнівської ради ліцею №12. Її батьки були в «Солідарності», але вона зізнається, що на той час не вельми розумілася на тих речах. Тепер вона й інші учні нестямно шукали способів висловити свій протест. Писати листи? Більшість учнів була надто налякана, аби наражатися на цей ризик, а вчителі та шкільна адміністрація були завжди готові переслідувати тих, хто наважився би на це. Так само їм не випадало сподіватися, що протест очолять їхні батьки. Перед обличчям економічної кризи більшість батьків надіялися лише на те, що їхні діти знайдуть добру роботу або підуть до університету.

З перспективи підлітка, комунізм не лібералізувався, а розширював свій засяг. Реформи 1986 року показали, що нормалізація намірилася завоювати це наймолодше покоління. Навіть щоб витримати нові навчальні плани, учням треба було поділитися стратегіями й ідеями. Для потенційних учнівських лідерів було майже неможливо зібратися, не викликавши підозри батьків, вчителів і поліції. Тож у квітні 1986 року лідери кількох учнівських рад зорганізували конкурс краси для обрання «Міс ліцей». Самі представники учнівських рад і були членами журі. Обговорюючи чарівні принади вроцлавських красунь-підлітків, вони могли познайомитися одне з одним й обміркувати нагальну проблему: як реагувати на шкільні реформи. Вони вирішили надіслати лист протесту до парламенту; навряд чи вони могли замахнутися на більше.

МКО прийшов на допомогу влітку 1986 року. Комітет дуже нагадував інші молодіжні рухи опору в Польщі, з оперативними групами, що здійснювали кур'єрську роботу для «Солідарности» або малювали політичні графіті. (Де ж вони діставали розпилювальну фарбу, коли вона зникла з крамничних полиць? Звісно, від словацьких священиків. Рудольф Фібі, братиславський комп'ютерник, таємно висвячений у духовний сан у Польщі, пригадує, що коли польські католицькі групи перевозили контрабандою на південь релігійну літературу, вони вимінювали її на розпилювальну фарбу¹⁹.) Проте того серпня, коли таємна поліція

заарештувала більшість їхніх лідерів, вони зрозуміли, що підпілля було насправді фікцією. Багато з тих, кого не заарештували чи не побили, вирішили залишити опозицію; Слабек «Шериф» Собешек, один із небагатьох, хто вислизнув, тепер відкинув життя самотнього партизана. Він рішуче налаштувався на проникнення МКО «до шкіл», щоб принаймні частково вийти з підпілля. Графіті, листівок і спостереження за виборами вже не було досить. На одній зустрічі кур'єрів МКО і представників шкіл, хтось запропонував працювати з учнівськими радами.

Тієї осені «Шериф» зв'язався з головами учнівських рад кількох шкіл і запросив їх таємно зустрітися. Це були переважно такі учні, як Відера, що не цікавилися конспірацією й виконавчими групами і тримали дистанцію від МКО. Проте вони до того ж мислили в термінах законності і знали свої права. Вони потребували допомоги МКО, аби зробити те, на що, як вони гадали, заслуговують їхні школи. Дійсно, у школах, де не було учнівських рад, МКО міг їх створити. Так у профшколі зв'язку кур'єр МКО Маріуш Зелінський засунув у скриньку для голосування фальшиві бюлетені, щоб бути обраним (у всякому разі вибори не були справді демократичними і «наказ є наказ», пояснював він). Представники рад почали часто зустрічатися з Собешком. Він збирав інформацію про конфлікти, проблеми й орієнтації учнів у школах. В обмін на це він міг допомогти, приміром, налагодити контакти з музичними гуртами, щоби вони грали на шкільних вечірках.

Проте найбільша проблема полягала в тому, як відреагувати на шкільну реформу. Перша ідея – бойкотувати уроки релігієзнавства – швидко відпала, адже цей предмет пропонувався лише учням першого року навчання (що найбільше боялися виключення зі школи). Зазнали невдачі й «мовчазні перерви», на яких учні ходили мовчки по коридорах між класами. Нарешті, МКО закликала до бойкоту уроків у суботу, 28 березня 1987 року. Заклик просив учнів надсилати листи до міністерства народної освіти, а вчителів – не чіпати учнів, що братимуть участь в акції.

У день бойкоту поліція патрулювала вулиці, виловлюючи прогульників. Вони навіть оточили деякі школи, аби

не дозволити комусь піти з них. Проте в школах, пов'язаних із МКО, на уроки не з'явилася майже половина учнів. У кількох, включно з ліцеєм №12 Відери, навчання бойкотувало понад 80 відсотків школярів. Репресії не забарилися: деяких учнів позбавили стипендій або виселили з гуртожитків. Інших змусили підписати заяву, за якою вони приймали незадовільну річну оцінку за поведінку, відкупитися від якої можна було лише вступом до комуністичної молодіжної організації. Звісно, МКО міг вдіяти небагато: лише зібрати гроші для учнів, яких позбавили стипендій. Але вчинок привернув увагу «дорослої опозиції». Незабаром «Солідарність» Фрасинюка знайде гроші на фінансування періодичних видань старшої школи, а студенти з «Домініка» організуватимуть літні табори для активістів МКО. Врятованих від нормалізації учнів середньої школи гостинно запросили на карнавал.

Шкільний бойкот був конкретним протестом, що його цілком зорганізували учні нового покоління, що пам'ятали військовий стан краще за вільну «Солідарність». Якби це була акція самого МКО, репресії, либонь, повернули би більшість учнів до покори. Але школи, що взяли участь у протесті, були саме тими, в яких учнівські представники навчилися діяти як сполучна ланка між учнями й молодіжним підпіллям. Бойкот і подальші протести, каже Відера, показали учням, що їхні учнівські ради були їхніми «законними захисниками». В ліцеї №12, коли директор викликав випускників (що скоро мали іспити на атестат зрілості й яких, через це, можна було легко залякати) звітувати йому та своїм батькам, уся школа зорганізувала двадцятихвилинний мовчазний протест перед його кабінетом. «Ми відчували, що ми одна група, одна команда. І дістатися когось одного з нас буде нелегко». Більшість учнів ліцею №12 були підбадьорені взяти участь і в наступному бойкоті – бойкоті першотравневих парадів. Цього разу директори шкіл відповіли вибірковими покараннями, які, каже Відера, тільки «ще більше нас об'єднали».

Звісно, можна назвати це дешевою опозицією, в якій бажання спати по суботах подається як політичний вчинок. Але саме для цього покоління після «Солідарности»

було найтяжче висловитися – воно ще мало віднайти свою власну форму протесту, відмінну від форми протесту старої опозиції. Суботи у школі залишилися до кінця комунізму, хоча міністерство й відклало плани поширити їх на кожен тиждень починаючи з осені 1987 року. Однак протест порушив інші важливі питання: як, що і коли вивчати у школі?

Наскільки «Szkola» гальванізувала своїх читачів, настільки і її читачі визначали її обличчя. Восени свого передостаннього року навчання Беніта Соколовська, мати якої була юристом, надіслала листа до редакторів (через кур'єра своєї школи), пропонуючи, аби вони надрукували поради, як поводитися дітям у разі затримання або допиту. Наступного дня вона отримала відповідь: чи не написати цю колонку їй самій? Під псевдонімом «Татьяна» вона подала «Посібник молодого підривника», після чого її запросили приєднатися до редколегії. Незабаром ця сімнадцятирічна дівчина очолить одне з найпомітніших видань польського самвидаву. Під її керівництвом «Szkola» ще більше зосередиться на шкільних питаннях і на гуморі – такому, як белетристична серія «Спогади молодого зомівця». І сама «Szkola» була розвагою – хоча навіть найближчі друзі Соколовської не знали, чим вона займалася. Ідея полягала в тому, щоби відпочивати, пояснювала вона: «З нашого погляду, ми робили “Szkole”, тому що це нам дає втіху. Але коли ми говорили комусь, що ми чудово проводимо час, клеючи макет або правлячи тексти, нам казали: “Боже мій, як ви можете таке говорити? Інші вмирили за такі справи, а ви чудово проводите час – як ви можете?”». Соколовська часто помічала, що навіть із колегами, старшими на три-чотири роки, в неї було мало спільного. Навіщо не спати всю ніч, пишучи історії, дивувалася вона, якщо це не весело?

Підпільні редактори полюбили надавати своїм виданням патосні назви «Ми є» («Jesteśmy»), «Вживання» («Przetrwanie»), «Нині» («Obecność»), «Завтра» («Jutro»). Ці видання повідомляли, що підпілля живе; «Szkola» хотіла чогось більшого: бути гарним читвом. У червні 1988 року редактори розіслали анкету – надзвичайно непросту річ,

адже її мали поширити й зібрати кур'єри в кожній школі. (Однак конспірація не була метою: респондентів просили вказати свою школу і клас, чого будь-якому директоріві було досить, аби виявити підозрюваних; ніхто не подбав залишити ці питання без відповіді.) «Чи Вам подобається графічне оформлення – і коли ні, то яким, на Вашу думку, воно має бути?» «Які теми у “Szkole” ми порушували надто часто; які теми надто рідко або взагалі не порушували?» «Чи мусить “Szkola” бути переважно шкільною газетою чи їй варто торкатися ширших проблем?» Ці та інші запитання перетворювали читачів на учасників у досі підпільному русі, яким була «Szkola».

Десятки людей надіслали відповіді, часто з розлогими коментарями. Саме завдяки цим зацікавленим читачам-споживачам «Szkola» відповідала стандартам офіційної преси. «Малюнки справді нечіткі; зробіть щось кольорове», – пропонував один читач, першокурсник – невинно вимагаючи того, що в самвидаві було фактично неможливим. Пригадуючи статтю, що давала інструкції з виготовлення саморобної розпилювальної фарби, читач благав: «Поширте розпилювачі серед студентів, організуйте графіті-кампанії, робіть більше завірюхи (zadymy), повторіть кампанію «Субота вдома!». Ліцеїст другого року просив статей з історії «Солідарности», адже «1981-го я мав дев'ять років». Першокурсник був задоволений, що хоча «є кілька нудних політиканських статей, схожих на статті в інших газетах; загалом мені подобається те, що немає такої порожньої балаканини і скиглення». Більшість просила більше інформації про школи, вступні іспити до університетів тощо, сподіваючись, що «Szkola» може допомогти у їхніх щоденних проблемах, навіть щоби «шкільні туалети були вичищеними, [з] милом біля раковин, дзеркалами (принаймні двома на школу) і туалетним папером!». Для покоління Недзевіча це могли бути питання, за допомогою яких вони сподівалися політизувати студентів: сьогодні туалетний папір, завтра політична влада. Для Соколовської самі шкільні питання були справді значущі.

Очікування читачів і редакторів «Szkoly» цілковито відрізнялися від очікувань конспіративного періоду війсь-

кового стану. Вони були вищими – за продукцію вищої якості – і за конкретніші (локальніші) теми. Цих читачів можна назвати першими справжніми споживачами Польщі, уважними до стилю так само, як до змісту. Вони знали, що стиль мав значення у їхній спробі відкинути покору, смиренність і далекий героїзм покоління своїх батьків. Можливо через те, що вони виростили на телебаченні та глянсуватих журналах (подеколи з Заходу), для них стара опозиція виявилася так само нудною і сірою, як і режим. Новий стиль, що вони створили, здавався декому цілком поверховим, але він запроваджував нову мову опозиції, з якою комуністичній владі виявиться досить важко боротися.

Професіоналізація теж була ліками від недуги, що загрожувала опозиції в усіх ліберальніших комуністичних режимах. У «Силі безсилою» Вацлав Гавел показав, яким істотним у репресивному суспільстві може бути навіть найменший учинок, такий, як відмова почепити банальний комуністичний лозунг на вітрині якогось магазину. Але це не стосувалося Польщі 1985–1986 років, де йшов п'ятий рік життя підпілля, що прийшло після «Солідарности». Вже не можна було очікувати, що суспільство звертатиме увагу на опозицію лише тому, що вона смілива. Але читачам і не доводилося відмовлятися від якості і розваги, аби читати чи чути «правду». «Szkoła» і її читачі питали, що саме означає опозиція. На це питання кожне покоління має відповідати наново, адже наслідування відповіді, закладеної попереднім поколінням, означало б розмивання своєї опозиційної постави.

Морок у Кракові

Налаштованість Вроцлава на свободу навряд чи була неминучою, навіть у Польщі. Аби побачити, наскільки інакшими можуть бути вулиці, навіть у місті, знаному своєю опозицією, звернімося до Кракова й зворушливої історії Войцеха Полячка. Народжений 1968 року, він був на рік молодший за Недзевіча й потрапляв десь у середину покоління читачів «Szkoły». Його батько, інженер на

«Новій Гуті», був активним діячем «Солідарности» у 1980–1981 роках; мати, пам'ятає він, водила його дивитися демонстрації під час військового стану. 1983 року він допоміг заснувати «Молодіжний рух опору Кракова», МРОК (абревіатура, що польською означає сутінки чи морок), пізніше вступив до Федерації молоді, що бореться, яка охоплювала всю країну й частиною якої був також вроцлавський МКО. Подібно до Недзевіча, Полячек спеціалізувався на друкуванні й поширенні підпільної преси, малюванні графіті тощо. Як і редактори «Szkoły», він та його однокласники відчули розчарування в дорослій опозиції.

Проте діагноз МРОКу був інший: «Солідарність» недостатньо радикальна. Її провідники, здавалося Полячкові, сподівалися: «якось усе само владається». Натомість Полячкове коло вважало, що наявну ситуацію не вдасться розв'язати мирно, бо це війна. Вони наслідували підпілля часів Другої світової війни й намагалися «безжально» ставитися до функціонерів режиму. Наприклад, у переддень Нового 1984 року група запаслася відрами з фарбою та іменами колаборантів, зібраними з підпільної преси (яка, застерігаючи своїх читачів, часто вмішувала імена інформаторів поліції), розсіялася Краковом і розмалювала двері та під'їзди кожного помешкання-мішені гаслами на кшталт «тут живе убек», а якщо помешкання містилися на першому поверсі – били камінням шибки. В одному випадку вони розмалювали не ті двері, за що пізніше перепросили у підпільній пресі. Але це був нещасливий випадок на війні; основною метою Полячкової Федерації була «незалежність, і комуністи в могилі, не інакше». Настане «велике повстання», казав він, «і ми понищимо комуністів із сім'ями».

Хоч як жорстоко це виглядає нині, через два десятиріччя, важливо пам'ятати, що зима 1984–1985 року, одразу після вбивства отця Єжи Попелушка, була жакливим, майже апокаліптичним моментом. Полячек унікальний лише тим, що він дуже точно зберіг тогочасні емоції. У Вроцлаві етос загартованого війною підпілля виродився; «Солідарність, що бореться» поступилася на вулицях «Фредрусеві»,

Якубчакові з його гітарою й «Майорові» Фидриху та його гномам. А в Кракові війна тривала.

Навесні 1987 року папа Іван Павло II втретє приїхав до Польщі, і то вперше за останні чотири роки. Сотні тисяч краків'ян прийшли на папське богослужіння на Блонях. МРОК також з'явився, – але, каже Полячек, «ми йшли, аби влаштувати маніфестацію, могутню маніфестацію. У нас усе було дуже ретельно поділене – хто веде яку групу, як у війську. Кожна група мала по два рюкзаки зі спорядженням – петардами зі шрапнеллю, що могли завдавати поранень... і димовими шашками. Ми йшли на війну». Вони змішалися з церковною групою з Нової Гути. Після служби різні групи вирушили зі своїми транспарантами до поліції. Тут мав спалахнути конфлікт, але студенти зі «Свободи і миру», перед носом у МРОКа, «раптом просто сіли на землю. А ми були наготові, – каже Полячек, – там було близько двох сотень міліціонерів, без шоломів, без нічого, у цивільному одязі чи радше парадних уніформах – ми могли почати їх убивати і не мали б жодних проблем у такій рукопашній бійці. Але «Свобода і мир» сіла... і зруйнувала наш план розчинитися у натовпі після атаки на міліцію».

Контраст з Вроцлавом, де лише кількома днями раніше студенти святкували День захисту дітей із цукерками й піснями для тієї ж поліції, жакливий. Існує спокуса припустити, що в Полячка просто багата уява, але інші підтверджують загальні обриси його оповіді. До того ж, він не єдиний опитаний мною краківський активіст, що згадує цей час з такою ворожістю. Настрій «Помаранчевої альтернативи» був для них чужий. Незалежна краківська студентська газета «Staszek» презирливо відкинула «Помаранчеву альтернативу» як зграю аполітичних хуліганів: «Звісно, це правда: нам бракує гумору і сатири, тож браво “Помаранчевій альтернативі”. Проте залишається один маленький сумнів: графіті на кшталт “Руки геть від Бешад” [абсурдне гасло в помаранчевому стилі] з'являються на стінах Кракова, але вони нічим не відрізняються від написів “Wista chamy, Cracovia Pany” [графіті футбольних фанів-хуліганів]. Ніби не так, як у тих помаранчевих, а все ж таки»²⁰.

Ставитися до комуністів м'яко – й марнувати простір стін у той самий спосіб, що «Szkola» марнувала папір – було для цього автора грубою помилкою. Хай там що відбулося насправді на Блонях, розуміння вулиць і натовпу краківською молодіжною опозицією не залишало місця для розваг. У цьому контексті Фидрихів опис гепенінгу з нагоди Жовтневої революції видається пародією радше на Полячкові приготування, ніж на офіційну мілітаризовану культуру. Для МРОК натовп – віруючих або прибічників ненасильства – міг бути лише завадою у війні; і, зрозуміло, він не міг брати в ній участі. Страх і розпач були цінною зброєю. «Чим гірше йдуть справи, тим краще», – ось як Полячек підсумував філософію часу. «Чим більше режим розкладається, а ситуація погіршується, ціни ростуть, тим швидше люди прокинуться». Порівняйте це з гаслом, що його «Дванадцять» поширювали на своїх гепенінгах: «Посміхайся! Завтра буде гірше!» Зміст по суті той самий, але останнє послання пориває з ритуальним антикомунізмом і спонукає до участі на найпростішому рівні.

Краків був єдиним великим містом Польщі, що не пішло слідом за «Помаранчевою альтернативою». Навесні 1988 року помаранчеві гепенінги відбулися на вулицях Познані, Гданська, Бидгощі, Лодзя й навіть зазвичай смиренної Варшави. Але рецепт Вроцлава було не легко перенести на інші місця. Цим заходам бракувало центральної ідеї контакту з людьми на вулиці та їх навчання. Актори «Театру ТУП-ТУП» у Бидгощі інсценізували складні алєгорії з історії соціалізму. Актори роздавали порожні обгортки від цукерок, що символізували економічні реформи, або будували споруди, використовуючи цеглини з наліпками «голод», «бідність», «алкоголізм» тощо²¹. Можна було спостерігати й аплодувати (як і робили багато перехожих), але сміятися особливо не було з чого. Чи, радше, регіт був того типу, який просто знову утверджував когось у його ставленні до режиму. Можна було кивати головою – «Так, такими будуть наслідки комуністичних реформ», – але в такий спосіб ніхто не міг навчитися обстоювати свою свободу на вулиці або діяти за своєю власною волею.

Інший тип гепенінгів просто нападався на пасивність натовпу. У Познані 8 березня, у Міжнародний жіночий день, «Команда Матіаса Руста»* перебралася на жінок (більшість були чоловіки) і вийшли на Ринок. Вони несли транспаранти з написами: «Польські жінки підтримують політику уряду», «Я піду на будь-яку роботу», «Геть статеvu сегрегацію» та «Влади і вати [тобто гігієнічних прокладок]». Здавалося, що суспільство було так само мішенню критики, як і режим. А коли прибула міліція, ці демонстранти не вітали їх квітами, а кричали: «Вони б'ють жінок!»²². Спокуса подати готовий ідеологічний продукт, а не можливість самозвільнення і розваги, була сильною, і обмаль потенційних «Майорів» змогли їй опиратися.

Хрестовий похід Петі

Криза опозиції вплинула навіть на нігілістичний світ субкультури панків, від інтересів «Szkoty» далекий так, як тільки це можна уявити. Хоча шанувальники та виконавці панку в західному суспільстві мали свободу заперечувати комерціалізацію музики й увесь конформістський світ, панки (та інші музичні субкультури) Польщі навіть не завжди мали доступ до своєї музики. Тож тиск до пристосування – слухаючи жмутки західного панку (або металу чи регі) на державному Третньому радіоканалі, або відвідуючи офіційно дозволені концерти, як-от щорічний фестиваль у Ярочині – дедалі зростає. Польський режим виявив, що маргіналів (порівняно з провідним політичним підпіллям) нормалізувати легше. Те, що виглядало як альтернатива, не було у жодному разі нею, а лише виробом офіційної культури, в обов'язковому супроводі цензури та контролю.

Перша хвиля панку була потужною силою під час революції «Солідарности», а друга хвиля гальванізувала країну під час військового стану. Проте доля панку віддзеркалила

* Названа на честь молодого німця, який незадовго перед тим подолав советську повітряну оборону й посадив свій легкий літак на Красній площі.

долю провідної опозиції. У середині десятиліття цю арену було зритуалізовано й стрімко скорочено до міцного ядра, оточеного самовдоволеною, аполітичною масою. Проблема відродження панку захопила Петра («Петю») Вежбіцького; його розв'язання не вельми відрізнялося від розв'язання газети «Szkola». У 1986 році він став головним редактором варшавського панксового часопису «QQR YQ» – назва є перекивленим півнячим криком «кукуріку». На той час було лише кілька сотень відданих бунтівних читачів; дрібка інших панківських часописів мали щонайбільше по кілька десятків. Впродовж одного року «QQR YQ» подвоїв свій наклад. Замість більш професійного продукту (який просто образив би панк-культуру) «Петя» пропонував спонсорвані «QQR YQ» концерти по всій Польщі, особливо в маленьких містечках, і самостійно виготовлені записи нових панк-гуртів.

Подібно до колег зі «Szkoly», «Петя» хотів водночас і загравати з конкретною аудиторією і змінювати її, знаходячи вихід з глухого кута опозиції. Його відповідь досить дивакувато називалася «позитивізмом». По-перше, він захищав «непохитну крайність», панкову субкультуру, прибічники якої присягалися утримуватися від наркотиків, алкоголю і сексу. У вельми розлогому інтерв'ю 1987 року з провідним панк-гуртом Польщі «Dezertor» Петя питав про ставлення гурту до стилю життя «непохитної крайности», вегетаріанства тощо. Пізніше у тому самому виданні, в передовій статті «Алкоголізм, сексизм, дебілізм» «Петя» виступив проти панківського середовища з брутальною відвертістю: «Жінок трактують як непотріб, чого вони таки часто самі хочуть, але це вже інша історія... [В аргі панків] вже немає дівчат, лише «товари» і «курви». Звісно, секс – це чудова річ, але я говорю зараз про сексизм, чи погляд на світ з позиції свого члена. Місце жінок у панк-рокові це, зрештою, окрема тема. Зазвичай їм відводять роль напівлюдей і приладів для трахання, а часто вони самі обирають таке становище». Хоча і дивний для панківського видання, на той час це був звичний діагноз соціальної проблеми. Але «Петя» запропонував щось на кшталт самоврядовного розв'язання: люди мають самі допомогти собі стати вільними:

Скільки дівчат-панків у Польщі видають журнали, організують концерти чи бодай просто глибше цікавляться ідеями та музикою? ... Як довго ще панк означатиме алкоголізм, розпусту, безпомічність, бездумність? Це вже не панк, а пародія на нього, створена мас-медіями, молодіжний фарс, у якому нас призначили на роль дурнів. Я більше не можу чути цих безплідних стогонів: «Яка нудьга», «Нічого не діється», «Давайте набухаємося, тоді буде весело». Чому ви скаржитеся, що так мало концертів, а самі нічого не робите, аби їх організувати? Чому ви безцільно валандаєтеся туди-сюди, не намагаючись зробити щось позитивне?... Я розраховую на людей, для яких життя - це битва, а не просто випивка і трахання. Я розраховую на тих, хто знає, що руйнувати, а що будувати, хто має в голові трохи більше за кілька випадково почутих гасел, і хто не втікатиме від п'яного скінгеда, що просить прикурити²³.

З допомогою слави «Dezertera» число, в якому з'явилася ця передовиця, пригадує «Петя», позначило зростання популярності журналу. Якщо «Szkola» навчилася непомітно привносити дедалі більше неполітичного матеріалу, «QQRYQ» непримітно вміщував щоразу більше політики поряд з інтерв'ю гуртів і новинами світової панк-сцени. Виходили короткі статті про антиядерний протест, часто згадувалися «Свобода і мир» та «Фронт звільнення тварин». Метою цього було читацька аудиторія, що і знищуватиме, і будуватиме, або «думатиме і діятиме позитивно»²⁴.

Це відхилення від провідних соціальних рухів відкриває глибину розколин у польській культурі середини 1980-х років і засвідчує, наскільки загальною була потреба в новому стилі, стилі після «Солідарности», що поєднував позитивізм і висміювання. Чи то через страх, спільне ідеологічне минуле чи віру в неодмінність переговорів, опозиція у Польщі завжди шанувала комуністичний режим і Советський Союз. Але це було те, чого покоління після «Солідарности» просто не було спроможне відчувати. Для «Петі» (який в одному з видань стилізував себе під більшовицького комісара) комунізм не був ані позитивним, ані негативним, а просто неслухним жартом. Від покоління «Szkola» ще вимагали ви-

вчення російської мови та марксизму-ленінізму, але вони вже знали, що ніколи цього не потребуватимуть, і вивчали ці предмети тільки щоб глузувати з них.

Порнославія

Панківська культура була підривною, адже вона не щадила священних вартостей опозиції. Проте це збивало з пантелику комуністів, яким було зручніше обливати всю опозицію одним і тим же брудом. Найулюбленішим брудом, уживаним за будь-якої змоги, ставало тавро «фашист». У Югославії, де героїчна боротьба проти нацистів зіткнулася також із вітчизняним фашистським режимом, тавро було особливо зручне і підступне. Націоналізм, для послідовників Тито, перебував недалеко від зради. На краще чи на гірше, це було одним із найсуворіших обмежень у югославському громадському житті.

У 1980-ті роки белградські політики часто говорили про «словенський синдром» і були сповнені рішучості його винищити. Вони мали на увазі словенську схильність чинити інакше, вибиватися з унісону решти югославських республік. Принаймні від студентського руху 1969–1972 років, коли словенці вийшли на вулиці, підтримуючи своїх ліберальних лідерів, республіка перебувала під підозрою. Хоча хорватські заворушення на той час були сильнішими, Словенія мала довгі кордони з некомуністичними Австрією та Італією, а отже, вважалось, могла бути менш лояльною до Белграда. Недовіра титоїстів до національного самовиявлення посилилася у 1980-ті роки, саме тоді, коли всі республіки (з Сербією на чолі) почали підносити власні інтереси вище загальнодержавних.

Націоналістичні ідеї не є злим джином, якого можна вічно втримувати у пляшці. Вони також складник сучасної демократичної політики і були складником демократичної опозиції в Центральній Європі. Але традиційна національна опозиція, закорінена в ідеях і політичному процесі, була вразливою до нападок (як виявили словенські та хорватські націоналісти наприкінці 1960-х років). Націоналізм – чи в прагненні комуністичного лідера мати більший контроль

над бюджетом своєї республіки, чи в бажанні ветеранів Другої світової війни вшанувати полеглих товаришів – був легшим для аналізу Белградом. Комуністи знали, що це небезпечні тенденції, які відгонять фашизмом і нагадують про минуле. Перевернувши догори дригом традиційний пієтет, словенська контркультура знайшла спосіб знешкодити цю зброю висміюванням, ґрунтовно підірвавши, в такий спосіб, комуністичну ідеологію. Що могла титоїстська пропаганда зробити з панк-рокерами, котрі провокативно вдягалися й кидали анархістські гасла, або з рок-гурту важкого металу, музиканти якого вдягали військову форму і співали німецькою, або з художниками, що використовували нацистські образи для уславлення Югославії? Звісно, вони мусили бути фашистами, кожен з них. Проте на карнавалі ніщо не є тим, чим здається.

Починаючи з панківської арени наприкінці 1970-х років, Словенія стала місцем найактивнішої в Центральній Європі субкультури. Відкидаючи всі нудні авторитети, що керували в соціалістичній Югославії, панки вибороли трохи незалежності (у барах та клубах, на вулицях, концертах і в словах пісень), що принесла користь й іншим. Фактично, панк-рок відкрив простір для експериментів з іншими рухами (включно з тими, що утворили «Робочу групу руху за мир»).

Грегор Томц, один із піонерів панку, з великою іронією описав, як початкове здивування влади незабаром поступилося місцем спрощеному навішуванню ярликів. Один панк потрапив до в'язниці на тридцять днів за носіння гудзика з написом «Панків-нациків до дупи» (а також інший з написом «Божевільні уряди» поверх свастики із серпом і молотом); вважалося, що він ображає югославський патріотизм. Кампанія проти так званих «нацистських панків» – абсурдне наймення, що змішувало разом панків з їхніми зятягми ворогами – поглинула і фактично знищила панк-середовище 1982 року²⁵.

В цьому полягала суть і обмеження стилю панк: він був засадничо анархістською атакою на владу й ідеологію, але йому бракувало об'єднаних ідей і зрозумілішої, недвозначної мови. Це був радше естетичний, ніж політичний протест, навіть попри наявність у ньому сильно політизованої

мови. Панк-середовище було фактично беззахисне перед поліцією й рештою суспільства. У Польщі «Петя» намагався зарадити цій проблемі. У Словенії те, що почали панки, підхопить «Лайбах».

Рок-гурт «Лайбах», чийм іменем стала німецька назва Любляни, постав 1980 року. Це був радше театральний колектив, ніж музична група (тісно пов'язаний з авангардним мистецьким колективом «Нове словенське мистецтво»), хоча західні фани часто сплутували її з готичним важким металом. Правда в тому, що «Лайбах» ніколи не був простий для розуміння. Індустріальні ритми супроводжували німецькі вірші про кров і колективну волю, тоді як на екран проектувалися розмиті тоталітарні образи*. Це здавалося пародією на фашизм і тоталітаризм, і, водночас, їхнім апогеєм. Виглядало на те, що гурт оспівує переваги колективу і величного словенського минулого, проте кожен уважний спостерігач не мав сумнівів, що вони також висміюють ентузіазм аудиторії концерту. Влада вирішила не ризикувати. Саму назву «Лайбах» усунули з офіційних медій майже на п'ять років, а гуртові заборонили виступати у Словенії (хоча вів грав скрізь у Югославії і часто гастролював на Заході, з'являючись також у Польщі).

Словенському рухові за мир «Лайбах» також не припав до смаку. Навіть якщо це була буфонада, символи агресії – небезпечні іграшки. «Лайбах» міг, може ненавмисно, розбурхати саме ті пристрасті, яких активісти руху за мир сподівалися уникнути, аби врятувати Європу. Немає доказів, що люди, які слухали «Лайбах», стали нацистами, ще менше доказів, що вони стали прибічниками титоїстського авторитаризму. Привабливість і чесноти «Лайбаха» полягали в збентеженні, яке вони поширювали. Підтримував хтось «Лайбах» або відкидав його, його легко було піддати висміюванню. Тоді, аби забезпечити себе, Ліга соціалістичної молоді Словенії (ЛСМС) у 1986 року почала закликати до реабілітації «Лайбаху».

Помпезність культу Тито і мертва мова югославської бюрократії так і просили «Помаранчевої альтернативи», і

* Їхнім розпізнавальним знаком був чорний хрест на білому тлі, робота російського художника Казимира Малевича.

«Лайбах» та «Нове словенське мистецтво» (НСМ) виконали цю роль, хоча вони й схилилися більше до пишномовного, ніж розважального сатиричного спектру. Готовою мішенню для висміювання була молодіжна естафета. На цьому щорічному вшануванні культу Тито і Югославії (відродженому у 1986 році, після п'ятирічної перерви) молоді бігуни кілька тижнів несли естафетну палицю по країні, прибуваючи до Белграда 25 травня, на день народження Тито. У 1986 році студенти Любляни відзначили цю подію власною церемонією в центрі міста: поки одні вирізали зі стовбура дерева стодвадцятисантиметрову естафетну палицю, інші поширювали петицію проти естафети. Того самого вечора ретельно розмальовану естафетну палицю урочисто поховали й облишили.

Наступного року естафета (згідно зі складним чергуванням югославського календаря) мала розпочатися в Словенії. Був оголошений конкурс на плакат із нагоди цієї події. Проєкт-переможець був поданий «Новим словенським мистецтвом»: кремезний юнак біжить із великим югославським прапором у руці, оточений голубом і шістьма смолоскипами, що символізують югославські республіки. Лише після оголошення результатів конкурсу з'ясувалося, що НСМ просто взяла відомий нацистський плакат 1936 року і змінила прапори, заступила орла голубом, а «Третій Райх» – «Днем молоді».

Хто був «нацистами» в цій ситуації: автори плакату чи ті, хто присудив йому першу премію? Звісно, ганили перших. Проте в розпал скандалу естафету тихенько відклали. В цьому й полягала ідея «Лайбаху»: сильна доза тоталітарних образів зробить суспільству щеплення проти цієї хвороби й унеможливить позірно антитоталітарні версії нацистської пишноти.

Панки, не кажучи про авангардне сценічне мистецтво, сягали невеличкої аудиторії. Багато словенців, що не мали тривалого опозиційного досвіду поляків, мабуть, не розуміли навіть тонкощів полеміки навколо плакату. Але Словенія також пишалася найсміливішими легальними медіями в комуністичному світі, що перекладала недоречний стиль та специфічну політичну й соціальну програму люблянської опозиції загальнозрозумілою мовою.

«Mladina», молодіжне щотижневє видання ЛСМС, виходило з 1943 року й колись було перевіреною зброєю Ліги комуністів. На 1981 рік воно не надто відрізнялося від інших молодіжних періодичних видань у комуністичному блоці (таких як «Na przelaj», де розпочався польський рух «Хочу бути»): піднесені історії про молодь удома й за кордоном, поодинокі короткі біографії популярних рок-гуртів, історії зі студентського життя й помірна доза офіційної політики. Втім, Ліга молоді прагнула набутти популярності, відчуваючи в посттитовській Югославії неабияку конкуренцію за ресурси між республіками та в їх межах.

Спочатку були шанобливі фото недавно померлого комуністичного лідера. Тоді почали з'являтися суто словенські статті, як у одному числі за 1982 рік, де було вміщено знімки демонстрацій 1970–1971 років у Люблянї, що їх зробив Тоне Стойко. Міле Шетїнц, син високого комуністичного посадовця, що став редактором у 1983 році, міг піти ще далі. За його редакторства «Mladina» заходила досліджувати військові питання, аж до проблеми військової служби. Посміїшав і стиль: оголені фото на обкладинці, пікантні карикатури всередині. В кожному номері була сторінка музичних новин «Radio Študent», іншого медійного продукту Ліги молоді. Радіостанція, що йшла на кілька кроків попереду «Mladiny», надала (на власний ризик) розголосу справі «нацистських панків», влаштувавши у прямому етері шоу, впродовж якого режим було піддано в'їдливій критиці. Сторінка «Radio Študent» перемкнула звукову доріжку «Mladina» з «Бітлз» на панк і рок нової хвилі.

За Шетїнца і його наступника Міги Ковача, учасники «Групи миру», як-от Мастнак і Грен, або Ялушич із «Ліліт», стали постійними кореспондентами, пишучи про екологічну кризу в Словенії, фемінізм, мир і Холодну війну. У серпні 1986 року прийшов новий редактор, просто з «Radio Študent». На відміну від своїх попередників, Франці Заврл не був пов'язаний із Лігою молоді чи Лігою комуністів. Він був загадкою для комуністичних лідерів. «Я не розумію відносин всередині “Mladiny”», скаржився партійний лідер Мілан Кучан під час політичної кризи влітку 1988 року. «Чого хочуть ці хлопці? Коли редакто-

рами були [Шетіні, Ковач та інші] усе було гаразд. Але ці хлопці граються в ігри».

Правила гри й справді змінилися. Заврл і його команда – переважно молоді журналісти переведені з радіо, як-от Алі Жердин, були готові випробувати будь-що. Друге число за редакцією Заврла містило на обкладинці чорно-білу фотографію Сталіна з яскравим жовтим яйцем, розбитим на його носі, й жовтком, що стікав по підборіддю. І «Лайбах», і НСМ були частими темами й дописувачами. На одній із найвідоміших обкладинок «Mladiny», вигаданих НСМ, Тито задумливо (чи, може, загрозливо) позирав на нацистський прапор. Послання було вкрай двозначне: здавалося, що Тито засуджує фашизм, але його поза натякала на інше тлумачення.

«Mladina» також займалася серйозною політикою: розповіді про дисидента Мілована Джиласа, про порушення прав людини в Косові, про страйки в Югославії, і – найвідоміше – серія статей, що викривали корупційні оборудки зі зброєю міністра оборони Бранка Мамули. Це була нормальна пожива допитливої журналістики; про неї, можливо, не випадає писати в тому самому контексті, що про гепенінги чи самвидав. Найближчою паралеллю в комуністичному світі, мабуть, була преса доби гласности у Радянському Союзі, символом якої став тижневик «Огонёк». Але контекст був цілком відмінний. «Mladina» виходила в провінційній столиці, далеко від центрів справжньої влади. Її нападки на югославську корупцію мали безсумнівно національний відтінок, і саме так їх витлумачив Белград.

Раніше «Mladina» часто була сміливою; тепер вона була відверто відчайдушна. Заврл експериментував із порнографією в рубриці гумору під назвою «Порнославія». Заврл хотів «випробувати межі прийнятнього». Навіть він визнає, що, мабуть, іноді він у «Mladina» заходив задалеко, скажімо, коли видання надрукувало «посібник з убивства» для тих, хто хотів вчинити чистий і успішний злочин.

Навіть політичні новини карнавалізувались. У грудні 1988 року «Mladina» надрукувала інтерв'ю з принцом Александром, претендентом на югославський трон. Із грайливих, несподіваних запитань – «Чи Ви багаті?» або «Де Ваша

корона?» – годі було зрозуміти, чого хоче «Mladina»: щоб читачі сприймали принца серйозно а чи вбачали в ньому лише чергового спрагло до влади політика, з якого можна покепкувати²⁷.

Ані «Mladina» та «Radio Študent», ані «Лайбах» та НСМ не були соціальними рухами. Але, як говорив директор «Лайбаху» Ігор Відмар, вони були «детонатором» у розчищенні шляху для альтернативної політики. Вони були більше, ніж медіями: вони були провокаторами, що наполегливо піднімали незручні питання й перевіряли межі, що, наче невидима електронна загорожа, були непомітні, поки їх хтось не перетне. Шукаючи альтернативи урізаній офіційній політиці, словенці звертали увагу на пишномовний сміливий стиль цих груп, хоч і не завжди з ними погоджувалися.

Бог, король і земля в Богемії

Для журналістів «Mladina» думка про югославського короля була майже жартом. Однак навіть у Словенії можна було використати цей жарт для пошуку альтернатив комунізму. Одна група довела цей пошук до логічного кінця й обстоювала «помаранчевий» монархізм. У травні 1988 року з'явився маніфест «Чеських дітей». Чеською і латиною (трохи архаїчною) Петр Плацак (24-річний художник) проголошував, що «чеська монархія жива! Ми готуємося до приходу нового короля – це наша найвища мета... Король є законом, перед яким людина, дерево, тварина, земля і ліс рівні, а кожна дія одного на шкоду іншому – злочин!». Він обстоював повернення чеській монархії спадкових земель, що тепер перебували поза кордонами країни, і обіцяв, що «правління короля буде саме таким, як того забажає народ. Якщо народ схоче, аби правління було комуністичним, воно буде комуністичним. Проте ми переконані, що таке правління не потребує – і не має потребувати – будь-якої політичної програми; радше воно має бути або добре, або погане»²⁸.

Маніфест жодного разу не підморгує читачеві, ані разу не вказує на свою жартівливість. Цей гепенінг містив саме

той потенціал дезорієнтації, про який мріяла «Помаранчева альтернатива». Хоча Плацак стверджує, що й досі зацікавлений у відродженні чеської монархії, тепер він пояснює, що монархізм був способом відкинути компроміс із режимом. Демократична опозиція могла сподіватися, що комунізм демократизується, але ніхто не міг серйозно вірити, що його можна «монархізувати» (жахливу сагу режиму Чаушеску в Румунії залишаємо осторонь). Сюрреалізм монархіста в комуністичній державі також указував на сюрреалізм комунізму. «*Rudé právo*», празька комуністична щоденна газета, видрукувала тріумфальний маніфест, аби показати сміховинність опозиції, але ефект вийшов цілком зворотній. Багато з тих, хто прочитав маніфест, були заінтриговані (хтось очевидним гумором, інші перспективою королівської влади), а «Чеські діти» отримали безкоштовну рекламу.

Більшість із близько тридцяти осіб, що підписали маніфест «Чеських дітей», були не студенти, а трохи старші підпільні художники й музиканти, подібні до «Руху нової культури» у Вроцлаві. Затиснені між поколіннями, вони відмовилися від обережності старших із «Хартії 77». Їх, як і словенців, що також жили в багатоетнічній федеративній державі, насамперед цікавило: як відродити національну гордість не провокуючи етнічний конфлікт. Монархія була розв'язанням цієї головоломки. «Монарх символізує нашу єдність, – пояснив Плацак, – ми служимо йому, а він служить нам».

Проте на відміну від деяких інших країн (як-от Росія чи Румунія), монархізм у Чехословаччині (або навіть у чеських землях) не мав виразних націоналістичних конотацій: Чехія не мала власного монарха від п'ятнадцятого сторіччя. Королівська династія у Чехословаччині здавалася так само малоймовірною, як і, скажімо, у Сполучених Штатах. Тому ця платформа була способом взяти на кпини націоналістичні вимоги – в стилі «Лайбаху», і в такий спосіб робити чехам щеплення проти націоналістичної спокуси. Назва «Чеські діти» натякала на пошук соціальних уз. Вона означала, пояснила Анна Граділкова, «що ми щось успадкували, що ми маємо спільні корені, спільну історію. Цей спа-

док людина отримує від народження, і вона не може від нього звільнитися... Це щось, у чому людина виростає, що на неї впливає, що є її невідокремною частиною. Це саме те, чого вони впродовж сорока років намагалися нас позбавити»²⁹. Інакше кажучи, «Чеські діти» намагалися знайти щось інше, ніж комунізм (чи страх комунізму), що об'єднало би суспільство.

Плацак тримався на відстані від старшої опозиції. Як більшість людей із «Незалежної асоціації миру», з якими він тісно співпрацював восени 1988 року, Плацак не підписав «Хартії 77». «Хартисти», своєю чергою, сприймали «Чеських дітей» як, у кращому разі, дивину (хоча Гавел висловлював їм свою підтримку).

У польському суспільстві, що вже повернуло собі альтернативне минуле й ідентичність у нації та церкві, «Помаранчева альтернатива» відкрила вулиці й поставила як перехожих, так і поліцію, перед радикальним вибором: ти або б'єш гномів, або приєднуєшся до них, але навряд чи ти зможеш залишитися байдужим. От і «Чеські діти» радикальним протиставленням (комунізм або монархія) знову порушували питання чеської політичної ідентичності. Подібно до «Майора» Фидриха, Плацак не так цінував актуальний політичний розпорядок – хоч і підкреслював важливість чіткої програми на протигагу простій вуличній забаві, – як узагалі появу людей на вулицях. І саме химерність програми – та нападки на неї в комуністичній пресі – спонукали людей відвідувати демонстрації, бодай просто з цікавості.

«Чеські діти» заперечують будь-який зв'язок свого руху з «Помаранчевою альтернативою»*. Самі вони бачили себе чимось поважнішим. «У русі “Чеських дітей” зовсім не було жартівливості», стверджує Люція Вахова, одна з перших у групі, що восени 1988 року потрапила за розповсюдження листівок до в'язниці.

По суті, ідеї та мета «Чеських дітей» проголошувалися й описувалися у відмінний спосіб. Я думаю, вони не мали

* Плацак відвідав Вроцлав восени 1988 року, але його майже одразу заарештували – разом із Мірком Ясінським із «Польсько-чехословацької солідарності» – і депортували.

нічого спільного, і навіть скажу, що їхня діяльність напередодні революції не мала ніякої комічної природи. Ні-якісінької. Не було гепенінгів і ніколи не йшлося про те, аби привернути до себе увагу за допомогою гумору, ніколи. Я думаю, щоразу, коли припускають цю подібність, Маніфест «Чеських дітей» починають хибно розуміти лише через те, що він написаний у відмінному стилі³⁰.

Але саме цей відмінний стиль – і наголос на самому стилі – пов'язує ці два рухи. Інший учасник, Людек Марк, вказує на «значні іронічні перебільшення» у цьому «саркастичному» маніфесті³¹. Й справді, саме видання маніфесту опозиції латиною лежить у руслі Фидрихових писань, які відрізняються лише тим, що свій жаргон запозичили в іншого комуністичного режиму. Звісно, зміст також важливий: для «Чеських дітей» – відмова від компромісу з комуністами, для «Помаранчевої альтернативи» – висміювання комунізму. Зрештою, політичні цілі багатьох із цих двох рухів були подібні: і Якубчак, і Плацак, коли їх спитали про мету їхньої діяльності, одразу відповіли: «Повалення комунізму». Проте засоби були не менш важливі за результат. Витягти людей на вулиці, розважати й залучити їх якнайдовше під приводом будь-якого ефективного послання – такою була насправді спільна мета в обох випадках.

Не дивно, що і Плацак, і Вахова рішуче заперечують зіставлення з рухом, який так само постійно не розуміли. Це нерозуміння, певною мірою, було ключем до їхнього успіху, як і для успіху «Помаранчевої альтернативи». Сміливі, провокативні послання притягли людей до участі. Залучившись одного разу, люди могли відчутти свободу, що їй пропонували демонстрації, обговорення або гепенінги. Своєю чергою, з цього почнуться політичні зміни й руйнування комуністичної системи. Чи слідом за цим прийде монархія, країна див або щось інше, було іншою справою. В обох групах переважали люди, що були не політиками (як вони самі казали), а художниками чи музикантами. У них манера і стиль попередньої опозиції викликали майже таке саме заперечення, як і сам комуністичний режим. Простір, що відділяє мистецькі відхилення від політичного

конфлікту, вузький, і говорити про нього можна лише з певною іронією. Чеська таємна поліція вважала «Чеських дітей» небезпечними «саме через те, що їхні демонстрації не були явно політичними», пояснює Вахова³². Ту саму нішу займала «Помаранчева альтернатива».

За відсутності будь-якої видимої альтернативної моделі в межах чехословацької культури (після невдачі 1968 року і в глибоко збайдужілому суспільстві) «Чеські діти» мусили запропонувати щось послідовне і легковпізнаване; обстоювати монархію було легше і зрозуміліше, ніж, скажімо, буддизм. Я не хочу сказати, що вибір був довільним, а тільки те, що він відповідав вимогам часу. У Польщі, натомість, був надмір альтернативних ідеологій: церкви, нації та «Солідарности» (кожна з яких почасти збігалася з іншими). «Помаранчева альтернатива» постала в умовах конфлікту з ними усіма, не за їхньої відсутності. Зрештою, «Помаранчева альтернатива» була би неможливою в Чехословаччині, а в Польщі «Чеські діти» стали би хіба що маргінальною дивиною.

Стати смурфом

Поєднання політики та культури мінливе, ним тяжко керувати. «Помаранчева альтернатива», що досягла найбільшого, порівняно з іншими рухами, розглянутими в цьому розділі, зіткнулася з великими суперечностями, що зрештою розкололи її. Головною проблемою було місце політики. Саме через брак керівної ідеології звинувачення у політизації руху лунають сьогодні з усіх боків. Означення тут не завжди чіткі; те, що для когось було «політикою» у зневажливому сенсі, іншим могло видаватися просто неодмінним. Усі погоджувалися, що на якомусь рівні, кожна дія була політичною. Питання полягало радше у зв'язку між більшою політичною зміною й особистою свободою. Для деякого натовпу, що сходилися на гепенінгі «Помаранчевої альтернативи» просто з цікавості, були спокусливим засобом просування певної політичної програми. Як будь-які революціонери, що раптом опинилися перед справжньою аудиторією, студенти і художники з «Помаранчевої альтер-

нативи» знали, що вони можуть повести маси кудись, але не були певні, куди саме.

Кшиштоф Альбін, що на початку 1988 року став напів-офіційним речником «Помаранчевої альтернативи», розумів, що західна преса намагається почепити на гепенінги етикетку «політичних демонстрацій». Як комісар із питань пропаганди Польської робітничої партії, він випустив коментар, яке пояснювало, що «Помаранчева альтернатива» – це просто суспільно-художній рух»³³. Зрозуміло, ця заява могла так само бути ще одним абсурдистським заходом. Уже взимку 1987–1988 років гепенінги почали набувати більшого політичного забарвлення. Наприклад, через три тижні після заходу з нагоди Жовтневої революції відбувся інший, він брав на кпини референдум, що його генерал Войцех Ярузельський оголосив у пошуках підтримки економічної реформи. Листівки, що запрошували на цей гепенінг, були прикрашені темними окулярами, загальнозрозумілим натяком на Ярузельського.

Кілька тисяч учасників РЮбітничого карнавалу (з якого почалася ця книга) зробили саме цей гепенінг найвідомішим серед усіх раніших. Як уже згадувалося, акція відбувалася після оголошеного урядом підвищення цін. Захід мав інший, ніж попередні, розпорядок: коли поліція почала арештовувати учасників, натовп уже їй не дякував, не махав затриманим і не співав пісень, як на День захисту дітей попередньої весни. Він атакував фурғони, створював людські ланцюги, аби захистити тих, кого шукала поліція, скандуючи при цьому: «Гестапо!» З цього дійства походить один з найвідоміших образів «Помаранчевої альтернативи»: один із розбишак танцює або розлючено тупотить на даху поліційного фурғону.

Своєю чергою, поліція вирішила, що «Майор» грається з найнебезпечнішим різновидом політики: за ним мусить стояти не менше, ніж «Свобода і мир». Покликаючись на Марка Круковського, провідного учасника вроцлавської «Свободи і миру», офіцери, що допитували Вальдемара Фидриха після Марді Грас, цікавилися: «Де ви хочете працювати? В кого, у пана Марка, так? Не робіть цього, він затягне вас до «Свободи і миру». Пане Вальдку, ну самі

зробіть висновок, чи з паном Марком все гаразд... Пана Вальдку, в цій кімнаті багато хто присягався, б'ючи себе в груди, що не має нічого спільного зі «Свободою і миром». Потім вони сплутувалися з Маречком, і він їх поглинав»³⁴.

Мабуть, за таких умов політизація була неминучою; політики всередині руху, зовнішні спостерігачі й режим були готові перевести «Помаранчеву альтернативу» до провідної політичної опозиції. Якби комуністична влада спровокувала її облишити іронію заради відкритого протесту, вона могла би знищити рух. Натомість, доленосним чином, вона відтягнула його від краю прірви. В таборі режиму речникові уряду Єжи Урбану як майстрові абсурду не було суперників. Його прес-конференції розлючували телевізійну аудиторію й бентежили західних репортерів своєю зухвалістю. Урбан краще за більшість номенклатури розумів мову «Помаранчевої альтернативи». Він також постеріг її політичну Ахілесову п'яту: вона потребувала, аби режим залишався віддаленим і безособовим об'єктом висміювання, навіть якщо хтось дарував квіти полісменові, що стоїть поруч. На початку 1988 року Урбан запропонував політбюро Ярузельського, що він поїде до Вроцлава на один із гепенінгів. Людина, яку найбільше ненавиділи у Польщі, чия лиса голова і великі вуха робили його легкою здобиччю карикатуристів, хотів приєднатися до розваги; можна легко уявити, як він стрибає у масці, дмухає в свисток, а, може, навіть виголошує комічну промову. Урбан розраховував, що його поява швидко позбавить вітрила «Помаранчевої альтернативи» вітру. Проте Ярузельський хутко поховав цю ідею, і режим залишився легкою мішенню. Навіть через дев'ять років можна відчутти невдоволення цього вправного маніпулятора.

На думку Кшиштофа Якубчака, найбільша загроза «Помаранчевій альтернативі» походила від самої «Солідарности». Коли Фидриха тієї весни засудили до шістдесяти днів ув'язнення, сорок представників інтелігенції підписали відозву, що вимагала його звільнення. З цього можна було зробити черговий жарт, але не вдалося; «Помаранчева альтернатива» перетворювалася на ще один рух, а Фидрих – на улюбленця варшавських салонів.

Логічним завершенням інтересу «Солідарности» став гепенінг 27 червня 1988 року під назвою «Мешканці Вроцлава вітають Піньора і Боровчика». Юзеф Піньор, легендарний лідер вроцлавської «Солідарности» і співзасновник нещодавно відновленої Польської соціалістичної партії (ПСП), і Чеслав Боровчик, робітничий активіст соціалістичних поглядів, мусили того дня постати перед судом за звинуваченням у побитті офіцера поліції під час зборів на фабриці «Долмел» у травні. Піньор брав участь у помаранчевих гепенінгах майже від самого початку; для нього участь була наче звільненням від вузьких меж опозиційної політики: «Я мав скинути цей панцир, цю маску»³⁵. Проте коли Піньор прибув на захід на свою честь, той виявився політичним: його вітали скандуванням «ПСП» і «Солідарність». Скрізь розходилися листівки ПСП, а Піньор виголосив коротку промову. Як помітив Якубчак, цей захід більше не мав сенсу: чи був Піньор (і його слава) об'єктом висміювання, чи ні? Якщо вимоги його звільнення були справжніми, тоді границю зі звичайною політикою було перетнуто. А коли так, то «Помаранчева альтернатива» пережила себе.

Такою ж мірою заплутаним було питання ролі натовпу. Гепенінги мали й дарувати учасникам відчуття свободи, й обстоювати певні естетичні (або політичні) ідеї. Тоді надмір акцій змарнують спонтанність і захоплення та перетворять «Помаранчеву альтернативу» на рутину. А деякі активісти відчували, що вони можуть ефективніше висловити свої ідеї у менших натовпах, організовуючи, наприклад, вистави якнайчастіше, щоб притягувати перехожих. Практика використання вулиць була справді важлива; Петр Плацак стверджує, що саме частота протестів «Чеських дітей» і дискусій просто неба підготували пражан до щоденних демонстрацій під час «оксамитової революції» в листопаді 1989 року. Проте не один рух згубило надмірне виставляння на публіку.

Цю проблему ілюструє «День шпика», гепенінг, що відбувся у травні 1988 року. На думку Роберта Єзерського, то був один із найуспішніших і найприємніших гепенінгів: кожен з учасників (яких було близько тридцяти), вдягнений як

шпик котроїсь країни, гасав центром міста, вдаючи, що він говорить по таємному радіо, вимагаючи від людей показувати документи; дехто вимагав посвідчень в офіцерів поліції. Звісно, це було щось, чого жодна опозиція не робила раніше; один офіцер ZOMO пізніше розповів ветеранові «Помаранчевої альтернативи» Веславу Цупалі, що «День шпика» був найвизначнішим моментом його життя, коли він раптом зрозумів, наскільки безглузда його робота. Проте, на думку Якубчака, «День шпика» був провалом. Замість контролювати й заворожувати натовп розвагами, учасники «Дня шпика» набридали людям або нехтували їх, узаємодіючи натовпом із поліціантами. Як твердив Якубчак, «люди, може, навіть тисячі людей, приходять [на гепенінги], бо хочуть щось робити» – вдягнути червоного капелюха, співати пісню, дати квітку полісменові. Перехожі не могли взяти участі у «Дні шпика»; навпаки, на них натикалися чи навіть напали учасники, вимагаючи показати документи. То хто насправді ставав об'єктом сатири: офіційна таємна поліція чи знервований, бідолашний громадянин?

Усі ці проблеми стануть явними у 1989 році. А поки «Помаранчева альтернатива» звільнювала поляків, аби вони могли самі знаходити свої власні шляхи до опозиції. Помаранчевий гепенінг, стверджує «Майор» Фидрих, був школою опозиції, відкриттям політичніших форм протесту. «Вроцлавська вулиця потроху перестає боятися, і через участь у розвагах люди вчаться підтримувати серйозніший протест, як-от завірюхи (zadymy) «Свободи і миру». Зникав страх арешту – зазвичай на кілька годин, без серйозних наслідків»³⁶. На думку Фидриха, це була своєрідна соціотерапія, що дозволяла людям досягати цілей, про саму можливість досягнення яких вони раніше не знали. Молода мати пригадує свої зустрічі з «Помаранчевою альтернативою»:

Я не знаю Майора, власне, не знаю навіть нікого з тих, що завжди очолюють похід. Але намагаюся не пропускати жодного гепенінгу «Помаранчевої альтернативи». Тому, що я хочу інколи не боятися міліціантів з кийками. Я приходжу, аби переконатися, що не кожен день має бути похмурий і брудний; я приходжу, аби принаймні раз на кілька місяців на кілька годин показати всім, а перед-

усім, либонь, собі, що я можу бути такою самою людиною, як ті, що живуть десь у нормальному світі. Я можу сміятися, розважатися, бути зухвалою. Я потребую цього для мого психічного здоров'я. Я не хочу постійно думати, що немає молока для моєї дитини. Такий гепенінг, раз на кілька місяців, це помаранчева альтернатива до дійсності³⁷.

Вона не вступила до «Свободи і миру», але їй було легше прийняти і зрозуміти задуму цього руху, хоча саме слово «опозиція» одразу змусило б її поквалпливо змінити тему розмови.

Поза межами сфери індивідуального помаранчевого гепенінги мали також соціяльну функцію. Знову Фидрих: «Гепенінги єднають... Після кожної акції до «Помаранчевої альтернативи» приходять нові люди. Кожна задума й арешт закінчуються зібранням того-таки дня. Донедавна всі знали одне одного; відтепер більше незнайомих облич. А оскільки багато хто «завірюшить» також в іншому спорядженні, «Помаранчева альтернатива» – це також шлях встановлення контакту із серйозною опозицією³⁸. Як «Szkoła», «Чеські діти», «Mladina» і навіть «QQR YQ», помаранчевий гепенінг був посібником потенційного молодого підривника. Кидаючи солодоці і співаючи дурнувятих пісень, легко зрозуміти, хто мав сміливіші ідеї або своєрідну програму – «Свобода і мир», соціялісти чи, може, «Солідарність».

Водночас, гепенінг дозволяв старшому поколінню (як Піньор) познайомитися зі студентством. Зокрема, робітнича опозиція була цілком ізольованою в межах заводів. Кореспондент підпільної газети вроцлавського токарного заводу побачив порятунок саме в гепенінгах: «Я хочу щиро і тепло подякувати вроцлавській молоді за те, що вона допомогла розквітнути посмішкам на обличчях вроцлав'ян, які могли на мить забути про нашу комуністичну дійсність. Я закликаю робітників нашого заводу брати участь у цих зустрічах, що створюють нову атмосферу, незнану ніде більше; вони усувають бар'єри між поколіннями. Ці зібрання дають нам НАДІЮ – бо молодь є нашою надією³⁹».

У 1987–1988 роках покоління «Szkoły» зайняло центральну арену Польщі. Коли це сталося, змінився склад

виконавців протестних ролей. Лідери підпілля мусили наново віднайти себе із самоіронією й відкинути легенди військового стану, що вже відійшов у минуле. Зірками цих гепенінгів були не оратори і кидачі каміння, а художники, сценаристи й аудиторія (навіть ті, хто просто вдягнув червоне на гепенінг із нагоди Жовтневої революції, не збираючись брати в ньому участі). Символом протесту тепер була не літера «S» (від «Солідарности»), а щось навіть ближче: смурф. Ці популярні персонажі мультфільмів – блакитні гноми, що тиждень за тижнем на польському телебаченні демонстрували вчинки братньої любові, доброти і звичайної сміливості задля порятунку одне одного й свого дому від злих сил, як-от гіганта Гаргамела. У пантеоні кольорів протесту блакитний, колір уніформи і фургонів поліції, протистояв помаранчевому. За такою логікою поліція була смурфами – і натовпи на гепенінгах вітали її відповідно. Але в карнавальному світі «Помаранчевої альтернативи» будь-хто може бути будь-чим. Коли Фидрих, звільнений із в'язниці, з'явився на гепенінгу на День захисту дітей 1 червня, його вітали як «тата смурфа». Як на карнавалі Рабле, ролі змішалися, і принаймні один дурень став королем.

Здається, кожен із рухів, описаних у цьому розділі, лавірував між очевидними політичними означеннями – бунтівні студенти, нігілістичні панки, непокірні консерватори, гострі сатирики – і митцями-маргіналами, де все, що здається бунтом, це лише графіті, сценічне мистецтво або гучна музика. У термінах старшого покоління інтелектуалів-дисидентів, можна сказати, що ці молоді художники, музиканти і журналісти зрозуміли, що будь-яке мистецтво політичне за умов ідеологічної диктатури. Але помаранчеве покоління хотіло не просто вказати на Гаргамела і показати його віроломство. Замість цього вони переписали сценарій так, щоб Гаргамел більше не був страшним, а смурфи – по обидва боки барикад – могли стати вільними. Вони вивели нас на вулиці революції, куди ми тепер і вирушимо.

Фотоесей

Сфотографувати Карнавал

Незалежні фотографи були дуже істотною частиною опозиційного середовища. Їхні свідчення про демонстрації – найкраще з того, що ми маємо: Звісно, фотографувати демонстрації не було легко. Поліція (чії світлини, зроблені з цілком протилежною метою, ми, можливо, колись побачимо) могла skonфіскувати плівку в будь-кого, хто фотографував демонстрації, та заарештувати самого фотографа.

Підпільні фотожурналісти, аби врятувати плівку, винайшли кілька трюків. Один старший варшавський фотограф вдавався до безпрограшного методу: вдягав костюм, краватку й капелюха, нібито йдучи на працю до банку, й завчасно налаштувавши камеру (робити це вже на вулиці було надто ризиковано), проходив крізь демонстрацію. Побачивши добру сцену, миттю натискав кнопку. Незауважений, він міг у такий спосіб сфотографувати цілу демонстрацію.

Інший фотограф переказав мені метод, якого навчився від американських папараці (в яких плівку могли відібрати охоронці кінозрок): одна камера, з порожньою плівкою, має перебувати на видноті, іншу, на довгому ремені, слід заховати під верхній одяг. І так само, швидкі знімки слід робити справжньою камерою. Якщо поліція зажадає плівку, можна без надмірного жалю віддати невикористану

камеру. Коли фотографування могло закінчитися ретельнішим обшуком (наприклад, на території охопленої страйком фабрики), до цього трюку придавалася стара советська камера, дешева навіть для поляків. На виході з фабрики таку камеру можна було викинути в сміття.

Більшість світлин, зі зрозумілих причин, зробили аматори; лише кілька професійних фотографів насмілювалися важити своєю кар'єрою. Але фотожурналіст міг і добряче заробити на підпільній тематиці, продаючи світлини західним журналістам та інформаційним агенціям. В Угорщині цим шляхом пішли Ернів Горват і Ййво Копітань. Деякі світлини могли з'явитися і в «Beszélő» чи іншому самвидаві. Якщо людину не виганяли з редакції режимних видань (таке ймовірніше було в Угорщині, ніж у Польщі), вона могла працювати далі, продовжуючи опозиційну діяльність як гобі. У чудовій ситуації перебував словенець Тоне Стойко, багаторічний редакційний фотограф «Mladina». Коли «Mladina» спонукала лібералізацію Словенії, шораз більше Стойкових праць могли з'явитися друком. На шлях, прокладений у Польщі й Угорщині, поступово ставала чеська опозиція. Студентський активіст Мартін Мейстржик згадує про фотографування кожної демонстрації. І справді, 1988 року світлини почали з'являтися в самвидаві.

А багато подій зафіксували тільки перехожі, на знімках, зроблених крадькома й надрукованих удома. Вони також могли відіграти величезну роль. Наприклад, світлину могили о. Єжи Попелушка копіювали й поширювали серед друзів і родичів. А деякі світлини так і не побачили світла денного; один активіст несподівано сказав мені, що він дотепер має плівки з однієї демонстрації за стінкою холодильника. Вміщені у цій книзі дві світлини з Чехословаччини й одна з України – саме такі аматорські фотографії; подеколи ми навіть не знаємо імені автора.

Звісно, найрозвиненіше було польське фотографічне підпілля, з підпільною фотоагенцією «Дементі». Її засновники, зокрема Томаш Кізний та Анна Лось, зовсім не були досвідченими фотографами. До часу військового стану вони стояли осторонь «Солідарности» і політики загалом, а належали до спільноти гіпі, у Вроцлаві доволі потужної.

Фотографи «Дементі» розпочали свою діяльність 1982 року, спонукувані прагненням долучитися до боротьби містецькими засобами. Спочатку вони продавали світлини з тими самими підпільними кур'єрами, що продавали самвидав. Крім улюблених підпільних видань, кожен міг замовити набір світлин від «Дементі», ретельно запакований у чорний папір. Згодом деякі підпільні часописи настільки розвинулися технологічно, що могли друкувати світлини, зрештою, знайшлися клієнти і в особах західних журналістів. Праці «Дементі» експонувалися на підпільних виставках (зазвичай, у костелах), а починаючи від 1985 року, також на Заході.

Нововведення «Дементі» полягало в тому, що її фотографи – насамперед Кізний, Анджей Луц і Генрик Прикель – були всюди. Подібно до своїх друзів зі «Свободи і миру» або «Помаранчевої альтернативи», вони могли подорожувати Польщею у пошуках чергових демонстрацій. 1989 року вони також фотографували революції в Чехословаччині та Східній Німеччині. Згодом робили світлини і в Советському Союзі.

Останнім часом Кізний працює над фотографічними свідченнями про советський Гулаг. Інші почали фотографувати в'язниці, бездомних та інших соціальних маргіналів. Водночас, незалежна фотожурналістика відіграє істотну роль і нині, а чутливість підпільних фотожурналістів досягла і популярної преси. Видається, що центральноевропейська публіка сприйняла ідею, що безсторонне фото може відбити правду, як жоден писаний текст.

Кожна зі світлин у цій частині водночас відбиває певну подію та еволюцію опозиційних медій. Дивлячися на ці знімки, ми можемо побачити те, що бачила опозиція, й вивчати відмінності й подібності в публічному обличчі опозиції в регіоні 1980-х.

Засоби, традиції

1. Будні підпілля рідко фіксували на плівці. Цей знімок, 1983 або 1984 року, показує частину підпільного друкарського процесу, на саморобній формі. Така друкарська техно-

логія давала змогу добре надрукувати щонайбільше кілька сотень копій. У найрозвиненіших часописах її на той час уже витіснив офсетний друк. Фото: «Дементі».

2. Паломництво, Нижня Силезія, серпень 1984 року. Паломництва у Польщі, серед яких найважливішими були серпневі прощі до Ченстохови, до часу демонстрацій кінця 1980-х років були головною формою вияву незалежної громадянської постави. Люди на цій світлині радше не братимуть участі в демонстраціях до появи «Помаранчевої альтернативи» чи навіть пізніших, але вони, либонь, ходили на богослужіння за батьківщину. У Словаччині паломники не наважилися би ось так нести прапори, і фактично це не було процесією, доки її учасники не входили до міста, де містилася святиня. Фото: «Дементі».

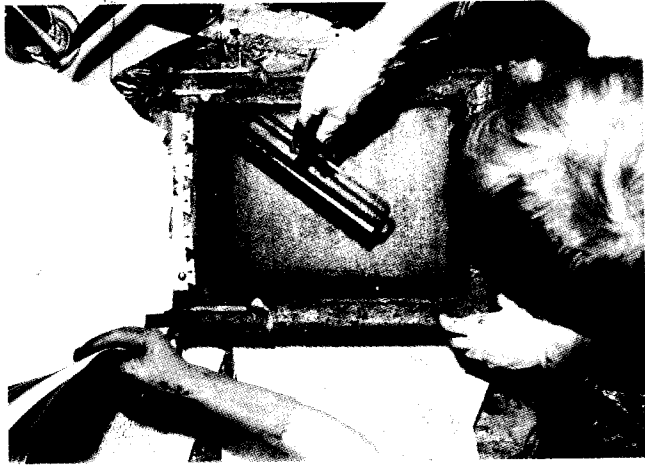
Надзвичайні загрози, звичайні люди

3. Любляна, 10 травня 1986 року. Чорнобильська катастрофа вивела людей на вулиці по всій Центральній Європі. У Словенії протест, що його zorganizували група «Люди за мирну культуру» і «Робоча група руху за мир», підсилила занепокоєність атомною станцією в Кршко. На світлині Юван Янез із групи «Люди за мирну культуру» зачитує заяву з приводу недавньої аварії в Чорнобилі. Марко Грен, у масці, захищає Янеза від радіоактивних опадів. На плакаті в натовпі напис: «Більше світла в головах словенських енергопланувальників!». Фото: Тоне Стойко

4. Вроцлав, 8 травня 1986 року. Це друга за весь час демонстрація «Свободи і миру», лише за два тижні після Чорнобильської катастрофи. То був радше не марш протесту, а декларація життєздатності. Коляски з дітьми стали зброєю пропаганди, як і засобом убезпечитися від арешту. На транспорантах написи – «Чому нас поінформували про опади так пізно?», «Ми вимагаємо молочних сумішей для всіх дітей», «Сьогодні Чорнобиль, завтра Жарновець» і «Реактор». Фотограф поводився обачно: світлину зроблено з вікна над вулицею Свідницькою. Фото: «Дементі».

5. Прага, 29 травня 1989 року. Перше korzo «Празьких матерів». На той час тактика маршів із дітьми поширилася

*Засоби,
традиції*

1.

Сфотографувати Карнавал

2.

Надзвичайні
загрози,
звичайні
люди

3.

4.

5.

6.

Майорове
військо

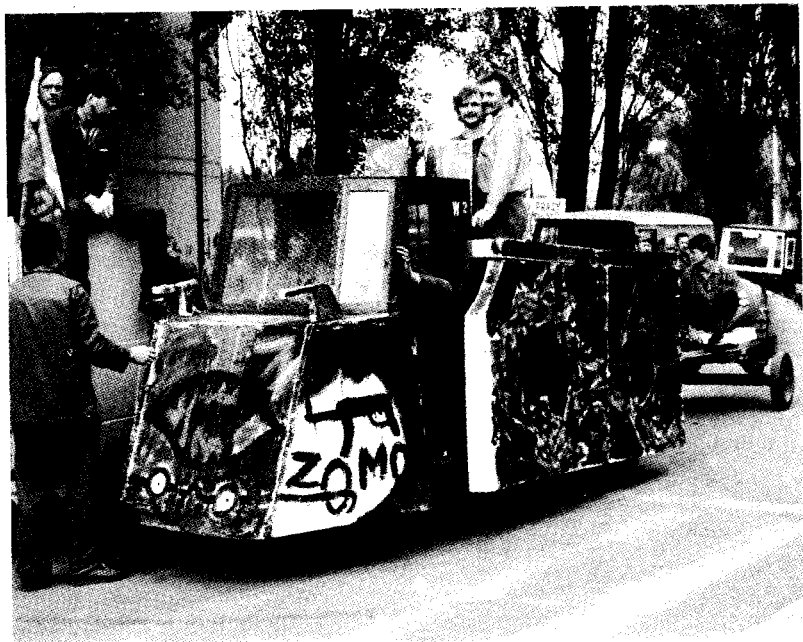
7.

8.

9.

10.

Течії
річки

11.

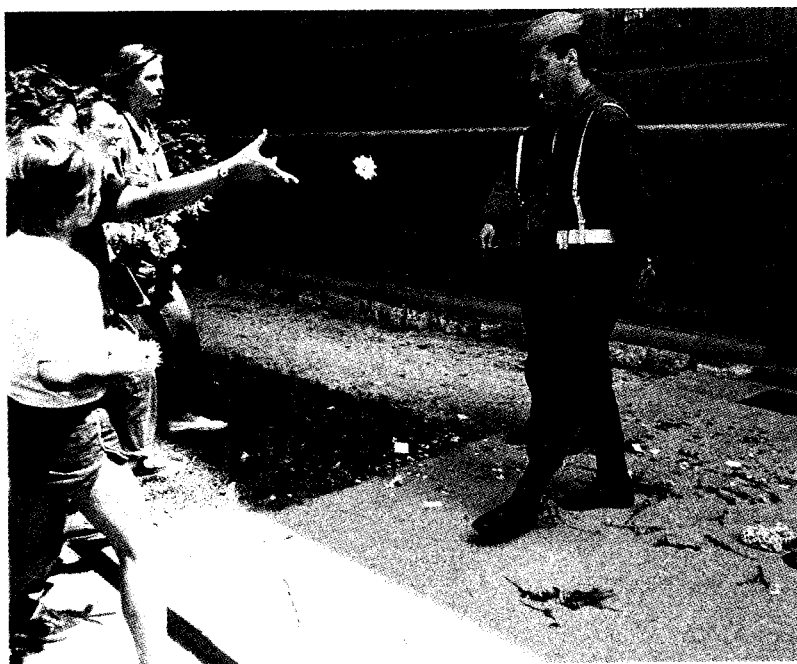

12.

*Кидаючи
виклик
мілітарній
державі*

13.

14.

15.

Доляючи кордони

16.

17.

Альтернативні шляхи

18.

19.

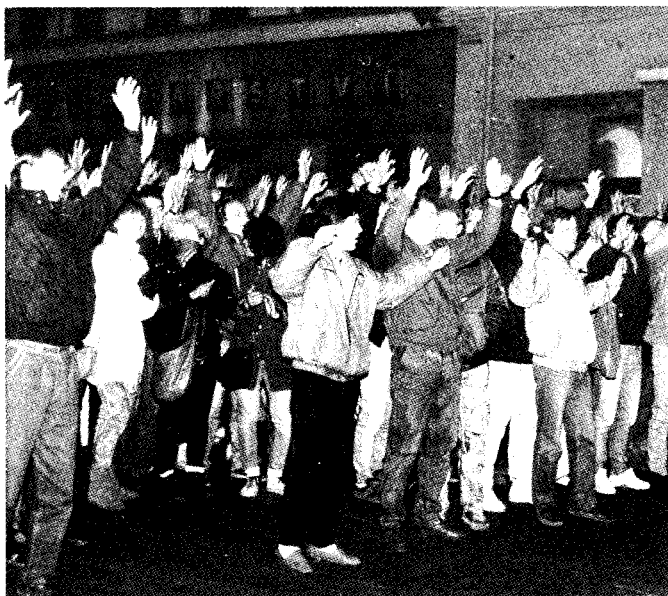
*Річниці
стають
відправними
пунктами*

20.

21.

*Влада
народу*

22.

в Центральній Європі. Проте її перше використання в окремій країні (особливо такій репресивній, як Чехословаччина) було досить ризиковане. Це одна з кількох демонстрацій матерів із дітьми, в яких діти брали активну участь. Діти тримають плакат із написом «Захистимо довкілля для наших дітей!». Найвірогідніше, цю анонімну світлину зробив учасник групи. Фото: «Nike Archive».

6. Мендзижеч, вересень 1987 року. Чорнобильські демонстрації розворушили питання атомної енергії навіть у віддалених кутках Польщі. Для маленького міста ця демонстрація справді потужна. Дехто в натовпі був зі «Свободи і миру», але більшість складали місцеві мешканці. На транспарантах написи: «Ми не хочемо звалища ядерних відходів», «Ми не хочемо померти від променевої хвороби», «Ми хочемо жити» і «Залиште бункери кажанам!». Прикметно, що юрба не подалася навпростець вулицею містечка, а тримається тротуару й пішохідних переходів.

Майорове військо

7. Вроцлав, 1 червня 1987 року. З вікна фотографувати безпечніше, але теж ризиковано: по-перше, можна наразити безневинного власника помешкання; по-друге, якби раптом демонстрація змінила маршрут, не залишилося б жодних фотографій. Цього разу фотографу «Дементі» пощастило й він зафіксував перший гепенінг «Помаранчевої альтернативи»: Революцію гномів. Зауважте ковпаки на більшості учасників. Кшиштоф Якубчак зліва грає на гітарі. Фото: «Дементі».

8. Вроцлав, листопад 1987 року. Деякі світлини гепенінгу з нагоди Жовтневої революції показують, що подію було влаштовано не так добре, як твердить звіт майора Фидриха (розділ 5). Це фото, певно, з початку вечора, тому сцену організовано краще. Майор Фидрих (у центрі), тримаючи мегафон, веде свою «Червону гвардію» до бою. Фото: «Дементі».

9. Вроцлав, лютий 1988 року. Такі гепенінги, як цей Карнавал, були справді демократичні. Учасники вдягалися як забажали, а організація була мінімальна. Бачимо, зокре-

ма, двох «куклукскланівців», кількох скелетів (один колисає кулемет) і Червону шапочку. Натовп (глядачі й учасники) опанував Ринок. Фото: «Дементі».

10. Гданськ, серпень 1988 року. «Помаранчева альтернатива» в дорозі, на охопленій страйком корабельні ім. Леніна. Цей засіб пересування, за допомогою пенопласту і фарби, перетворили на міліційний фургон. Пенопласт був найважливішим матеріалом під час страйку. «Пенопластові друзі» – дотепер вислів прихильності в польській політиці: він стосується людей, із якими хтось страйкував (особливо в Гданську), проводячи ночі на саморобних ліжках із пенопласту. В серпні 1988 року для пенопласта знайшли нове застосування: він став матеріалом для таких ось проєктів «Помаранчевої альтернативи». Фото: «Дементі».

Течії річки

11. Наславче, Україна, літо 1988 року. Дністрянська експедиція добігає кінця мандрівки, допомагаючи сфокусувати галицьку (західноукраїнську) свідомість на проблемах річки. Перед приїздом до Наславчого (неподалік молдавського кордону), деякі учасники експедиції перевдяглися у народні строї. Катамарани були прикрашені квітами, зібраними на березі річки. Центральний катамаран, якого витяг на берег Валентин Стецюк, несе прапор Радянської України. На катамарані справа екологічний прапор, зелений із зіркою. Місцеві жителі вийшли привітати учасників експедиції. Фотограф невідомий. З архіву Валентина Стецюка.

12. Будапешт, вересень 1988 року. Хоча Дунай тоді не привернув таких видовищних експедицій, він і буквально (бо поділяє навпіл і Угорщину, і Будапешт), і символічно перебуває в центрі Угорщини. Тому природньо, що демонстрація в Будапешті протестувала проти спорудження дамби. На світліні Дунайська демонстрація перетинає площу Кошута. На транспарантах написи «Геть греблю» і «Допоможіть» (рибі); «Фідес», «Hálózat» і Угорський демократичний форум мають також власні прапори. Фото: Ернів Горват.

Кидаючи виклик мілітарній державі

13. Вроцлав, 1 липня 1988 року. Ця світлина показує «Свободу і мир» в усій її зухвалості, а також фіксує певну її строкатість. На цій демонстрації активісти спалюють свої військові квитки (аналог призивної повістки) на вроцлавському Ринку. Лешек Будревіч (пацифіст) звертається з мегафоном до перехожого. Вацлав Гермек (який хотів служити в армії, відкидаючи лише складення присяги) нахиляється, щоб покласти підпалений квиток до цеберки; це спостерігає Веслав Мельцарський. Фото: «Дементі».

14. Любляна, 20 липня 1988 року. Процес над словенськими журналістами у Військовому суді, проведений сербохорватською мовою, розворушив словенське суспільство. Жінки з люблянських організацій прогулюються вулицею напроти суду, але незабаром наважаться підійти ближче, аби влаштувати мирний опір. Квіти, як і дитячі коляски, стали популярним символом протесту в Центральній Європі. Фото: Тоне Стойко.

15. Любляна, 27 липня 1988 року. Перемога Югославії стала її поразкою, перетворивши Четвірку «Mladiny» на національних героїв. Янез Янша (пізніше міністр оборони Словенії), Давід Тасіч, Іван Борштнер і Франці Заврл (одягнений у футболку «Mladiny») після засудження їх військовим судом привітали захоплений натовп. Фото: Тоне Стойко.

Долаючи кордони

16. Вроцлав, квітень 1987 року. Демонстрація на підтримку ув'язненого Петра Поспіхаля з Брна була першим у блоці виявом громадянської солідарності – поза церквою – із закордонним в'язнем сумління. На великому транспаранті написано «Хартія 77 – у єдності сила – Солідарність». Менший транспарант, який тримають Мірек Ясінський із «Польсько-чехословацької солідарності» і Зузана Домбровська, вимагає: «Звільніть Петра Поспіхаля». Фото: «Дементі».

17. У Карконоських горах, січень 1989 року. Ці кур'єри «Польсько-чехословацької солідарності» здійснюють

незвичайний зимовий перехід, бо опозиція у Празі гарячішає й контакти стають тісніші. Для поляків ризик бути впійманими зменшився достатньо, аби виправдати перенесення додаткової валізи з самвидавом або друкованими матеріалами. Це єдине відоме фотосвідчення праці кур'єрів. Фото: «Дементі».

Альтернативні шляхи

18. Краків, квітень 1988 року. Польська мирна революція мала й інший – насильницький – бік. Цю демонстрацію перед советським консульством зорганізували Студентська асоціація «Свободи і миру», «Федерація молоді, що бореться», Незалежна студентська асоціація і молодіжне крило «Конфедерації незалежної Польщі». Її засудили «Солідарність» та інші групи, включно з більшістю «Свободи і миру». Атмосфера бравади і пригод вкрай відрізняється від духу попередніх пів десятка років. Демонстранти жбурляли в консульство каміння; бетонні труби правили за барикади. Фото: Анджей Ставярський.

19. Будапешт, червень 1989 року. Для тих, хто відкинув шлях насильства, бійня на площі Тяньаньмень була переконливим нагадуванням, наскільки слабкими можуть бути ненасильницькі методи. Коли подібні протести спалахнули по всьому світі, угорці та китайці влаштували імпровізовану демонстрацію перед китайською амбасадю. Фото: Ернст Горват.

Річниці стають відправними пунктами

20. Площа героїв, Будапешт, 16 червня 1989 року. Передбачалося, що поховання Імре Надя вшанує минуле і дозволить комуністичним лідерам зіграти на національних почуттях. Але «Фідес», окрилений запальною промовою Віктора Орбана, перетворив його на нагоду повірити в майбутнє країни без комуністів. На світліні Габор Фодор і Томаш Дойч покладають вінок від «Фідесу». Люди за ними – здебільшого ветерани 1956 року. З угорських прапорів вирізано комуністичні символи. Фото: Ййво Копітань.

21. Прага, 21 серпня 1989 року. Чехословацька революція ледь не відбулася в серпні, коли пражани згадували двадцять першу річницю військового вторгнення Варшавського договору, яке знищило Празьку весну. Як і попереднього року, студентська молодь та інші активісти зібралися на площі Вацлава. Гана Марванова з НАМ – третя зліва. Наступний за нею Томаш Дворжак. Людина, що схилилася за промовцем – Станіслав Пенц із Клубу миру ім. Джона Ленона.

Влада народу

22. Тепліце, 11 листопада 1989 року. Якщо існує момент, до якого пасуватиме затертий вислів «влада народу», то це екологічний протест у Тепліце, місті в Північній Богемії. Натовп підняв руки вгору, аби показати, що він беззахисний. Цей жест з'явився у Празі (зі скандуванням «Наші руки порожні!») кілька тижнів раніше; мешканці Тепліце були краще обізнані зі столичними справами, ніж можна подумати. Проте на обличчях помітно непевність; звісно, люди не могли уявити, що чи не за тиждень почнеться занепад комунізму. Фото: Мірослав Ванек.

Частина друга

**Революція
в шістнадцятьох
сценах**

«Весна народів, 1988». Через півтора десятиліття така назва видається до абсурдності невідповідною. 1989 рік ознаменувала «осінь народів» – популярний відтоді вислів, що мав нагадувати «весну народів» 1848 року, коли Центральну Європу охопили революційні повстання, в яких люди вимагали національного суверенітету й конституційних прав. Позаяк 1989 став «роком чудес», події попереднього року вже не вкладалися в рамки, як уважали назагал, раптового краху комунізму.

Але й не вдаючися до порівнянь із минулим, декому здавалося, що в повітрі витали великі зміни. «Доля системи, у якій ми живемо, висить на волосинці», – писав «Нобелек Руш-Чкаш», кореспондент вроцлавської підпільної газети «Шкота» в статті з такою самою назвою. «Я думаю, кінець нашої епохи вже близько»¹. Підтвердження цього надibuємо в усьому регіоні: Тимоті Гартон Еш, осмислюючи події в Угорщині, Чехословаччині та Польщі, назвав їх «провесною»². До цих подій Руш-Чкаш додав недавні страйки в Румунії, демонстрації за мир і чисте довкілля в НДР та масові протести у Вірменії. Що пов'язує всі ці події, запитував автор?

Зосереджене на Центральній Європі, саме це запитання було головним у книжці. У Польщі, Угорщи-

ні, Чехословаччині, Словенії, НДР і Західній Україні я шукав спільних тем: молодь, конкретна дія, духовний плюралізм, ігнорування політики та закордонні контакти, аби виявити, з яким завзяттям поширився в такому великому регіоні карнавал антикомуністичної опозиції.

Настав час, добре пам'ятаючи цю історію, простежити перебіг революцій 1989 року. Втім, для того маємо почати це не від самого 1989 року, як зазвичай роблять, а з весни 1988 року, справжнього початку перших двох років революції. Перша дія відбувається на сцені, що колись здавалася найменше придатною для такої ролі. Це Братислава.

Сцена 1

«Я примружую очі й бачу інший світ»:
хода зі свічками

Братислава, березень 1988 року

Ідея наважитися на релігійну демонстрацію в Словаччині, після років страху й молитов крадькома, належала віце-президентові Світового конгресу словаків і колишньому правому крайньому нападникові «Квебек Нордік» Національної хокейної ліги, Маріанові Штястному, який тоді жив у Швейцарії. Він уявляв узгоджений протест перед посольствами Чехословаччини по всій Західній Європі та Північній Америці. Демонстранти пікетуватимуть, вимагаючи для чехословацьких католиків права відвідувати церкву й поваги до прав людини загалом.

Через свою тещу Штясний переправив у Братиславу (в плитці швейцарського шоколаду) лист до Яна Чарногурського. Він запропонував словацьким дисидентам долучитися до протесту, запланованого на п'ятницю, 25 березня 1988 року. Це була зухвала ідея: вже понад два десятиліття не відбувалося нічого подібного, за винятком вибуху у Велеграді 1985 року. Проте Навратілова петиція запалила Словаччину, особливо після того, як кардинал Томашек підтримав кампанію. Чарногурський і Франтішек Міклошко відчували, що словацькі католики готові до більшого. 6 березня Міклошко повідомив на зборах підпільної церкви, які відбувалися щонеділі по обіді, про лист. «Я думаю, – зазначив він, – буде неправильно, якщо вони протестуватимуть, а ми тут сидітимемо тихо. Я вірю, що й ми можемо

вийти з чимось подібним. Скажімо, ми зберемося на пів години із запаленими свічками й стоятимемо мовчки». Спочатку його колеги мовчали, зважуючи небезпеку. Нарешті Рудольф Фібі промовив: «Я маю свічку»³.

Міклошка делегували звернутися по дозвіл на проведення заходу, і їм, зрозуміло, відмовили. Оголошена на «Голосі Америки», «Радіо Ватикан» та інших станціях хода рушила під пильним наглядом поліції. Не мало бути промовців, – а отже, нікого, чий арешт унеможливив би демонстрацію, – лише прапори, свічки та пів години тиші.

Чехословацька поліція люто контратакувала. Того дня було затримано більшість католицьких лідерів: Чарногурського, Міклошка, навіть єпископа Яна Корца. Поліція блокувала в'їзди до Братислави й завертала автобуси з далеких міст. Витонченіший метод полягав у тому, що дорожній патруль виявляв якісь технічні проблеми з машиною, котрі не дозволяли водієві рухатися далі, аж доки машину відремонтують. Із наближенням шостої години поліція блокувала площу Гвездослава. Брандспойти і прибиральні машини стояли неподалік; попри сильний дощ, деякі з них почали поливати вулиці, обертаючи частини площі на ставок.

Однак декілька тисяч людей таки зібралися, а ще більше залишилися за поліційними кордонами. У визначений час вони почали запалювати свічки (їх, на жаль, було тяжко розгледіти під морем парасольок) та співати гімн. Коли почався наступ фургонів, брандспойтів і поліціантів, котрі вимахували кийками, натовп боровся лише за те, аби встояти на ногах і пробути на площі тридцять хвилин. Ця проста мета надала демонстрації дивовижної ясности.

До цієї миті нормалізаційна політика в Чехословаччині успішно утримувала суспільство Братислави розколеним. «Зелені» робили одне, католики – інше, а митці – щось цілком відмінне. Проте залишатися байдужим до демонстрації зі свічками було просто неможливо. Тож активіст захисту довкілля Марія Філкова прийшла, тому що це була «правильна справа». Мартін Шімеčka – син Мілана, найвідомішого дисидента Словаччини – не був католиком і фактично отримав виховання в комуністичній атмосфері. Він був вражений тим, як легко одну групу людей, що чинять

опір, могли ігнорувати всі інші. Було легко сказати собі: «Нехай католики їдять те, що собі приготували». Але ці католики були його друзями. Шімечка проклинав свою «безталанну вдачу»: «О п'ятій годині ранку вони витягнуть Міклошка з дому, і його турботи скінчаться. Про мене вони не подумують, бо я не католик, тож я мусив вилізти з ліжка заради нього, прямо на площу!».

Хто там буде, окрім кількох фанатиків, думав він. Шімечка зупинився біля аптеки: справді, свічки у них не закінчилися. Але він опинився на площі. Дивовижно, як він поміж поліційними фургонами зміг пробратися всередину. «Я ніколи не літав на літаку (оскільки не було куди летіти), – писав він, – але я уявляв це так: я примружую очі й бачу інший світ. Так було на іншому боці [поліційного кордону]. Барвистий дах парасольок і натовп людей там, де не мало бути жодної особи».

Шімечка приєднався до натовпу, що юрмився на тротуарах. «Годинник показував за п'ять шоста, і сама площа була порожня. “Яка буде в мене компанія”, – подумав я і зійшов з тротуару. Але інші зійшли так само. Це були добре вбрані жінки середніх літ; молодь того типу, яку бачиш у церкві й старі жінки з новими зачісками. Одна жінка тримала парасольку наді мною; хтось роздавав свічки. Люди запалювали свічки одна від одної. Людей більшало»⁴.

Перед Шімечковими очима люди вчилися відчувати вільний простір, що його самі щойно створили. Сюди прийшла й політика: скрізь на площі Кароль Нагий – аж доки його заарештували – роздавав копії закону, який дозволяв свободу зборів. Загалом поліція затримала на площі або біля неї 141 особу; віком більшість із них були молодші за 40 років. Десятки – складно сказати, скільки саме, – було побито⁵. Проте натовп залишався на місці, дехто – спокійно співаючи гімнів і навіть пильнуючи, аби свічки не згасали, поки били шланги високого тиску. Дехто дотримався до 6.30, мовчазно тріюмфуючи.

У мирній Словаччині, де була лише жменька людей, готових висловити незгоду вголос, тепер постала нова громадськість. Міклошків заклик до демонстрації, прапори на площі й Надеві листівки наголошували права людини поряд

із релігійною свободою, вписуючи проблеми однієї групи в загальний контекст. Розгубленість влади була цілком очевидна. Одного полісмена тричі заарештували, бо він фотографував демонстрацію. Котрийсь юнак весело пояснив Шімечці, як він урятував свою дівчину від поліції, видаючи себе за поліціанта: «Їх було так багато, що вони не знали, хто є хто», – посміхався він. Як і має бути на карнавалі, всі суспільні межі між тими, хто править і ким правлять, були розмиті. Шімечка відчув, що його таємна надія, «яка виросла слабкою, негододованою довгим життям без подій», нарешті здійснилася: «Надія, що такі існують історичні моменти»⁶.

Поки поволі минав рік, легенда про демонстрацію зі свічками стала символізувати не рішучу католицьку віру, а «громадянську мужність». Попри брутальну реакцію, демонстранти відчували, що вони «пізнали особисту свободу. ... Ми відчували, що ми вільні люди, і в цій атмосфері ми здобули більший смак до свободи. Досвід, що комунізм не всесильний, а ми не безсилі, мав неабияке значення. ... Страх, що панував над нами, почав втрачати владу»⁷.

Це слова активістів підпільної церкви. Але вони відбивають думки світських дисидентів, таких, як Мартін Шімечка. Після демонстрації зі свічками Братислава змінилася. До літа 1989 року не буде демонстрацій, проте відкрите визнання католицької віри стало навіть природнішим. І в Празі «виклик із Братислави», як його назвав чеський «хартист» Вацлав Бенда, незабаром матиме гідне продовження⁸.

Сцена 2

Історія про двох Ленінів

Польща, квітень – травень 1988

«Ми дійшли висновку, що не можемо розпочати страйк, бо люди не підуть». Едвард Новак із Нової Гути, вийшовши 1985 року з в'язниці, намагався знову змобілізувати своїх колишніх товаришів. Покладаючися радше на просвітню роботу, на противагу до колег із легальної опозиції, він побачив можливість підняти прапор робітничого протесту,

коли в лютому 1988 року уряд підвищив ціни на споживчі товари. Спроба завершилася фіяском: «Ми хотіли розпочати страйк, навіть силоміць, ... але з'ясувалося: абсолютна стіна. ... Того лютого нічого не відбулося, навіть попри те, що ми були непогано підготовані в одному з цехів Гути». Новак навіть боявся, що невдалий страйк лише спричинить втрату того авторитету, який досі мала «Солідарність».

На сталеливарному заводі ім. Леніна ситуація дещо відрізнялася. Підпільна «Солідарність» уже не була сама. Члени профспілки в робітничих радах постійно говорили про умови праці й платню, а під час лютневої кризи профспілка стала ще помітніша. Один цех, короткий час прострайкувавши в лютому, домігся зустрічі з керівництвом й обіцянки певного матеріального покращення. Коли зима минула – без виконання цих обіцянок, але так само й без жодних санкцій, – Мацей Мах, голова заводської підпільної «Солідарности», відчув, що напруга зростає. Він вірив, що «Солідарність» сильніша, ніж гадали Новак чи решта «Четвірки»; це була тільки справа часу, коли хтось «натисне червону кнопку». Він збирався принести спальний мішок на роботу, аби приготуватися до страйку.

Проте ані Мах, ані Новак, ні будь-хто інший не знали людини, яка зранку 26 квітня нарешті видерлася на підйомний кран, аби натиснути кнопку, що автоматично зупиняла машини на прокатному стані. 38-річний Анджей Шевчуванец провів місяці першого успіху «Солідарности» у в'язниці, звинувачений у спробі підірвати статую Леніна на головній площі Нової Гути. Хоча він працював на заводі з 1971 року, однак був лише одним із сорока тисяч чи близько того робітників, без досвіду опозиції. Чимало людей до сьогодні переконані, що він був агентом-провокатором, який працював на поліцію і влаштував страйк, аби виявити й знищити залишки «Солідарности». Дехто гадає, що він був просто невірноваженою людиною, здатною підірвати фабрику, не те що спровокувати страйк.

Правда прозаїчніша. Пропустивши першу революцію «Солідарности», Шевчуванец був схожий радше на молодших від нього на п'ятнадцять років студентів, для яких «Солідарність» була історією, легендою, що вже не задо-

вольняла їхнє бажання повстати проти режиму. Він був одного віку з Новаком і на п'ять років старший за Маха, але вони були так само далекі від нього, як «доросла опозиція» від студентства. Він звинувачував «Солідарність» у «семи мертвих роках, семи роках життя людей у страху й побоюваннях», як він схарактеризував час військового стану. Для нього державні структури нічого не означали, позаяк «люди почувалися нещасливими, виношували в собі невдоволення, але не бачили жодних можливостей для протесту». Шевчуванец говорить, що, роздумуючи про страйк, він просто діяв, як 1981 року, коли допомагав організувати протест: він пішов говорити з людьми, яких знав. «Деякі були [в «Солідарності»], але я нічого про це не знав»⁹. Навіть після страйку, коли він сам нарешті вступив до «Солідарности», каже Шевчуванец, багато активних страйкарів лишилися осторонь профспілки.

Із тим впливом, який «Солідарність» мала 1988 року, вона була, либонь, нездатна зорганізувати страйк. Вона могла швидко взяти страйк під свій контроль, завдяки досвіді та контактам своїх лідерів на всіх рівнях. Але поштовх після «мертвих років» мав надійти з іншого джерела. Це стосувалося й іншого «Леніна», корабельні ім. Леніна в Гданську. Коли новини про страйк у Новій Гуті розійшлися Польщею, всі погляди звернулися до колишнього місця праці Леха Валенси. Якби завод, де виникла «Солідарність», долучився до протесту, могло би статися все: навіть кінець комунізму. «Що один Ленін розпочав, – мовилося у вислові цієї весни, – двоє Ленінів завершать».

Проте минув майже тиждень, доки щось відбулося. І хоча організація «Солідарности» всередині корабельні й поза нею була сильною, підбурювач страйку, так само як і в Кракові, був невідомий. Ним став тридцятирічний Ян Станецький. Як і Шевчуванец, він пропустив першу «Солідарність», перебуваючи в армії, де в перші дні військового стану патрулював вулиці Каліша. Станецький прийшов на корабельню лише восени 1987 року. Він не мав контактів із «Солідарністю», лише зі своїми друзями з робітничого гуртожитку та безпосередніми колегами по роботі. Вони розмовляли про політику, але найбільше про несправедли-

ве поводження своїх майстрів: «Ми говорили про ці справи в моїй кімнаті в Сопоті, – пояснював він. – Інколи ми йшли по пиво, і незабаром утворилася група: шестеро осіб із К-1 [назва цеху, де працював Станецький]. Ми оцінювали, кому можна довіряти, а кому ні. Але, з другого боку, почувалися безпорадними»¹⁰.

Другого травня – на хвилі емоцій після традиційної першотравневої сутички між поліційними кордонами та робітниками корабельні, а також відповідаючи на гарячий Валенсин заклик підтримати Нову Гуту – Станецький устав у кафетерії під час перерви на сніданок. Він попросив усіх залишитися – тобто розпочати страйк – та обговорити ситуацію в Новій Гуті. «Це виглядало трохи дивно, – пригадував Гжегож Шрейдер із керівництва «Солідарности», – бо він, власне, не мав жодних чітких поглядів. Він лише сказав, що справи погані й що має прибути Лех Валенса. Я подумав, що як має прийти Лех, значить, акцію зорганізував Таємний Комітет профспілки [«Солідарности»], але, з другого боку, в мене в кишені були листівки [я ще не встиг їх роздати], що закликали [і тільки] до страйкової готовності. Чорт забирай, це спантеличує, подумав я. Ми не затівали цього страйку»¹¹.

Станецький уважав себе вродженим організатором; він згадав організацію танців і змагань із пінг-понгу в робітничому гуртожитку на силезькій вугільній шахті. Студент університету з такою схильністю, відчуваючи даремність формальних структур опозиції, знайшов би свій шлях до «Свободи і миру». Але такі робітники, як Шевчуванец або Станецький, радше пливтимуть за течією від роботи до роботи (або до в'язниці чи до армії), доки можливість масової дії з'явиться сама.

Розпочаті через сторонніх осіб, обидва страйки швидко перетворилися на протести «Солідарности». Мачей Мах був на місці дії в прокатному цеху через кілька годин після Шевчуванцевого вчинку. Він узяв на себе ініціативу формування страйкового комітету, до якого входив Шевчуванец, але таки переважали активісти «Солідарности». Троє з чотирьох легальних лідерів, зрештою, ввійшли до заводу; Новак залишився назовні, аби забезпечити публічний роз-

голос. У Гданську старші профспілкові активісти також перехопили керівну роль у страйку, узгоджуючи свої дії з Валенсою та іншими за межами корабельні. Якщо вони й мали сумніви щодо слухності самого моменту страйку, то також знали, що «Солідарність» має застрибувати на потяг, бо інакше втратить контроль над подіями.

Ці страйки дуже відрізнялися від страйків 1980 року. Вони не поширилися на багато інших заводів і не здобули значної підтримки місцевого населення. 1980 року брама заводу була центром уваги вільного суспільства. Лише там можна було зрозуміти, що «насправді» відбувалося. Натовпи стояли перед ними, аби побажати страйкарям успіху та передати їжу й іншу допомогу. Саму браму прикрашали квіти, ікони й десятки зухвалих транспарантів. 1988 року всього цього не було:

Ізовні важко зауважити, що на комбінаті відбувається щось особливе. Жодних прикрас на брамі, жодних прапорів, квітів, ікон Божої Матері й портретів папи. Навколо заводу все виглядає, як і в будь-який інший день. ... Це сумний страйк. Немає натовпів, що чекають перед брамою; немає звітів страйкового комітету, зачитуваних через заводський радіовузол, немає робітничих пікетів на вході до комбінату¹².

Щоправда, сталеливарний завод ім. Леніна розташовано далеко від центру Нової Гути. У Гданську дух 1980 року досі витає, хоча й тихо, біля брами кораблебудівного заводу. Але й там страйкувало менше ніж чверть із близько двадцяти тисяч робітників. Загалом, праця на заводі тривала як завжди; так само й у всій Польщі більшість людей і далі працювала, незалежно від того, чи підтримували вони «Солідарність», чи ні.

Це не означає, що страйки зазнали невдачі або не мали сенсу. Просто Польща 1988 року була іншою країною. Тепер існувало значно більше способів висловити спротив, окрім підписувати петиції чи брати участь у страйках. За наявності демонстрацій, маршів, сидячих страйків, пікетів, політичних богослужінь, перетинів кордонів і гепенінгів, страйкарі більше не зосереджували в собі цілого світу антикомуністич-

ної активності Польщі. Тепер не конче було вирушати в паломництво до брами заводу, аби пізнати вільну Польщу.

1980 року Польща змінилася, завдяки дещо неочікуваному поєднанню двох світів опозиції, коли Тадеуш Мазовецький та інші варшавські інтелектуали приїхали до Гданська допомогти робітникам вести переговори. 1988 року відбулося інше таке зближення. Страйки розквітали, коли втручалися волонтери «Свободи і миру». Дух «Помаранчевої альтернативи» – особливо в Гданську, але також і в Новій Гуті – поміщав страйки в центр карнавалу, в якому робітники раніше мали суто епізодичні ролі.

Студентські активісти зазвичай були схильні звертати увагу на страйк не більше, ніж робітники – підтримати марш миру. Гданська газета «Свободи і миру», «A sarpella», надрукувала листівку, аби заохотити їхню участь. За великим малюнком слона, що мастурбує (і гаслом «не думай лише про себе!»), йшло звернення, яке, майже апологетично, перекидало місток між двома культурами:

Якщо саме зараз ти не п'яний, не заморочений травою чи телевізором та не виснажений коханням, тоді слухай: Гданська корабельня та декілька інших заводів страйкують. Це не має бути тобі пофіг, бо МИ – твої улюблені, довіку віддані, вірні друзі зі «Свободи і миру» – серед тих, хто їм допомагає. Перемога в цій завірюсі буде й нашою перемогою. Страйкарі вимагають звільнити всіх політичних в'язнів, зокрема тих, що сидять за відмову від військової служби...

Від першого дня страйку в костелі св. Бригіди діє група допомоги. Завітай туди. А якщо це місце або співпраця в групі тебе не приваблюють – розмальовуй мури, горлай біля корабельні, вібруй, танцюй або грай на гармоніці – але зроби це для СТРАЙКАРІВ»¹³.

Із погляду «Свободи і миру» це просто була робота, яку треба було виконати. Коли після двох днів страйку в костелі св. Бригіди досі не було друкарського центру, «Свобода і мир» під проводом Кшиштофа Галінського з'явилася тут із усім потрібним обладнанням – друкарськими машинками, мімеографом, трафаретами – та почала працювати. Як вигукнув один із них: «Я думав, що там щось відбувається, що це поважна річ,

а тут дивлюся: анархія!». Звісно, анархія була чимось, що вони розуміли, оскільки більшість учасників гданської «Свободи і миру» прийшли з анархістського «Руху за альтернативне суспільство» (РАС). «Що мене найбільше в цьому вразило, – пригадував інший спостерігач, – це що ті хлопці зі “Свободи і миру” та РАС, які ніколи не були емоційно прихильні до “Солідарности” й уважали її купкою робітників-дармоїдів, приєдналися, щойно виникла страйкова ситуація»¹⁴.

Цей страйк був анархією на практиці. Галінський координував поширення інформації. Його видавнича робота стала легендою; якось він укрит Гданськ порожніми листівками, що містили лише слова «Це твоя листівка. Напиши на ній, що хочеш». Войцех «Якуб» Янковський (колись ув'язнений за відмову від військової служби) зорганізував видавництво на самій корабельні. Малгожата Горчевська забезпечила постачання, приймаючи пожертви їжі, ліків, грошей і ковдр для страйкарів. Навіть Клавдій Весолек із РАС, який уважав «Свободу і мир» занадто структурованою й патріотичною (а також надто близькою до Католицької Церкви), опинився в бригаді св. Бригіди. Їх приваблювали свобода та дії, а не робітничі чи навіть польська справи. І винагородою стало те, що плакати й листівки «Свободи і миру» були скрізь на корабельні та по всьому Гданську, а ідеї організації посіли належне місце серед вимог страйкарів.

Хоча й із більшої відстані, «Свобода і мир» активно діяла й у Новій Гуті. Гжегож Сурдий у власному помешканні координував із Едвардом Новаком страйковий інформаційний центр, передаючи інформацію до Варшави, західним журналістам і на «Радіо Вільна Європа». Богдан Кліх, лікар, протягом усього страйку був на заводі. Тут він виступив на кількох зборах від імені «Свободи і миру», а вкінці йому навіть пощастило уникнути арешту. А Ян Марія Рокіта, котрий щойно закінчив правничий факультет, надавав юридичні поради страйкарям і їхнім родинам. Коли робітникам сталеливарної промисловости сказали, що їхній страйк був протизаконний, «ми написали юридичний коментар, у якому обґрунтували безпідставність тих погроз. Цей лист потрапив до робітників і безсумнівно дуже їх підбадьорив»¹⁵.

Тим часом дві демонстрації «Свободи і миру» були єдиними прикладами суспільної підтримки страйкарів – «рятуючи честь міста»¹⁶. Провід в обох демонстраціях належав Маркові Кужинцеві, новачкові «Свободи і миру», який був студентом права третього року навчання й анархістом із портретами Бакуніна та Че на стінах свого гуртожитку. Колись він був бойскаутом і вважав завданням своєї групи «Свобода і мир – Студентська дія» використання набутих навичок виживання в лісі на вулицях Кракова¹⁷.

Якщо вчинки були анархістськими, то мова – помаранчевою. Як на гепенінгах у Вроцлаві, тепер гданська поліція стала «смурфами». Репортер Войцех Гелжинський, ветеран страйку 1980 року, помітив, наскільки похмурі були на початку пісні страйкарів. «Коли прийде травень», найвідомішу пісню з приспівом «“Солідарність” знову перемаже», завжди співали з «окалісно-нявкальною інтонацією», від якої сльози навертали-ся на очі. «На щастя, – пише він, – з’явилася “Гуралка”, із власною справді гітовою піснею», піснею про смурфа:

В суботу прийду і в неділю прийду я –
Хай гаргамели звідси смурфують.
Нехай смурфують, нехай тікають –
В пеклі на них уже радо чекають.
Окріп закипає, булькочуть смоли,
Варяться, смажаться смурфи довкола.
Блакитний колір зникає, як дим,
Бо колір червоний пасує їм¹⁸.

(Będziem w sobotę, będziem w niedzielę,
Niech stąd smerfuja Gargamele
Niech stąd smerfuja, niech uciekaja
A w piekle na nich już czekaja!
Grzej się wrątek bulgoce smoła
Smażą się smerfy dookoła!
Niebieski kolor odparowuje
Czerwony bardziej im pasuje.)

Ця пісня, звісно ж, стала гітом страйкарів, а також і поліційних кордонів. Журналістка Анна Маєвська бачила, як вони уважно записували слова під час співу «Гуралки». Потім співали самі, навіть про смаження в пеклі. Папірці з

текстом, поспіхом надруковані, стали цінною валютою на брамі. За одного «смурфа» – копію тексту пісні – поліція могла пропустити всередину когось, хто ніс їжу або одяг. За двох «смурфів» пропускали цілу групу¹⁹.

Нова Гута мала власну пісню про смурфів, яку написали Казімеж Фугель і Мацей Мах по тому, як поліція атакувала сталеливарний завод і вигнала звідти страйкарів. «Балада про 5 травня» не була веселою піснею. Вона починалася словами: «П'ятого травня, цього пам'ятного року, смурфи атакували завод»²⁰. Але Краків, як ми побачили, ніколи не був дуже гостинний до «Помаранчевої альтернативи», і це був напевно невеселий страйк.

Поліція вдерлася на завод о другій ночі й «угамувала» страйк за годину-другу. Принаймні дев'ятнадцятьох страйкарів було побито, а ще десятки – ув'язнено чи оштрафовано. «Солідарність» успішно відповіла абсентеїстським страйком, який, завдяки тим священникам, котрі раніше підтримували страйкарів, протривав іще два тижні. Страйковий комітет тоді перетворився на Організаційний і почав діяти відкрито, домагаючися, щоби його визнали за звичайну профспілку. Хоча й не переможний, страйк поклав край ері підпілля та започаткував щось нове.

Кінець страйку в Гданську був цілком інакший. Звісно, рішення придушити один страйк силою, дозволивши іншому закінчитися мирно, належало міністерству внутрішніх справ і партії. У Гданську, до чого спричинилися його історія та яскравіший характер актуального страйку, перебувала більшість західних журналістів. Валенса, Мазовецький та інші лідери «Солідарности» пробралися на корабельню, аби приєднатися до страйкарів. Напад на корабельню створив би проблеми для генерала Ярузельського. Зрештою, Валенса сам зробив перший хід. 10 травня о восьмій годині ранку він провів своїх колишніх колег в урочистому марші з корабельні до костелу св. Бригіди, де єпископ Тадеуш Гоцлавський відправив богослужіння за страйкарів.

Це було важко назвати перемогою. Жодної з вимог страйкарів не задовольнили, і був потрібен другий етап страйків у серпні (сцена 5), щоби Ярузельський звернув на них увагу. Але однією з причин того, що робітники кора-

бельні уникли скаженої відплати, на яку наразилися їхні краківські колеги, й були здатні (на відміну від Кракова) страйкувати знову, міг бути саме стиль їхнього страйку. Поліції було нелегко нападати на робітників, з якими вона разом співала пародійних пісень. Не можна говорити про «поразку» страйку, який щохвилини зводив нанівець спроби сприймати його серйозно. 1988 року Гданськ був так само містом «Свободи і миру» та анархістів, як і містом «Солідарности». Цей новий Гданськ допоміг страйкарям подолати страх.

Якщо нові рухи та новий стиль були такі істотні для успіху цих страйків, постає очевидне запитання: чому не страйкував Вроцлав, місце народження «Помаранчевої альтернативи» й одна з твердинь «Свободи і миру»? Нині в місті можна почути різні пояснення та перепрошення: деякі ключові арешти, розбіжності в «Солідарности», брак сміливості. Найкоротшу та найлогічнішу відповідь дав Яцек Сухоровський, лідер «Солідарности» на заводі «Гутмен», член Польської Соціалістичної партії від часу її відродження 1987 року й постійний учасник помаранчевих гепенінгів: «У нас були вулиці, тож нам не треба було страйкувати».

Почасти метою страйків було змусити режим визнати наявність у польському суспільстві опозиції та заохотити поляків думати й діяти сміливо. Це вже відбулося у Вроцлаві, завдяки сміливості груп, чиї історії я розповів у цій книжці. Звісно, вроцлавські робітники могли влаштувати страйк, на що чимало людей і сподівалося; пояснення Сухоровського просто є іншим різновидом перепросин.

Плюралізм вроцлавської опозиції певним чином робив скоординований страйк неможливим. Владислав Фрасинюк із «Солідарности» намагався з допомогою студентського лідера Павла Коцемби зорганізувати страйк на одному заводі. У цей самий час соціалістичні активісти Юзеф Піньор і Чеслав Боровчик перестрибували через паркан до іншого заводу, аби зорганізувати страйк там; на третьому заводі організацію страйку полишили його войовничим робітничим радам. Студенти (на чолі з Коцембою, «помаранчевими» Кшиштофом Якубчаком і Ярославом Обремським), своєю чергою, намагалися зорганізувати страйк в універси-

теті. Вроцлав не мовчав у травні, але гамір його голосів був не надто гучним, аби його почули по всій Польщі.

Проте вроцлав'яни досить добре могли почути себе. 1 червня 1988 року близько десяти тисяч осіб – найбільший натовп у місті з часу оголошення військового стану – святкували першу річницю дебютного гепенінгу «Помаранчевої альтернативи». Парад розпочався, за помаранчевою традицією, біля годинника на вулиці Свідницькій. Звідти натовп рушив до місцевих урядових закладів біля річки, потім уздовж Одри на грандіозний пікнік на одному з островів. Поліція була безсила стримати натовп, навіть коли його гасла набули певної агресивності. Це був радше грандіозний пікнік, ніж демонстрація, із тисячами дітей, котрі насолоджувалися святом. Контрсвяткування, що його зорганізувало місто, було бліденьким.

Наприкінці червня вроцлавські суди звільнили Піньора та Боровчика, ув'язнених за участь в організації травневих страйків. Інший гепенінг «Помаранчевої альтернативи» (описаний у розділі 5) привітав їхнє повернення додому. На певному етапі натовп помітив, що не все гаразд: поліція навіть не з'явилася. Вона, власне, відступила вулиці вроцлав'янам. Майже сумно, пригадуючи зіткнення, які у Вроцлаві (але ще не в Кракові чи Гданську) ставали справою минулого, натовп почав скандувати: «Де міліція? Де міліція?». Коли натовп звичайних громадян приєднується до такого скандування, випаровується страх держави й настають революційні зміни. У святковому, розкутому (але й дещо засмученому) настрої натовп іще трохи порозважався, а потім поступово розпався блукати тим, що «Майор» Фидрих оголосив «вільним містом». «Ніхто не хоче вмирати за Гданськ, який вільним містом не є»*, – мовилося в сюрреалістичному вірші, якого він читав натовпові. Тепер Вроцлав був вільний, і саме тому там ніхто не мусив умирати.

* Фидрих натякав на відоме гасло французьких ізоляціоністів 1939 року, які виступали проти війни через німецьку окупацію вільного міста Гданська (Данцига).

Словенська весна

Любляна, травень – липень 1988 року

«Як виросту, буду митником на річці Колпа». Люди, що носили значки з таким написом на вулицях Любляни 1986 року, навряд чи збиралися виростати, а патрулювати уявний словенсько-хорватський кордон і поготів. Це була провокація, але також жарт. Два роки по тому, коли Белград почав ставитися до Словенії як до розкольніцької республіки, фантазія набула реального виміру.

Як ми вже бачили, ніщо не дратувало югославський режим більше за напади на армію. «Робоча група руху за мир» у складі Марка Грена, Томаша Мастнака та інших досить обережно розпочала напад із теми альтернативної військової служби. Через часопис «Mladina», де багато з цих людей могли розглянути збройні сили під мікроскопом, військовий прокурор Люблянського військового округу звинуватив Янеза Яншу в оприлюдненні військових таємниць у його статтях для цього тижневика. Звинувачення зняли, коли «Mladina» пригрозила надрукувати текст звинувачення.

Початок весни 1988 року приніс новий напад на корупцію в армії (знову за участі, зокрема, Янші): було доведено, що югославський міністр оборони Бранко Мамула продав зброю етіопській армії, яка застосувала її проти етіопського народу. Вдома він змушував солдатів будувати йому розкішне помешкання, говорячи їм, що це має велике значення для національної безпеки. «Mladina» ставала небезпечною. Вона також вела успішну кампанію проти твердолобого претендента на пост президента Словенії. Либонь, найдужче дратувало, що Янша змагався за керівну посаду в Лізі соціалістичної молоді Словенії, яку обіцяв перетворити на незалежну організацію.

У відповідь на статті про Мамулу військовий прокурор звинуватив редактора Франці Заврла (редактора ще одного часопису) в наклепі на югославську армію. У відповідь «Mladina» надрукувала ще кілька викривальних матеріалів про корупцію в армії та висунула сміливі вимоги (від імені

«контрреволюційної редакційної колегії») свободи думки, ринкової економіки, «знищення монополії Ліги комуністів» і тісніших зв'язків із некомуністичними країнами»²¹.

Для Белграда все це свідчило про словенські наміри розвалити Югославію; міністр Мамула висловив це в опублікованій промові. У квітні й травні Люблянню ширилися чутки про близький військовий переворот. Давід Тасіч, репортер «Mladiny», одержав записи промови лідера Словенської ліги комуністів Мілана Кучана на закритих зборах Центрального комітету партії. З тексту випливало, що Кучан благав своїх товаришів не вдаватися до військової сили. Часописові не дозволили друкувати ці записи, але незабаром вони побачать світ у газетах Загреба та Белграда*. Ходили чутки про чорний список осіб, яких мають заарештувати, а може, навіть стратити в разі військового перевороту. Настав час для жорстких заходів.

31 травня служба безпеки прийшла до офісів компанії «Мікро Ада» й заарештувала Янеза Яншу (одного з чотирьох власників фірми) за звинуваченням в отриманні військових таємниць. Тоне Стойко, фотограф «Mladiny», вислизнув із «Мікро Ада» й зробив декілька фотографій арешту із будинку напроти. Світлини Янші в супроводі двох невиразних молодих людей із течками майже одразу з'явилися в люблянській пресі – либонь, уперше політичний арешт так хутко став надбанням громадськості.

Того самого дня було заарештовано також Івана Борштнера, армійського офіцера, що не пройшов комісією. Його звинуватили в переданні таємного документу, що містив плани силового наведення порядку в Словенії. Кілька днів по тому заарештували Давіда Тасіча, на підставі знайденого на його столі в редакції «Mladiny» документу (якого – стверджував він – йому підкинула поліція). Наприкінці червня

* Свобода слова в інших республіках не була більшою; те, що вони змогли надрукувати промову Кучана, просто відбило наївне переконання югославського керівництва, що занепокоєння може викликати лише «національний шовінізм» окремих республік. Тому доповідь про Словенію, надруковану в Хорватії, могли розглядати як спосіб поставити словенців на місце.

редакторів Франці Заврлу також висунули звинувачення. У передчутті прийдешнього військового конфлікту справи на всіх звинувачених завели не цивільні суди, а військова прокуратура.

Словенське суспільство негайно відповіло. Вранці після арешту Янші вісімдесят вісім представників інтелігенції підписали листа протесту; третього червня ті, хто підписав листа, проголосили створення Комітету захисту прав Янеза Янші, що згодом став Комітетом захисту прав людини (КЗПЛ). Зрештою, до декларації КЗПЛ додали свої колективні підписи понад тисячу церков, газет, суспільних рухів, заводів і шкіл і сотня тисяч приватних осіб. Майже всі вони походили зі Словенії, хоча були прихильники й у Хорватії та Сербії.

Всі активісти попередніх п'яти років об'єдналися, аби створити Комітет, що промовляв від імені всієї Словенії. Ігор Бавчар, колега Янші та Грена з «Мікро Ада», й Міле Шетінц, колишній редактор «Mladina», утворили перший виконавчий комітет організації. Комітет ділив приміщення з рухом «Народ за мирну культуру». Керівництво комітету збиралося майже щодня, а щотижня відбувалися розширені відкриті засідання. Комітет поширював заклики до проведення відкритого судового процесу й поваги прав в'язнів, зокрема, доступу цивільних адвокатів.

«Радіо Студент» дещо несподівано стало найпопулярнішою радіостанцією Любляни завдяки щоденній програмі «Свободу Я. Я.». Ретельне висвітлення справи забезпечувала й «Mladina»; її наклад, що на початку року сягав тридцяти тисяч, зріс до липня втричі й сягнув майже неможливої для республіки з населенням менше ніж два мільйони людей цифри. Із цих медій громадяни могли не лише стежити за приготуваннями до суду, але й дізнатися, де, коли та як відбувалися маніфестації за звільнення трьох журналістів і їхнього начебто інформатора.

Словенські активісти відчували: арешти довели, що чутки про прийдешнє військове втручання не позбавлені ґрунту. Вони були певні, що незабаром їх усіх затримають, як шість із половиною років тому активістів «Солідарності» в Польщі. За початковою домовленістю про демон-

страції не йшлося. Нарешті Аленка Пугар, одна з редакторів журналу «Nova revija» (ї сестра панка-соціолога Грегора Томца) та кілька інших жінок із комітету зорганізували щось на кшталт «спонтанної» демонстрації. Щодня від 16.00 до 17.00 від двадцяти до трьох сотень жінок збиралися перед в'язницею (на протилежному боці вулиці Метелкова, аби уникнути звинувачень у вторгненні на військову територію). Багато з них – так само, як у Вроцлаві, Кракові, а пізніше в Празі й Надьмароші, – приводили дітей. Зраджуючи вдавану спонтанність, дехто приносив квіти, аби кинути їх до ніг охоронців в'язниці.

Марко Грен закликав усю Люблянську «вібрувати» від енергії, аби ніхто не міг забути про людей у в'язниці²². Отже, для всіх інших буде концерт. Словенська опозиція, до певної міри, почалася з панк-музики. Музичне зібрання буде найпрямішим, найбезпечнішим місцем зорганізувати величезний національний протест. Концерт 21 червня зорганізував рок-імпресаріо (та менеджер «Лайбаху») Ігор Відмар. «Вилупки» Грегора Томца розпалися попередньої зими, але вони знову зіграли разом перед двадцятип'ятитисячним натовпом на площі Конгресу. Для тих, хто дотримувався консервативніших смаків, була класична музика, народний хор і поезія. Фермери приносили свої вила; маяли транспаранти з написами «Янша» або «Військовий суд? Ні, дякую, маємо цивільний!».

Судовий процес розпочався 18 липня, на тлі югославсько-словенського конфлікту. Югославська армія зробила декілька фатальних помилок. Як сказав Франці Заврл, той факт, що йому відмовили в цивільному адвокаті або що суд був закритий для публіки, могло цікавити лише борців за права людини. Але суд відбувався сербохорватською мовою, позбавляючи обвинувачених права вживати рідної мови у власній республіці: цього було досить, аби запустити детонатор національного вибуху.

Заврл був єдиним звинуваченим, попередньо не ув'язненим. Це була друга помилка влади. Щодня після розгляду справи в суді Заврл влаштував тротуарну прес-конференцію, переловідаючи події дня. Звинувачений став агентом протесту, й енергійний Заврл на цю роль надавався чудово.

Тим часом щодня пополудні перед в'язницею збиралися натовпи. Імпровізована почесна варта, яка змінювалася щокілька хвилин, стояла перед судом, тримаючи югославський прапор; принаймні один літній вартівник гордовито виставив також копію «Mladiny». Автомобільні клаксони перешкоджали роботі суду.

На восьмий день судовий процес закінчився, винісши звинувачувальний вердикт і присудивши всім від п'яти місяців до чотирьох років ув'язнення. Звільнений в очікуванні апеляції Янша привітав майже десятитисячний натовп із машини, що вивозила його з в'язниці: «Із цим судом усі наші мрії про правову державу померли»²³. Далі були апеляції, перегляди справи й місяці у в'язниці, перш ніж усіх чотирьох нарешті звільнили наприкінці 1989 року.

Карнавал у Люблянці дійшов завершення, звільняючи шлях для нових політичних партій, які виникали на початку 1989 року, коли стало зрозуміло, що Комітету буде не досить, якщо битва за права людини перейде від петицій і зборів до парламенту й далі. Судовий процес наочно довів потребу в цілком інакшій системі. Єдине запитання полягало в тому, постане така система в суттєво зреформованій Югославії а чи в незалежній Словенії.

Озираючись на люблянський суд у липні 1988 року й активність Комітету захисту прав людини, не можна сказати, що подальша незалежність Словенії (через повних три роки) була неминучою. Проте варто відзначити дві речі, кожна з яких вказує на величезне значення громадських рухів, що їх започаткували Грен, Мастнак, Ялушич та інші й для яких розчистила шлях «Mladina».

По-перше, Словенія не була єдиною республікою, де 1988 року відбулися масові демонстрації. Серби Косова, до яких тепер приєдналися серби Воєводини, протестували проти того, що вони називали дискримінацією, навіть геноцидом, з боку албанців чи угорців. Ці зібрання посприяли тріумфові Слободана Мілошевича. Але вони різюче відрізнялися від подій у Словенії. Словенці говорили мовою прав і поваги, культивованою впродовж попередніх п'яти років. Не йшлося, наприклад, про здобуття своїх прав коштом інших. Те, що тисячі людей підписали декларацію

Комітету захисту прав людини, показує сильну прихильність не лише до прав людини, а й до переговорів як засобу здобути ці права. У республіках, яким бракувало такої традиції організованої опозиції, протест був максималістський і сів розбрат.

Іншою відмінністю було те, що Мілан Кучан був щасливцем. Його промова, таємно передана з березневого з'їзду центрального комітету 1988 року, показала, що він захищає Словенію та, непрямо, інтереси словенського громадянського суспільства проти безкомпромісної комуністичної агресії. Якби його необачні слова були іншими, навряд чи нині він був би демократично обраним президентом своєї країни. Те, що Кучан і більшість словенського керівництва говорили так 1988 року, не було випадковістю. Словенська ліга комуністів, яка (через свою Молодіжну лігу) спонсорувала початкове зростання незалежних рухів, сама змінилася під впливом мови й позиції цих рухів. Вона збагнула, що можна заробити політичний капітал, засвоюючи мову, що відрізнятиме їх від колег із Белграда.

До подібних рухів більше ніде в Центральній Європі не ставилися так поблажливо, адже лише в Словенії ці рухи зіткнулися з комуністичним режимом, готовим робити ставки вдома, а не в столиці. Кучанові, знов-таки, пощастило, бо коли відчиняться двері до суспільства, вони вестимуть не до натовпу, що жбурляє каміння (або йогурт, як у Воеводині), а до спільноти активістів, відданих правам людини, демократії та діалогу.

Сцена 4

Дні, що струсонули Львів

Червень 1988 року

Ігор Мельник, львівський інженер-будівельник, був, за його власним висловом, «лише пасивним спостерігачем» піднесення української опозиції. Він відвідував зібрання Товариства Лева й познайомився з багатьма його лідерами. Він уважно стежив за польським радіо та «Радіо Вільна

Європа», а також за відродженням «Солідарности». Проте, як більшість осіб із «втраченого покоління», що народилися в 1950-ті й прожили все життя в атмосфері національних утисків, він мовчав, аж доки прочитав у газеті, що один чільний український мовознавець пропонує створити організацію для захисту української мови. Такий сигнал згори спонукав Мельника дослідити ту саму проблему знизу: він почав збирати підписи під петицією про створення «Товариства рідної мови ім. Тараса Шевченка».

Петиція циркулювала на зібраннях Товариства Лева та його публічних акціях, як-от аукціоні народної кераміки. На середину квітня 1988 року Мельник зібрав понад 650 підписів. Коли, на його подив, жодна державна установа не висловила зацікавлення пропозицією, він попросив поради в Товариства Лева. Юрко Винничук (із Мельникового покоління; один із засновників кабаревого гурту «Не журись»), «порадив не чекати на сторонню допомогу, а самому взятися за організацію товариства»²⁴. Зрештою, жоден із провідних активістів Товариства Лева не гратиме головної ролі в цій новій ініціативі. Але спочатку мережа Товариства та його досвід дали нагоду Мельниковій ідеї набути форми.

Тієї весни декілька подій підняли політичну температуру у Львові. По-перше, Комуністична партія Советського Союзу почала добирати делегатів на XIX партконференцію, що, як очікували, візьметься за втілення горбачовських політичних реформ. У Москві реформатори досягли певних успіхів, але в провінційному Львові партійні лідери налаштувалися, як завжди, на відбір відданих бюрократів. Майже в той самий час Горбачов разом із проводом Російської Православної Церкви брав участь у святкуванні 1000-ліття хрещення східних слов'ян, події, яка, на думку більшості українців, стосувалася лише їх, а не Москви, позаяк це хрещення відбулося задовго до появи Російської держави. Участь Горбачова, як тепер видно, стала головним кроком до відродження російського націоналізму, але вона розбудила й українців.

У тіні офіційних церемоній у Москві та Києві духівництво й тисячі вірних підпільної уніятської церкви відправили декілька богослужінь у Галичині. Вони мали на меті відвер-

нути увагу від офіційного святкування тисячоліття, що наголошували єдність православної церкви. Реакція влади була млява, зважаючи на міжнародну увагу, прикуту до офіційних церемоній. Але було зрозуміло, що Львів і його специфічні традиції залишаються осторонь, коли горбачовська революція набирає обертів*.

Тим часом Мельник одержав неохочий дозвіл від міських чиновників на проведення зборів Товариства ім. Шевченка в понеділок, 13 червня, о 19.00. «Відпросившись з роботи, – пригадує він, – я десь на четверту годину пополудні підійшов до будинку культури будівельників, що на вулиці Стефаника, аби заздалегідь підготувати сцену для запланованих установчих зборів. Директор закладу повідомила мені, що їй зателефонував секретар міськкому КПРС... і заборонив проводити збори». Впродовж наступних трьох годин, поки сотні осіб приїхали, аби лише, як кажуть у народі, «поцілувати замок», Мельник бігав від кабінету до кабінету, розпачливо домагаючися дозволу на збори²⁵.

Повернувшись на вулицю Стефаника саме перед 19.00, він побачив обурений натовп із приблизно тисячі осіб. За ритуалами советського життя, дехто почав складати телеграми Горбачову, партійному з'їздові, газетам тощо. Тоді хтось вигукнув, що їм слід піти до парку, до пам'ятника Іванові Франку, кількасот метрів звідти, й провести збори. Там, перед університетом, Мельник зачитав свій начерк статуту товариства. Звертаючися до натовпу, Михайло Горинь із Української Гельсинської спілки привітав нове товариство як «один із тих шаблів, що підносять нашу самосвідомість, яка впала так, як не можна було собі уявити. Коли вже рідні наші діти відмовлялися від своєї мови, коли брати наші і сестри забували свій рід. Але тепер ми починаємо пробуджуватися. Я підтримую те, що тут зачитано, але вважаю, що таке солідне товариство повинно ставити серйозні цілі»²⁶. Горинь мав на увазі політичні вимоги: він запропонував, аби товариство закликала до визнання укра-

* Однією з продукцій була Польща. Чимало студентів з України могли дістати дозвіл відвідати святкування тисячоліття, що відбулося наприкінці літа 1988 року в Ченстохові.

їнської офіційною мовою республіки. Це стане провідним гаслом націоналістичної боротьби в наступні роки.

Коли натовп став вимагати обрати нових делегатів до партійної конференції, одним із перших згадали Ореста Шейку з Товариства Лева. Зрештою, саме левенята викликали апетит до такої публічної демонстрації. «Мітинг 13 червня, – пояснив один із учасників, – був логічним продовженням тих процесів відродження, які нуртували в душах сотень львів'ян у той час. ... По всьому місті створювалися неформальні групи й організації на зразок Товариства Лева»²⁷. Конструктивний підхід Товариства Лева дійсно витав того червня в повітрі, а чіткіше його висловила Ірина Калинець. Її розсудливий і відвертий заклик до конкретних дій різко контрастував із запальною риторикою деяких інших промовців. «На одному говоренні діла не зробиш, – нагадала вона натовпові. – Нас тут багато – і хай кожен задумається над тим, що конкретно він може зробити в Товаристві. Хто може скласти екзаменаційну комісію, хто запишеться в самодіяльність, хто буде їздити з лекціями? Це був статут, а тепер треба скласти програму і кожен мусить щось робити. Їхати в село і піднімати людей, іти на заводи, на фабрики, розмовляти з людьми. Розумієте?»²⁸.

«Левеня» Юрій Волощак показав натовпові приклад конкретної роботи, яку мала на увазі Калинець: «Сьогодні я зустрів у місті дівчат із Польщі, розповів їм, як Товариство Лева опікується могилами польських діячів культури на Личаківському цвинтарі у Львові. Попросив, щоб вони так само поставилися до могил відомих діячів української культури в Кракові чи Перемишлі, які нині занедбані»²⁹. Від конкретного до загального, як і передбачало Товариство Лева: впорядкування могил окреслювало контури національної культури й формувало культурний кордон, заснований на взаємній повазі.

Три дні по тому близько восьми тисяч львів'ян знову зібралися біля пам'ятника Франкові. Цього разу до вороже налаштованого натовпу звернулися делегати партійної конференції у відчайдушній спробі здобути популярність. Ірина Калинець, брати Горині, Чорновіл та інші вимагали від бідолах порушити питання про українську незалежність і

українську культуру. Наступного четверга, попри листівки, що застерігали людей не приходити, п'ятдесят тисяч осіб переповнили футбольний стадіон, аби продовжити експеримент із політичного тиску.

Товариство ім. Шевченка зібралося, не привертаючи уваги, 20 червня, і впродовж літа по Львову виникли його місцеві філії. Удосталь членів Товариства Лева працювали негласно, підтримуючи це нове починання. Шейка виступав на установчій конференції; Ростислав Братунь був членом виконавчого комітету; Ігор Коліушко заснував гурток в університеті. Перебуваючи осторонь від політичних закликів на зборах у парку Франка, ці дві групи поділяли цілком конкретний підхід до культури. Наприклад, одним із перших успіхів Товариства ім. Шевченка була згода міської ради змінити неоновий знак над центральним автовокзалом із російського «Львов» на український «Львів». Як наслідок, у Львові й Галичині люди почали самотужки змінювати подібні знаки. Так безкомпромісна позиція в дражливому питанні (яким, безумовно, була українізація) могла виявитися в дрібних, конкретних і позірно невинних діях, які ставали взірцями. Позаяк Товариство ім. Шевченка здавалося владі менш небезпечним, ніж Чорноволова Українська Гельсинська спілка, воно могло процвітати*.

Тим часом предметом громадських зборів стало політичне протиборство за демократичне представництво, незалежність і повагу до спадщини української культури. Цілеспрямований, конструктивний тон зник, а разом із ним – і участь Товариства Лева. Можливо, «Десять днів, що струснули Львів», прийшли надто рано. На кінець літа фурор довкола партійної конференції минув, і міська влада знову опанувала вулиці. Наступний сезон знову належатиме Товариству Лева та його ідеї Львова, який не покладається ні на примхи партійної конференції, ні на спрощені вимоги незалежності, але вчитиметься цінувати демократію та національну культуру заради них самих.

* У лютому 1989 року Товариство заступила національна організація, в якій львівська філія була лише одним зі складників. Її новою назвою стало Товариство української мови ім. Тараса Шевченка.

Страйки в помаранчевих тонах

Польща, серпень 1988 року

Серпень – особливий місяць для Польщі. У країні, яка позначає свою історію місяцями й де досі часом нагадує про себе землеробський календар, він резонує з перемогами (1920 і 1980), дивами (ченстоховська Чорна Мадонна) та муками (1944). 15 серпня 1988 року я з дружиною їхав на таксі вздовж південно-східного кордону Польщі, від Кросна до Нового Сончу, повертаючися з медового місяця в Бещадах. Із вікна машини ми крадькома спостерігали за релігійними процесіями, що простували сільською місцевістю, несучи образи Діви Марії та перший зібраний урожай. Пізно ввечері ми прибули до місця призначення – сільського будиночка в Татрах, і дізналися, що розпочалася нова хвиля страйків.

Цього разу підбурювачем був вуглевидобувний регіон Ястшембе, що в південній частині Силезії. На відміну від Кракова, Варшави, Вроцлава чи балтійського узбережжя, Силезія з часу запеклого протистояння в грудні 1981 року німувала. У цьому регіоні більше, ніж будь-де в Польщі, лідери «Солідарности» емігрували або відійшли від активності; у більшості шахт із осередками «Солідарности» за справу взялося третє покоління. Такі міста, як Ястшембе, що виникли, мов гриби, під час промислового буму 1970-х, утримували слабкі контакти з національним керівництвом «Солідарности». Решта Польщі вважала, що шахтарі просто втішаються своїм багатством: середня платня у вугільних шахтах була вища, ніж в інших галузях промисловости.

Але підпільно опозиція й далі існувала. Деякі шахтарі мали зв'язки з Павлом Гросом із групи пенсіонерів. Ближчі до «Солідарности» робітники поширювали листівки або друкували власні. А молитви отця Чернецького за батьківщину в «костелі на горі» збирали вірних з усіх шахт регіону.

У травні Данута Скоренко з регіонального проводу «Солідарности» приїхала з Катовіц, намагаючися розпочати страйк. Єдине, чого їй вдалося досягти, – це власного ареш-

ту. Але декого вона таки знайшла: молодших шахтарів, котрі не побояться створити легальний комітет «Солідарности». До них належали Кшиштоф Закшевський і Ян Гольц із шахти ім. Липневого маніфесту (Гольца щойно заарештували за намагання страйкувати); Марек «Бартек» Бартосяк, який був не шахтарем, а друкарем і членом підпільної «Солідарности, що бореться» та інші. Скоренко називала їх своїми камікадзе; вони не боялися, наприклад, тримати прапор «Солідарности» під час богослужінь отця Чернецького. Вони стануть новим обличчям «Солідарности» в Ястшембе.

15 серпня, понеділок, був днем виплати заробітної плати. Цього дня Гольцеві (він був значно старший за решту членів групи) та іншим було неважко заохотити протест на шахті Липневого маніфесту, й чимало шахтарів (які знали, що розповіді про багатих шахтарів – це міт) охоче розпочали страйк. Проте продовжувати страйк було не так легко. Страйкарі хотіли почути, чи згадає про них радіо «Вільна Європа»; якщо ні, стверджували вони, то навіщо страйкувати? Ще вони боялися заплутатися в тенетах політики: коли на другий день страйку Скоренко прийшла забрати перелік вимог (аби передати його до Варшави та на радіо «Вільна Європа»), вона побачила, що вимогу легалізації «Солідарности» викреслено. Вона вписала її знову, і згодом страйкарі таки звикли до цієї ідеї. Потім прийшли Ян Літінський і Богдан Ліс із керівництва «Солідарности» з Варшави, Ришард Боцян та інші з Кракова, й «Солідарність» стала почуватися впевненіше.

Страйк у Ястшембе – самотня подія. На кінець тижня страйкували більшість шахт регіону. Однак більшість швидко повернулися до роботи, а їхні лідери приєдналися до протесту на шахті Липневого маніфесту. Оскільки більша частина шахти прихована від зору далеко під землею, а вхідні пункти легко контрольовані, за таких умов дуже складно влаштувати сидячий страйк. Звідси до того ж тяжче тримати зв'язок із навколишнім світом. Звіти про страйк (у тому числі й фільм «Гірники'88») зображують шахтарів, що з'юрилися навколо радіо, шукаючи доказів власного існування, ськ-так перебиваючися скромною їжею, яку змогли таємно передати через паркан їхні родини чи друзі. Страйкарі шалено обурювалися

«представниками еліти», які сиділи в страйковому координаційному центрі в костелі отця Чернецького. День у день кількість страйкарів зменшуватиметься, вони вислизатимуть через паркан і йтимуть додому, втікаючи від майже нестерпної напруги. У другій половині страйку – він протриває найдовше в комуністичній Польщі, двадцять днів – Голец і Закшевський повели страйкарів під землю і залишалися там до кінця. Коли 3 вересня страйк закінчився, його учасників залишилося менше ніж двісті осіб.

Це був страйк відчаю, а не надії й творчої енергії. Не було пісень про смурфів, лише похмура болісна поезія:

Гуде вітер, шумить вітер,
Мружать очі збуї,
Кожен з них комбінує,
Кожен з них маневрує,
Але нащо? Але пощо?
І якою буде буря?

Інший вірш звучить як пеан «Помаранчевої альтернативи» на День матері, але зберігає повну серйозність:

Встаньмо водночас,
Мовмо в один глас:
«Будь здорова, пані Вживання».
Не хочемо в пару,
Ту, що несе кару;
Розлучення просимо,
Нищити нас досить вже!
Волю ми кохаємо,
І її шукаємо,
Щоби породити Процвітання³⁰.

Це не був світ, у якому радо зустріли би «Помаранчеву альтернативу» або анархістів. Побоюючись «політики», шахтарі не почувалися також і частиною карнавалу, що відбувався десь в іншому місті.

Наскільки інакший страйк розпочався в Гданську тиждень по тому! Тут стайкарі вже мали неабиякий досвід. Хоча знову страйкувало лише близько двох тисяч осіб, атмосфера була навіть веселіша, ніж у травні. Молоді ради-

кали, що спонукали до першого страйку, вже не були чужими для старої гвардії – більшість із них на той час уже вступила до «Солідарности», – але зухвалість так званого покоління 88-го залишилася. Це був справді страйк «Помаранчевої альтернативи».

На ремонтній корабельні (вона, хоч і була розташована поряд із корабельнею ім. Леніна, не мала нічого спільного з офіційністю, яку створювали візити священників і письменників) страйкарі збудували артилерійську гармату з пінопласту й старої труби, пофарбовану в захисні зеленій і брунатний кольори. Вихідного недільного дня вони викотили її й націлили на поліційні кордони на іншому боці брами. Потім учасники страйку збудували танк: візок, укритий панелями з пінопласту, прикрашений гаслом: «Залиште зброю біля брами, ми хочемо діалогу!».

Страйкарі з корабельні ім. Леніна долучилися до гонитви озброєнь, збудувавши водяну гармату, обладнану шлангом, що стріляв (не надто загрозливим) струменем води. Незабаром з'явилися ще й танки, «чорний ворон», ракета першинг і лінкор – усе з пінопласту й запчастин. У четвер 30 серпня корабельня ім. Леніна влаштувала гепенінг, за який, писав місцевий репортер «Солідарности», «навіть Вроцлаву не було би соромно». Тримаючи щити з пінопласту, розмахуючи пінопластовими кийками й начепивши захисні окуляри зварювальників, батальйон «поліції» атакував натовп, що чекав біля однієї брами. Натовп відповів жбурлянням каміння – також шматків пінопласту³¹. Це був момент катарсису, коли страйкарі гралися зі своїми найбільшими страхами, аби позбутися їх.

Так робітники корабельні – за допомогою «Свободи і миру», анархістів та інших молодих опозиційних груп – змінили мову конфлікту. Так само, як для вроцлавської поліції ставало дедалі складніше заарештовувати розбишак із «Помаранчевої альтернативи», гданській поліції буде дуже неприємно нападати на корабельню після співів про смурфів і сміху пінопластового гепенінгу. Звісно, присутність Леха Валенси, постійний потік закордонних гостей (приїхав, зокрема, й Реймонд Флін, мер Бостона, якого я супроводжував у його подорожах Польщею) і пильна при-

сутність архієпископа також зменшували ймовірність втручання. Але новий стиль страйків, безсумнівно, спричинився до їх мирного завершення.

Цього разу діяльність «Свободи і миру» в Гданську була менш активною; зате в недалекому Щецині організація була в центрі страйку на корабельні. Батьки декількох учасників «Свободи і миру» були активістами «Солідарности» на корабельні й також долучилися до страйку. Із Варшави прибув Пьотр Немчик, щоби координувати зв'язки з громадськістю. Він побачив, що ці страйкарі також сподівалися публічного розголосу й не могли збагнути, чому світ їх нехтує. Немчик просто покликав «Вільну Європу» й відтоді щодня в етері з'являлися новини про події в Щецині. Минуть місяці, доки Немчик, на якого тепер дивитимуться майже як на медіа-чарівника, зможе повернутися до Варшави.

У Новій Гуті, що в травні була місцем брутальної «пацифікації», робітники сталеливарної промисловости мляво страйкували в серпні. Лише кількасот робітників на декілька днів полишили роботу. Втім, як і Вроцлав у травні, Краків тепер побачив, що не обов'язково страйкувати, аби тебе почули. 25 серпня (на одинадцятий день страйку в Ястшембе) в костелі отця Янцажа в Містшейовіце відкрилася Міжнародна конференція з прав людини. Організаторами виступили «Комісія втручання та законности» Збігнева Ромашевського та «Свобода і мир».

Майже через шістнадцять місяців після варшавського мирного семінару «Свободи і миру» опозиція й далі потребувала безпечніших стін костелу. Але замість ледве сотні гостей, що потайки пробиралися до тісного підвалу, тут зібралося близько тисячі людей, що отримали запрошення звичайною поштою. Небагато з них тимчасово поселилися в костелі, адже вестибюлі готелю «Святковий» були також жвавими місцями зустрічей. Прибули гості з Гаяни, Казахстану й, звісно, Афганістану, як і з більшості країн блоку. Зі свого тимчасового вигнання приїхав Вольфганг Темплін. Були Лейн Кіркланд з АФП-КПО*, мер Флін і чимало спо-

* AFL-CIO, профспілкове об'єднання Американська федерація праці - Конгрес промислових організацій. - *Ред.*

стерігачів із західних посольств. Найбільша потуга була за «Свободою і миром»; зіркою став Славомір Дуткевіч, щойно вернувшись з в'язниці після тривалого голодування на знак протесту. Поліція тим часом трималася на відстані, обмежуючи своє втручання анонімними графіті. «Гандзлік, вертайся до роботи! Гід, назад до твого плуга!» – було написано розпилювачем на тротуарах, але активісти Нової Гути з цього лише кепкували.

Це був радше фестиваль, ніж конференція. У головній залі костелу зібралися сотні людей послухати провідних активістів-правозахисників, які приїхали з Польщі та Заходу. Довкола довгого стола в сусідній кімнаті представники інтелігенції обговорювали відмінності в поглядах і зводили до купи тексти спільних заяв із різноманітних питань захисту прав людини. У таємній задній кімнаті зустрічалися й обмінювалися досвідом патлаті студенти з Угорщини, Східної Німеччини та Польщі. У вестибюлі репортери метушилися навколо найвідоміших відвідувачів – самого Ромашевського, Яцка Куроня, Яна Юзефа Ліпського, часто нехтуючи молодших організаторів, як-от Рокіту й Чапутовіча (хоча Рокітина промова, що схвалювала вторгнення Сполучених Штатів на Гренаду, привернула до його персони неабияку увагу).

Центральна Європа ніколи не бачила нічого подібного. Конференція мала всі формальні зовнішні атрибути, що їй, скажімо, зібрання Світової ради миру, хоча відбувалася в цілком інакших умовах. Саша Вондра з «Хартії 77», єдиний чеський дисидент, який прибув до Кракова (він повертався з візиту до Вільнюса), був вражений відкритістю конференції, попри присутність спостерігача з міністерства внутрішніх справ. Він пов'язав це зі «зміною варті» в польській опозиції: у Кракові, подумав він, стара опозиція опинилася в «очевидній меншості»³².

Сенсацією конференції, проте, став приїзд групи молодих шахтарів із шахти Липневого маніфесту та інших шахт Ястшембе. Коли репортери й просто доброзичливіці зібралися довкола, вони розмахували квитанціями, аби довести, що їм платять зовсім не так добре, як усі думають. Із рішучістю, якої багато хто не бачив від 1980 року, вони

говорили про умови праці, утиски та потребу в «Солідарності». Це була першокласна річ, що надала обговоренням конференції певної невідкладності й важливості. Організатори конференції найняли автобуси, аби відвезти учасників і репортерів до шахт, до яких було дві години їзди, але водії автобусів їхати відмовилися.

Це буде єдиний випадок за ці роки, коли мені вистачило репортерського чуття, аби відстежити подальший розвиток подій. Вирішивши, що на конференції я вже почув досить, я вирушив у напрямку, який мені вказали молоді шахтарі, і поїхав до Ястшембе (я був певний, що моя машина, яку я взяв напрокат, – легка мішень для нагляду). Дорожні контрольно-пропускні пункти майже на кожному під'їзді до міста фактично унеможливлювали в'їзд, але нарешті я відшукав костел отця Чернецького. Тут, хоча костел здавався задалекий від шахтарів, які тепер спустилися до шахти, аби страйкувати до гіркового кінця, було інше місце зустрічі двох світів опозиції. Краківські студенти й активісти «Свободи і миру» з усієї Польщі займалися друкарською справою та розподіляли продовольчі пожертви*. І вони поділяли з робітниками їхню молодечу нетерплячість: «Солідарність» 1980–1981 років, як сказав мені молодий шахтар Славек, «наробила дрібних помилок. Вони були надто шанобливі до комуністів, надто толерантні. Військовий стан залишив нас із відчуттям невдоволення, нездійснених мрій. Після цього досвіду ми будемо радикальнішими»³³.

Як і виступи 1980 року, але цілком інакше, ніж будь-який інший робітничий протест у наступні вісім років, ці страйки окреслили непередбачувані та могутні союзи. Проте вони не обіцяли створити нову профспілку з десятками мільйонами членів. Якщо зважити, що лише кілька острівців робітничого протесту й далі вели боротьбу, це була недосяжна мрія. Натомість вони провіщали новий плюралістичний союз, що

* Інші активісти «Свободи і миру» поїхали допомагати страйкарям на сталеливарному заводі в Сталевій Волі, на схід від Кракова. Цей страйк був єдиним значущим протестом у серпні, окрім виступів на шахтах і корабельні.

об'єднував покоління 1988 року: анархістів і націоналістів, практичних реалістів і пацифістів, студентів і робітників. Ці союзи могли розвинутися в будь-якому з непередбачуваних напрямків. Це не були люди, з якими режим наступної весни провадив перемовини за круглим столом. Але вони, безсумнівно, допомогли усвідомити потребу в них.

Сцена 6

Про вторгнення не забуто

Прага, 21 серпня 1988 року

«Історики, не забудьте, – застерігає Карел Срп із Джазової секції. – Не пишіть дурниць про те, як настав слухний час, як назрвало невдоволення та як нація підвела голову. Крок уперед зробили лише двос: Томаш Дворжак і Гана Марванова»³⁴. На щастя, імена засновників Незалежної асоціації миру нам відомі (з 4 розділу), тому можемо без сорому прийняти зауваження Српа про те, як він стояв на тротуарах площі Вацлава 21 серпня.

Якщо існує дата, що символізує комуністичний контроль над Чехословаччиною, то це був день, коли 1968 року війська Советського Союзу та Варшавського пакту придушили Празьку весну. Двадцята річниця цієї події заслуговує на особливу увагу, адже вона позначила момент, коли подальша нормалізація добігла кінця, і чехи – передостанні, перед східними німцями, серед народів Центральної Європи – вийшли на вулиці.

Із приходом серпня «Хартія» завжди випускала заяви, що засуджували вторгнення та закликали до виведення советських військ із чехословацької землі. Але позаяк 1988 рік приніс кілька нових соціальних рухів і нові видання самвидаву, здавалося, що настав час для різкішого протесту. Більшість із провідних постатей «Хартії 77» уважали, що це кепська ідея. Дехто з них (зокрема Вацлав Гавел) вирішили, що безпечніше провести ці вихідні за межами Праги на своїх дачах. Неважко було здогадатися, що реакція поліції на будь-який опозиційний виступ не вирізняться

меться поблажливістю. Чимало лиходіїв 1968 року, починаючи від самого президента Густава Гусака, досі були при владі. Кидати виклик советській «братній допомозі» означало кидати виклик їхньому праву керувати державою. Тому слід було уникати протистояння. Петр Уль із Комітету захисту несправедливо засуджених, що також поїхав на дачу, сподівався лише, що «старше покоління пролле кілька сльозинок над утраченими можливостями [Празької весни]: трохи жалощів до себе в історичній перспективі»³⁵.

Петр Плацак із «Чеських дітей» мав на думці дещо інше. Це буде момент, коли вся молодь Чехословаччини змусить почути себе. На примітивному мімеографі в помешканні Люції Вахової «Чеські діти» надрукували близько десяти тисяч листівок (істотна різниця, порівняно зі стандартними накладами самвидаву в п'ять сотень примірників), що оголошували «мирну маніфестацію» на площі Вацлава о 18.00. «Подужай двадцять років апатії, яку нам накинув режим Гусака, і ПРИХОДЬ!!»³⁶.

Тим часом Ян Худомель із НАМ закликав до «розсіяної» демонстрації, додаючи конкретнішого символізму загальному Плацаковому запрошенню. Люди мали просто носити триколірні стрічки або червоний, білий і блакитний одяг, щоби пригадати паплюження Чехословацької держави та її прапора³⁷. Впродовж усього того недільного ранку члени НАМ прогулювалися Прагою, показуючи свої триколірні стрічки. На першу годину дня кілька сотень людей, переважно молодь, зібралися під пам'ятником. Хоча багато хто приніс із собою квіти, щоб покласти до підніжжя пам'ятника, здавалося, ніхто на мав планів, що робити далі. Люди стояли довкола маленькими групами, чекаючи, що станеться. «Можна було відчутися, що люди хотіли говорити відкрито. У такій ситуації нам спало на думку, що ми можемо пояснити, чого прагне досягнути наша Незалежна асоціація миру», – повідомляв згодом «Бюлетень» НАМ³⁸.

Отже, виступив Любош Видра, переповідаючи натовпові програму НАМ. Потім він представив Гану Марванову й відійшов привітати друга. Оглянувшись за деякий час, він побачив, що зібрався натовп із кількох сотень осіб. Либонь, у школі права Марванова навчилася також про-

мовляти перед людьми. Але це була не просто промова: її голос став першим відкритим, вільним голосом Праги за двадцять років. Читали люди в натовпі самвидав чи ні, слухали «Вільну Європу» чи ні, це було щось, чого їм бракувало. Дедалі більше перехожих відривали погляди від дверей та вітрин магазинів і приєднувалися до натовпу. Нарешті настав час зробити щось більше, ніж просто покладати квіти.

Марванова, Видра і Томаш Дворжак не подумали принести якісь видання НАМу; Дворжак хутко метнувся до метра й поїхав додому, аби привезти хоч щось. Коли він повернувся, демонстрація перетворилася на диспут-семинар. Дехто пропонував написати якусь відозву. Люди, яких весь час більшало, кілька годин дискутували з Дворжаком, «енергійним і прямим» промовцем³⁹, що виконував роль голови зібрання, і Марвановою, яка робила нотатки, аж доки узгодили документ із дев'яти пунктів із закликом до виведення советських військ, вільних виборів із багатьма кандидатами та поваги до прав людини. Тут-таки понад 1500 осіб підписали це звернення.

Коли настав вечір, люди рушили до площі Старого міста: до цього спонукала традиція і, можливо, потреба розім'яти ноги. Завдяки людям, що поверталися після вихідних додому, натовп зріс до понад десяти тисяч. Лунали гасла, яких на чехословацьких вулицях не чули двадцять років, і чехословацький гімн. Світлина в «Revolver revue», провідному самвидавньому культурному журналі (з підписом «Демос... нове явище чеського опору?»), показує щільний натовп, більшість якого становлять люди до тридцяти років, що заповнює площу Вацлава й повільно просувається до Старого міста. Можливо, вони скандують гасла; один усміхнений юнак показує фотографові знак перемоги («V»). Але немає транспарантів (на інших фотографіях є кілька чехословацьких прапорів), і ніхто не стискає в руках листівок. Чехи тільки вчилися звичаїв публічних демонстрацій.

Хоча дехто побоювався побиття, поліція реагувала стримано. Впродовж майже всього дня вона просто перевіряла документи. За висловом історика Ольдржіха Туми, «все відбувалося так, наче режим не наважувався втрутити-

ся, тим самим визнавши дуже неприємний для нього факт, що демонстрація справді відбувається»⁴⁰. Хоча, як ми побачили, це була не перша демонстрація в Чехословаччині, знаменний поворот подій 21 серпня позначив початок чеської революції.

Провідні постаті опозиції сором'язливо визнали, що обличчя чеського опору змінилося, а міт про чеську пасивність і байдужість подолано. Вацлав Бенда (чії діти були в натовпі, хоча сам він залишився осторонь) не мав сумнівів щодо «виняткового значення» демонстрації, коли «спонтанні сили піднялися без жодної чіткої організації». Найдивовижнішим був вік демонстрантів. Зрештою, розмірковував Карел Сrp, вони «відчували цей брак [свободи і стандартів життя] відносно недовго. Я пророкую, що прийдедне покоління ще менше схоче терпіти те, що терпіли ми»⁴¹. Сrp колись порадив молодшому Мартінові Мейстржику уникати проблем; тепер Мейстржик фотографував демонстрацію для «Kavárna AFFA».

Із перспективи часу 21 серпня почало здаватися майже неминучим (адже жага дії явно дрімала в пражанах) і магічним, окрилений тим, що західні спостерігачі пізніше назвуть «силою народу». Томаш Дворжак, який від самого початку перебував у центрі подій (і сам спочатку думав, що «ми зі страхом і триколом на лацкані просто поблукаємо Прагою»), побачив, як відбувся справжній прорив: «Найпевніше, що цей день постав із прагнення людей відкрито говорити одні з одними, не ділячися на покоління. Слухати одні одних. ... Почати діалог із кимось, кого я не знаю і хто не знає мене. Але ми близькі одне одному своїми проблемами й хочемо їх розв'язати. І це прагнення залишиться в нас у майбутньому. Нас не задовольнить, якщо все залишиться таким самим, яким є нині. Через двадцять років у нас знову живе надія»⁴². Спираючись на цю ідею, він і Марванова запропонували натовпові на площі Вацлава збиратися регулярно, останньої суботи кожного місяця, для відкритого обговорення. Кілька сотень з'явилися на площі 24 вересня. НАМ знайшла свою аудиторію і стала чимось більшим за самвидав. Їх зустріли десятки поліціантів, досі не певних, як реагувати на цю нову громадянську мужність. Це був ін-

ший урок, здобутий в опозиції: дехто намагався сперечатися з поліцією. Інші вимагали від поліції заарештувати їх, лягаючи на землю біля поліційних фургонів або просто підходячи та віддаючи свої особові посвідки. Всіх затриманих швидко звільнили.

Тим часом обіч протистояння, у малих групах, розпочалася довгоочікувана дискусія. Позаяк це був звичайний день, без жодної річниці, яку можна би пригадати, ця перша дискусія НАМ стала серйознішим кроком до опозиції. Відбувалося те, що Томаш Дворжак малював в уяві й до чого «Хартія 77» закликала впродовж останніх півтора року. Дискусія, особливо коли збори перемістилися на площу Миру, на певну відстань від центру міста, деритуалізували опозицію, навіть якщо до обговорення ніколи не приєдналося більше, ніж декілька сотень людей. Тепер в опозиції можна було брати участь без квітів і вінків, без офіційних заяв і промов, лише з власними думками та зі своєю мужністю.

Сцена 7

Геть із греблею: Угорщина захищає Дунай

Будапешт, вересень – жовтень 1988 року

Для угорця стояти посеред величезного натовпу – напевно, сорокатисячного, щонайменше вчетверо більшого за все бачене за декілька десятиліть – на площі Кошута біля парламенту, було надприродним відчуттям. «Це знову ми», – думала Юдит Вошоргеї, відчуваючи цю землю під ногами 12 вересня 1988 року. Через тридцять два роки після революції 1956 року мешканці Будапешта повернулися до центру того протесту.

Комуністам і примаритися не могло, що гребля, якою вони запропонували загатити Дунай (див. розділ 2), спричинить так багато проблем. Ідея такого громадського протесту виникла з дискусій серед усіх груп, що постали за останній рік: Угорського демократичного форуму (УДФ), «Мережі вільних ініціатив» («Hálózat») і «Фідесу». Потім, у липні, тринадцять різних природоохоронних груп – найві-

домішою з яких є «Дунайське коло» – зібралися, аби сформувати Надьмароський комітет для координування протесту проти будівництва греблі. Його першою публічною акцією була спільна з австрійською секцією «Світового фонду дикої природи» прес-конференція. Вересневий протест, оголошений у цей час, став другою акцією.

Учасники протесту, спочатку здебільшого студенти, зібралися в університеті. Був робочий день, але початок маршу запланували на кінець дня. Підбадьорені гарною погодою кінця літа, чимало людей з'їхалося після роботи, забираючи по дорозі дітей зі школи. О 17.30 натовп рушив уздовж Музейного бульвару до парламенту. «Фідес», «Дунайське коло», «Hálózat» і УДФ несли транспаранти – в УДФ вони були досить уміло зроблені й вирізнялися серед розмальованих простирал інших учасників. УДФ також тримала декілька чорних транспарантів із білими хрестами, розписаних назвами сіл, яких знищать штучний канал, озеро й електростанції. Один транспарант розклав слово на позначення «загородження води», перетворивши його на пророче послання для режиму: «Геть із греблею» («VizLépCsöd»). І над усіма ними майоріла жовта риба із закликком «Порятуйте!».

Зважаючи на те, що уряд рішуче просував Надьмароський проєкт і пришвидшив його, ніби прагнучи випередити протести, це були могутні гасла. Угорський режим мав репутацію найліберальнішого в блоці, а тут виникав конкретний приклад незадоволення, яким він нібито збирався знехтувати. На шляху до процесії приєднувалися тисячі перехожих, аж доки натовп влився на площу Кошута. Настрій був святковий, і натовп хотів більшого, ніж чиста вода. «Ви досить брехали, тепер ідіть геть!» – скандували вони.

Марія Філкова з братиславських захисників природи була в тому натовпі. Філкова говорить по-угорському і має частково угорське походження; а її двоюрідний брат працював в угорському міністерстві довкілля. З угорського телебачення вона чула про протест і сама приїхала подивитися, що можуть угорці такого, на що не наважуються словаки. Попрямувавши до прапора «Дунайського кола»,

вона зустріла Яноша Ворга. Філкова здивувалася розмахові демонстрації й поцікавилася, чи не могло б «Дунайське коло» надіслати делегацію до Братислави або Габчікова, аби зніціювати такий протест і там. «Скільки вам потрібно наших людей? – відповів Ворго. – Тисяча? Дві тисячі?» Мабуть, таку кількість можна було легко зорганізувати, але відлякували наслідки, які ця акція могла мати для словаків, про що Філкова добре знала з березневої демонстрації зі свічками, тож вона відмовилася від цієї ідеї. Однак потім вона зустріла жінок із «Групи Оліс Моджор» із «Фідесу». Їхньою першою та останньою акцією було проведення демонстрації в Надьмароші; вони запросили Філкову приєднатися.

Маленьке містечко Надьмарош* лежить за годину з гаком їзди на північ від Будапешта, на протилежному березі від гостроверхого середньовічного замку Вишеград, одного з національних скарбів Угорщини. 17 вересня (в неділю) потяг до Надьмароша переповнили сотні учасників протесту, здебільшого жінки й діти. Настрій у всіх був веселий, як на родинному пікніку. Діти, зовсім різні за віком, малювали Дунай і його береги. Пізніше учасники протесту роздаватимуть дитячі малюнки інженерам греблі й досить ворожо налаштованим надьмарошцям.

На вокзалі прибулих зустріла Марія Філкова з жінками й дітьми з Братислави, які зайняли кілька вагонів потяга. Угорщина ще не була забороненою зоною для громадян комуністичної Чехословаччини, тож вона могла вдруге за тиждень приєднатися до демонстрації, вкрай відмінної від будь-яких подій удома. Словацька делегація виставляла напоказ значки з блакитним, червоним і білим кольорами чехословацького прапора. Прямуючи кілька сотень метрів до греблі, штовхаючи дитячі візочки й ведучи старших дітей за руку, жінки з Будапешта співали пісень про природу, яких знали й діти. Словаки відповідали тим самим.

* «Nagy» в угорській мові означає «видатний» або «великий», тобто «gross» німецькою. Тому деякі транспаранти на дунайських протестах перейменували його на «Grószmaros», на честь провідника Комуністичної партії Кароя Гроса.

Проблема Надьмароша майже неочікувано розчинила двері громадському активізму в Угорщині. До початку дунайських демонстрацій ішлося тільки про меморіальні нагоди: 15 березня та річниці, пов'язані з 1956 роком. Одні дати потроху збирали дедалі більші натовпи, інші були значно небезпечніші: більшість воліла обмежити їх пошанування слуханням «Вільної Європи» чи чимось подібним. Проблема Дунаю була інакша: як і Чорнобиль, питання стояло конкретно і вкрай зрозуміло, а до того ж вельми нагально, щоб гарантувати протест.

До кінця року відбудуться ще дві демонстрації, обидві в Будапешті. 3 жовтня зібралося декілька тисяч, аби створити живий ланцюг, що обіймав Дунай, від мосту на острів Маргіт повз парламент до Ланцюгового мосту, потім угору на берег Буди, замикаючи коло. Наприкінці жовтня «Фідес» виявив ініціативу й зібрав тисячі студентів для ходи зі смолоскипами від мосту на острові Маргіт до статуї поета Шандора Петефі, вздовж лівого берега Дунаю.

Увесь цей час Надьмароський комітет збирав підписи під новою петицією, що вимагала плебісциту щодо припинення проєкту. Навіть парламент, у якому панували комуністи, не міг знехтувати близько 140 тисяч підписів, переданих у лютому 1989 року. У країні з населенням менше ніж десять мільйонів це було так само ефектно, як відповідь словаків на петицію Августа Навратіла торік.

Після ще однієї демонстрації на початку квітня – за участі близько п'ятнадцяти тисяч у Надьмароші – уряд капітулював. 13 травня 1989 року він оголосив двомісячний мораторій на будівництво греблі; невдовзі після цього мораторій було подовжено до жовтня. Коли настав жовтень, політична ситуація повністю змінилася, і проєкт став політично дражливою темою, якої наступні уряди торкалися на власний ризик. Отож угорці, як і поляки, неочікувано досягли успіху: задовго до революційних змін вуличний протест змусив комуністичний уряд змінити політику, навіть попри істотні фінансові втрати й роздратування чехословацького партнера. Подібність до успіху «Свободи і миру» не випадкова: обидва протести мали міцну націоналістичну основу. Аби змінити військову присягу або зупинити греб-

лю, лідери режиму мусили відчутти, що справа стосується (або може стосуватися) їх самих як членів однієї з протестувальниками нації. Та все одно їхні рішення поставлять їх під удар дальших протестів, а врешті призведуть до падіння.

Сцена 8

День незалежности і тиждень Палаха

Прага, жовтень 1988 – січень 1989 років

Озираючися на переломну серпневу демонстрацію, представник «Хартії 77» Станіслав Деватий вірив, що суспільство нав'язало режимові свосвідні переговори. Предметом цих переговорів була перебудова: що режим мав запропонувати своїм громадянам? Серпень «спростував брехню про нормалізоване суспільство, яку невпинно повторював режим»⁴³. І тепер питання про сімдесяту річницю незалежности демократичної Чехословаччини (28 жовтня 1918 року) набувало загрозливих розмірів. Хоч би що комуністи думали про буржуазну демократію, їм буде нелегко заборонити святкування цієї річниці, яку вони старанно нехтували від часу останнього офіційного святкування 1968 року. В грудні 1987 року першою вимагати відновлення національного свята почала «Демократична ініціатива». Емануель Мандлер, скажімо, зрозумів, що його рух здобув значну перемогу⁴⁴. Для Деватого відновлення свята було очевидним доказом, що тиск знизу спрацьовував.

Із другого боку, комуністи інших країн уміли вправно маніпулювати національними традиціями на користь режиму. Тож коли президент Гусак оголосив, що 28 жовтня буде святковим днем, він, як видавалося, ніби перехоплював ініціативу в опозиції. Вимахування прапорами та націоналістичні фрази задовольнили б більшість громадян і знову ізолювали б незалежні рухи. Навіть гірше: триденні святкові вихідні могли просто дати людям можливість відпочити. Вирішальним було питання: як відреагують пражани.

Але чехословацький режим не вельми тямив у мистецтві використання національних тем. Офіційне святкування

дня незалежності з незрозумілих причин перенесли на 27 жовтня. Перед Національним музеєм новий прем'єр-міністр Ладіслав Адамец (який заступив товарища з трохи реформістською репутацією), Мілослав Степан, ненависний голова міського партійного комітету Праги, і генсек Мілош Якеш виголосили офіційні промови перед урочистим натовпом слухняних прибічників.

Ця тактика зазнала невдачі. Наступного дня близько десяти тисяч осіб зібралося на площі Вацлава, а згодом на площі Старого міста. На відміну від серпневого, натовп був мішаний, літні та середнього віку протестувальники стояли поряд із молодими. Так сталося, бо цього разу демонстрація була менш спонтанною. Лише на два тижні раніше група лідерів старшої опозиції, яка називала себе «Рухом за громадянську свободу», видала маніфест, що закликав до політичного залучення. У дні перед річницею всі головні групи – а їх тепер було декілька, що цілком контрастувало з монополією, якою ще донедавна тішилася «Хартія 77» – поширювали заяви та друкували плакати (із зображенням лева, що розриває кайдани), переконуючи громадян долучитися до активного протесту.

28 жовтня не відрізнялося від демонстрації в Польщі за військового стану: поліція не лише вартувала біля статуї Св. Вацлава, але атакувала натовп із підземних тунелів й використовувала брандспойти, аби відтіснити людей на бічні вулиці. Тож і натовп був агресивніший, вигукуючи до поліції: «Фашисти!», «Ми хочемо свободи!» або «То ось яка ваша перебудова!». Цього разу не складали петицій. На п'яту годину (лише за дві години від початку) сутичка закінчилася, і близько двох сотень осіб було заарештовано.

«Що насправді сталося?» – запитував анонімний студент, пишучи для «Revolver revue». На короткотермінову перспективу «органи державної влади чудово виконали своє завдання. Їх, либонь, ніщо не здивувало, крім, може, кількості учасників. Вони діяли за чітко розробленим планом». Але все-таки студент стверджував, що опозиція досягла успіху: десять тисяч осіб побачили режим у його найгіршому прояві й тепер по-новому розумітимуть ситуацію. «Люди кричали: "Ми вам не віримо!"». Гасла, які ми давно

знали або відчували, експромтом лунали з багатотисячного натовпу. Суспільство заворушилося»⁴⁵.

Міхал Дочекал, колега Мартіна Мейстржика з Театральної академії, знав, що принаймні він того вечора змінився: «Я тримав у руці камінь із бруківки. ... Один поліціант відокремився [від поліційної шереди], і натовп якусь хвилину його переслідував. А я підняв камінь і нічого не зробив. Це був жадливий момент для мене»⁴⁶. Просто зважувати камінь рукою і розглядати державного функціонера в зоні досяжності – означало зіткнутися з «жадликим» питанням, що він, студент театрального інституту, був готовий зробити, аби покласти край комунізмові.

Обидві сторони чимало навчилися з серпневої демонстрації. Через шість тижнів після сутички на День незалежності святкування Міжнародного дня прав людини, 10 грудня, подарувало нову нагоду перевірити межі договірних змін у комуністичній Чехословаччині. Оскільки президент Франції Франсуа Мітеран перебував з державним візитом у Празі, влада дала офіційний дозвіл на демонстрацію – але лише на маленькому майданчику в житловому районі добрих п'ятнадцять хвилин ходи від площі Вацлава.

Комуністи сподівалися в такий спосіб втихомирити незгоду, вдаючи при цьому гласність. Утім, з'ясувалося, що вони не тільки неспроможні послуговуватися мовою націоналізму, а й опанувати мову реформи Горбачова. Роб Макро, канадський дипломат, був здивований тим, що почути Вацлава Гавла, Яну Петрову з НАМ та інших промовців прийшло лише п'ять тисяч осіб. «Я вважав, що коли легальну демонстрацію дозволено, то збереться все місто». Він, звісно, переоцінював чеську перебудову, що, як знали самі чехи, була лише косметичною: «Більшість людей не збиралося втратити роботу через участь у мітингу за права людини, що не мав шансів вплинути на режим»⁴⁷. А головний партійний ідеолог Ян Фойтік кілька днів по тому навіть засудив демонстрацію та запевнив усіх, відданих партії, що подібне не повториться.

Але було запізно. Ослаблення перешкод, навіть таке мізерне, вивело на вулицю нових людей. Нові мости сполучали різноманітні незалежні світи Праги. Одним із них був

«Клуб миру ім. Джона Ленона», створений на восьму річницю вбивства одного з «Бітлз», 8 грудня 1988 року. Їхня декларація (див. розділ 5) протиставила Ленонові «невтомні зусилля в царинах миру, любові та розуміння між людьми й націями» репресивній політиці комуністичного режиму⁴⁸.

Хоча Мейстржик та інші студенти воліли надалі випробувати межі опору у своїх офіційно дозволених студентських часописах, вони також регулярно з'являлися на демонстраціях. «Там було багато *дамаків* (студентів Театральної академії), – каже Павел Лагнер, редактор часопису «Kavárna», – незабаром усі вони постали перед дисциплінарною комісією, бо їх затримала поліція»⁴⁹. До подій долучалися люди навіть із-поза Праги, як-от Марцель Гаєк, студент-медик із Пльзеня. Він уже приїздив на так звані квартирні семінари до Праги; демонстрація зміцнила його репутацію як одного з найнебезпечніших радикалів у своєму місті. Але навіть у провінції атмосфера змінювалася. Соціалізм вивірювався, вважав Гаєк, і на доказ цього наводив примирливе ставлення до нього таємної поліції під час допиту.

Зміна відбулася не завдяки тиску Горбачова. Із чехословацького політбюро, тепер вичищеного від реформаторів, ширилися словесні напади на опозицію. Десятки нових політичних в'язнів (Марванова, Видра, Дворжак і Томаш Тварох із НАМ) провели День прав людини у в'язниці. Зблизька гадана лібералізація виглядала дуже невиразно.

Що змінилося, то це опозиція. Якщо в серпні поліція просто не змогла відреагувати, марно виглядаючи в натовпі Гавлів і Улів, то восени режим шукав нового способу дії: брандспойти? суди над щоразу молодшими опонентами? контрольовані демонстрації? запозичена реформістська риторика? дружні попередження непокірним студентам? Невпевненість комуністів зростала. Як і в Польщі, вони могли побачити, що на сцену виходить нове покоління.

Старша опозиція, пише Ольдржіх Тума, «загалом не мала концепції стратегічного використання [демонстрацій]; вона не надавала їм жодного конкретного політичного змісту»⁵⁰. Молодь відчувала свою силу. Пишучи новорічну

передовицю для «Бюлетеню» НАМ у січні 1989 року, редактор Радек Земан визнав: «Лише рік тому я дуже скептично ставився до активізму молоді. Я бачив сам, як їхнє поривання пригнітили два десятиріччя занепаду. Але цього року я зустрів цілу групу, що розвіяла мій скептицизм. Я їм дуже вдячний». «1989 року, – додає празький студент Павел Лагнер, – ми були такі співзвучні з соціальною ситуацією, що тепер будь-який привід надавався для протесту»⁵¹.

Гра увійшла в нову фазу з «палахіяди», фестивалю демонстрацій, який протривав тиждень, а фактично з майже вуличних боїв, що вшановували смерть Яна Палаха. Студент Палах у січні 1969 року підпалив себе на площі Вацлава, аби привернути увагу до соціальної ситуації його країни.

Вшановувати Палаха було нелегко: навряд чи випадало запрошувати інших наслідувати його приклад. До того ж він не був і безпосередньою жертвою комуністичних репресій. Легко знущатися зі зняковіння «хартистів»: і Вацлав Гавел, і Дана Немцова на початку січня 1989 року одержали анонімні листи (ймовірно від служби безпеки) від людей, які стверджували, що наслідуватимуть Палахів приклад.

Але Палах ретельно планував свій протест, це не був жест відчаю. Попри свою радикальну природу, це був «величний етичний вчинок», що заслуговує на повагу і без наслідування, як писала Ева Кантуркова, колишній речник «Хартії», у переддень річниці⁵². Палахів подвиг глибоко вразив націю. Пригадуючи, як «ми всі на мить оніміли» від його протесту й «стотисячний натовп пройшов вулицями Старого міста висловити співчуття перед труною», теперішні представники «Хартії» (одному з яких, Саші Вондрі, було лише сім років, коли помер Палах) подали заклик до дії: «Це було щось фундаментальне, що об'єднувало нас, але цього, як показали останні двадцять років, було замало. Брудний потік брехні, якій Ян відчайдушно протиставив своє тіло, ще не відступив. ... Жертва Яна Палаха – це не історія, а вічно живий виклик нам і всім тим, хто розуміє, що ми заборгували. Тож почнімо сплачувати свій борг сьогодні. Вклонімося на його честь – і встаньмо з колін»⁵³.

Хай там якими зворушливими були слова заяви «Хартії», вшанування вдень у неділю (15 січня) мало закінчитися мирною церемонією. Але в Палаховій історії було щось, що позбавляло спокою і режим, і опозицію. Майже патологічний страх комуністів перед неконтрольованим протестом породив саме те, чого вони прагнули уникнути. Здавалося, вся поліція Праги зібралася на площі Вацлава: вона заблокувала вулиці й затримала більшість лідерів опозиції. Будь-хто, хто ніс квіти десь поблизу, незабаром опинявся в поліційному фургоні. Реакція поліції показала, що режим зробив вибір на користь жорсткої лінії. Сидячи в міській в'язниці того вечора, Петр Плацак із «Чеських дітей» накидав на клапті паперу новий план і пустив його по колу: настав час «повернути площу Вацлава»⁵⁴.

Плацакова мета, яку хутко прийняли інші рухи, була позірно скромна. Зрештою, він не закликав до повалення режиму. Але, використовуючи зростання ворожості людей до дій поліції, він пропагував демонстрації з відкритими політичними гаслами. Вони не просто демонструватимуть, а обстоюватимуть певні права. Того тижня це мало статися на площі Вацлава, й поліція знову щосили намагалася відповісти на починання опозиції. Осіб, затриманих 15 січня, швидко звільнили, і наступного ранку вони з'явилися, аби знову покласти квіти. Декількох із них – у тому числі Гавла, Вондру, Немцову, Плацака, Веверку, Пенца з «Клубу миру ім. Джона Ленона» та Яну Петрову з НАМ – було негайно заарештовано. Декого випустили через десять днів; інших віддали до суду й засудили на терміни до двох років ув'язнення.

Щоденні газети переможно сповістили про арешт. В інший час це справило би сподіваний ефект відлякування від подальших демонстрацій. Але тепер результат виявився протилежний: вівторок побачив спонтанну, справді некеровану демонстрацію на площі. Потім, у середу, коли делегація Чехословаччини брала участь у зустрічі Конференції безпеки та співпраці в Європі, яка відбувалася у Відні, поліцію ніде не можна було знайти. Роб Макро відзначив «у натовпі дивовижне почуття піднесення, перемоги. Виголошувалися промови й відчувалося відновлене

завдяки участі у відкритих політичних зборах почуття гідності»⁵⁵. У четвер кількість люду іще зросла; поліція також повернулася з поновленою енергією. Демонстрації тривали до суботи, хоча поліція завертала паломників до Палахової могили.

У повітрі витав дух абсурду 1989 року, адже натовпи висміювали порожні фрази офіційних звітів режиму. «Нас лише купка», – вигукували тисячі голосів, а також: «Отже, де “маргінальні елементи” [živly]?»). Гавла й «Хартію 77» також вітали, а в середу двоє підписників «Хартії» могли виступити з промовами. Потім натовп із криками «Ходімо додому» поволі сам розсіявся, щоб назавтра повернутися. Того дня в мирному, дисциплінованому натовпі Томаш Тварох побачив майбутнє: «Передусім той вечір на площі Вацлава подарував мені надію; щось наче врівноважило неприємний досвід попередніх днів»⁵⁶.

Студентська молодь теж міцніла в силі. «Ніхто більше не виправдовувався, – каже Мартін Мейстржик, – вони просто йшли до станції метра [і тільки тому опинилися поблизу демонстрації]». Він був здивований, побачивши, як викладачі (у тому числі й марксистки) і навіть ректор почали відкрито підтримувати студентів⁵⁷. Тим часом, у Брні Їржі Ворач із «Revue'88» і Владімір Вискочіл із НАМ зорганізували студентську петицію, «аби показати, що студенти університету здатні встати й долучитися до щораз дужчого опору»*.

Приєднання до опору збуджувало, але й трохи лякало. Студент Ян Дус, який спеціалізувався в класиці й чий батько, священик «Чеської братії», був знаним «хартистом», побачив, як стрімко розширюються його горизонти, порівняно з ізольованим світом академічних інтриг. Того тижня його затримали й допитали, а незабаром він став активним членом НАМ. «Нам була важлива наша віра, що ми переступали певну межу», – пояснює він. Навіть багато років по тому, проте, ціна цього кроку залишила по собі «погане відчуття», як це сприймав Дус: того

* Вони зібрали близько двох сотень підписів, переважно з Брна, але також із Праги, Оломоуца й Острави.

тижня велику кількість людей побила поліція – навіть більше, ніж у листопаді 1989 року, «але ми якось не звертали на це уваги». Один із найактивніших студентів із Дусового кола емігрував того-таки місяця до Австрії⁵⁸. Суперечності між існуванням у системі й спробами їй протистояти збирали свою данину.

Від січня аж до серпня більше не буде великих демонстрацій. Можливо, тиждень зіткнень із поліцією просто виснажив і трохи налякав пражан. Але справедливо й те, що принаймні на той час формат демонстрацій на площі Вацлава домігся всього, чого міг домогтися. Коли річніці різних подій 1968 року вичерпалися, подальші демонстрації тієї зими та весни збирали б усе меншу кількість осіб. Поліція знову відвоювала би площу, а революція виглядала б зовсім по-іншому. Натомість енергія фестивалю Палаха поширилася по всьому місту й країні, породжуючи нові способи опиратися комуністичному режимові та дестабілізувати його.

Сцена 9

Довкола круглого столу

Польща, лютий – червень 1989 року

Коли у вересні 1988 року останній страйкар залишив шахту Липневого маніфесту, закінчилася певна епоха. Шахтарі, а перед ними робітники корабельні, повернулися до роботи з обіцянкою, що уряд розпочне переговори з Лехом Валенсою. Генерал Чеслав Кішак і декілька інших членів політбюро обережно дали зрозуміти, що, в обмін на «соціальний мир», може розпочатися дискусія за «круглим столом».

Донедавна режим нехтував Валенсу, котрого речник уряду Єжи Урбан зверхньо згадував як «приватну особу». Раніше, у 1980–1981 роках, «Солідарність» прагнула діалогу з режимом, аби розв'язати проблеми Польщі; тепер вони мали цей діалог. Чи заради цього поляки боролися впродовж усіх цих років?

Мабуть, неминучим було виникнення глибокого відчуття розчарування. Віднині учасниками поступової перемоги опозиції будуть ветерани 1980 року. Найважливіше ставатиметься не на вулицях: напружені приватні переговори в єпископських кабінетах, телевізійні дебати Валенсі з головою офіційної профспілки Альфредом Мьодовічем і самі переговори за «круглим столом». Вони подарували кілька фотогенічних моментів. Вулиці та заводи поволі зникли з поля зору. Це вже історія, надто відмінна від тієї, яку я розповідав досі. Замість барвистих демонстрацій, страйків і театру бачимо урочисті переговори між діячами значно старшого покоління.

«Круглий стіл» не був революцією для Польщі. Вона відбувалася на повну силу принаймні від минулого літа. Але він був перехідним моментом, форму якого задали протести попередніх років, і водночас містив зерна прийдешніх політичних тенденцій. На вікопомних світлинах лідери «Солідарности» сидять поруч із тими, хто їх ув'язнював і висміював. Переговори, загалом, не були частиною карнавального репертуару; це був щонайменше відхід від нього. Але зосередження на конкретному та досяжному тепер було знайомою територією.

Комуністи протиставляли тим, кого вони називали «конструктивною опозицією», екстремістів, які не могли або не хотіли сісти за стіл переговорів. Спочатку до цієї категорії зарахували провідних мислителів «Солідарности» Яцка Куроня і Адама Міхніка; їх прийняли лише після тижнів переговорів. На думку режиму, з учасниками гепенінгів «Помаранчевої альтернативи» та її клонів, із тими, хто відмовлявся від патріотичного обов'язку військової служби, з радикалами так званої Краківської групи – бійцями Войцеха Полячка, радикальним крилом «Свободи і миру» Марка Кужинца та іншими (не лише в Кракові), хто процвітав на протистоянні – або з тими, хто й далі страйкував навіть після того, як режим пішов на компроміс, не могло бути серйозних переговорів. Але ці групи певним чином стали в пригоді лідерам опозиції. І не лише тому, що така опозиція дозволяла Валенсі або навіть Куроневі здаватися на її тлі поміркованими, але й тому, що вона уповно-

важила й легітимізувала тих, хто провадитиме переговори. Опозиційне розмаїття парадоксально зміцнювало становище «конструктивної опозиції».

Чимало учасників молодіжних рухів хотіло брати участь у «круглому столі», але перевага була не на їхньому боці. Одним із перших бар'єрів стала компетентність. Старші інтелектуали «Солідарности» й профспілкові активісти мали або освіту, або досвід (або й одне, й друге), аби розмовляти на рівних із партійними бюрократами-ветеранами. Більшість прибулих на «круглий стіл», який 8 лютого розпочав офіційні, відкриті переговори, були символічними представниками кожного з головних заводів-страйкарів минулого року. Студенти, здебільшого, ще не були активними навіть 1980 року, їхній подальший досвід не був тим, що цінувалося на таких переговорах. Чи принаймні не в тих питаннях, про які говорили за столом. Якби йшлося про міжнародні відносини або збройні сили, легко можна уявити, який внесок до дискусії міг зробити практично кожен учасник «Свободи і миру». Однак цих питань на «круглому столі» взагалі не було; опозиція вирішила їх не порушувати, адже це неминуче погіршило би взаємини з Советським Союзом.

Представники нових рухів були присутні на двох (із чотирнадцяти) «додаткових столах», скликаних для обговорення спеціалізованих питань: екології та молоді. Радек Гавлік зі «Свободи і миру» та двоє активістів із нещодавно заснованих груп «зелених», близьких до «Свободи і миру», брали участь у першому. Проте більшість учасників цього столу з боку «Солідарности» прийшли з «Польського екологічного клубу» – організації, заснованої 1981 року, яка охоплювала переважно науковців-експертів. Молодіжний допоміжний стіл, серед головних завдань якого була поновна легалізація Незалежної асоціації студентів і незалежного Союзу піонерів, був різнобарвнішим і чимось нагадував поперечний зріз молодіжної опозиції. На ньому були присутні двоє молодих страйкарів 1988 року, представники шкільного й університетського самоврядування та учасники католицьких молодіжних груп. «Свободу і мир» представляв Ян Марія Рокіта. Обидва допоміжні столи залишилися далеко на задньому плані, позаяк головну увагу на

пленарних обговореннях було зосереджено на легалізації «Солідарности» як профспілки та питанні виборів і реформи політичної системи.

Хоч як мало нові рухи зробили на засіданнях «круглого столу», за його межами роботи було не набагато більше, хай вона й була веселіша. Тому карнавал тривав, просто перебував поза центром уваги. Чимало рухів попередніх років були, як завжди, активними взимку та навесні 1989 року. «Помаранчева альтернатива» влаштувала Карнавал уже другий рік поспіль, у день після відкриття «круглого столу». Декілька тисяч осіб розважалися в центрі Вроцлава під гаслом «Соціалізм у карнавалі, карнавал у соціалізмі!». Учасники тримали в руках маленькі круглі столики на знак пошани до цього нового символу польської політики. Якимось чином геленінг-перетворився також на демонстрацію на підтримку Валенси й «Солідарности».

Ця суміш сатири та звеличення, антиполітики й політики полонила увагу країни впродовж двох місяців обговорень. У Гданську майже після кожної недільної служби в костелі св. Бригіди відбувалися нечисленні антиваленсівські демонстрації, керовані анархістами РАС. «Студентська дія» «Свободи і миру» в Кракові проводила демонстрації за легалізацію Незалежної асоціації студентів і мала сутички з міліцією, яка відповідала водометами та сльозогінним газом. Студенти оголосили двадцятичотиригодинний страйк протесту, але розійшлися, коли ректор університету неочікувано підтримав їхні вимоги. У Познані та Гожуві сотні людей приходили на демонстрації, протестуючи проти запланованого будівництва атомного реактора (двійника Жарновецького) поблизу. Варшавські демонстранти приїхали на лімузині, аби з'явитися без запрошення до чехословацького посольства й вигукувати гасла на підтримку політичних в'язнів у Чехословаччині. Близько сорока учасників «Свободи і миру» в Катовіце влаштували голодування, протестуючи проти ув'язнення Вацлава Гавла; Рінальдо Беткевіч побив рекорд, одержавши штраф на сто тисяч злотих за те, що прикував себе до паркану чехословацького консульства.

Навіть коли учасники протестів розширили радіус дії, залишалася непевність щодо меж толерантності держави.

Деякі демонстрації відбувалися без інцидентів, а інші, як-от краківська чи як гепенінг «Помаранчевої альтернативи» в перший день весни, що закінчився п'ятдесятьма арештами та кількома жорстокими побиттями, нагадували про старі часи.

Розгубленість опозиції, що прийшла після «Солідарности», була болісно помітна на великодньому марші миру, зорганізованому 22 березня у Вроцлаві. Марш мав наслідувати традиції маршів на початку весни в західноєвропейському мирному русі; цього дня такі марші відбувалися у кількох інших містах Європи. Близько тисячі осіб (за однією оцінкою п'ять тисяч) зібралися біля годинника на вулиці Свідницькій. Було заплановано вирушити до однієї з советських баз на північному боці Одера. Лешек Будревіч із регіонального проводу «Свободи і миру» та «Солідарности» застеріг натовп від конфронтації. «Будь-кого, хто кине камінь у міліцію, ми викинемо з нашої демонстрації», – сказав він, а тоді звернувся до міліції, що зібралася поблизу: «Сьогодні вам немає чого боятися».

За молодою парою, яка несла транспарант із написом «Ми хочемо, аби наша дитина виросла в країні миру та свободи», натовп промаршував повз кордони по-бойовому зодягненої міліції до Ринку. Будревіч та інші кидали міліції квіти й переконували одні одних не перевіряти барикади. Роман Кухарський, молодший учасник «Свободи і миру», почав нетерпеливитися: «Ми звернули наліво, аби уникнути барикади. Здалеку я побачив, що вулиця Оджанська також заблокована. Ми скандуємо: “Свобода і мир”. потім “Росіяни додому”, але з другим гаслом, вочевидь, перебираємо через край, бо Лешек Будревіч утихомирює нас, розмахуючи руками. Я дивуюся, навіщо ці люди прийшли сюди, якщо висловлювати своє ставлення до присутності російських військ у Польщі небажано. Ця зворушлива задума поступово перетворюється на безглузду прогулянку по Ринку», – продовжив Кухарський, згадуючи «чорні марші» «Свободи і миру», що протестували проти хімічного заводу в Сехніце. Ці марші засвідчили свою слабкість, просуваючися не більше, ніж на п'ятдесят метрів, доки демонстрантів оточували та затримували. «Але то є щось

зовсім інше і в інший час. Перепрошую, не є, але мало бути. Принаймні у моїм відчутті»⁵⁹.

Після демонстрацій у Сехніце часи змінилися, але «Свобода і мир» почувалася непевною, як до них пристосуватися. Кухарський запитував, чи «квітка – це не замало, аби заповнити прірву між нами та ними». Але, з другого боку, хіба мало сенс під час «круглого столу» атакувати міліційні кордони й бути битими, як бувало раніше? Дякуючи прикро враженим учасникам маршу, після їхнього сорокахвилинного ходіння по колу, Будревіч також пригадав «чорні марші» й висловив надію, що, як і 1987 року, «з плином часу ми просуватимемося далі й далі. За рік ми дійдемо до...» – «До Голандії», – підказує хтось», думаючи про західні мирні марші цього дня. Звісно, за рік вони могли промаршувати до Голандії, але Кухарський справедливо відчував, що тактика «Свободи і миру» тоді вже не знайде багато прихильників.

«Круглий стіл» завершився 5 квітня, ухваливши низку важливих домовленостей. Головними серед них були поновна легалізація «Солідарности», дозвіл профспілки друкувати тижневу та щоденну газети й призначення напіввільних виборів до парламенту (в тому числі з вільними виборами до новоствореного Сенату), що мали відбутися 4 червня. Арена політики, яка на два місяці зменшилася до варшавського Палацу намісника, раптом знову поширилася на всю країну.

Тепер «Солідарність» постала перед серйозним викликом заповнити цю гігантську порожнечу. У спілці більше не було десяти мільйонів членів, а, мабуть, лише десятки тисяч активних учасників. І якщо 1980 року «Солідарність» мала справжню монополію, то тепер було багато інших опозиційних голосів, серед яких «Солідарність» не завжди могла легко змусити прислухатися до себе. Коли відбувся «круглий стіл», Валенса чимало мандрував країною, переконуючи шахтарів у Ястшембе, студентську молодь Кракова та Вроцлава й багатьох інших громадян підтримати переговори. Тепер спілка мусила наново створити об'єднану опозицію, аби протистояти монолітній партії. Єдність була, либонь, протилежністю карнавалу, але також і його результатом:

діалог між «Солідарністю» і партією до 1989 року був неможливий. «Солідарність» сама не змогла би перекричати монолог партії. Натомість вона втрутила, коли карнавальні рухи вже зруйнували цей монолог.

Сцена 10

Матері й діти

Прага та Братислава, травень – липень 1989 року

Усе розпочалося з хмари: в середині січня 1989 року густий, брудний туман осів на більшій частині північної Богемії та південної Польщі. Навіть ті, хто звик до диму від спаленого вугілля, від хімічних заводів і решти лих соціалістичної індустріалізації, сприйняли його гірше, ніж зазвичай.

Анна Граділкова (з «Чеських дітей») і Міхаела Валентова, обоє знайомі з пражською дисидентською спільнотою (особливо з колом Католицької церкви) матері маленьких дітей, почали поширювати серед друзів петицію, яка закликала міську владу надати чесну інформацію про щоденне забруднення повітря та вжити заходів до поліпшення якості повітря. Впродовж року вони ввічливо намагалися привернути увагу влади. Тоді, назвавши себе «Пражкими матерями», взялися до дії – зібрали близько п'ятисот підписів за місяць.

Як Чорнобиль для польських жінок трьома роками раніше, брунатна хмара, що душила місто взимку 1989 року, спонукала «Пражких матерів» узятися за пов'язані проблеми екології та гласності. «Достовірна й актуальна інформація, – писали вони, – є найефективнішим засобом проти чуток і паніки. Образливо для нас і небезпечно для наших дітей, що інформацію про те, чим ми дихаємо, приховують»⁶⁰.

Наприкінці травня, під час ажіотажної конференції з питань довкілля, яку zorganizували прем'єр-міністр Адамець, «Пражкі матері» влаштували свій перший протест, повторюючи популярну тактику демонстрації з дітьми. Це було в понеділок зранку; одягнені в найкраще вбрання ці родини (було близько тридцяти жінок і п'ятдесят дітей) просто

прогулювалися пішохідною зоною біля площі Вацлава. Деякі діти тримали матерів за руку; інших везли у візочках. Хлопчик і дівчинка, обоє віком близько десяти років, несли плакат із написом: «Захистимо природу для наших дітей». Це був веселий геленінг; усі посміхалися та співали пісень (таких, як «Зелена трава», слова котрої знали всі діти). Але це таки була демонстрація; причому демонстрація, учасників якої не можна було запхати до поліційних фургонів або не підпускати за допомогою пожежних шлангів*.

Довкілля стало темою дня в усій Чехословаччині. Того літа також відбулися демонстрації проти будівництва готелю на місці зібрань «Клубу миру ім. Джона Ленона» в парку Кампа. А коли в липні 1989 року декілька тисяч поляків проводили демонстрацію в Щецині проти гігантського коксівного заводу «Стована», до них із чеського боку також приєдналася невелика демонстрація.

Перевага демонстрацій на захист довкілля полягала в можливості привласнити простір, який опинявся під загрозою, і зробити його своїм. Це завдання «Празькі матері» разом із «Чеськими дітьми» (зокрема й тими, що сиділи у візочках, і членами групи Плацака) виконали разом в одному з найулюбленіших та історично важливих місць Праги: Стромовці, лісистому парку на півострові Влтави трохи на північ від центру міста. Нова автотраса на шість смуг для сполучення центру з північними передмістями мала пройти просто через парк, попри протести офіційних екологічних і наукових груп. Це була популярна територія для родинних мандрівок на вихідних і природний пункт призначення для протесту «Матерів» та їхніх дітей у візочках.

«Стромовка» була викликом просто на замовлення для «Чеських дітей»: парк постав із колишнього королівського мисливського заповідника, створеного в XIV столітті. Тож він утілював Плацакову ідею, що справжній король дбати-ме про свою землю, як цього ніколи не робитимуть комуністи. Плакати, прикріплені до дерев по всьому парку, оголо-

* Окрім основної петиції, учасники демонстрації протестували й проти спорудження греблі Габчіково-Надьмарош, програми розвитку атомної енергетики та будівництва підйомника на гору Снежка.

шували демонстрацію на середу, 21 червня. Коли настав цей день, Анна Граділкова сиділа на бордюрі хідника з двома транспарантами в ранці, почувачуючися дуже далеко від площі Вацлава:

Внутрішньо я примирилася з тим, що ми насправді лише двійко дурнів, Дон Кіхоти, що хутко стануть здобиччю поліціантів. А їх показалося лиш декілька, що контрастувало з кількістю інших людей. П'ята година. Я нічого не можу вдіяти. Я була б щаслива розвернутися і втекти, але натомість я розпаковую гасла й неохоче приєднуюся до маленької групи знайомих облич. Те, що сталося потім, тривало якісь декілька секунд. Умить під транспарантами формується натовп. Ті люди, що ліниво трималися неподалік, раптом зробили крок у наш бік, разом. Нібито байдужі пари ... охоче приєднувалися, і на вигляд збудьговані родини з дітьми створили радісне, оптимістичне ядро процесії. Ще до того, як я встигла оговтатися, ці люди – що хвилину тому виглядали так, наче вони нічого не роблять, – почали вигукувати гасла: «Ми не віддамо Стромовки!» і «Дайте деревам жити!»⁶¹.

Так кількасот осіб – здебільшого цілком незнайомих для дисидентської спільноти – зібралися в місці, де, якби їх побили чи заарештували, цього навіть ніхто не побачив би. Можливо, дехто знав, що запропонована автотраса мала противників і в офіційному таборі, тож протестувати проти неї безпечніше, ніж, наприклад, проти атомної енергії. Але поліція нацькувала на натовп собак, лякаючи дітей, побила Петра Плацака та кількох інших і завантажила людьми свої фургони. Проте наступної середи прийшло чотири сотні осіб, а пізніше – менші групи, але це відбувалося впродовж усього липня. В останній демонстрації на початку листопада на площі Марії в центрі міста брали участь дві чи три тисячі осіб. А шосе так ніколи й не збудували.

Не дивно, що весна 1989 року також розбудила «зелених» Братислави. Вони наслідували взірець «Помаранчевої альтернативи» в перетворенні Міжнародного дня дітей на випробування меж дозволеного. Ян Будаї і Марія Філкова запланували марш дітей до резиденції мера, де діти вручать йому листа про своє прагнення жити в здоровішій, щасли-

вішій Братиславі. Зібралось близько п'ятдесяти учасників, переважно матері та діти (деякі у візочках) плюс декілька молодших членів Словацького союзу захисників природи і землі (ССЗПЗ). Будая заарештували, коли він пішов купити паперу та маркерів; Філкова (швидко навчивши свою шестирічну доньку Катку, що, коли «офіцер у зеленому зупиняє нас і вони хочуть відвезти мене в жовтій машині», треба також іти з нею) змогла залишитися з маршем. Під барвистими повітряними кульками й уважним наглядом поліції впродовж цілого маршруту діти написали листа з проханням чистого повітря, більше дитячих майданчиків і дерев замість димарів. Це були просто діти на прогулянці, але поліція, що заарештувала Будая, так не думала. Філкова та «зелені» вкотре показали химерності й слабкі місця режиму. «Цей досвід, – повідомляла колегам із ССЗПЗ Філкова, – зробить нас сильнішими наступного року»⁶².

А ще того-таки місяця мав відбутися День сміху. ССЗПЗ одержав офіційний дозвіл на цей неправдоподібно названий фестиваль живої музики й інформації про екологічні та інші рухи – в тому числі з презентацією «Без перепон», групи, яка захищала права людей із обмеженими фізичними можливостями. Попри безперервну зливу, прийшли сотні людей. Вони не змогли почути Будая або представника «Без перепон», позаяк обох позбавили можливості виступати (а людям в інвалідних візках навіть не дозволили піднятися на сцену). Але знову, попри клопіт, якого завдала поліція, ще одне громадське зібрання, котре мало на меті захопити індивідуальну активність, досягло успіху. Ба більше, журнал ССЗПЗ присвятив поліції так само багато місця, як і самому фестивалеві; це було щось, чого не могли зробити жодна позірність або віддушнина.

Усі ілюзії щодо намірів словацьких «зелених» розвіялися й відкрилася їхня справжня мета: найперше вивести людей на вулиці, аби скласти листа або взяти участь у фестивалі. З цього виросте усвідомлення перешкод і прав. Як пояснив популярний актор Мілан Княжко в інтерв'ю для ССЗПЗ, пояснюючи причини, чому він підписав петицію «Хартії 77» «Кілька речень»: «Люди повільно прокидаються. Я підкреслюю: повільно... Їхній досвід підказує, що

ініціатива не допомагає, а навпаки, може навіть зашкодити. Вони налякані». Тепер людям треба сказати, «що вони можуть зробити для свого здоров'я і для довкілля. Цей “легкий бриз” розбудить суспільство»⁶³.

Хоч екологічні демонстрації рідко приваблювали більше ніж декілька тисяч осіб – і навіть тоді часто відбувалися у важкодоступних місцях, – вони знімали заборони з політичної участі. Дехто, хто міг (цілком виправдано) побоюватися наслідків вимог свободи релігії чи звільнення політичних в'язнів, міг розважливо запитати, що «вони» можуть тобі зробити, якщо ти просто захищаєш якісь дерева (і при цьому почувашся таким ображеним, що готовий заради цього ризикувати). Розумні масштаби цієї проблеми привертають до «зелених» нових членів і нові організації. Упродовж місяців між Стромовкою і листопадовою революцією в Празі як офіційні, так і неофіційні «зелені» групи зростали й ставали помітнішими. «Кожен маленький учинок тоді мав своє велике значення», – зауважує Граділкова⁶⁴. Хтось, хто вперше вигукував гасло в Стромовці, можливо, місяць по тому прилучиться до радісного натовпу на площі Вацлава. А в провінціях чи поза центром міста, де копіювання політичних вимог великих демонстрацій могло здаватися надмірним, екологічний протест може стати так само загрозливим вістрям опозиції до режиму.

Сцена 11

Четвертого червня

Пекін і Центральна Європа, червень 1989 року

Дивно, що початок кінця комунізму в Європі навіть прорвався на перші сторінки газет світу. Перемогу «Солідарності» повністю затьмарило придушення демократичних демонстрацій у Пекіні. Від квітня китайські студенти перебралися з Пекінського університету на площу Тяньаньмень, де тимчасово оселилися під написаними від руки плакатами й маленькою копією статуї Свободи. Рано-вранці 4 червня

китайські війська розпочали атаку площі. Майже п'ятсот демонстрантів було вбито й тисячі ув'язнено.

Це був момент, у якому шляхи Центральної Європи та Китаю розійшлися. Але й Центральна Європа була на волосинці від того. У Східному Берліні новий партійний лідер Егон Кренц, як і Чаушеску в Румунії, схвалив атаку як доречною відповідь на безладдя. Інші лідери обережніше промовчали, але їхня стриманість говорила красномовніше за слова про їхнє бажання утримати владу будь-якою ціною.

Інтелігенція Центральної Європи була нажахана. Принаймні в Угорщині й Польщі (меншою мірою в Югославії та Советському Союзі) демократія видавалася вельми близькою. Вигляд комуністичних танків, тих самих, які знищували опозицію в їхніх власних країнах, був моторошним. Провідні китайські опозиціонери, як-от Ванг Дан, відкрито покликалися на вплив на них Польщі та «Солідарности». Тепер у Варшаві, Будапешті й Празі відчували відповідальність за те, що сталося в Пекіні. Чимало польських активістів, озираючися на 1989 рік, схильні пригадувати саме події в Китаї, а не те, що тоді відбувалося в Польщі. Страх, що таке щось може статися з ними, був дуже відчутний. Збіг дат виразно засвідчив інакшість шляху, яким пішла Польща, й підтвердив слушність ненасильницького вибору, який вона зробила. Ті, хто закликав до протистояння, помилялися. Квіти – тисячі квітів упродовж років – заповнили прірву в польському суспільстві.

На якийсь час мова карнавалу повернулася. Роберт Єзерський із «Помаранчевої альтернативи» належав до людей, нажаханих відчуттям безсилости свого руху перед обличчям державного тероризму за багато кілометрів звідси, коли навіть польський уряд спочатку мовчав. Разом із колегами зі «Свободи і миру», учасниками нещодавно завершеного студентського страйку* та «Міжуніверситетським комітетом опору» він створив «Табір живого протесту», який розташувався на площі Держинського у Вроцлаві.

* Студенти більшості польських університетів протестували проти владних зволікань із реєстрацією Незалежної асоціації студентів як офіційної студентської організації.

Такі протести відбувалися і в інших місцях, особливо перед китайським посольством у Варшаві, але це був єдиний, на якому постав (ненадовго) меморіал, зроблений із підібраних на звалищі й скріплених разом гусениць советського танка та покаліченого велосипеда, вмурованого в бетон. Цей, либонь, перший у світі монумент жертвам Тяньаньменя, проіснував не більше ніж один день, після чого його зрівняв із землею бульдозер.

Відмінність між тим, що могло статися, і тим, що відбувалося дотепер, розворушила людей по всій Центральній Європі. У Празі наступного дня після Тяньаньменя молоді люди (здебільшого студенти) зібралися для протесту на Карловому мосту. Тут були свічки, квіти й молитви, але також плакати з написами «Сьогодні Пекін, завтра Прага». Учасники протесту поверталися на міст щодня впродовж тижня, навіть коли поліція сконфісковувала їхні плакати й зривала їм зібрання⁶⁵. У Будапешті, як і у Варшаві, перед китайським посольством з'явилася імпровізована капличка. Сотні людей юрмилися довкола, аби засвітити свічки на знак солідарності з убитими студентами. На площі Верешмарті угорський авангардний мистецький колектив збудував статую Свободи з пінопласту на вшанування тієї, яку було зруйновано в Пекіні. Потім вони вилили на неї хімікати, статуя розплавилася й почала огидно смердіти. Впродовж 1989 року Тяньаньмень залишалася нагадуванням про шлях, яким (іше) не пішли.

Але Центральна Європа та світ мали й позитивний приклад 4 червня. Польські вибори значною мірою були майже прозорі. «Солідарності» було дозволено, за домовленостями «круглого столу» 9 квітня, висувати кандидатів на 161 місце – 35 відсотків від загальної кількості – до нижньої палати (Сейму) і на всі 100 місць у новій вищій палаті, Сенаті. Це було легше проголосити, ніж зробити; підготування до виборів стало для «Солідарности» гігантським завданням. Те, що вибори було призначено менш ніж через два місяці, зв'язувало руки опозиції, адже, хоч би якою популярною була «Солідарність», вона не мала загальнонаціональної мережі, персоналу та фондів для кампанії. Вона навіть не мала 161 кандидата, потрібних їй для

змагання за кожне можливе місце. Комунисти, вочевидь, планували пустити вартих довіри позапартійних (а тому позірно незалежних) кандидатів на місця, відведені для опозиції. Єжи Урбан, наприклад, оголосив, що він змагатиметься за місце в парламенті у Варшаві з Яцком Куроном.

Через три дні після завершення переговорів Громадянський комітет Леха Валенси, група, сформована насамперед з еліти «Солідарности», запрошувала й спонукала своїх прибічників у кожній провінції створювати подібні комітети й висувати кандидатів. Наступні два тижні були просто шалені: в деяких регіонах не було майже жодної варті довіри особи від опозиції, що мала б якісь шанси, тому провідних культурних чи політичних діячів позичали з Варшави. У таких центрах протесту, як Вроцлав або Краків, розквітло небачене шахрайство.

Для значної кількості членів нової опозиції перемога над комуністами була головною метою, хоч які були відмінності між ними та «Солідарністю» у стилістиці чи стратегії. Чимало людей роками провадили подвійне життя. Януш Окжесік, наприклад, був двома різними людьми водночас: упродовж тижня він вивчав журналістику в Ягелонському університеті в Кракові й брав участь у «Свободі і мирі»: приєднувався до сидячих страйків і демонстрацій проти Чорнобиля та військової служби, а ще допомагав організувати протести проти військового вишколу в університеті. На вихідних, канікулах і влітку він був у підпіллі в Бельско-Бялій, що за три години подорожі від Кракова: довірена особа регіонального керівництва «Солідарности» й редактор підпільної газети. А інші відкрито належали до двох світів, як-от Яцек Чапутовіч із Варшави, Радек Гавлік і Лешек Будревіч із Вроцлава або Ян Марія Рокіта з Кракова. Ще інші довели відданість «Солідарности» під час страйків 1988 року. Для них усіх можливість нормальної політики стерла відмінності між поколіннями опозиції.

До переліку таки обраних кандидатів входило трохи менше робітників і студентів, ніж їх було на «круглому столі». Тепер переважали інтелектуали та фахівці. Серед кандидатів, проте, було не менше ніж шестеро учасників «Свободи і миру», в тому числі й Ян Марія Рокіта у

Кракові (де Гжегожеві Сурдому трохи забракло, щоб теж бути обраним); Радек Гавлік у Вроцлаві (де також розглядалися кандидатури Лешек Будревіч і Ярослав Обремський із «Дванадцяти»); Марек Русакевіч із Гожувських і Мендзижецьких протестів; і Януш Окжесік у Бельсько-Бялій (маючи 24 роки, він був наймолодшим кандидатом «Солідарности», на двадцять днів молодшим від Русакевіча)*. Всі мали, знов-таки, потужну підтримку «Солідарности»; кожен із них (як усі кандидати «Солідарности») гордо показували під час кампанії плакати, на яких вони тиснуть руку Лехові Валенсі. Вони разом із кандидатами «Солідарности» в усіх більших містах могли розраховувати на підтримку сотень студентів зі «Свободи і миру» та інших рухів, що зайняли місяця в агітаційних наметах і збирали підписи.

«Свобода і мир» мала відповідні навички проведення передвиборної кампанії, яких досі бракувало «Солідарности». Під час серпневих страйків 1988 року варшавська система неформальної комунікації останнього десятиріччя вийшла з ладу: влада відімкнула телефон Куроневі. Раніше вона не хотіла цього робити (аби дізнаватися, що знає опозиція). З цієї кризи народилася ідея Інформаційної служби «Солідарности» (ІСС). Половину осердя ІСС склала «Свобода і мир», серед інших Пьотр Немчик і Барбара Грибач із Гожува. Зі своїм досвідом використання та видання підпільних часописів і надійними контактами по всій Польщі вони були очевидним ресурсом для відродження мережі «Солідарности». І коли в квітні 1989 року Адам Міхнік почав організувати національну щоденну газету «Солідарности», яка називалася «Gazeta Wyborcza», він також почасти покладався на мережі ІСС та «Свободи і миру». Кореспонденти з Гданська, Щецина, Вроцлава й Гожува мали зв'язки зі «Свободою і миром».

Одним із кандидатів, що змагався проти «Солідарности» за місце в Сенаті від Вроцлава, був ніхто інший, як

* Серед представників інших рухів, що були згадані в цій книжці, були Едвард Новак і Мечислав Гіль у Кракові; Станіслав Божек у Мсцидзичечі; Владислав Лівак зі страйку в Стальовій Волі й Анджей Пішель, лідер руху робітничих рад Вроцлава. Збігнева Романевського обрали до Сенату.

Вальдемар «Майор» Фидрих. Упродовж усієї кампанії його щодня можна було побачити на традиційному місці зборів «Помаранчевої альтернативи» на вулиці Свідницькій. Як каже легенда, хоча Фидрих і здобув мало голосів, а таки переміг на одній із виборчих дільниць: місці розташування поліційних казарм. Поліціанти більше за інших поцінували Фидрихову славу.

На думку Роберта Єзерського, липень 1989 року став катастрофою для помаранчевої революції. На рік раніше десять тисяч вроцлавців проходили парадом вулицями, святкуючи День дитини. Тепер, коли наближалися вибори, ці бешкетники самі відмовилися від ініціативи. Усе, що треба робити, думали вони, це голосувати. Єзерський глузував із них: «Я виймаю свою душу й кладу її в скриньку для голосування ... і більше не мушу щось робити або про щось думати. Сенатори зроблять це за мене». Він сподівався вивести своїх колег із цієї раптової апатії. Тому коли люди зібралися на традиційний гепенінг з нагоди Дня дитини лише за три дні до голосування, вони побачили зовсім не дитячу виставу: актори «Помаранчевої альтернативи» іронічно каюлися, плазуючи на колінах і б'ючи себе по плечах різками, поки інші кропили натовп «святою водою». Цей гепенінг відбувся, аби закликати людей Вроцлава спокутувати свою пасивність, і порівнював їх зі смиренними паломниками, що віддавали владу до рук інших. Єзерський хотів, аби гепенінг «показав невігластво» натовпу, але «Помаранчева альтернатива» більше не говорила мовою, що переконувала польське суспільство.

Із ретроспективного погляду, Польща могла піти іншим шляхом. Якщо події на площі Тяньаньмень показали, як можна знищити революцію, у Кракові польські революційні бажання ставали просто шаленими. Антисоветське протистояння, якого в березні Будревіч уник у Вроцлаві, вибухнуло в травні у Кракові. 16 травня «Студентська дія» «Свободи і миру» Марка Кужинца влаштувала першу зі своїх антисоветських демонстрацій на головній площі, звідки кількесот демонстрантів промаршували до советського консульства, скандуючи: «Совети, додому!». Наступного дня демонстранти спробували штурмувати будівлю. На

третій день сутички з поліцією відбувалися по всьому місту. Демонстранти кидали каміння й атакували поліційні фуртони; поліція застосувала сльозогінний газ і водомети. Хоча кандидат Рокіта не підтримував цієї акції, він прийшов поговорити з натовпом, у якому були також дехто з його колишніх колег по рухові. Вибори, до яких схилилися рухи на користь ненасильства й толерантності, здавалися значно менш певними, чим більше революція перетворювалася на демократичне політичне змагання.

Утім, ця весна врешті-решт таки позначила перемогу Польщі. 4 червня «Солідарність» здобула всі, крім одного, місця, за які вона змагалася (з другим туром голосування 18 червня). Це підготувало маневр, за допомогою якого менш ніж через три місяці до влади прийшов уряд «Солідарности». Політичні маневри та переговори, що уможливили вибори й здобуття влади, – це історія про майстерність і досвід іншої опозиції. Проте ми вже побачили, як переговори почасти стали можливі завдяки тактиці нової опозиції та її внутрішньому плюралізму.

Сцена 12

Угорці ховають комуністів

Будапешт, березень – червень 1989 року

Дві світлини 15 березня, перед парламентом у Будапешті: на одній, 1988 року, не видно старших облич, транспарантів на ній також немає, окрім кількох у перших шеренгах демонстрації. На другій, датованій 1989 роком, та сама площа знову переповнена, але по-іншому. Ми бачимо наче поперечний зріз суспільства, де обличчя людей середнього й навіть похилого віку трапляються так само часто, як і лица молодших демонстрантів. Десятки прапорів Угорщини й усіх опозиційних організацій тріпочуть над натовпом*.

* Ці світлини показав мені автор, незалежний фотограф Ернів Горват. Однак цю деталь буде важко помітити в книжковій репродукції, тому я вирішив не наводити їх тут.

Не так важливо, скільки було людей у другому натовпі – сімдесят, сто тисяч чи навіть більше. Безумовно, Угорщина тепер була іншою, і в ній усе суспільство вважало, що може брати участь у її житті.

Те, що здавалося неймовірним восени, – коли Робітничка група «Фідесу» влаштувала захід, вимагаючи оголосити 15 березня офіційним святом, а «Фідес» і Союз вільних демократів (СВД) підтримали цю вимогу – тепер стало реальністю. Парламент у грудні легалізував свято, і кожен міг святкувати цей день без страху та прогулів на роботі.

Одна річ – здобути перемогу, інша – використати її. Партія, яку віднедавна очолював Карой Грос, як і слід було очікувати, сподівалася, що свято придасться для зміцнення власної позиції та демонстрації своєї відданості національним традиціям. І цей режим мав значно більше простору для маневру, ніж чехословацький чи польський, на чолі яких стояли люди, причетні до придушення попередньої опозиції. Та й населення Будапешта було не вельми залучено до протестів попередніх десятиріч.

Величезний успіх 15 травня 1989 року, що політично заангажував усе суспільство, почасти завдячував впливові дунайських демонстрацій попереднього вересня. Протягом зими кількатисячні вуличні демонстрації стали звичайним явищем. Окрім згаданих дунайських демонстрацій, у листопаді були ще студентські виступи за академічну свободу та кращий рівень життя, а в грудні відбувся марш студентів і викладачів до парламенту. Ці демонстрації намагалися уникати протистояння з поліцією (це не стосується 23 жовтня 1988 року). Вони, натомість, були приємнішими й доступнішими за офіційні партійні церемонії.

Партія та Комуністичний молодіжний рух провели збори перед Національним музеєм. Тут лунали промови різних політичних лідерів і було влаштовано живий концерт для майже десятитисячного натовпу. Але для решти Будапешта справжнє святкування відбувалося далі на північ на площі Свободи. Тут головною принадою був популярний актор Дьордь Черголмі. У супроводі дванадцяти дітей, які тримали транспарант із написом «Вільне угорське телебачення», він став на чолі символічного захоплення телевізійного

центру (що був полем бою 1956 року). Зі сходів будівлі він зачитав дванадцять вимог, під якими поставили підписи майже всі опозиційні групи Угорщини. Натовп слухав ці вимоги громадянських і національних прав: свободи висловлювань, незалежних медій, виведення советських військ, раціональної економічної системи, вшанування 1956 року, а тоді рушив на площу Кошута, де виступали Янош Кіш із СВД і Віктор Орбан. Від парламенту натовп попрямував мостом Маргіт до статуї Йожефа Берна. Польські прапори та прапор «Польсько-угорської солідарності» (заснованої місяць тому, за традицією «Польсько-чехословацької солідарності») майоріли над натовпом. Парад зі смолоскипами через Дунай Ланцюговим мостом замикав коло*.

Демонстрації попередніх років насилу виробили політичні позиції проти режиму, формулюючи нові запитання або сигналізуючи владі про нові опозиційні групи. Тепер вони більше скидалися на засоби провадження переговорів. Відколи режим визнав свято 15 березня, все залежало від діалогу між двома демонстраціями або двома версіями Угорщини. Так само було в квітні в Надьмароші: комуністи ще не поступилися ідеєю греблі, але подана до парламенту петиція кидала виклик. Так режим опинився перед вибором: визнати петицію або спробувати вести переговори з вулицею, яка, в жодному разі, більше не обмежуватиметься самим тільки Будапештом.

На початку квітня партія відверто говорила про наслідування польського прецеденту й доцільність дебатів із опозицією за «круглим столом». Як і в Польщі, комуністи сподівалися розділити опозицію та знайти стерпних партнерів для переговорів. Але опозиція випередила цей план; вона вже скомпенсувала брак власної згуртованості створенням «Круглого столу опозиції» (КСО). Упродовж весни

* Більше, ніж у будь-якому місті Центральної Європи, демонстранти Будапешта дотримувалися визначених маршрутів, які передбачали по чергові відвідини національних символів (місця минулого конфлікту або важливі монументи, чи, зрештою, сам Дунай). Як наслідок, демонстрації пролягали довгими маршрутами; шлях цієї демонстрації охоплював 3,4 кілометра.

КСО як організація вів переговори з комуністичним керівництвом про умови й учасників загальнонаціональних дебатів. Звісно, обидві сторони покликалися на взірць польського «круглого столу» і врешті дійшли згоди, що угорський «круглий стіл» стосуватиметься того самого кола питань, із політичною реформою, медіями й економічною кризою.

Перш ніж «круглий стіл» устиг зібратися, його відтіснила подія, яка символізуватиме угорську революцію 1989 року. Йдеться про урочисте перепоховання Імре Надя та його чотирьох товаришів 1956 року, страчених разом 16 червня 1958 року й похованих у непозначеній (але добре знаній) могилі. Розвиток подій скидався на передісторію святкування 15 березня. Перепоховання вже якийсь час належало до вимог опозиції; загалом, на відновленні пошани до 1956 року наплягали всі. Згодом уряд оголосив свої плани zorganizувати таке перепоховання та почав перемовини з групами ветеранів 1956 року. Обидві сторони сподівалися на шанобливу, величуну церемонію, що символізуватиме нові взаємини режиму з угорським суспільством.

На якомусь етапі ветеранам спало на думку, що в церемонії мусять брати участь і представники угорської молоді. Заклик пішов до «Фідесу», який обрав за свого представника Віктора Орбана. Це був виклик, зовсім не подібний до неформальних семінарів і масових зборів, на яких Орбан здобув славу. Порівняно з цією загальнонаціональною церемонією, яку в прямому етері трансливало телебачення, здавалося, змаліла навіть тріумфальна березнева процесія. Тут була урочиста траурна музика, чорна тканина на колонах Площі Героїв, величезні національні прапори (з вирізаною в центрі комуністичною емблемою, як і 1956 року), вічні вогні та шість трун: для Надя, його колег і «Невідомого повстанця». Коли Томаш Дойч і Габор Фодор вийшли покласти вінок від «Фідесу», вони здавалися зовсім недоречними перед тисячами ветеранів революції, що правильними рядами заповнювали площу. Білявий Фодор мав 26 років; Дойч, якому чорне волосся спадало на очі, — лише 22. Обоє не мали краваток, але виглядали ошатно в білих сорочках і чорних костюмах.

Як і личило при такій нагоді (й попри скромно тріюмфальну риторику перших промов), натовп був «пригнічений», як зазначив британський журналіст Тимоті Гартон Еш⁶⁶. Але те, що сталося потім, було коронною виставою угорського карнавалу. У трихвилинній промові Віктор Орбан заповзвся зірвати церемонію. Він повідомив, що покоління, яке він обраний представляти, хоча й поважає 1956 рік і його жертв, але не зацікавлене в дотриманні будь-якої домовленості чи явного перемир'я між опозицією та режимом.

Він почав зі звичних висловлювань, уславлюючи Надя та пам'ять про 1956 рік, а потім кинув натовпові ледь прихований виклик:

«Ми, молодь, не можемо зрозуміти багатьох речей, очевидних для старшого покоління. Нас спантеличує, що ті, хто так охоче паплюжив Революцію й Імре Надя, раптом стали найбільшими прибічниками політики колишнього прем'єр-міністра. Так само ми не розуміємо, чому партійні лідери, які подбали, щоб ми навчалися за книжками, які фальшували Революцію, тепер квапляться торкнутися трун, ніби це талісмани, які приносять талан. Ми не мусимо дякувати їм за дозвіл поховати наших мучеників через тридцять один рік після їхньої смерті; не мусимо дякувати їм і за дозвіл нашим політичним організаціям діяти»⁶⁷.

Урочисту церемонію було, до певної міри, зіпсовано, але так, що все стало зрозумілим для чвертьмільйонного зібрання. Це була промова майбутнього, не минулого; натовп прокинувся. Орбан переконав слухачів узяти справу до своїх рук: «Якщо ми віримо у наші душі та наші сили, ми можемо покласти край комуністичній диктатурі; якщо ми достатньо рішучі, ми зможемо змусити партію підкоритися вільним виборам; і якщо ми не згубили з поля зору ідеалів 1956 року, ми зможемо обрати уряд, який негайно розпочне переговори про якнайшвидше виведення російських військ». Уперше та востаннє того дня натовп вибухнув оваціями.

З одного боку, Орбанова промова зовсім не була видатною. Зрештою, той факт, що йому дозволили говорити, свідчив про істотну зміну правил. Орбанові не загрожувало ув'язнення. Те, що він висловив, було дещо зухвалим, але вже дозволеним. Тобто Орбан просто передав дух часу.

Апромова, в якій найістотнішою вимогою були «переговори», не могла бути надто революційною.

Але досягненням цього карнавалу було те, що він показав рамки можливого: тепер можна було реалізувати потенціал, а не просто творити його. Жоден декрет, газетна стаття чи виборена на переговорах домовленість не могли би втілити Орбанового задуму яскравіше, ніж виконавець, що вийшов на сцену вчинити буцімто неможливий подвиг. Насправді це був водночас апогей і фінал угорської революції.

Сцена 13

Когзо і вуличні ходіння

Чехословаччина, травень – серпень 1989 року

«Хто контролює коня, той контролює площу», – кажуть ветерани празьких демонстрацій. Із п'єдесталу статуї св. Вацлава (та його коня) можна височіти над площею, що простягається під ним майже на 800 метрів. Розташована на схилі, площа Вацлава негайно дає спостерігачеві чи учасникові мітингу уявлення про розміри натовпу, й саме сюди слід навідуватися в сподіванні стати свідком чергової демонстрації з нагоди суперечливих річниць.

Якщо режим не міг обмежити опозицію «Хартією 77», то все ще міг сподіватися обмежити знову активну громадськість площею. Попри її вагомість, ця місцина – лише цятка на чеській мапі. Тоді, навесні й улітку 1989 року, вірус чеської опозиції знайшов нові ніші та нових неофітів з інших середовищ.

Перший гарматний залп у битві за Прагу дали комуністи. Перебудова чи ні, а перше травня залишалось найсвятішим днем офіційного календаря. Паради в кожному місті мали показати непорушно пролетарський характер комуністичної Чехословаччини. У Празі парад відбувався, як завжди, на площі: тисячі груп із заводів та шкіл маршували повз подіум перед Національним музеєм із червоними прапорами та гордими соціалістичними транспарантами. Більшість опозиціонерів не хотіли нічого від цього ритуалу

режиму, але ця нагода була наче на замовлення скроєна для традиції «Помаранчевої альтернативи», тож «Чеські діти» й члени Клубу ім. Ленона взялися до справи. Коли оркестр почав грати національний гімн, Деватий із «Хартії 77» розгорнув посеред натовпу транспарант. Коли до нього кинулася поліція, з'явилися інші транспаранти, здебільшого з іменами політичних в'язнів. Один учасник маршу перед трибуною, що приймала парад, скинув вітрівку, під якою була футболка з гаслом «Звільніть політичних в'язнів». У натовпі було повно старезних ветеранів партії, приголомшених зрадницькими вигуками «Свобода!». Під звук записаних оплесків поліція заштовхувала демонстрантів і переходила до поліцейських фургонів і зривала плакати – один навіть із портретом Горбачова⁶⁸.

Тим часом за кілька вулиць звідти «Товариство за щасливіше теперішнє» заявило про своє існування пішою ходою вулицею Політичних в'язнів*. Це товариство – одним із його лідерів був Петр Пейн із НАМ – поєднувало сюрреалістичні, в помаранчевому стилі, розваги з відкритою політикою. Листівка, що оголошувала ходу, перелічувала чотирнадцять в'язнів, до яких учасники протесту хотіли привернути увагу, й додавала, з удаваною байдужістю до неминучого покарання: «Сьогодні ми йдемо за вас. Завтра ви підете за нас»⁶⁹. Походи тривали всю весну, сягаючи наприкінці понад тисячі осіб.

Усю весну маленькі демонстрації вивчали територію поза площею Вацлава. У квітні кількадесят членів НАМ пройшли Старим містом із транспарантом, який проголошував «Міжнародний день солідарності зі звільненими політичними в'язнями та борцями-антифашистами»**. У Пльзені (місто 1945 року звільнила американська армія, перш ніж його передали під советський контроль), кількасот людей зібралися вшанувати загиблих американських солдатів у річницю визволення міста, 6 травня; хтось навіть розмахував американським прапором.

* Така вулиця справді існувала й існує, названа на честь жертв, зрозуміло, фашизму, а не комунізму.

** Їх зупинили й заарештували перед натовпом німецьких туристів.

Міжнародний день переконаних відмовників, 15 травня, був природною нагодою для демонстрацій НАМ. Вони зібралися в Празі у Летенському парку (поблизу місця, де раніше стояла статуя Сталіна); в Брні п'ятеро жінок із прапором НАМ і дітьми, які несли паперових голубів і сюрчали в свистки, пройшли Чеською вулицею. Через два тижні діти знову взяли участь у протесті, коли осередки НАМ у Брні, Ліберці й Празі влаштували ярмарки на День дитини. Вони малювали крейдою на хідниках, дивилися лялькові вистави, грали в перетягування канату або – на острові дітей у Празі – дивилися змагання з футболу, в якому НАМ прийняла виклик команд «Чеських дітей», «Revolver revue», «Клубу миру ім. Джона Ленона» й «Товариства за щасливіше теперішнє» (їм довелося прокрадатися на острів невеликими моторними човниками). Це все виглядало цілком аполітично, проте скрізь виднілись назва й емблема НАМ – як і всюди в Празі було вдосталь поліції в цивільному одязі та з відеокамерами⁷⁰.

На польському кордоні з настанням літа було відновлено паломництва на вершини гір, на зустріч із польською опозицією, що наближалася до перемоги. НАМ та «Свобода і мир» зібралися в травні; Петр Плацак і Любош Рихвальський із «Товариства за щасливіше теперішнє» приєдналися до НАМ у червневій виправі, принісши з собою помаранчеву горілку на честь «Майора» Фидриха й «Помаранчевої альтернативи». На жаль, це був день перед другим туром виборів у Польщі і їх ніхто не зустрів. Проте з висоти Стежини дружби народів вони могли глузувати з контролю, що його режим досі сподівався вберегти.

У жодному з цих випадків не було арештів, хоча поліція завжди була присутня. Звісно, жоден із цих заходів не вразив республіку. Проте сукупно вони створили реальність, якої не існувало ще рік тому. Опозиція стала винахідливішою й непередбачуванішою. Якщо до серпня 1988 року вона протестувала на папері, а потім взялася до вшанування річниць, то тепер протест або гепенінг міг відбутися будь-коли та будь-де.

Усвідомлювали це учасники опозиції чи ні, між ювілейними масовими демонстраціями осені й зими та розсіянни-

ми, плюралістичними акціями весни була певна суперечність. Контраст став цілком очевидним у серпні, коли наблизилася двадцять перша річниця вторгнення (і перша річниця дебютної демонстрації 1988 року).

Спочатку «Демократична ініціатива» звернулася по дозвіл провести в червні збори за права людини. Одержавши відмову, ця та декілька інших груп* вирішили в будь-якому разі зібратися й оголосили kořzo, мовчазний марш без прапорів чи листівок пішохідною зоною в нижній частині площі Вацлава. 19 липня зібралося майже дві тисячі людей; з першого серпня kořzo відбуватиметься щодня на тому самому місці.

Безперечно, мовчазний марш – ефективна форма протесту; пересічним перехожим було нелегко його розтлумачити, і він, звісно, не розважав. Щось із імпульсу весни можна було назавжди втратити. На порятунок прийшло «Товариство за щасливіше теперішнє». Одного серпневого дня вони влаштували власний мовчазний марш під назвою «Безплідна дія»: вони крокували сюди-туди Карловим мостом, вдягнені у шоломи, зроблені з кавунів, й тримаючи транспаранти без жодних написів. Якщо транспаранти, вочевидь, висміювали порожні фрази режиму, вони також м'яко вказували на сміховинність думки, що такий марш може бути протестом. Але за блукання в самому серці туристичної Праги (місцем, що сполучало Старе місто із Празьким замком – резиденцією президента) всіх учасників маршу було заарештовано.

Пізніше, того-таки місяця, фактично напередодні річниці вторгнення, «Товариство» зламало ще один бар'єр, запустивши Влтавою великого блакитного кита. Листівки повідомляли глядачам, що кит – це «троянський кінь», тож можна зрозуміти поліцію, яка стала посміховиськом, проявляючи надмірний ентузіязм під час вилову цієї плавучої конструкції**. Тепер навіть річку, яка ділить місто, було здолано.

* Однією з них була НАМ, яка в цьому питанні й у серпні розривалася між двома стратегіями, описаними тут.

** Глядачам, мабуть, нагадували відомий роман Карела Чапка 1937 року «Війна з саламандрами», у якому раса саламандр підкорює світ. Оточені сушею чехи вважали, що їм вторгнення не загрожує, поки помітили, як на поверхню Влтави спливає величезна саламандра.

Запальні обговорення в середовищі чеської опозиції, чи проводити демонстрацію 21 серпня 1989 року, сьогодні, через довгий час після незбагненно легкої революції, здаються майже зворушливими. Відколи і Польща, й Угорщина уже після своїх революцій вибачилися за вторгнення, не було потреби мовчати, але багато хто побоювався агресивної контратаки режиму. Заява, під якою підписалися «Хартія 77», НАМ, «Чеські діти» й інші організації, оголошувала, що вони просто нарізно прогулюватимуться центром Праги та інших міст. Не було навіть згадки про триколон. Вони «не скористаються своїм правом на громадські збори, а о п'ятій вечора кожен [із нас] зупиниться, щоб виявити двохвилинний мовчазний протест»⁷¹.

Це був протест із минулих часів. Він мав показати, що суспільство здатне на стриманість (наче попередні демонстрації доводили протилежне) і в такий спосіб спонукати режим до діалогу за взірцем польського й угорського «круглих столів». Але суспільство від січня завдяки тим самим демонстраціям зрадикалізувалося. Якщо й були люди, які дотримувалися цих вказівок до мовчазного, індивідуального протесту, вони загубилися серед десятитисячного натовпу, що заповнив того дня пішохідну зону.

Кульмінацією демонстрації (окрім звичних сутичок із поліцією) був приїзд п'ятдесяти молодих угорців, переважно з «Фідесу». Петр Плацак коментував: «Не так давно слово "мадяр" було образою!». Тепер Томаш Дойч і Дьордь Керенї розгорнули транспарант із написом: «Ми прийшли з квітами, а не з танками». Потім Керенї звернувся до натовпу чеською: «Наше майбутнє має бути спільним. Тому маємо об'єднати наші сили й вигнати страх, аби живий смолокип Яна Палаха ніколи не повторився»⁷². Натовп вигукував: «Хай живуть угорці!».

Дойча та Керенї заарештували й кинули до в'язниці, де Керенї зачарував співкамерника, ветерана «Хартії» Ладіслава Ліса. Повернувшись додому, вони стали знаменитостями. Впродовж дев'яти днів їхнього перебування в чехословацькій в'язниці їхні друзі з «Фідесу» влаштували вуличне голодування перед чехословацьким посольством. Замість того, щоб прогнати їх, угорська поліція доброзичливо спостеріга-

ла за цим протестом, який отримав захоплене висвітлення на телебаченні. Після їхнього звільнення та повернення з Праги додому Дойча та Керені зустріли як героїв. Ця угорська національна драма, в якій навіть прем'єр-міністр (комуніст) висловив підтримку їхнього вчинку, нагадала всім, якою ізольованою ставала Чехословаччина.

Втрачена нагода повстання у Празі того серпня нагадує, можливо, хибно, більшовиків у липні 1917 року: допомігши зрадікалізувати робітників Петрограда, Ленін і його послідовники трималися в затінку, попри готовість мас до рішучих дій. Проте революція, звісно, відбулася в обох випадках. Але для покинутого всіма чехословацького режиму влітку 1989 року – під дедалі більшим тиском із боку Польщі й Угорщини, втративши надію на допомогу Москви, і з повсюдною присутністю надокучливих демонстрантів (незалежно від того, чи планувала її опозиція, чи ні) – здавалося, настав час. Якби того дня події розвивалися інакше, революція усерйоз розпочалася б на три місяці раніше. Але тоді вона, либонь, не була б «оксамитовою».

Сцена 14

Львів передає естафету

Україна, січень – жовтень 1989 року

Різдвяні вертепи у Львові мали такий успіх, що в січні 1989 року українська спільнота Вільнюса запросила одну з груп приїхати виступити до Литви. Там львівські студенти пізнали невідомий їм раніше рівень свободи: скрізь майоріли національні прапори (литовські, не советські) і відчувалася відсутність страху, яку виховав «Саюдіс», литовський національний рух, заснований попереднього літа. Карнавал у Вільнюсі був у повному розпалі, й різдвяні бешкетники з «Товариства Лева» приєдналися до нього, розмахуючи синьо-жовтим українським прапором, за який удома їх усе ще могли б заарештувати.

Із перспективи часу бачимо, що контакти між балтійським і українським суспільними рухами – Олісевичева поїзд-

ка до Риги 1987 року, спроба участі балтійських активістів у зборах «Товариства Лева» в жовтні та вертепи у Вільнюсі – символізували ту обставину, що советські лідери втрачали контроль навіть над внутрішніми кордонами країни. І Україна, яка серед неросійських республік мала найбільше населення і колись становила надійний ґрунт для советської влади, хутко ставала однією з найслабших ланок імперії. Львів був одним із міст, де в Советському Союзі розпочалася революція.

Зв'язки з «Саюдісом», які встановило «Товариство Лева», незабаром стали в пригоді, коли українці взялися видавати власну самвидавну газету «Поступ». Редактори привезли підготовані макети до Вільнюса, де досвідченіші литовські друкарі допомогли їм випустити декілька сотень примірників. Перше число дісталось до Львова наприкінці березня, коли «Товариство Лева» приєдналося до виборчої кампанії до З'їзду народних депутатів СРСР.

Ці вибори були наріжним каменем горбачовської програми демократизації та закінчилися приголомшливою поразкою комуністичної номенклатури. Вперше існував вибір між багатьма кандидатами (вибори було почасти змодельовано за зразком угорських виборів, які відбулися за кілька років перед тим) і таємне голосування. Горбачов сподівався збільшити громадську довіру до політичної системи й у такий спосіб здобути більшу підтримку для перебудови. Натомість імпульс змін тепер прорвав порівняно вузькі канали, які досі стримували його. Горбачов і комуністи-реформатори почали втрачати контроль над своєю революцією згори.

Кандидатом «Товариства Лева» був Ростислав Братунь, 62-річний поет, котрий від самого початку був одним із найактивніших прибічників товариства й зрілим політиком. Як і Ірина Калинець, Братунь був взірцем пропагованої в товаристві ідеї терпимості й національного розмаїття: він, сам православний, активно підтримував відродження уніятської церкви. Він також мав тісні зв'язки з польською та єврейською спільнотами Львова. Проте навіть висунути кандидатуру Братуня було лячно. Система була так влаштована, що партія досі мала величезний контроль над процесом

висунення кандидатів; це особливо стосувалося Львова, далекого від таких твердинь реформ, як Москва.

Ще в січні на заводі кінескопів Орест Шейка та Ігор Гринів разом з Ігорем Мельником із Товариства ім. Шевченка, втрутилися в ритуальні передвиборні збори, щоб запропонувати кандидатуру Братуня. Однак ця пропозиція не мала успіху. Офіційні медіа тепер протистояли проти його прибічників, друкуючи статті, що мали на меті довести Братуневу співпрацю з фашистами під час війни (хоча йому тоді було лише 14 років). Ці спроби обернулися проти самих комуністів: у першому турі голосування чимало кандидатів, які мали офіційну підтримку та жодних суперників у перегонах, не змогли набрати досить голосів, аби здобути місце. Масова підтримка кількох зборів із висунення кандидатів (проведених, традиційно для пролетарської країни, на робочих місцях) і підписи, які збрало «Товариство Лева», таки змусили владу затвердити Братуня кандидатом у другому турі голосування.

Перший випуск «Поступу» оголошував Братуневу програму, яка закликала до «економічної самостійності і політичного суверенітету», а також захисту особистих прав, рівня життя і довкілля. Братунь, писали редактори, «став символом пробудження львів'ян для самостійної участі в громадському й політичному житті»⁷³.

Упродовж весни та другого туру голосування в травні члени «Товариства Лева» по всьому Львову підтримували Братуня та інших незалежних кандидатів. Олег Олісевич і «Довір'я» також були там. Тим часом Українська Гельсинська спілка закликала до бойкоту виборів, стверджуючи, що результати відомі заздалегідь. Звісно, це було не так; Братунь (і багато інших незалежних кандидатів з України й усього ССРСР) здобув депутатський мандат. У наступні місяці Братунь буде одним із тих, хто відкрито підтримуватиме суверенітет України. З'їзд народних депутатів, який так ніколи й не стане дієвим законодавчим органом, став центром гласності, адже незалежні депутати – хоча кількісно й поступалися ставленикам партії – використовували свою депутатську недоторканність, аби порушувати раніше заборонені питання, часто в прямому телеетері.

Проте ця історія відводить нас від Львова, який дав поштовх до змін, принаймні в Україні. Наступні декілька місяців для «Товариства Лева» були сповнені ейфорії. За декілька тижнів після обрання Братуня Товариство (та кілька інших незалежних груп) влаштували перед ратушею демонстрацію з нагоди третьої річниці чорнобильської катастрофи. Тут, уперше за майже п'ятдесят років, з'явився синьо-жовтий український прапор, якого підняв член «Товариства Лева» Юрій Волощак під час промови міського голови. Той ніяк не відреагував на символ, котрий його партія засуджувала як реакційний, навіть фашистський. Незабаром – на першотравневому параді того самого тижня, а згодом, у травні, на святковій гаївці «Товариства Лева» цей прапор майорітиме скрізь у Львові й, зрештою, по всій Україні.

Друга дністрянська експедиція вирушила тиждень по тому, у тому ж піднесеному настрої. Як і раніше, експедиція почалася з прогулянки вздовж верхів'їв річки, після чого відбулася урочиста церемонія спускання човнів на воду. Але якщо попереднього року мешканці навколишніх сіл ставилися до флотилії студентської молоді та науковців підозріло, 1989 рік приніс нову обізнаність і відкритість. Тепер цілі села виходили привітати експедицію. Люди плакали, коли бачили синьо-жовті прапори на катамаранах; дехто кричав: «Позичте прапор!»⁷⁴. Цього разу експедиція була готова обговорювати не лише проблеми довкілля, а й політики, історії та релігії.

Місцева влада вагалася з реакцією; те, що було офіційно підтриманою експедицією рік тому, тепер рекламували на радіо «Вільна Європа»*. Початкове зняквіння влади поступилося місцем розлюченню, особливо через ті-таки прапори. Але якщо на одному березі річки міліція сконфікувала прапори – як це було в Заліщиках, експедиція лише мусила замовити у Львові нові й триматися іншого берега річки, де міліції, либонь, усе було байдуже. На той час советське телебачення доносило радикальні парламент-

* Очевидно, йдеться про радіо «Свобода», українську службу РС/РВЕ. – *Ред.*

ські промови до найвіддаленіших сіл. Братуневі та іншим націоналістам перешкодили виступити на З'їзді. Але дністрянська експедиція приносила ті самі ідеї, загорнені в національну та природоохоронну обгортку, на широкі обшири сільської України, що перебувала поза зоною досяжності горбачовської революції.

Хоча Товариство зажило найбільшої слави, смолоскип революції переходив до груп, більше зосереджених на націоналістичному порядку денному. Впродовж двох повних років, від першого походу на Личаківський цвинтар до кінця другої дністрянської експедиції, Львів веселився на центральноєвропейському карнавалі – або, як це назвав Юрій Винничук, «кабареті». Проте події розвивалися до кульмінації на зовсім іншій арені. Залишалося ще два роки до розпаду Советського Союзу, але наголос уже перемістився на створення національних фронтів, солідні конгреси націоналістичної інтелігенції та нові політичні партії. Поштовх до утворення «Народного Руху України за перебудову», або просто Руху прийшов узимку 1988–1989 років унаслідок демонстрацій у Львові попереднього літа (а також, знов-таки, взоруючи на «Саюдіс»). Хоча чимало творців Руху походили зі Львова – зокрема, Чорновіл і Горинь із Української Гельсинської спілки – природним центром цього руху буде столиця, Київ.

Київ почав прокидатися. Синьо-жовтий прапор уперше замайорів там 22 травня, на післявиборних зборах*. У вересні в Києві відбувся установчий з'їзд Руху. Тут було сплачено борг Польщі. Перебуваючи того літа в Польщі на фестивалі української культури в Сопоті, Богдан Горинь виголосив промову, в якій пов'язав долі незалежної Польщі та незалежної України. Тепер Адам Міхнік, Богдан Борусевич і польсько-український активіст Влодзімеж Мокрий – усі члени польського парламенту від «Солідарности» – приїхали привітати Рух. Міхнікові стоячи аплодували за його вигук: «Хай живе демократична, справедлива, вільна Україна!»⁷⁵.

* На мітингу, проведеному в чергову річницю перепоховання Тараса Шевченка біля його пам'ятника. – *Ред.*

Як і раніше, активісти «Товариства Лева» стурбовано спостерігали за цією політичною трансформацією. Радикальніший Рух, як уважали вони, міг насправді позбутися свого шансу зрадикалізувати суспільство. Пишучи для «Поступу», Р. Мацюк висловив занепокоєння, що Рух ізольовував себе від суспільства. Статут Руху звеличував нещодавні рішення Комуністичної партії та «настирливо» покликався на перебудову. Але перебудова не була витвором однієї людини, писав Мацюк: «Кожен із нас заплатив за неї дорогу ціну» змарнованим життям і стражданнями. Він уважав, що Рух намагався грати ту саму роль, що й Комуністична партія, витіснивши народну ініціативу й ставучи просто «маріонеткою» в руках влади⁷⁶. В наступному випуску редактори «Поступу» застерігали, що Рух облишив соціальні й економічні питання заради простого гасла суверенітету – гасла, що його вже спритно вихопив комуністичний лідер Леонід Кравчук, який згодом стане першим президентом України. Маркіян Іващишин зі «Студентського братства» підсумував львівську перспективу: «Ми всі знаємо, що нам треба суверенної України, [але] ми повинні боротися за демократію»⁷⁷. Або, як у кожному числі «Поступу» проголошували вміщені над назвою слова Івана Франка: «Більше поту – менше крові!».

Шлях до незалежної України нагадує одну з паралельних подій у Югославії. Там також рухи, що пробуджували громадську активність, тепер висловлювали побоювання, адже всі ідеї та мету цих рухів поглинула прерогатива національного суверенітету. Марко Грен мріяв про перетворення Словенії на демілітаризовану зону, без будь-яких збройних сил або зброї. Але за умов сербської агресії, яка сягнула кульмінації в семиденній війні після проголошення незалежності Словенії в червні 1991 року, мало хто зі словенців почувався достатньо впевнено, аби йти цією стежкою. Томаш Мастнак розгублено спостерігав, як переможна коаліція «Демос», до якої входили партії та індивіди, не вельми помітні до 1988 року, привласнила гасла антикомунізму й підтримувала їх за допомогою єдиної програми, на яку була спроможна: націоналізму⁷⁸. Це була мова певности, заспокійлива для людей, котрі бояли-

ся втратити все. Вона обіцяла Центральну Європу, яка істотно відрізнялася від того, про що мріяли активісти опозиційних рухів.

Тим часом Львів, де давно розгорівся апетит на політичне самовираження, залишився розсадником української національної політики. Серпень 1989 року побачив демонстрації по всій Україні, пов'язані з п'ятдесятою річницею пакту Молотова-Рибентропа (що поновив єдність України, адже Польща втратила землі на користь Советського Союзу, і, водночас, приніс комуністичне правління в Західну Україну). Три тижні по тому, 17 вересня (дата советського вторгнення 1939 року на території, що тоді були Східною Польщею), сто п'ятдесят тисяч осіб – найбільший натовп за всі часи у Львові – зібрався, аби вимагати офіційного відновлення уніятської церкви. Міська влада була безсила, коли величезний натовп рушив вулицями міста, а потім зібрався на богослужіння просто неба, тримаючи свічки в пам'ять жертв советської окупації.

Для режиму Львів досі був місцем, де «націоналісти задурманили населення, тож Львів поширює націоналістичний вірус по всій Україні», як саркастично зазначив Тарас Стецьків⁷⁹. Тож 1 жовтня режим завдав удару у відповідь. Це був День Львова; усі неофіційні групи влаштували свої заходи. «Товариство Лева» проводило концерт перед ратушею, інші групи маршували вулицями, вдягнені в уніформи солдат минулого. «Всі ці урочистості, святкування, карнавальні процесії по історичній частині міста, – писав один спостерігач, – надали святові особливої привабливості»⁸⁰. Але ввечері міліція атакувала, заштовхуючи натовпи бешкетників до темних алей, де їх безжально били.

У відповідь на цей «погром»⁸¹ радикальніші львівські групи, як-от Українська Гельсинська спілка, створили страйковий комітет. Упродовж наступних кількох місяців комітет скликав кілька протестів, зокрема й одноденний загальний страйк 27 жовтня. «Поступ» знову застерігав від радикальних, покvapливих кроків: якщо поліція сподівалася спровокувати насильство, аби показати, що Львів небезпечний, тепер вона матиме підтвердження цього. Чи не отримаємо відтак «більше крові»?

«Товариство Лева» закликало, натомість, до більшого поту. Того самого тижня в Чернівцях розпочалася «Червона рута»*, фестиваль українського року. Ця ідея з'явилася під час першого телевізійного інтерв'ю «Товариства Лева» в той-таки рік. Гурти з усієї України, Центральної Європи й української діаспори грали для захопленого натовпу. З цим концертом «Товариство Лева» повернулося до своїх коренів, сприяючи українській культурі й мові не через протест і опір, а через терпіння та розвагу.

Львівський карнавал добігав кінця. Хоч він не здобув власної перемоги, як в інших країнах, однак займав чільну позицію в перегонах. Символічний кінець домінування Львова настав у січні 1990 року, коли Рух – разом із Товариством ім. Шевченка, яке забезпечило тисячі синьо-жовтих прапорів і стрічок, – улаштував живий ланцюг на відзначення злуки незалежної (ненадовго) України в 1919 році, в якому майже 750 тисяч людей стояли від Києва до Львова й далі через усю Галичину. Якщо ланцюг позначав центральну артерію українського націоналізму, джерело його сили було тепер на київському кінці, де боротьба далі триватиме в парламенті й на дипломатичних переговорах.

Сцена 15

Комарі та Messedemo

Східна Німеччина, січень – листопад 1989 року

Після вигнання в січні 1988 року активістів ІЗМ, ініціатива у Східній Німеччині (та неформальний центр опозиції) перейшла до Ляйпцига. Там, за висловом Вольфганга Темпліна, були «нормальні люди» – «конкретні» активісти, котрі не перевантажували опір надмірним інтелектуалізмом. Людвіг Мельгорн, своєю чергою, звертав увагу на гостріші умови провінційного міста, поєднані з традицією студент-

* Від назви знаменитої пісні молодого львівського композитора Володимира Івасюка, якого в 1979 році за загадкових обставин було вбито (припускають, що це справа КГБ).

ського протесту (останній приклад – 1968 рік)⁸². І справді, стосунок Ляйпцига до Берліна чимось нагадує стосунок Вроцлава до Варшави, Брна до Праги, або навіть Любляни до Белграда. Існували речі можливі саме у великому провінційному університетському місті, акції, що їх годі увявити в столиці.

Наприкінці 1988 року Ляйпциг став місцем народження молодой мережі опозиційних груп – більшість із них іще фактично не стала рухами та й почасти остаточно не виокремилася. На додачу до «Робочої групи за справедливість» (РГС) існували «Робоча група солідарної церкви», «Робоча група за права людини», «Робоча група за мирну службу» та «Ініціативна група за життя», яка виступала з проблематикою довкілля. Вже самі назви виявляють певну обережність чи, може, дистанціювання від узвичаєних намірів опозиції. Насправді ж наполегливість цих груп почала давати ефект. Одне місцеве самвидавче видання змалювало Ляйпциг у 1988 році як «комара», що дзижчить у вусі режиму.

Упродовж 1988 року ляйпцизькі активісти організували одну демонстрацію за іншою. За підрахунками Томаса Рудольфа, з вересня 1987 до вересня 1989 року відбулося не менше ніж тридцять п'ять маніфестацій за участю від 35 до 1500 осіб. Не було й мови про приєднання до офіційної кампанії; демонстранти на власні сили знову й знову намагалися змінити культуру ляйпцизьких вулиць.

Демонстрація 15 січня 1989 року стала справжнім переломом. Оперта на контакти, що їх Рудольф і Райнер Мюлер установили в Чехословаччині, вона була підлаштована під початок «палахіяди» в Празі та зустрічі Конференції за безпеку та співробітництво в Європі, що розпочалася у Відні. Вісім тисяч мешканців Ляйпцига пройшли старим містом, вимагаючи громадянських прав; п'ятдесят три особи було заарештовано. На подив і гордість Рудольфа, всі учасники протестів вийшли на волю протягом шести днів, тоді як у Чехословаччині на декого чекали поважні терміни ув'язнення. Темплін також зауважив контраст із власною долею, порівняно з торішньою люксембурзькою демонстрацією. Ляйпцизька наполегливість нав'язала тонку зміну в обходженні режиму з опозицією.

Молоді активісти в Ляйпцигу підтримували внутрішній плюралізм, якого в Берліні завжди бракувало. Вони не відверталися від потенційних емігрантів, як робили інші – особливо соціалісти. На відміну від берлінських інтелектуалів, із якими Темплін та інші особи з ІЗМ намагалися дискутувати про потребу визнання еміграційних груп, ставлення в Ляйпцигу було толерантне: «Звісно, ми мали потенційних емігрантів у своїй групі, – згадує активіст “Ініціативної групи за життя”. – Ми цим не дуже переймалися. Це право людини, тож біс із ними... Я й сам, може, виїхав би на Захід, якби всі мої друзі пішли за мною»⁸³.

У той же самий час Томас Рудольф та інші в ляйпцизькій опозиції сподівалися, що потенційні емігранти підтримають ширше питання громадянських прав. Активісти руху за свободу еміграції створювали доступ до широкого кола людей, які вже не мали чого втрачати, а РГС та інші постачали конкретні ідеї та мережу, що привернула до Ляйпцига загальну увагу. Отож ляйпцигці спромоглися поєднати два зазвичай протилежні типи протестних стратегій: одну, що прагнула змінити систему, й іншу, для якої система не становила жодного інтересу, допоки була можливість утекти. Вони мали спільний знаменник, адже право на виїзд (або на подорожування) – це також право людини.

Активісти руху за еміграцію, за термінологією цієї книжки, були вищою мірою прагматичні та «конкретні», хоч їхня мета мала суто приватний характер. Усі засоби її досягнення, незалежно від змісту, вони вважали за прийнятні. Багато хто приєднувався до руху протесту, розраховуючи, що відтак їх швидше вишлють за межі країни. В Ляйпцигу активісти звернулися до церкви, зокрема до семінарів про мир, які щопонеділка відбувалися в церкві св. Миколая. А коли восени 1988 року церковна адміністрація збагнула суто утилітарну природу їхньої участі, вони просто почали збиратися ззовні. Молодша опозиція і надалі їх підтримувала, а простір перед церквою став публічним форумом для обох різновидів опозиції. Лютий 1989 року побачив перше Messedemo: понеділкові молитви за мир дали початок демонстрації міським центром. До березня це вже були вагомі щотижневі демонстрації, які приваблювали по кілька сотень осіб. Як зауважив

у Празі Петр Плацак, демонстрації, що стають ритуалами, є до того ж доступніші та безпечніші.

Конфронтація з режимом зростала щомісяця впродовж 1989 року. В березні активісти Messedemo перервали ляйпцизький торговельний ярмарок, вигукуючи: «Ми хочемо звідси!», коли до них почала наближатися поліція, – так мовчазний протест уперше набув голосу. У квітні РГС організувала альтернативний форум із питань освіти «Школа в русі». Учасники обговорювали небезпеки марксистсько-ленінської індокринації. У травні опозиція спостерігала по всій Східній Німеччині за місцевими виборами. Режим, як завжди, оголосив про майже повну підтримку своєї політики, але фальсифікацію результатів можна було легко довести, й опозиція ще енергійніше засудила режим. Ляйпциг побачив зібрання п'ятисот осіб під міською ратушею.

Окрім Messedemo, ляйпцизька опозиція знайшла й інші шляхи вивести людей на вулиці. Йохен Лесиг, 27-річний студент-богослов, випробував музичний протест. Коли він, разом із Силке Красульскі з РГС, простував вулицею в березні, їх швидко заарештували й оштрафували. Тож у травні Лесиг офіційно звернувся до міської влади по дозвіл на проведення «вуличного музичного фестивалю». «Спонтанне творення музики, без підсилювачів, справить позитивний ефект на вулиці й площі такого міста, як Ляйпциг, – писав він. – Аби показати це, деякі групи вуличних музик зберуться 10 липня на невеличкий музичний фестиваль». На той час він уже мав щонайменше двадцять гуртів, готових співати й танцювати в різних місцинах у центрі міста. Це буде демократичний фестиваль: нікому не відмовлять через майстерність або різновид музики, яку він чи вона хотіли б загра⁸⁴.

Звісно, міська влада відхилила цю пропозицію влаштувати в Ляйпцигу центральноевропейський карнавал. Проте Лесига це не зупинило. Через шість днів після побоїща на площі Тяньаньмень фестиваль, що зібрав майже тисячу глядачів і учасників (а також тисячі тих, що чули музику, але зберігали дистанцію), був присвячений пам'яті загиблих у Пекіні студентів, а також річниці східнонімецького повстання 17 червня 1953 року. Хоча вісімдесят чотири уча-

сники фестивалю потрапили за ґрати, музика на лґйпцизьких вулицях таки пролунала; Лесиг і РґС довели, що кожен може публічно висловитися за допомогою позірно аполітичних засобів. У червні «Ініціативна група за життя» влаштувала й другу ходу за участі майже п'яти сотень людей, що мала привернути увагу до забруднення місцевої річки Пляйсе.

Із кожним протестом, демонстрацією і фестивалем населення Лґйпцига дедалі більше знайомилося з цим вельми несхіднонімецьким стилем протесту. Рудольф і РґС рухалися шляхом своїх колег в інших країнах Центральної Європи: найважливіше – бути на вулиці, хай там про який формальний привід виступу йдеться. Лише постійна публічна діяльність могла зламати байдужість населення й зрутинізувати репресії, допоки щось зрештою зламається. Тоді Лґйпциг справді оживе.

Злам настав несподівано, через Угорщину. Перші хвили біженців зі Східної Німеччини опинилися в Будапешті у червні. Спочатку це були люди, що приїхали на відпочинок, здебільшого молоді фахівці з родинами; Угорщина (особливо озеро Балатон) завжди тішилася популярністю в туристів. Коли Будапешт (надалі в руках Угорської соціалістичної робітничої партії) почав знешкоджувати мінні поля часів Холодної війни й наелектризовані паркани на австрійському кордоні, ці родини вирішили спробувати щастя як біженці, а не повертатися на батьківщину, котра залишала дедалі менше надії на краще. Як наслідок, у незручній ситуації опинився угорський режим, якому надалі залежало на добрих стосунках із Ерихом Гонекером. Коли режим запропонував видати німецьких біженців, Союз вільних демократів оголосив кампанію з іронічним гаслом: «Сховай німця!». Чи комуністичний режим міг наважитися піти шляхом нацистських окупантів в Європі, які обшукували будинки, аби схопити біженців? У заціпенінні влада скасувала політику екстрадиції, а вплив німців набирив сили.

До середини серпня в Будапешті було близько трьох тисяч біженців, а чимало чекали біля кордону своєї черги. Комуністи сподівалися, що символічного відкриття кордону вистачить. У місті Шопрон, на австрійському кордоні,

місцеві активісти Угорського демократичного форуму (за допомогою місцевих осередків «Фідесу» і СВД, в дусі опозиційного круглого столу) запланували на 19 серпня «Паневропейський пікнік»: вони відзначають «повернення Угорщини до Європи» символічним відкриттям давно нечинного прикордонного переходу та коротким візитом на інший бік кордону. Патронами цього святкування запросили стаття спадкоємця австро-угорського престолу Отта фон Габсбурга та налаштованого на реформи комуністичного лідера Імре Пожгоя, якого тоді лаштували в президенти.

Була щойно третя пополудні, й офіційна прес-конференція почалася із запізненням. Пожгой відрядив замість себе свого секретаря, а Отто Габсбург – свою доньку. Найвизначнішою фігурою на прес-конференції виявився письменник-дисидент Дьордь Конрад. Святковий натовп, що налічував, певно, тисяч двадцять людей, чекав назовні на церемонію відкриття брами. Несподівано кількасот східних німців перетнули кордон, прямуючи до Австрії. Австрійські чиновники були до цього підготовані, навчені угорським досвідом роботи з біженцями; кавалькада автобусів чекала, аби забрати втікачів до Відня. Майже непомітно залізна завіса розтанула. Три тижні по тому Угорщина зняла всі обмеження щодо подорожей на Захід; останні ділянки колючого дроту між Угорщиною й Австрією зникли.

У підсумку, понад двадцять тисяч східних німців просто перетнуть цей кордон, ніби «залізної завіси» ніколи й не було. У відповідь комуністична влада Східного Берліна запровадила обмеження на подорожі до Угорщини, яка, врешті-решт, за Варшавським договором була союзницею. Певно, тоді більшість східних німців хоча б раз замислилася над можливістю еміграції. Тепер вона була реальніша й, водночас, суворіше засуджувана, ніж раніше. Хвиля невдоволення прокотилася Східною Німеччиною. Цинічне ставлення режиму до цих біженців розлютило тих, хто волів наслідувати їхній приклад.

Динаміка опозиції в Ляйпцигу змінилася з карколомною швидкістю. На початок вересня старанно вибудований зусиллями РГС союз, здавалося, розпадався на очах, звісно, на втіху таємній поліції. Понеділкова демонстрація 4 верес-

ня – після молитов за мир, що відновилися після літньої перерви, – перетворилася на дві альтернативні демонстрації з протилежними гаслами: «Ми хочемо звідси!» і «Ми залишаємося!».

Імовірно, саме на цьому етапі Ляйпциг міг піти шляхом Берліна, де інтелектуальна опозиція ставала дедалі ізольованіша від суспільства. Коли наступного тижня Угорщина повністю відкрила кордон з Австрією, еміграційні групи зникли як політичний союзник. Замість того, щоби виступати за право виїзду, вони пакували речі й вирушали до Угорщини; коли існувала можливість, вони обирали Чехословаччину.

Але ляйпцизька опозиція не розпалася. Для тих, хто волів залишитися й змінити свою країну, новини про відкриття кордонів стали справжнім каталізатором. Вони усунули джерело зайвих клопотів – проблему еміграції, й несподівано НДР стала вартою боротьби. Тож нові репресії спонукали опозицію ставати сильнішою, навіть при збереженні роз'єднаності. Понеділковий протест 25 вересня став першою великою демонстрацією, в якій взяли участь до п'яти тисяч осіб. На місце вимоги відкриття кордону прийшли вимоги змін.

Тим часом опозиція в Берліні реорганізувалася. Бербель Болі повернулася з Британії, щойно їй дозволили в'їхати. В середині вересня вона зібрала близько тридцяти визначних дисидентів на зустріч протягом вихідних, що започаткувала «Новий Форум», який став найпомітнішим рупором політичних змін. Людвіг Мельгорн заснував групу «Демократія зараз» – наполегливішу в своїх вимогах, що відбиває сама назва, – кількома днями пізніше, а за нею постало «Демократичне пробудження» Райнера Епельмана. Кожна з них започаткувала політичну участь у тому вигляді, в якому її раніше не було. А на самочинному рівні ініціативу зберігав за собою Ляйпциг.

Наступного тижня, 2 жовтня, понеділковий натовп був уп'ятеро чисельнішим. «Населення Ляйпцигу було на грані повернення собі власного міста», – пише Христіан Йопке⁸⁵. І поліція, і мешканці очікували, що наступний понеділок, 9 жовтня, завершиться зіткненням, можливо, із застосуван-

ням сили. Поліція була готова вдатися до сили, а в разі потреби – стріляти. Зміни відбувалися занадто стрімко, аби пом'якшити її позицію, як це сталося в Польщі. Залаштункові звернення видатних постатей (як-от диригента Курта Мазура) і советського посольства переконали окремих партійних лідерів змінити тактику. Характерно, що хоча близько сімдесяти тисяч мешканців Ляйпцига вийшли на вулиці, поліція не застосувала сили, і місто unikло побоїща. Наступного ранку старший член політбюра пояснював знервованому Гонекерові: «Ериху, ми не можемо побити сотні тисяч людей»⁸⁶.

Це був переломний момент східнонімецької революції. Гасло революції «Ми – народ» уперше з'явилося саме цього дня. Того-таки тижня Горбачов відвідав Берлін, аби відсвяткувати п'ятдесятю річницю створення Німецької Демократичної Республіки. Всюди, де він з'являвся, тисячі берлінців засвідчували підтримку «Горбі». Вони, певно, зрозуміли, що присутність советського лідера гарантує їм свободу від репресій, робить вулиці безпечними й вільними. І справді, щойно Горбачов від'їхав, поліція повернулася. Але протягом тих вихідних східні німці вперше зрозуміли, що вони також можуть досягти того, що їхні сусіди в Центральній Європі. Вслід за рішенням не вдаватися 9 жовтня в Ляйпцигу до сили надходили дедалі примирливіші сигнали з політбюра та приплив енергії знизу. 16 жовтня натовп в Ляйпцигу вдвічі перевищував попередній і знову подвоївся наступного тижня. Гонекер був змушений подати у відставку, і почалося відчайдушне перетасування партійного керівництва.

До вересня лише незначні групи дисидентів були, подібно до рухів за свободу еміграції, готові ризикувати всім. Тепер до них долучився «народ». Традиції вуличних протестів були тут значно слабші, ніж у решті Центральної Європи. Більшість східних німців не мали досвіду вуличних виступів, за винятком одностайних офіційних першотравневих маршів і різноманітних комуністичних річниць. Але принаймні в Ляйпцигу був невеликий гурт людей, які регулярно виходили на публіку. Церква св. Миколая стала визнаним символом вільного протесту. Мешканці Ляйпцигу

знатимуть, що коли настане потреба, вони не залишаться насамоті. Вони мали до кого приєднатися та знали, куди йти, а відтак протести в Ляйпцигу росли.

Зрештою, Східна Німеччина не зазнала реформ або змін. Доля революції не вирішувалася на вулицях. Несподіване рішення 9 листопада відкрити Берлінську стіну – за вимогою півмільйонної демонстрації 4 листопада у Східному Берліні – було, як знаємо тепер, майже випадковістю. Горбачов сказав новим східнонімецьким керівникам, що не заперечує проти нових правил перетину кордону. Ніхто, а опозиція і поготів, не сподівалися відкриття стіни. Режим, що відчайдушно прагнув випередити натовп, вирішив відкрити кордон в обмеженому вигляді. Коли урядовий чиновник неправильно витлумачив бюлетень із цим оголошенням, а зникла прикордонна варта кліпала очима перед нетерплячим натовпом берлінців, що заповнили їхній пост, брама відчинилася, й Стіна почала падати.

У певному розумінні, ніч 9 листопада була найбільшим шоу на карнавалі Центральної Європи. Східні та західні німці, що танцюють на вулицях, відкорковують шампанське, видираються на вершечок стіни – це найвідоміші образи 1989 року. Спричинені рішенням згори, вони насправді є окремою від карнавалу історією, й саме в цьому досвід Східної Німеччини повністю відрізняється від досвіду решти Центральної Європи. Впродовж місяця від часу падіння стіни найгучнішим гаслом у Східній Німеччині залишалося возз'єднання країни: «Ми один народ». На початку 1990 року канцлер ФРН Гельмут Коль дав чітко зрозуміти, що його уряд готовий узяти на себе тягар возз'єднання на своїх умовах.

Наступного року політика ще більше, ніж «круглі столи», віддалилася від вулиць. Переговори навколо кожного аспекту політичного, правового й економічного возз'єднання (фактично входження східнонімецьких земель до Німеччини) зіпхнули соціальні рухи на маргінес. «Новий форум» та інші суспільні рухи ледве були зареєстровані на виборах навесні 1990 року. Але повернімося до осені 1989 року, коли вигляд чисельних натовпів, що опановували міста й перетинали кордони, зіграв неодмінну роль у

революціях у Центральній Європі. Почасти завдяки новим зв'язкам понад спільним кордоном вони стали істотним каталізатором того, що відбулося в Чехословаччині.

Сцена 16

Прихопіть із собою квіти! Оксамитова революція

Чехословаччина, жовтень – листопад 1989 року

Після несподіваного відкриття Берлінської стіни падіння комунізму видавалося невідворотнім. Тепер очі центральноевропейців звернулися до Чехословаччини. Зміни відбулися впродовж одного тижня, й підбурювачами виступили, на подив багатьох, студенти. Хоча виглядало, наче вони тримаються осторонь публічної опозиції, чеські студенти мала славу традицію опору авторитарним режимам. Ще більшим за 1968 рік – що нагадував, попри все, нині померлу мрію про «соціалізм із людським обличчям» – яскравим прикладом студентського опору був листопад 1939 року. Студенти продемонстрували найрішучішу опозицію до нацистського вторгнення; студент-медик Ян Оплеталь отримав вогнепальне поранення під час демонстрації на День незалежності 28 жовтня 1939 року й помер два тижні по тому. Похорон, що відбувся 15 листопада, перетворився на загальноміську антинацистську демонстрацію, під час якої студенти билися з поліцією та співали патріотичних пісень. Через два дні німці заарештували понад тисячу студентів, відправили їх до концентраційних таборів і закрили університети. За комуністичного режиму 17 листопада стало Міжнародним днем студента, а Оплеталь, перша жертва нацизму, – його символом.

Офіційні студентські демонстрації в п'ятдесяту річницю події були не лише очікувані, а й обов'язкові. За рік перед тим незалежні студенти думали про організацію студентської демонстрації цього дня, аби засвідчити, що вони також готові до опозиційної діяльності. Мартін Мейстржик розповів: «Мені спало на думку, що ми можемо спробувати

щось на кшталт демонстрації або маніфестації – аби зібралися всі студенти – і подивитися, що з того вийде. ... Зрештою, ми облишили цю ідею, відчуваючи, що ситуація в навчальних закладах не вельми сприятлива, й ми ще не маємо відповідної сили»⁸⁷.

1989 року студенти вже були готові. Влада дала згоду на демонстрацію, але за скороченим маршрутом, далеко від центру міста. Починаючи від медичного інституту в передмісті Альбертов, студенти (на чолі із Союзом соціалістичної молоді) мали прямувати до могили поета-романтика Карела Махи на Вишеградському пагорбі. Студенти відкинули цей план і змусили ССМ підтримати маршрут, за яким вони мали пройти через площу Вацлава, потім вулицею Оплетая (проминаючи вулицю Політв'язнів, де «Товариство за щасливіше теперішнє» досі влаштовувало марші) та покласти квіти до монумента загиблим студентам. «Ми хочемо не просто шанобливо згадати ті трагічні події, – мовилося в листівках, які з'явилися напередодні по всьому університету, – а й показати нашу активну підтримку ідеалів свободи та правди, за які ці студенти віддали свої життя. Адже навіть нині ці ідеали під серйозною загрозою. Ми не хочемо почувати сором перед нашими університетськими колегами, які так відважно виступили на захист цих ідеалів п'ятдесят років тому»⁸⁸.

Тим часом ССМ заопікувалася отриманням гарантій від лідерів старшої опозиції, що вони не використовуватимуть демонстрацію в своїх цілях і не перекажуть західним ЗМІ (тобто радіо «Вільна Європа») новий маршрут. Але лідери незалежних студентів були готові зробити це самотужки. Для цих новачків було питанням честі показати, що вони можуть здійснити без допомоги «професійних революціонерів»⁸⁹. Студенти розуміли, що Ян Оплеталь – це їхній Отто Шимек або Янез Янша, символ опору владі, який може змобілізувати їхніх колег, як ніколи раніше.

О четвертій пополудні того зимного дня, як почало сутеніти, близько десяти тисяч студентів зібралися, аби послухати промову одного зі студентів-героїв 1939 року. Були й інші виступи, а потім устав Мартін Кліма, щоб зачитати звернення, наведене вище. «Ми маємо боротися за свободу

та проти тоталітарного беззаконня», – проголосив він. Коли Кліма закінчив говорити, натовп захвилювався. Він рушив у напрямку Вишеграда, де відбувалися офіційні церемонії, скандуючи: «Ми хочемо нового уряду» та інші антикомуністичні гасла. Можна було також почути імена Гавла, Масарика й Александра Дубчека. Ніби заповняючи, що станеться далі, організатори роздавали другу листівку, яку підписали студентські лідери більшості факультетів та інститутів Праги⁹⁰.

Десь о 18.30 офіційні церемонії на Вишеграді завершилися. Тепер натовп, навіть іще більший, рушив до центру міста. Вони знали, куди прямують і що це означає: до репертуару гасел було додано: «Площа Вацлава» та «Чехи, ходімо з нами!». Якимось чином натовп обрав зовсім не той шлях, що було запропоновано в листівках: менш прямий, але значно символічніший. Уздовж річки учасники ходи вийшли до Національного театру (де Гавел махав Горбачову), а потім рушили Національною алеєю. Незадовго перед 20.00 вони зустріли кордони спеціальної поліції. Ті, що були попереду натовпу, зупинилися, вигукуючи гасло, яке неодноразово зринало впродовж останніх місяців: «У нас порожні руки!». Між поліцією та натовпом на вулиці з'явилася імпровізована каплиця зі свічками й квітами. Із сорок хвилин обидві сторони вдивлялися одна в одну. Вже не вперше протягом того року молоді центральноєвропейці запитували: чи можуть квіти заповнити прірву між ними?

Потім поліція атакувала, перекриваючи шляхи відступу й нещадно б'ючи студентів. Коли все закінчилося, поранення дістали майже п'ятсот осіб, а двадцятьох чотирьох госпіталізували. Ширилася інформація, яка пізніше виявилася поліційним фальсифікатом, що одного студента (Мартіна Шміда з НАМ) убито*.

* Існує чимало конспіраційних теорій щодо 17 листопада. Можливо, натовп навмисно скерували на Національну алею. Але, беручи до уваги чималий досвід лідерів студентської опозиції, непередбачуваний характер попередніх демонстрацій (21 серпня 1988 і 1989 років) і ту обставину, що натовп усе одно рухався досить повільно, аби поліція могла зреагувати, конспіраційна теорія видається не так неймовірною, як недоречною. А крім того, навіть якщо події 17 листопада були контрольовані, те, що сталося в наступні дні, – напевно ні.

Тож, іншими словами, нічого не відбулося згідно з планом. Ані студенти, ані поліція не передбачали ні такого великого натовпу, ні напрямку, в якому рушить демонстрація. Мартін Кліма пізнав тріумфальну спільноту, яку поляки відкрили роками раніше на богослужіннях папи Івана Павла II та демонстраціях «Солідарности»:

«Ми завжди були лише купкою революціонерів, що чекала, коли нас зметуть. Наші зібрання завжди були дуже правильні. Ми докладали всіх зусиль, щоб не провокувати; ми зупинялися на червоне світло. Той натовп, натомість, був чимось цілком протилежним. Він був свідомий своєї сили, коли прямував вулицями, нехтуючи дорожній рух і світлофори. Він просто не спинявся. ... Це було прекрасне відчуття загальної гармонії. Люди нарешті зрозуміли, що вони більше не самі, що ми всі думаємо однаково, і що коли ми всі разом, нічого не станеться, бо ми такі сильні»⁹¹.

Такий натовп, така демонстрація аж ніяк не були неминучі. Навіть якщо комунізм був приречений уже в листопаді, способу, у який це мало статися, не визначав наперед ані режим, ані «Хартія 77». Аби зрозуміти цей момент, що увінчав Револуцію 1989 року, мусимо оглянутися на шляхи, якими Центральна Європа рухалася в попередні роки, й відшукати дороговкази, котрі приведуть нас на Національну алею.

За два місяці до листопада 1989 року сталися п'ять важливих подій. Три з них у Празі: утворення студентського самоврядування, прибуття східнонімецьких біженців і нові приклади зарозумілості режиму. Дві інші відбулися у віддаленіших місцях, але, попри це, кардинально вплинули і на Прагу: фестиваль чеської культури у Вроцлаві та, лише за декілька днів перед річницею загибелі Оплеталія, велика екологічна демонстрація в Теплице, що в північній Богемії. Всі разом ці події дозволили чехам нарешті здійснити власну революцію.

Студенти, які утворили STUHA («Стрічка», але також «Студентський рух»: Studentské hnutí), від якогось часу всі були залучені до неформальної діяльності (якщо вжити поширеного евфемізму). Ідея студентського самоврядування полягала у створенні чогось нового, зосередженого на

студентських потребах і також виразно опозиційного. Пізнього вересня (напередодні початку навчального року в жовтні) вони почали збиратися на Слов'янському острові, потім перенесли зустрічі до Петржинського парку на пагорбі над річкою. Протягом жовтня чисельність групи зростає до п'ятдесяти осіб із майже всіх академій та університетів Праги. Спільний рух, що поширився Прагою понад усіма колами друзів, постав із сукупності їхніх індивідуальних досвідів – в когось від НАМ або «Демократичної ініціативи»; в когось від батьків-дисидентів або від незалежної культури; і в усіх від того чи того студентського часопису.

Головне завдання STUHA полягало в плануванні демонстрації з нагоди річниці загибелі Оплеталія й написанні звернення, що його слід було там виголосити. Але знайшовся час на ще один гепенінг: листопадовий протест під вікнами Педагогічного інституту, де дисциплінарний комітет допитував Міхала Семіна та декількох інших студентів. Їх звинуватили в залученості до політичної активності: офіційно йшлося про «Демократичну ініціативу», але влада, вочевидь, знала і про STUHA. Дві години натовп із понад двохсот студентів співав пісень, вигукував імена колег і пускав мильні бульбашки, що здіймалися повз вікна, за якими допитували їхніх друзів.

«Мене здивувала реакція перехожих, – пізніше писав Марек Бенда. – Дехто зупинявся і співав із нами, інші просто запитували, що відбувається, а одна жінка навіть принесла нам велику торбину тістечок. Звісно, ми перебували під поліційним наглядом, але мені перехопило подих, коли один із патрулів, що прогулювався повз нас, почав співати з нами й махав нам у такт»⁹². Це був їхній єдиний гепенінг (вони використали слово, спопуляризоване Помаранчевою альтернативою), але він мав такий самий вплив на поліцію, перехожих і самих учасників та навчав тих самих уроків гумору й ненасильницького опору, що й гепенінги у Вроцлаві.

Одне з гасел демонстрації пам'яті Оплеталія мало викликати неабияке здивування непоінформованих спостерігачів (у стилі Помаранчевої альтернативи). «Ми хочемо нову сотню!» – вигукували студенти, і ще: «Готвальд дорів-

ное Сталін!». Це таємниче гасло відбиває замишування чехів у національних символах і злість через їх осквернення. Напевно, лише чехів могла так розлютити нова банкнота у сто крон. Але лише чеські комуністи могли наважитися випустити банкноту з портретом Клемент Готвальда, чие сталіністське правління з показовими процесами та стратами було однією з найтемніших сторінок історії Чехословаччини. Це був учинок, гідний Румунії за Чаушеску. На відміну від рутинної пропаганди в щоденних газетах або на радіо чи дисципліні офіційних парадів, банкнотою неминуче мусили користуватися всі громадяни – в ресторанах, крамницях, на станціях, – у яких вона викликала «мільйони разів дрібний шок і гіркий сміх»⁹³.

Скандал був наче скроєний для «Чеських дітей», що закликали 25 жовтня до демонстрації на пішохідній зоні навколо площі Вацлава під гаслом «Геть із Готвальдом і сталіністами!». Три дні по тому чехи з гнівом спостерігали за Днем незалежності, що був різким контрастом до життєрадісного духу раніших демонстрацій. Пражани мали досить: вони кричали на поліцію, на шоках були сльози люті. Банкнота з Готвальдом насправді була маленькою краплиною, але однією з останніх.

Тож бойові позиції зміцнювалися. Нас ніщо не повинно дивувати в листопаді 1989 року. Але склад дійових осіб змінювався і надалі. В останні тижні напередодні демонстрації 17 листопада до пражан приєдналися їхні сусіди. Першими були східні німці. Із середини вересня Угорщина закрила кордони для біженців із НДР; у Польщу вхід було заборонено вже ціле десятиріччя (хоча деякі східні німці змогли потрапити до Польщі, перепливши Одер або Нису). Це перетворило непоступливу Чехословаччину на єдину доступну країну для тих, хто волів утекти.

Упродовж кількох тижнів майже шість тисяч східних німців – знову здебільшого молодих родин – приїхало до Праги. Спочатку вони розмістилися на вузьких вуличках дільниці Мала Страна поблизу посольства Західної Німеччини; коли посольство дозволяло їм пройти через браму й зайняти газон, тисячі наступників поспішали зайняти їхні місця на вулицях. Хоча Чехословаччина залишалася вір-

ною союзницею НДР, жоден комуністичний режим іще не стикався з таким натовпом чужоземців на своїх вулицях. Не було прецедентів їх арешту або депортації (особливо після того, як Угорщина відмовилася від депортаційних планів), тож біженцям дали спокій.

Східна Німеччина була країною, яку багато чехів знали з відпусток чи службових подорожей. Для пражан було шоком побачити так багато людей, таких самих, як вони, що ризикували свободою та життям заради шансу на нормальні життєві умови деінде. Коли Гонекерова НДР погодилася дозволити біженцям безпечно проїхати до Західної Німеччини (в опечатаних потягах територією Східної Німеччини), чехи не знали, що думати. Вера Крінцвайова, студентка-журналістка й активна учасниця студентського руху, вирішила виконати домашнє завдання, знявши фільм про німців. «Це справило на нас неймовірне враження, – згадувала вона, – коли ми побачили цих людей, що сідали до автобуса та їхали геть ... кудись до чогось нормального. ... Наш викладач не знав, що нам сказати»⁹⁴.

Інші самостійно подорожували до Східної Німеччини, аби на власні очі побачити демонстрації в Ляйпцигу чи Берліні. Те, що розпочиналося як скромні демонстрації на початку вересня, перетворилося на кількатисячні маніфестації на початку жовтня. Гасла про біженців поступилися вимогам демократії. Міхаєла Валентова з групи «Празькі матері» взяла свою семирічну доньку Кристину відвідати друзів у Дрездені й Ляйпцигу, а потім у Берліні. Ніщо не вказувало на те, що в Чехословаччині щось діється, думала вона, але виїхавши, пропустила 17 листопада.

В університетському місті Оломоуц два приятелі також вирішили поїхати до Ляйпцига. Побачити демонстрацію за участі сотень тисяч; сидіти в кав'ярні, розмовляючи з учасниками протесту; відвідати церкву, що була координаційним центром опозиції; дістати примірник «Gazety wyborczej» Адама Міхніка, аби стежити за подіями в Празі, – все це допомагало усвідомити, як стрімко все може змінитися. Спостерігаючи за однією демонстрацією, Мартін Штейнер зауважив: «Найдивовижнішою річчю, яка справді шокувала, було те, що поліція стояла вздовж

дороги і пропускала демонстрантів. Де-факто вони були на боці народу або принаймні не були однозначно на боці режиму. Я собі подумав, що це мирна демонстрація, на якій люди вільно висловлюють свої думки»⁹⁵. Можливо, він міг сподіватися на такі речі в Польщі, але Східна Німеччина видавалася країною, ближчою в політичному сенсі до Чехословаччини.

На початку листопада наплив східних німців на Прагу спав. Берлінська стіна впала, майже випадково, 9 листопада. «Нормальність» тепер рушила на схід, не чекаючи, щоби біженці шукали її, перестрибуючи паркані або сідаючи в потяг. Лише тиждень по тому такі студенти, як Штейнер і Крінцвайова, згадають німецьку цілеспрямованість і спокій під час власних маршів і організаційних клопотів.

Інші студенти бачили відмінний тип опору в своєрідних карнавальних традиціях Вроцлава. Принаймні вже після червневих виборів Мірек Ясінський із «Польсько-чехословацької Солідарности» запланував своє наразі найбільше звернення: чотириденний фестиваль чеської культури у Вроцлаві, що мав відбутися 2–5 листопада. До цього вільного міста, де культурне самовираження стало осердям публічної опозиції, він запросив цілу плеяду визначних еміграційних чеських співаків, поетів, письменників і есеїстів.

Він запросив і своїх друзів із Чехословаччини. Але перетнути цей кордон було набагато складніше, ніж прибути до віднедавна вільної Польщі із Заходу. Сотні людей було затримано на кордоні, в автомобілях чи поїздах. Їхні паспорти skonфіскували, а їх самих відправили додому. Ніхто зі співаків та митців так і не пробрався; заплановану виставку незалежного мистецтва заступили порожні рами на стінах із довідками про відсутній твір та його автора.

Єдиною з провідних дисидентів, хто спромігся перетнути кордон, була Петрушка Шустрова, раніше речниця «Хартії 77». Вона каже, що її врятувало погане знання географії: це була лише друга її подорож за межі Чехословаччини (після концерту в Будапешті того-таки літа). Вона купила авіяквиток до Варшави, не знаючи, як далеко це від Вроцлава; поліція просто не подбала простежити, чи поїде хтось такими манівцями. Коли вона приїхала до Вроцлава, у

типово силезький листопадовий туман, їй здалося, що вона потрапила до іншого світу: всюди чути чеську мову, але розмови зовсім інші, вільні.

Шустрова звикла до постійних привітань на вулицях чи в крамниці: «О, пані з Чехословаччини! Не хвилюйтеся, комунізм впаде й там!». У пристрасному листі, опублікованому за кілька днів до початку Чехословацької революції, вона згадувала свій сором, що чехи так мало зробили задля боротьби за свободу в «останньому непохитному острові тоталітаризму в Центральній Європі». Але замість докорів вона почула від поляків слова заохоти: «Тут також тривалий час здавалося, що режим не поступиться, а люди остаточно втратили інтерес. Не смійте впадати в такі настрої!»⁹⁶.

Окрім Шустрової, на фестиваль доїхало ще декілька тисяч чехів. Абсолютна більшість – молоді люди; здебільшого студенти, які ще не встигли потрапити до поліційних списків підозрілих дисидентів. Їм також не забракло енергії використати потаємніші місця перетинання кордону. Дехто скористався зі стежок, які прокладали кур'єри «Польсько-чехословацької Солідарності». У Вроцлаві вони жили в студентських гуртожитках, поруч із ветеранами «Помаранчевої альтернативи», «Свободи і миру» та студентських рухів. Вони відвідували читання, концерти – зокрема, шоу еміграційного співака Карела Криля в Польському театрі, де були лише стоячі місця, – та покази давно заборонених чеських фільмів. Як і львівські левенята у Вільнюсі або студенти-правники Томаша Фелегі в Гданську, їх занесло до краю свободи, де вони могли думати й робити, що їм закортить.

Повертаючися додому, вони привезли частку цієї непоштивої свободи із собою. У Пльзені, за тиждень після фестивалю, Марцель Гаек і Любош Смата на зібранні Союзу соціалістичної молоді й почали розповідати про побачене та почуте. Перебуваючи серед аудиторії, Ярослав Страка був здивований, побачивши, як двоє звичайних студентів, нехтуючи погрози офіцерів таємної поліції в кімнаті, провадили розповідь так, ніби робити це було цілком нормально.

Цей тон нормальності й довіри, новий для Чехословаччини, був тим, що чехам дали подорожі до Вроцлава

або Східної Німеччини, або навіть пристрасна промова Дьордя Керені з «Фідесу» на демонстрації 21 серпня: відчуття, що довкола є люди, котрі знають, як бути вільними. Чому б тоді цьому не статися й тут? «Ті тисячі людей, передусім, молодь, – писала Шустрова, – принесуть додому більше, ніж просто враження від концерту або красивого зібрання. Я думаю, вони заразилися оптимізмом наших польських друзів. І тоді, коли на власні очі бачиш, що чогось можна досягти, це стимулює тебе. ... Надія, яку ми привезли додому, є добрим фундаментом для майбутнього»⁹⁷.

Чехословацькі комуністи впродовж останнього року спостерігали падіння не однієї лінії оборони. Вони більше не мали підтримки своїх сусідів, коли навіть Східна Німеччина відвернулася. А втім, десять чи двадцять тисяч демонстрантів у серпні або жовтні, супроти 1,5 мільйонів пражан або 15 мільйонів населення всієї країни, давали надію, що не все втрачено. Студентів та інтелектуалів таки можна було контролювати, незалежно від того, які сигнали надходили з Москви. Поза Прагою були купки авторів листів, підпільних друкарів та учасників семінарів плюс набридливі зелені й братиславські католики. Так тривало до подій у Теплице, коли фортуна остаточно відвернулася від режиму.

Причиною була погода. Північна Богемія була одним із найзабрудненіших місць в Європі, а в листопадовому сирому, прохолодному повітрі рівень забруднення стрімко зріс. Коли на вулицях маленького містечка Теплице з'явилися листівки із закликом до протесту 11 листопада на площі Неєдлі, вони знайшли відгук у людей, котрі ніколи не брали участі в демонстраціях і не мали жодного стосунку до наявних опозиційних груп. Автором листівки був не підписник «Хартії 77» і не член якоїсь групи, а 16-річний Збишек Їндра: «Друзі, можливо, ви недавно зауважили численні проблеми зі здоров'ям, особливо проблеми з дихальними шляхами». Їндра звинуватив промисловість і «байдужість гуманітарних організацій [тобто Комуністичної партії], що теоретично мали би робити все задля добра людства». Він просив людей прийти в газових масках на знак протесту проти забруднення повітря.

Тієї суботи прийшло від шести до восьми тисяч демонстрантів, здебільшого студентів університетів або педагогічного училища в недалекому Усті над Лабою, які вигукували: «Ми хочемо чистого повітря!» та «Кисню!». Наступного дня демонстрантів побільшало; поліція відповіла водометами та кийками. А ще наступного дня, після зустрічі з групою місцевих інтелектуалів, що подали петицію, місцевий партійний лідер пообіцяв розлюченому натовпові провести публічну зустріч із питань екологічної ситуації, що відбудеться протягом тижня на відкритому стадіоні⁹⁸.

Як спостеріг чеський історик (уродженець Теплице) Мірослав Ванек, це був «перший прорив», коли чехословацький режим погодився на діалог. Прага дізнавалася про новини з радіо «Вільна Європа» та між рядками дещо прихильних газетних репортажів. Студенти й такі групи, як НАМ або «хартисти», самі довго шукали діалогу; сподівання, що режим нарешті готовий до розмови, могло підбурити до участі в демонстрації 17 листопада.

Не так швидко відомості про події в Празі – і ще меншою мірою в Теплице – досягли Братислави; втім, словаки також були готові до революції. Режим значно допоміг консолідації різних напрямків опозиції, заарештувавши у серпні п'ятьох братиславських активістів, зокрема Яна Чарногурського та Мірослава Кусого, одного з небагатьох словацьких підписників «Хартії». Кращу спонуку об'єднати Братиславу у спільній справі годі було вигадати. Словаки всіх політичних поглядів підписали петиції з вимогами звільнити «братиславську п'ятірку». На початку листопада Ян Будаї скликав зібрання – заради концерту та дискусії – більшості представників незалежної сцени в «Арха». Його zorganizувала інша група, до якої Будаї був близький: «Без перешкод» – либонь, перші фізично неповноцінні активісти в комуністичному світі, яким завадили проявити себе ще під час першої дебютної спроби на «День радості». Тема перешкод, як каже Будаї, стала загальною ідеєю, коли дискусія звернулася до Гавла, до петиції «Кілька речень» тощо: «Ідея знищення перешкод у політичній та суспільній царинах, – наполягає він, – вперше з'явилася тут»⁹⁹.

Зрештою, братиславські студенти – знов-таки і католики, і некатолики – згуртувалися як ніколи й провели власну маніфестацію за день до початку революції в Празі; вони попрямували до міністерства освіти, вимагаючи обговорення кризи в освітній системі. Як і в Теплице, рішення поліції не втручатися змінило думку багатьох щодо можливості змін.

Кожна з описаних подій, хоча вони безпосередньо й не спричинили революції в Чехословаччині, трималися в пам'яті її учасників. Та, попри це, події 17 листопада стоять окремо. Ані учасники, ні поліція не знали, що цей виступ матиме вагоміші наслідки та більший вплив, ніж усі попередні демонстрації. І ніхто не знав, що станеться тепер.

Зранку після побиття на Національній алеї студенти зібралися, аби обговорити подальшу стратегію. Першою реакцією були радше смуток і виснаження, ніж злість, але прагнення діяти швидко взяло гору. Вони зрозуміли, що діалог відтепер неможливий. Ніби шокована власним учинком, поліція того дня була майже непомітна; ініціатива швидко перейшла до студентів, як це сталося в Теплице чотири дні перед тим. Поряд із конем св. Вацлава Петр Плацак зачитав заяву про події минулої ночі. Протягом подальших днів «Вацлавак» стане публічним центром революції.

Студенти Театральної академії оголосили страйк і зачитали свої вимоги зі сцени глядачам у Реалістичному театрі, де чимало празьких акторів збиралися, аби запланувати подібний протест. За посередництвом цих двох мереж, студентської та акторської, новини про страйк поширилися всією країною. До 20 листопада більшість університетів і театрів країни оголосили страйк і закликали до загального страйку 27 листопада. Вони, особливо поза Прагою, стали центрами інформації для чехів і словаків. Уже наявні мережі – студенти в провінції, наприклад, вчилися дослухатися до Праги – тепер було використано для політичних змін. Вони заповнили простір, де взагалі не існувало організованої опозиції, та забезпечували загальний доступ до інформації. Вони уможливили мирний і загальнонаціональний характер революції. Оксамитова революція – не більше й не менше оксамитова за інші революції в Центральній Європі – таки відбулася, і Центральна Європа здобула свободу.

Епілог

Досить пікніків. Після революції

У цій книжці оповідь завершується на самому початку нової доби, і мусимо на мить замислитися, що ж настало потім. Прецінь наслідки революції подеколи мають дуже віддалений стосунок до самої боротьби. Коли центрально-європейці, як і ветерани інших революцій до них, аналізують теперішню добу, історики залишається замислитися, чи прекрасний новий світ завдячує чимось своїм бурхливим витокам.

Карнавал 1980-х міг закінчитися, але щось із його духу залишилося. Дімітрій Рупель, перший міністр закордонних справ незалежної Словенії, писав, що його країна залишає Балкани та рухається до Центральної Європи¹. Центральна Європа, яку мав на думці Рупель, була наслідком не лише національних традицій, що пов'язували Словенію з Австрією та Італією, але й громадської активності, що пов'язувала Словенію з Угорщиною, Польщею та іншою територією регіону, тут описаного. Якщо на підставі того, що ми робимо, визначаємо, хто ми, тоді можемо сказати, що учасники карнавалу як винахідники нових стратегій і стилів опозиції – інколи незалежно один від одного, інколи у взаємодії – творили нову Центральну Європу.

Перш ніж спробуємо оцінити революцію, слід довести до кінця історію падіння комунізму. Почнімо з місця, де карнавал закінчився найперше: мирні вибори в Польщі

4 червня стали логічним наслідком гепенінгів і кампаній, описаних у цій книжці. Вони надали людям сили не боятися власних переконань і прагнень та засвоїти реалістичний і сповнений надії погляд на власну спроможність впливати на політику. Навіть якщо в голосуванні взяли участь лише 62 відсотки населення, це означає, що понад половина населення повірила у власне право та змогу висловитися публічно й зробила так. І навіть коли момент уже минув, а карнавал покинув Польщу заради інших країн, він таки залишив свій відбиток на польській революції. А польська революція, звісно, на різні способи стала каталізатором для всіх тих революцій, що відбулися опісля. Майже одразу після здобуття депутатської недоторканності – а надто після формування у вересні уряду «Солідарности» на чолі з Тадеушем Мазовецьким – депутати від «Солідарности» поїхали по Центральній Європі, аби надихнути своїх колег-дисидентів. У Празі, Києві, Будапешті й Берліні вони з гордістю ділилися досвідом і пропонували допомогу.

Угорський національний «круглий стіл» завершився у вересні 1989 року. Взяті на ньому обоюдно зобов'язання гарантували Угорщині вільні вибори та важливі зміни в конституції. Однак Вільні демократи й «Фідес» відмовилися підписати угоду на знак протесту проти передбаченого в ній шляху обрання президента*. Зрештою, з цього питання відбувся референдум, на якому вправно перемогла опозиція. У жовтні країну було перейменовано на «Угорську Республіку» (зникло слово «Соціалістична»), а партія саморозпустилася, аби дати життя двом меншим. А зміни на кордоні спричинилися до подальших змін у Східній Німеччині та Чехословаччині.

З парламентських виборів, що відбулися в березні 1990 року, найкраще запам'ятався агітаційний плакат «Фідесу». Він містив дві світлини: нагорі цілувалися в губи советський троглодит, генеральний секретар Леонід Брежнев і його східнонімецький колега Ерих Гонекер; унизу

* Вони наполягали, що президента має обирати парламент після вільних парламентських виборів, а не перед ними, адже останній сценарій гарантував що посаду комуністові – найімовірніше, Імре Пожгою.

цілувалася в парку молода пара. Між світлинами було просте гасло: «Фідес. Ти вибираєш». Проте люди, звісно, вже вибрали. На тлі свіжої та відкритої кампанії нарешті побаченої опозиції комуністи виглядали до болю блідо. Хоча сам «Фідес» дістав лише 9 відсотків голосів, майже на сто тисяч голосів менше за перейменовану Угорську соціалістичну партію, вона, безперечно, з тріском провалилася, діставши лише тридцять три місця в новому парламенті.

Принаймні на той час «Фідес» залишиться у парламенті в тіні старшої опозиції – Угорського демократичного форуму та Вільних демократів. Виборцям могла подобатися молода пара в парку, але вони ще не були готові віддати їй керування країною. Зрештою, як і в Польщі торішнього червня, перемога стала можливою не лише завдяки тим, чії знання та досвід дозволили вести переговори з режимом і завойовувати голоси, а й завдяки тим, хто показав, як можна переосмислити свободу. Йдучи шляхом «Діалогу», «Дунайського кола» й Жолта Кестгеї, «Фідес» відкрив цей шлях. А 1998 року Віктор Орбан привів «Фідес» до влади, ставши прем'єр-міністром у віці 34 років.

На виборах у березні 1990 року чималу кількість активістів Руху було обрано до Верховної Ради Української Советської Соціалістичної Республіки; цей рух здобув усі двадцять чотири місця від Львівської області. Незалежні кандидати перемогли й на виборах до міської ради. Львів фактично вийшов із-під влади Комуністичної партії. Місце закритої комуністичної щоденної газети посіло незалежне видання. Незабаром навіть зник із центру міста пам'ятник Ленінові. За межами Прибалтики Львів став єдиним вільним містом у Советському Союзі, наслідуючи ритми розвитку не Москви чи Києва, а Центральної Європи.

Мине ще рік, доки Україна виборе незалежність унаслідок невдалої спроби советських консерваторів скинути Михайла Горбачова в серпні 1991 року. На той час старі комуністи, як-от Леонід Кравчук, колись головний ідеолог Комуністичної партії України, засвоять націоналістичні вимоги, аби утривалити власні політичні кар'єри. Розпад Советського Союзу майже напевно не був складником центральноєвропейського карнавалу, як і об'єднання Німеччи-

ни 1990 року; львівські активісти також зрозуміють, що Київ не обов'язково легший господар, аніж Москва.

Центральним питанням 1989 року в Югославії була не незалежність Словенії, а солідарність із албанцями Косова. Коли тамтешні гірники оголосили голодування на знак протесту проти ліквідації автономії їхнього регіону, до якої вдався Мілошевич, Комітет захисту прав людини zorganizував 27 лютого масову «публічну зустріч» – не демонстрацію, як завбачливо наголошували організатори. Наступного дня белградська влада zorganizувала контрзбори. А незабаром Мілошевич уже вголос засуджував словенських «фашистів». У погіршенні ситуації в Косові словенці побачили відображення небезпек, на які самі також можуть наразитися. У травні «пюблянська четвірка» потрапила за ґрати, їхні заклики припинилися. Чутки про військове вторгнення до Словенії видавалися цілком вірогідними. Коли словенська влада не допустила проведення маршу проти словенського сепаратизму, що його організували серби, Сербія відповіла економічним бойкотом Словенії.

Єдине питання, що залишилося перед Словенією напередодні референдуму про національний суверенітет у грудні 1990 року, полягало в тому, якою буде Словенія після виходу з Югославії. В результаті багатопартійних виборів у квітні 1990 року (перших у Югославії) президентом Словенії став Кучан (який вийшов зі своєю партією з Союзу комуністів Югославії у січні), а на парламентських виборах перемогла коаліція п'яти партій «Демос». Тим часом Молодіжна ліга зреформувалася і, зберігши стару абрєвіатуру ЗСМС, назвалася «За свободу мислячого світу»; пізніше вона стане Ліберальною партією. Міністром оборони в новому уряді став Янез Янша з «Mladiny» – іронія, яка дуже пасує дивовижним рольовим змінам, що їх спонукала революція 1989 року.

Нарешті, у Празі, коли страйки й демонстрації переросли в революцію, студентів і акторів уже було замало. Чоловіки й жінки, які 19 листопада зібралися в Празі та Братиславі, аби заснувати Громадянський форум і організацію «Люди проти насильства» (ЛПН), відповідно, принесли з собою два типи авторитету. Люди кшталту Вацлава Гавла,

інші «хартисти» й католицькі активісти у Словаччині роками, ба навіть десятиріччями обстоювали ідеї опозиції та свободи й могли покликатися на цей досвід та моральний авторитет і в переговорах із режимом, і в промовах перед натовпами. Але впродовж останнього року вони також вдавалися до своєрідних шляхів мобілізації. Дехто був безпосередньо заангажований: у Словаччині Ян Будаї із «Bratislava/nahlas» став речником ЛПН, а Марія Філкова серед інших братиславських «зелених» належала до активного ядра цієї групи. Незалежні митці та письменники тепер грали першу скрипку.

У Празі, де опозиція була розмаїтішою, до Громадянського форуму входили представники багатьох рухів: серед його членів були Гана Марванова, Яна Петрова та Ян Худомель із НАМ, Петр Плацак із «Чеських дітей», Емануель Мандлер із «Демократичної ініціативи», а також чимало студентів, зокрема Томаш Драбек, Мартін Мейстржик, Мартін Бенда й Шимон Панек. Важливішим за розмаїття учасників було, зрештою, те, що Громадянський форум (як і польський «круглий стіл») черпав авторитет із протестів, на чолі яких стояли ці групи. Коли розпочалися переговори про те, що стане «оксамитовим» переданням влади, вони (і режим) усвідомлювали, що повноваження і змогу говорити їм надали ті, кого, починаючи від березня 1988 року, дедалі більшало на вулицях.

Так само, як у Польщі, ветерани чеської та словацької опозиції зібралися разом, аби сформуванати коаліцію проти комуністичного режиму. Це не означає, що вони в якийсь спосіб узурпували революцію. Той факт, що подібний процес відбувся у кожній із країн, свідчить про природний розвиток революцій, які повалили комунізм. Після того, як вулична стадія привернула вимушену увагу режиму та прихильність суспільства, настав час експертів керувати політичними змінами.

Коли дискусії Громадянського форуму ще тривали в приміщенні Театру магічного ліхтаря, британський есеїст Тимоті Гартон Еш жартома сказав Гавлові, що поляки на повалення комунізму потребували десять років (рахуючи від візиту папи Івана Павла II 1979 року), угорці десять

місяців (либонь, від першої Дунайської демонстрації до «круглого столу»), східні німці десять тижнів перед падінням стіни, а «в Чехословаччині це, можливо, забере десять днів!»².

Цей вислів поширився, як пожежа, ставши одним із найпопулярніших гасел революції. Він влучно схопив прагнення чехів не відставати від своїх сусідів і спокутувати сором, який Петрушка Шустрова відчувала під час перебування у Вроцлаві. І справді, на восьмий день партійне керівництво подало у відставку; на одинадцятий – половина робітників країни приєдналася до двогодинного загального страйку; на двадцять четвертий день (10 грудня) було призначено новий уряд, у якому переважали діячі Громадянського форуму, а президент Густав Гусак склав повноваження. Все це відбувалося значно стрімкіше за падіння комунізму в будь-якій іншій країні. Зрештою, чехословацька революція гідно завершила цей революційний рік, коли Вацлав Гавел як новий президент (його обрав іще комуністичний парламент) звернувся до натовпу перед Празьким замком у перший день нового, 1990 року.

Проте жартівливе зауваження Гартона Еша, як він сам це чудово розумів, стосувався двох речей: революції в сенсі громадянської мобілізації, що тривала в Чехословаччині вже два роки, і революції як політичної переміни. Цей фінал був швидким (і ненасильницьким) усюди в Центральній Європі. Подібний період у Польщі тривав приблизно з лютого до серпня 1989 року. Чехи та словаки зуміли легко забути, що за короткими «десятьма днями» стояли довгі місяці й навіть роки повільної мобілізації на різних її стадіях. Без тих тисяч днів чехи ніколи не спромоглися б вийти того пізнього листопада на площу Вацлава. Але більшість не була свідком тієї тривалої боротьби, тож «оксамитовою революцією» назвали те, що знали найкраще. Карнавал почав зникати з пам'яті.

Підсумовуючи історію революційних рухів у кожній країні, замінимо імпровізовану класифікацію революцій Гартона Еша іншою. Для початку згадаймо деякі речі, яких нам слід очікувати від успішної та стабільної демократичної держави: потужну неурядову сферу; відкритість і толе-

рантність до різних політичних перспектив та культур (і меншин, і сусідніх держав); а ще – готовість іти на компроміси та створювати коаліції. Жодне суспільство не дістає цих умінь від народження, й тяжко повірити, що їх можна було успадкувати з далекого демократичного минулого (скажімо, міжвоєнної доби).

Підготування, яке пройшла Центральна Європа, не було таким давнім: його задали інтелектуальні течії 1970-х і 1980-х та, особливо, нові карнавальні рухи. Це не був прискорений курс. Для Польщі десять (а, може, навіть тринадцять, від КОРу починаючи) років опозиції виявилися достатніми. Наступними в нашій ієрархії будуть Угорщина та Словенія, кожна з яких може стверджувати майже десятирічне підготування до революції, що сягає «Діялогу» та панківських протестів; Словаччина (завдяки католицькому підпіллю) йде одразу за ними, трохи випереджаючи Чехію*. Східна Німеччина та Західна Україна порівняно пізно приєдналися до цього революційного курсу, але значно випередили ті суспільства, котрі, як, скажімо, Румунія, почали вчитися щойно наприкінці 1989 року, коли карнавал уже добігав кінця.

Дослідники посткомуністичної Центральної Європи, можливо, зауважать, що ця класифікація пасує до регіону не набагато ліпше за Ешів підхід. Польща, либонь, зазнала стільки ж несподіваних політичних збурень – і навіть мало не перевороту в 1992 році, – що й інші країни регіону, а то й більше. Історик має відповісти, що зарано описувати ці режими в категоріях остаточності. У різні часи після революції конвенційна мудрість по-різному позначала кожену країну: від загрозливо дисфункційної до взірця стабільності. Однак кожна з них може похвалитися тим, що з відзнакою закінчила школу конкретної, публічної антикомуністичної опозиції.

* Чехи з певністю можуть назвати таку черговість дещо несправедливою, адже вона не бере до уваги тривалої боротьби «Хартії 77». Але зусилля словаків зі створення підпільних структур і спільноти мусять важити таки більше, ніж дуже важлива й відважна праця чеських інтелектуалів, які не прагнули зорганізувати суспільство мало не до самісінького кінця.

Якубів відступ

Стомлений вісьмома роками опозиційної діяльності, Войцех «Якуб» Янковський потребував відпустки. Він так довго жив бурхливим життям: підпільний кур'єр, друкар, анархіст і активіст руху за мир. Довгими ночами до самого світанку він писав на машинці, загорнутій у ковдру, аби було менше шуму, есеї до підпільної преси; відбував нескінченні подорожі в повільних потягах через усю Польщу, аби приєднатися до демонстрацій у Вроцлаві або прощі до Шимекової могили в Маховій; і провів понад рік в ув'язненні. Він відчув відразу до повернення «старомодної» опозиції під час страйку на корабельні у травні 1988 року, що увінчався майже релігійною процесією за її межами, поклавши страйковий край. Де залишилося місце на імпровізацію та гепенінги, на енергію нового покоління – без якої, він був певен, страйк просто не міг відбутися?

Тож коли приятель розповів йому про шматок землі на Мазурах та будинок, що потребував догляду, опозиційна діяльність Янковського закінчилася. Невдовзі він самотужки збудував шалаш і розпочав життя напівпустельника, навчаючи дітей із найближчого літнього табору виживати в екстремальних умовах. Марихуана, вирощувана серед овочів на городі, незабаром знову приведе його (ненадовго) до в'язниці; криміналізацію свого «нешкідливого» гобі він порівнював із переслідуванням підпільної преси в минулому.

Янковський повністю пропустив серпневі страйки. Його запрошували приєднатися і до «круглого столу», і до Міхнікової «Gazety wybotczej», але він відмовився, з певним жалем і побоюванням. Коли я зустрівся з ним улітку 1997 року, він жив у старенькому будиночку без водогону й електричного струму, в горах поблизу словацького кордону. Будинок за парканом, прикрашеним оленячими черепами, був розташований у неймовірно прекрасній долині, абсолютно порожній, коли не брати до уваги поховань, залишених попередніми поселенцями, чії будинки в 1940-х було знесено, а самих їх депортовано. Ця долина була настільки віддалена від публічного життя, наскільки цей

вельми політично заангажований чоловік (що жив з есеїв, які дотепер писав до різних газет) міг від нього віддалитися. Його гострі, подеколи скандальні погляди на Валенсу, католицьку церкву, «Солідарність» тепер пом'якшилися. Внутрішнє життя, сповнене медитацій і глибокої екологічної свідомості, тепер було для нього істотнішим за долю польської революції³.

Цей відступ, хоча, може, й граничний, показує долю карнавалу під час революційних миттевостей 1989 року (тобто тих миттевостей, що привернули увагу цілого світу) і протягом наступного десятиріччя. Він нагадує нам, що нові рухи не завжди досягали мети і що мить революції була не зовсім такою, якої вони сподівалися (якщо й узагалі думали про кінець комунізму). Декого, звісно, глибоко розчарувало те, що сталося.

Читач уже зауважив, що небагато рухів, описаних тут, зіграли визначну роль у переданні влади 1989 року. «Свобода і мир» не була партією для польського «круглого столу»; не було там і «Помаранчевої альтернативи» чи будь-якої іншої групи, окрім «Солідарности». У Чехословаччині Незалежна асоціація миру, «Чеські діти» або екологічні рухи не брали участі в «оксамитовій революції». Ані «Товариство Лева», ані «Люди за мирну культуру» не відіграли провідної ролі у діяльності національних фронтів відповідно в Україні та Словенії. І хоча деякі з цих рухів існують дотепер, їхній вплив не сягає тих масштабів, якими вони тішилися до 1989 року.

Причин цього зникнення декілька. Одну нам підказує «Якубова» історія: коли наближалися вирішальне протистояння або переговори, молодих активістів – краще знаних через своєрідний стиль протесту й зосередженість на специфічних темах, але позбавлених старшинства серед опозиції – витіснили або проігнорували. Не дивно, що гданський єпископ та лідери «Солідарности» ведуть процесію до костелу св. Бригіди. Послання гідного відступу, що його Валенса хотів передати лідерам комуністичної Польщі та світові, було би проблематичніше прочитати, якби процесію очолили молоді робітники й анархісти-друкарі. Тяжко не жаліти, що анархістам не дали змоги промовляти від

імені гданського страйку, або що Войцех Янковський не прийняв запрошення на «круглий стіл». Можливо, революція виглядала б інакше, якби він погодився. Але в такі моменти плюралізм усередині опозиції ставав для тих, хто вів переговори, завадою.

Громадянський форум, «Люди проти насильства», «Солідарність», Рух, «Демос»: кожен говорив (або стверджував, що говорить) голосом «нації»; на той момент то був єдиний голос*. Під час переговорів або виборів нові групи не становили серйозної конкуренції. Деякі могли претендувати на статус експертів, необхідних саме тепер. Інші, звісно, могли заявляти, що саме цей культ експертності, який просто відтворював старі звички й відвертав справжні революційні зміни, і був проблемою. У кожному разі, Янковського – чий рух допоміг змусити комуністичний режим зробити одну з кількох істотних поступок у період 1981–1989 років (змінити військову присягу й запровадити альтернативну військову службу – обидві зміни 1988 року) – запросили до підгрупи з молодіжних питань, але не, скажімо, правової системи, політичного устрою чи медій.

Зрозуміло, така участь – це було не те, чого він або багато таких, як він, сподівалися. Чи їхньою метою було повне знищення комуністичної системи, якийсь різновид по-справжньому повної демократії або альтернативний стиль життя, заснований на запереченні традиційних авторитетів, багато активістів відмовилися або й не шукали участі в політичній трансформації 1989 року. Кшиштоф Якубчак із вроцлавських гепенінгів відчував, що новий політичний процес (який він допоміг започаткувати), «був не для мене» і чимось брудним; він навіть не проголосував на домовлених виборах у червні. Піднімати рівень правосвідомості людей чи спонукати їх до дії за допомогою музики чи театру – то одна річ; а ось облишити вулиці

* Натомість у Східній Німеччині провідна роль належала не якомусь рухові східних німців, хоча Новий форум і претендував на цю роль, а західнонімецькому Християнсько-демократичному союзові та його лідерів, Гельмутів Колю.

заради парламентських кабінетів або навіть кабін для голосування – щось зовсім інше*.

Проте й тих, хто, можливо, мав що запропонувати, свідомо ігнорували, бо лідери опозиції дотримувалися іншої стратегії. Найдошкульніше це відчуття знехтуваності відчули робітники. Дослідження серпневого страйку 1988 року на копальнях у Ястшембе було болісним досвідом, кожен співрозмовник згадував минуле з гіркотою та жалем. А одна історія особливо болісно ятрить душу: через два роки після цього страйку Кшиштоф Закшевський, місцевий лідер страйку, повісився. Ті, хто його знали, добачають зв'язок між цим учинком і розчаруваннями 1988 року. Зустрічаючися з варшавськими політиками й журналістами, які знали Закшевського під час страйку, я з'ясував, що жоден із них про його смерть не знав. Я також виявив, що, хоча хтось може говорити про трагедію робітників, є також історія успіху: розшукуючи учасників подій із робітничих рад, я завжди знаходив когось на посадах консультанта, дрібного підприємця або профспілкового діяча. Гра цілком змінилася, але ці активісти пристосувалися.

Ця книжка не має на меті оглядати відхилені шляхи, а лише ті, що провадили до революційних змін, незалежно від того, тривали вони чи ні після 1989 року. Проте таки тяжко поєднати міжнародний фестиваль опозиції з формальною політикою, що стала його продовженням. Ці історії поєднуються двома чинниками. По-перше, слід усвідомити, що переговори були б неможливі без активної опозиції попередніх років. Замість апатії та зневіри міської більшості й герметичної підпільної войовничості малої меншості постало значно ширше суспільне поле конкретного, відкритого залучення. Режим погодився на переговори не тому, що той чи той опозиційний лідер засвідчив незламність духу (і, звісно, не лише через економічний занепад та західний тиск, кожен із яких існував віддавна). Спонукою до діалогу були масові суспільні рухи в десятках різних місць.

* Пізніше Якубчак змінив думку. 1998 року він балотувався і здобув місце в міській раді Вроцлава, на чолі якої став один із його старих колег із «Дванадцяти» Ярослав Обремський.

Опір перекинувся з великих міст до містечок на кшталт Мендзижеча, Теплице й Надьмароша, й від робітників та молодих інтелектуалів до пенсіонерів і учнів старшої школи. Його було важко спіймати й тому, що нова опозиція легко переходила від теми до теми, з міста до міста, долаючи паркани охоплених страйком фабрик і державні кордони.

Другий істотний внесок карнавалу полягає в ідеї внутрішнього плюралізму, яку ми порушили у вступі. Нова опозиція вільно рухалася в просторі діяльності, приділяючи менше часу програмним заявам і більше уваги протистоянню комунізмові всіма можливими (здебільшого ненасильницькими) засобами. Якщо можливий плюралізм тем, можливе також розмаїття шляхів їх реалізації. Пізніше де-хто прийняв звичайну політику посткомуністичної демократії. Навіть ті, що відійшли, либонь, погодяться, за поодинокими винятками, що переговори й перехід влади були вступом у добу нормальності, де кожен може робити, що забажає. Це, звісно, передбачає також свободу залишатися осторонь політики або повністю відмовлятися від неї.

Нові рухи поділяли відданість конкретним цілям і часто могли вказати на реальні досягнення. Цю орієнтацію легко можна поєднати з участю в звичайній парламентській політиці, але також із повним відходом зі сцени. Розмірковуючи, чому вона більше не бере в тому всьому участі, колишня активістка студентського руху Барбара Відера наголошує на привілеї першовідкривача: «Тепер багато охочих, тож я можу зайнятися собою». Зрештою, хіба ж не для того, зокрема, вони діяли, щоб настав день, коли буде багато охочих?

Логічним продовженням їхнього руху до пробудженого суспільства для багатьох були медії. Серед активістів «Свободи і миру» бачимо редакторів принаймні двох чільних міських щоденних газет, а також численних телевізійних і пресових репортерів. Із «Помаранчевої альтернативи», немає нічого дивного, вийшли двоє веб-дизайнерів. Франці Заврл зі словенської «Mladiny» керує PR-фірмою, чій офіси прикрашає серія великих полотен із зображенням перебування їхнього боса в 1988–1989 роках в ув'язненні.

Він не єдиний у царині зв'язків із громадськістю: Пьотр Немчик зі «Свободи і миру» та Яромір Піскорж із чехословацьких «зелених» обрали той самий шлях. В Україні один активіст «Товариства Лева» редагує провідний політичний тижневик. Видання, що їх 1989 року започаткували «Товариство Лева» та «Фідес» в Угорщині, перетворилися на важливі часописи. Громадська мобілізація триває, але у формах, пристосованих до умов вільного суспільства.

Для інших активістів мета, якій вони служили, надалі приваблювала їх і після 1989 року. Представництва Міжнародної амністії в кожній країні стали осідками для багатьох недавніх опозиціонерів пізньокommуністичної доби. Там, де відбувалися кампанії проти обов'язкової військової служби, як, наприклад, у Польщі, або проти війни, як у Югославії, вони були безпосередніми паростками з коріння рухів 1980-х. У колишній військовій в'язниці на вулиці Метелкової у Люблянні Марко Грен із «Мірної групи» тепер керує Інститутом миру, як і Власта Ялушич. Усе приміщення фактично передано альтернативним рухам, андеграундним гуртам, митцям і музеям. Інший приклад – феміністичні рухи по всій Центральній Європі, що їх, як і північноамериканські відповідники 1970-х, часто живить енергія жінок, які почувуються відстороненими на маргінес опозиції до режиму.

Найчіткіше тяглість помітно в «зелених» рухів. У 1989–1990 роках Томаш Бурек із кола гданської «Свободи і миру» закликав до місцевого референдуму з питання електростанції в Жарновці, коли стало зрозумілим, що уряд «Солідарности» на чолі з Тадеушем Мазовецьким не збирається зупиняти будівництво. Референдум завершився успішно, і польську атомну програму для всіх практичних цілей згорнули. Кілька років по тому Ярема Дубель із варшавської «Свободи і миру» зорганізував подібний референдум проти сміттєспалювальних печей, і він теж завершився перемогою. Та ці обидві кампанії відступають у тінь порівняно з подальшою боротьбою проти дамби в Габчіково-Надьмарош в Угорщині. Тут також виявилось, що падіння комунізму – це лише початок боротьби. На зупинку дамби підуть роки неперервного тиску. І хоч угорський уряд 1992 року скасу-

вав угоду про будівництво, юридичні війни зі Словаччиною та наслідками спорудженої до 1989 року конструкції тривають дотепер*.

А що з тими, хто пішов у політику? Коли йдеться про Яна Марію Рокігу зі «Свободи і миру», нині одного з лідерів католицької прависи у своїй Консервативній народній партії; або Янеза Яншу, міністра оборони Словенії в 1990–1994 роках; або Яну Петрову та Гану Марванову, колись із НАМ, а до 1998 року депутатів чеського парламенту від правоцентристської Громадянської демократичної партії Вацлава Клауса; або хлопців із «Фідесу», які сьогодні очолюють угорський уряд, то на їхню адресу легко почути образливі звинувачення з боку колишніх колег у зраді. Найбільший скандал спричинили кар'єри декого з членів «Свободи і миру» в міністерстві внутрішніх справ та бюрі державної оборони. Як дехто висловлювався, їхня діяльність за комуністичної ери була лише цинічною маскою, потреба в якій відпала, шойно на обрії з'явилися перспективи здобуття політичної влади. У найкращому разі, їхня наївність привела їх до коридорів влади, яким вони колись протистояли.

А згадані політики говоритимуть про збіг обставин, особисте рішення, ба навіть патріотичний обов'язок. Але, зрештою, вони вказуватимуть на вагому політичну роботу, яку виконали до 1989 року. Опозиція для них не була антиполітичною, а суто політичною. До 1989 року ідеологія була на другому плані, і вона має залишитися там і надалі. Насправді не так багато що відрізняє цих політиків від їхніх колишніх колег. Як хтось може бути анархістом, гіпі чи артистом, залученим до опозиційної політики, так і лінія між, скажімо, діяльністю за мир і заснованою на боротьбі за мир опозиційною політикою була насправді вельми умовною. Долучитися до нового істеблішменту після розпаду старого було не обов'язково цинічно, але логіч-

* Якщо в Угорщині опозиція до дамби стала справою національної честі, у Словаччині сталося навпаки. Більшість людей повірили, що відмова від дамби обмежуватиме словацькі можливості, тож її будівництво (малоймовірне без угорської співпраці) триває.

но. «Тепер багато охочих, – могли сказати вони, перефразовуючи Барбару Відеру, – тож тепер я можу бути політиком, яким хотів бути».

Коли я брав інтерв'ю у тих зі «Свободи і миру» або НАМ, котрі пішли в 1989 і 1990 роках до парламенту, я завжди цікавився, чи сформували вони хоч якусь фракцію всередині Громадянського парламентського клубу «Солідарности» або Громадянського форуму. Мені вдалося, що це запитання збиває з пантелику всіх моїх співрозмовників. Звісно, вони віталися одне з одним у коридорах і принагідно працювали разом над новими законами (наприклад, переписуючи закон про військову службу), але ніколи не утворювали якоїсь групи чи фракції. Рух за мир був не так у минулому, як належав до абсолютно іншої царини. У парламентському просторі для нього не було місця. Звичайно, решта можуть і далі деінде розвивати цей рух і навіть тримати контакт зі своїми попередниками. Але для них, попередників, нарешті настала доба нормальної політики, і вуличну політику вони могли залишити в минулому.

Ретельне вивчення посткомуністичної Центральної Європи найправдоподібніше засвідчить, що теми 1980-х дотепер чинять вплив на політичну риторику та практику. «Зелена» політика, феміністична політика або тема миру не домінують, проте всі мають своїх захисників, либонь, більше, ніж мали би за інших умов. Якщо брати загалом, питання доступу дискримінованих груп до політики, особливо меншин, є постійним джерелом напруги. І, очевидно, середній вік парламентарів – ба навіть прем'єр-міністрів – значно нижчий, ніж у Західній Європі. Коли протягом наступного десятиріччя «покоління 88-го» досягне сорокаріччя, цілком імовірно, що вплив їхнього стилю та способу мислення лише зросте.

Пам'ять про 1989 рік

Повертаючися додому, до Вроцлава, після завершення засідань «круглого столу» в квітні 1989 року, Владислав Фрасинюк знав, що «Солідарність» здобула видатну перемогу. І хоча до виборів залишалося два місяці, не виклика-

ло сумнівів, що комунізм щонайменше вже ніколи не буде такий, як раніше. Це був момент, коли належало показати режимові, наскільки могутнім і єдиним є польське суспільство, й відсвяткувати завершення років підпілля. «Нам слід було влаштувати пікнік, – журився він, – знайти якийсь оркестр, просто взяти пива й запросити своїх партнерів на танець». Але треба було так багато всього зробити до виборів. Він та інші опозиціонери працювали цілодобово, готуючи листівки, обговорюючи стратегію та опікуючись профспілкою. Тож вони знову з головою занурилися в роботу в прагненні перемогти на виборах. Хто мав час на пікніки?

Той пікнік міг би допомогти полякам відчутти, що вони також брали участь у «круглому столі». А замість цього значна частина суспільства дійшла висновку, що «круглий стіл» і все, що відбулося 1989 року, було насамперед аферою еліти, до якої нація загалом не була причетна. А позаяк не було святкувань тоді, то немає відзначення ювілею і тепер. Учасники польського «круглого столу» святкували десятиріччя цього небуденного зібрання далеко від дому, в Ен Ербор, штат Мічиган. У Варшаві день 5 квітня 1999 року минув узагалі без фанфар.

Відсутність катарсису – одна з причин, чому 1989 рік так хутко стерся у пам'яті людей. Серед країн, для яких 1989 рік позначив справжні зміни, лише Чехія святкує 17 листопада, а східні німці 9 листопада згадують падіння стіни. Не лише поляки, а й угорці взагалі не спогадують подій 1989 року. Для словенців і українців більш пам'ятним стало здобуття незалежності в 1991 році. З тієї самої причини західним спостерігачам вельми непросто було називати 1989 рік революцією, хіба що додаючи якогось прикметника на кшталт «договірна». Від революції очікують гострого протистояння, коли людей викидають із вікон, а їхні голови піднімають на списках. Перемовинам 1989 року справді бракує живої образності, аж доки розширимо наш кругозір і побачимо, що ці революції поставили з низки дрібніших сутичок, які відбувалися впродовж кількох років, навіть десятиріч, допоки сягнули апогею на переговорах і в комітетах, які покладали фактичний край

комунізму. Тепер нелегко віднайти мить революції, а відтак знати, що святкувати. Нагоду створити таку мить утрачено в 1989 році.

Окремі активісти мали не меншу непевність. Наприкінці насиченого двогодинного інтерв'ю з моєю давньою подругою, підпільною журналісткою у Вроцлаві, я вже неохоче вимкнув диктофон і почав збиратися. Аж тут наша розмова несподівано змінилася; щось невисловлене боліло моїй подрузі, винесене на поверхню разом зі спогадами. Вона мала от-от отримати ступінь із права, мала гарне помешкання в центрі міста й могла подорожувати по всьому світові. Але чи була її опозиційна діяльність цього всього варта? Витрачений на підпілля час вона мусила надолужувати роками навчання. Вона думала про своїх подруг з університету (трое з них, скажімо, заснували дуже успішну комп'ютерну фірму): «Поки ми носилися з листівками та іншими дурницями, – сказала вона, – вони вчилися». Це була правда. Під час моїх подорожей я зустрічав чимало людей, відрахованих з університетів і навіть старших класів. Дехто був задоволений маргінесом суспільства, інші не були такі переконані. Вони запитували себе, чи сп'яніння від карнавалу було варте ціни навчання.

До певної міри, ще не настав час, аби зрозуміти, наскільки ті роки були важливі. Більшість учасників опозиції лише тепер розпочинають професійну кар'єру. Нині міста й містечка, де вони мешкають і де створювали нові форми опозиції, майже без винятку вирують громадським життям. Чим більшим ставав їхній вплив на медіа, громадські організації, радикальнішу опозицію та політику – локальну й загальнонаціональну – тим зриміші є сліди карнавалу.

А що з самою революцією? Один із найпоширеніших закидів щодо революцій 1989 року – навіть погодившись, що це таки були революції – полягає в тому, що 1989 рік не породив нових великих ідей чи форм урядування (на відміну від американської, російської чи французької революцій). Натомість вони створили держави, чії лідери та населення прагнуть бути схожими на західні ринкові демократії⁴. Ця обставина робить зміни після 1989 року радше неминучими, а захоплення перед 1989 роком дещо зайвим.

Але дозвольте мені запропонувати альтернативне означення революції, яке, можливо, більше пасує революційній добі, відмінній від тих, що наставали раніше. Революція – це порівняно несподіваний злам у нормальних або звичних політичних і суспільних практиках. Я називаю цей злам карнавалом, який руйнує монолог режиму й закладає підвалини подальшого діалогу. В часі цього зламу відкривається нескінченний спектр можливостей, а уява здобуває свободу. Це можуть бути ідеї радикальних політичних змін – «третього шляху», «Європи без кордонів» або радикальної демократії. Втім, це також може бути щось ґрунтовніше й особистіше: люди можуть влаштувати на вулицях дійства, вигадувати власні протести, писати, що їм заманеться, відходити від суспільства або провадити перемовини з керівництвом і засідати в парламенті. Вони можуть захоплюватися соціалізмом, або глибокою екологією, або віднаходити національні традиції. Зміниться церква, зміниться стара опозиція, зміняться людське мислення та упередження, врешті, зміниться сама природа політики.

Багато що, може, навіть більшість цих речей швидко проминуть, якщо взагалі стануться. Інерція традиції та прикладу й тиск щоденних клопотів перетворять революціонерів на звичайних людей із роботами та родинами. Загроза поразки або знищення – такі важливі в попередніх революціях, але 1989 року актуальні головно у випадку Словенії, а також у зв'язку з постійно присутнім привидом Пекіна – виштовхували незвичайні ідеї на маргінес. Із цього приводу можна шкодувати, але це видається цілком природним. Ба більше, це не перешкоджає настанню миті, коли розкриваються всі фантазії суспільства (або його найактивнішого ядра). Тим більше, якщо ці ідеї переважно належать поколінню, яке висловило їх на самісінькому початку свого дорослого життя. Революціям 1989 року не бракувало цього динамізму, як і попереднім революціям. І так само, як і з іншими революційними періодами, схоже на те, що пам'ять і досвід необмеженого потенціалу залишиться одним із тривких спадків центральноєвропейського карнавалу.

Подяки

Те, що розпочиналося як скромна розвідка про суспільні рухи в Польщі часів «Солідарности», перетворилося на великий проект, під час якого я взяв інтерв'ю в понад трьохсот людей у дванадцяти країнах і прочитав джерела півдюжиною мов. Виходячи за межі знайомого мені терену, я наробив чимало боргів, яких не можу навіть почати сплачувати. Я вдячний напрочуд великій кількості людей у Центральній та Західній Європі та Сполучених Штатах, які знаходили час відповісти на мої запитання, відкрити свої записники й допомогти мені подальшими контактами, надати мені важкодоступні джерела. Сподіваюся, що я справедливо повівся із їхніми історіями.

У рубриці «Джерела» я навожу список інтерв'ю, використаних у цій книжці; була ще сила-силенна інших розповідей, якими я не зміг скористатися. Я позначив зірочкою імена тих активістів, котрі особливо щедро ділилися своїм часом або архівами.

Подорожуючи поза Польщею, я потребував провідників – і скрізь знаходив їх. Винятково помічними були Мірек Ясінський, Мірек Ванек, Петр Уль і Петр Єглічка у Празі; Марк Пітвей, Міклош Горості і Войцех Мазярський у Будапешті; Грегор Томц та Їл Бендерлі в Любляні; Ігор Марков у Львові; Штефан Требст і Гелена Флам у Ляйпцигу; Петрик Берк у Лондоні. Подеколи мені щастило знаходити перекла-

дачів, які допомагали мені в проведенні інтерв'ю: Андрій Поритко у Львові, Ева Неколова у Празі, Теа Якоб у Ляйпцигу та Роберт Фидрих у Будапешті. Ласло Бенчо, Лука Форназаріч, Каталін Листюк, Кристофер Флейк і Катарина Вестер допомагали мені перекладати документи. Зала Волчіч і Кристина Ленчовська присвятили чимало часу, збираючи матеріяли для мене. Я особливо завдячую дослідницькій допомозі Ізабелі Б'єн, яка анувала десятки інтерв'ю й допомогла корисними порадами. Під час подорожей я тишився гостинністю батьків моєї дружини, Кристини та Маріана Зьолковських, Марка й Кристини Чаплінських у Вроцлаві, Марії Дробішевської в Кракові, покійної Галини Лахендро в Ястшембе, Джона й Темсин Слайс у Лондоні, Фружини Ольберт та її родини в Будапешті. Завдяки працівникам Центральноєвропейського університету в Будапешті я завжди почувався в цьому місті, як удома.

Я не можу почати перелічувати науковців, значно більших знавців окремих країн, ніж я, котрі терпляче вислуховували мої думки або спрямовували мене до плідних ідей. Звісно, вони не несуть відповідальності за будь-які інтерпретації, наявні в цій книжці. Я маю назвати, втім, колег, чия праця та заохочення вплинули на мене більше, ніж вони про це здогадуються: Роман Шпорлюк, Констани Геберт, Анджей Пачковський і Войцех Вжесінський. Декілька друзів прочитали й висловили критичні зауваги до мого рукопису на різних стадіях роботи над ним, серед них Пауліна Брен, Петрик Берк, Жужо Гіль, Ворен Моришайг і Джон Слайс. Я вдячний анонімним рецензентам видавництва Принстонського університету за їхні вчасні поради. А понад усе складаю подяку вимогливим і невтомним читачам у моїй родині: дружині Ізабелі та моїм батькам, Майклові та Сарі.

Дякую Вальдемарові Фидрихові за дозвіл цитувати фрагменти його неперевреного опису заходу з нагоди Жовтневої революції в розділі 5. Частини другого розділу вийшли друком статтею: «Perceived Political Opportunities in Repressive Regimes: A Case Study of Poland's Freedom and Peace Movement», *Mobilization: An International Journal* 6 (2) (2001): 171–188. Мої думки про протест в Україні та Слове-

нії вперше було викладено в статті «The Habsburg Empire (Re)Disintegrates: The Roots of Opposition in Lviv and Ljubljana, 1988» у *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe*, редактори Цві Гітельман, Любомир Гайда, Іван Павло Химка, Роман Сольчаник (Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 2000), 329–342. Я особливо вдячний усім фотографам і графікам, чії роботи представлено в цій книжці, за їхню ласкаву згоду на це.

Від самого початку цей проєкт підтримували Університет Колорадо й, особливо, Рада гуманітарних дисциплін та Комітет досліджень і творчої праці, профінансувавши декілька дослідницьких подорожей. Частина дослідження було виконано на грант Національної ради советських (нині євразійських) і східноєвропейських досліджень (угода № 811–24) і дослідницьку стипендію Міжнародного центру для науковців імені Вудро Вілсона. Написання тексту завершено завдяки річній відпустці, яку надав Університет Колорадо, та стипендії Програми підтримки досліджень Німецького фонду Маршала. На цей рік колорадський Інститут біхевіоризму забезпечив приємний відпочинок.

Було би помилкою не згадати тут однієї фундації, яка не фінансувала цього проєкту (навіть відмовила на два подання). 1986 року я дістав грант на вивчення мови від Міжнародного комітету досліджень і обмінів (IREX) на проведення року в Польщі. Ідея полягала в тому, що я мав вивчити польську й розпочати дослідження гаданої теми своєї подальшої дисертації. Відсилаючи дуже молодого студента-випускника на розвідувальну експедицію до комуністичної Польщі, IREX висловив сподівання, що постійний контакт перспективного науковця з незнайомою культурою може бути доброю інвестицією. Я переконаний, що якби не було цього прекрасного року, проведеного у Вроцлаві, в мене не виник би задум цієї книжки.

Завершуючи цей проєкт, я не міг дати собі ради, почувавши дивну ностальгію за часом, що не був моїм власним, навіть якщо мені пощастило краєчком ока таки побачити карнавал. Своїм друзям – тим, із якими я познайомився тоді, і тим, із ким запізнався в процесі дослідження, – я пропоную цю книжку як вікно в часи їхньої молодости.

Моїм донькам Маї (яка народилася в рік розпаду Советського Союзу) та Кароліні я пропоную поштівки загиблого світу, що також є частиною їхнього спадку. А Ізабелі я пропоную оповідь про наші щасливі роки разом.

Українське видання цієї книги було б неможливе без підтримки мого доброго приятеля та наставника Романа Шпорлюка з Гарвардського університету; без невичерпного ентузіазму Олі Гнатюк із Варшавського університету та Юрія Андруховича; а також без перекладацької праці Тетяни й Андрія Портнових. Дякую вам усім!

Поклики

Вступ

Вуличний театр, конкретна поезія

1. Waldemar Fydrych, Bogdan Dobosz, *Hokus-pokus, czyli Pomarańczowa Alternatywa*. Wrocław: Kret, 1989, с. 74.

2. *Z dnia na dzień*, 4 (460), с. 4.

3. Jacek Kuroń. «Przed tym, co może się zdarzyć», *Tygodnik Mazowsze*, 240, 24.02.1988, с. 1.

4. J. F. Brown, *Surge to Freedom: The End of Communist Rule in Eastern Europe*. Durham: Duke University Press, 1991, ix; Michael Randle, *People Power: The Building of a New European Home*. Stroud, UK: Hawthorn Press, 1991; Raymond Pearson, *The Rise and Fall of the Soviet Empire*. New York: St. Martin's Press, 1997; William Echikson, *Lighting the Night: Revolution in Eastern Europe*. New York: W. Morrow, 1990. Найкращі огляди: Timothy Garton Ash, *The Magic Lantern: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. New York: Random House, 1990; Vladimir Tismaneanu, *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*, New York: Free Press, 1993; Gale Stokes, *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe*, New York: Oxford University Press, 1993 та Mark Frankland, *The Patriots' Revolution: How Eastern Europe Topped Communism and Won Its Freedom*. Chicago: Ivan R. Dee, 1992.

5. Тут я використовую ідеї українського філософа Володимира Звіглянича (*The Morphology of Russian Mentality: A Philosophic Inquiry into Conservatism and Pragmatism*. Lewiston, NY: Edwin Meller Press, 1993), який зобразив горбачовську перебудову як бахтіянський карнавал. Дякую анонімному читачеві за вказівку на цю працю.

Частина перша Актори, сцени, репертуар

Розділ 1

Їсти крокодила ложкою, або Путівник до підпілля

1. «Oświadczenie TKK NSZZ "S"», *Tygodnik Mazowsze*, 107, 22.11.1984.
2. «Iść pod prąd!», *Gazeta akademicka* (Wrocław), 5–6, листопад 1986 року.
3. «Zamierzam działać jawnie. Rozmowa z Zbigniewem Romaszewskim», *Tygodnik Mazowsze*, 102, 18.10.1984.
4. Padraic Kenney, «Young Workers Fuel Solidarity», *The Boston Globe*, 4.09.1988.
5. František Mikloško, *Nebudete ich mŕct' rozvrátit'. Z osudov katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1943–89*. Bratislava: Archa, 1991, с. 130.
6. Ján Šimulčík, *Svetlo z podzemia. Z kroniky katolíckeho samizdatu 1969–1989*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 1997, с. 111.
7. Ján Šimulčík, *Čas svitania. Sviečková manifestácia 25. marec 1988*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 1998, с. 24–25. Також: Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*. New York: Vintage, 1990, с. 218.
8. Цит. за: Paweł Skrzywanek, «Historia "Dwunastki"», рукопис в архіві автора, с. 8.
9. Цит. за: Piotr Buzar, «Realizacja funkcji czasu wolnego poprzez uczestników Duszpasterstwa Akademickiego "Dominik"», магістерська робота з педагогіки, Вроцлавський університет, 1989, с. 37–38.
10. Szymon Jakubowich, «Wstęp, czyli kilka uwag o niezależności samorządów pracowniczych», у виданні: Sz. Jakubowich (ред.), *Niezależne samorzady pracownicze*. Warszawa: Instytut Sociologii, Uniwersytet Warszawski, 1989, с. 11. Також: Jakubowich, «Geneza i początki samorządu pracowniczego w latach osiemdziesiątych», там само, особливо 309–320.
11. *U nas*, 60, 5.11.1984.
12. Лист Пшемислава Богуславського до виборчої комісії за місцем праці, 12.11.1984; копія в архіві автора.
13. Резолюція 74/88 робітничої ради «Поляр», 31.08.1988; копія в архіві автора.
14. Резолюція 21/III робітничої ради Гути ім. Леніна, 16.01.1988.
15. Рукопис в архіві автора; датований 14–15.06.1986.
16. Marcin Przybyłowicz, «Dlaczego Otrzeźwienie», *Tygodnik powszechny*, 24.05.1987.
17. Jackson Diehl, «Poland's Month of Solidarity, Down the Hatch», *Washington Post National Weekly Edition*, 23.09.1985, с. 19.

18. «W celi. Rozmowa z Magdą Góralską, działaczką Bractwa Otrzeźwienia im. Maksymiliana Kolbe», *KOS*, 21 (128), 6.12.1987.

19. Gabriel Szum, «Dotykalny fundament zwycięstwa», рукопис без позначення дати (1985?), копія в архіві автора.

20. Цит. за: Ks. Jan Śledzianowski, *Towarzystwo Pomocy im. Św. Brata Alberta a bezdomność*. Wrocław: Towarzystwo Pomocy im. Św. Brata Alberta, 1995, с. 12.

21. «Odezwa do polskich emerytów, rencistów i inwalidów», Katowice, серпень 1985. Копія в архіві автора.

22. Відкритий лист до Яна Добрачинського від 13.10.1985. Копія в архіві автора.

Розділ 2

Ходімо з нами! Сьогодні вони не битимуть! Мистецтво завірюхи

1. «Rota przysięgi wojskowej», Ustawa z dnia 22.XI.52, *Dziennik ustaw* 46, poz. 310.

2. «Ballada o Marku Adamkiewiczzu», надрукована в брошурі без назви, що видана під час голодування й зберігається в Бібліотеці Осолінеум у Вроцлаві, Dział Dokumentacji Społecznej, Колекція «Свободи і миру» (некаталогізована). (Далі: зібрання Осолінеум.)

3. Maciej Śliwa, «Ruch "Wolność i Pokój" 1985–1989», магістерська робота з історії, Ягелонський університет, 1992, с. 9–10.

4. Waclaw Gierniek, «Dlaczego odmówilem złożenia przysięgi wojskowej?», червень 1986, зібрання Осолінеум.

5. Лист Войцеха Янковського з в'язниці Звартова, 13.08.1986, зібрання Осолінеум.

6. Szaniec, *Biuletyn informacyjny Ruchu Młodzieży Niezależnej*, 13/61, 7.04.1986.

7. *A capella*, 2, 16.12.1986.

8. Małgorzata Świerzevska, «Komunikat Nr 1», Podkowa Leśna, 17.03.1986, зібрання Осолінеум.

9. *Biuletyn WiP*, 6, 14.03.1987.

10. Julia, «Czernobyl – pomnik Matki Polki», *Gazeta. Pismo «Solidarności» Świdnik–Chełm–Tomaszów–Zamość–Lublin*, 5, 21.03.1986.

11. *Gazeta Akademicka*, 4, березень 1986.

12. «Najtrudniej było nam przekroczyć własną śmieszność...» o Międzyrzeczanach Międzyrzeczanki opowieść z taśmy spisana», *Pismo ruchu «Wolność i Pokój»*, 4, червень 1988 року, с. 19.

13. Miroslav Vaněk, *Nedalo se tady dýchat*. Prague: Maxdorf, 1996, с. 89, 90.

14. *Charta 77 očima součastníků. Po dvaceti letech*. Prague: Doplněk, 1997, с. 238.

15. Документ Хартії №2/87, *Charta 77, 1977–1989. Od moralni k*

demokratické revoluci. Dokumentace, ред. Vilem Prečan, Bratislava: Archa, 1990, с. 301–304.

16. «Ekologické fórum Charty 77», *Informace o Chartě*, 10, 1987, с. 9.

17. Ivan Dejmál, «Začít, začít, ale jak?», *Ekologický bulletin*, 3, березень 1988 року.

18. Pavel Křivka, «Kdo se bude radovat?», *Ekologický bulletin*, 11, березень 1989 року, с. 1–3.

19. Edward K. Snajdr, «Green Mask, Greem Mirror: Environmentalism, Culture and Politics in Slovakia's Transition from Socialism (1985–1995)», Ph. D. diss., University of Pittsburgh, 1998, с. 61.

20. «Odezwa programowa», *Na przelaj*, 27, 1.07.1984.

21. Anna Wyka, «Ruch ekologiczno-pokojowy “Wolę być” – spojrzenia socjologa», *Ruchy i organizacje ekologiczne w Polsce*, ред. Piotr Czajkowski. Warszawa: Ośrodek Spraw Międzynarodowych PAX, 1990, с. 69.

22. Там само, с. 71–72.

23. Цит. за: Anna Wyka, «Ruch “Wolę być”, *Państwo i kultura polityczna*, 4, 1988, с. 63.

24. Там само, с. 94.

25. *Na przelaj*, 11, 15.03.1987.

26. Окрім інтерв'ю з Катажиною Терлецькою, цей опис спирається на: Eryk Mistewicz, «Kajka. Reportaż dedykowany Tobie», *Wolę być. Pismo ogólnopolskiego ruchu ekologiczno-pokojowego*, 1, 1991, с. 2–4.

27. «Oświadczenie w sprawie formuły działania Ruchu “Wolność i Pokój”», *Dezerter*, 15 (61), 17.04.1988.

28. «Wokół “Oświadczenia”, formuły działania i przyszłości “WiP-u”. Dyskusja podczas głódówki we Wrocławiu», *Dezerter* 19/20 (65/66), 20.06.1988.

29. Władysław Frasiński, «Dobra rada dla WiP-u», *WiP*, Wrocław, 3, 17.11.1986.

Розділ 3

Так, ніби в Європі

Міжнародний світ миру і прав людини

1. Передрук у: *Protest and Survive*. New York: Monthly Review Press, 1981, с. 165. Томпсон не був автором усього документу, але йому належить ця частина звернення. Див. інтерв'ю з Томпсоном: «The Peace Movement and Eastern Europe», *Labour Focus on Eastern Europe*, 5 (5/6), зима 1982–1983, с. 7.

2. Václav Havel, «Anatomy of a Reticence» у виданні: Havel, *Open Letters: Selected Writings 1965–1990*. New York: Vintage, 1991, с. 292.

3. Інтерв'ю з Каваном у виданні: Randle, *People Power*, с. 157, 162.

4. E. P. Thompson, «The “Normalization” of Europe», лекція, виголошена 23 вересня 1982 року у приватному помешканні в Будапешті.

штті, вміщена у: Ferenc Kőszegi, E. P. Thompson. *The New Hungarian Peace Movement*, London: Merlin Press, 1983, с. 44.

5. Цит. за: E. P. Thompson, «Foreword», там само, с. 1.

6. Kőszegi, «The Making of the The New Peace Movement in Hungary», там само, с. 13–14, 10.

7. «Dialogue Continues». Пер. Bill Lomax, *Peace News*, 2222, 15 червня 1984 року, с. 11.

8. Там само.

9. E. P. Thompson, «Healing the Wound», *END Journal*, 1, грудень 1982 – січень 1983, с. 11.

10. E. P. Thompson, «Letter to Prague». У виданні: *Voices from Prague: Documents on Czechoslovakia and the Peace Movement*, ред. Jan Kavan, Zdena Tomin. London: Palach Press, 1983, с. 21.

11. «Message from the Delegates to the First Congress of the Independent Self-Governing Trade Union Solidarity», передрук у: *Communist Affairs*, 1 (2), квітень 1982 року, с. 538.

12. Цит. за: John C. Torrey, *Intellectuals, Socialism, and Dissent: The East German Opposition and Its Legacy*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995, с. 87.

13. Інтерв'ю Людвіга Мельгорна у: Dirk Philipsen, *We Were the People: Voices from East Germany's Revolutionary Autumn of 1989*, Durham: Duke University Press, 1993, с. 77–78.

14. Christian Joppke, *East German Dissidents and the Revolution of 1989: Social Movement in a Leninist Regime*. New York: New York University Press, 1995, с. 102.

15. Björn, «Reiseimpressionen aus Polen oder Eine Lektion Zivilcourage», *Grenzfall*, 3/86. Передрук у: Initiative Frieden & Menschenrechte, *Grenzfall: Vollständiger Nachdruck aller in der DDR erschienenen Ausgaben (1986/87) Erstes unabhängiges Periodikum*, Berlin: Self-Published, 1989, с. 14–15.

16. Lynne Jones, «Time for a Change», *END Journal*, 28/29, літо 1987 року, с. 19.

17. Там само.

18. *END Journal*, 30, жовтень – листопад 1987 року, с. 11.

19. Joanne Landy, «To Defend END's Non-Alignment, We Must Oppose Admission of the Hungarian Peace Council to the Liaison Committee», *Bulletin of the European Network for East-West Dialogue*, пробний випуск, вересень 1987 року, с. 57–58.

20. *Serwis informacyjny Ruchu WiP*, 43, 26.07.1987.

21. Цит. за: *Tygodnik Mazowsze*, 211, 13.05.1987.

22. Polly Duncan, «A New Generation of Opposition», *Sojourners*, 16 (9), жовтень 1987 року, с. 15.

23. Stanisław Puzyna, «Szósta konwencja ruchu Europejskiego Rozbrojenia Nuklearnego: Coventry 15–19 lipiec 1987 r.», *Czas przyszły*, 1, 1.09–15.12.1987, с. 20–21.

24. Jan Maria Rokita, «Wolność i pokój, czyli jak zwiększyć szanse pokoju w Europie», *Czas przyszły*, 1, 1.09–15.12.1987, с. 20–21.

25. Ruch «Wolność i pokój», *Seminarium pokojowe w Warszawie 7–9.V.87. Dokumenty*. Warszawa, 1987, с. 31.

26. «Independent Voices, East and West, Speak Out Against Reagan's Nicaragua Policy», *Peace and Democracy News* 2 (2), літо – осінь 1986 року, с. 14–15.

27. Слова Януша Онишкевича, цит. за: Duncan, «A New Generation», с. 18. Див.: «Bezpieczeństwo uparte na solidarności – projekt do dyskusji», *Seminarium*, с. 22–23.

28. Цит. за: Gillian Wylie, «Social Movements and International Change: The Case of Détente from Below», *International Journal of Peace Studies* 4 (2), липень 1999 року, с. 72.

Розділ 4

Нова політика «конкретного» покоління

1. Václav Havel, «Meeting Gorbachev», у виданні: Havel, *Open Letters*, с. 352.

2. Там само, с. 353.

3. «Dopis Michailu Gorbačovovi» (statement 20/87), 23.03.1987, у: *Charta 77, 1977–1989. Od morální k demokratické revoluci*, с. 324–326.

4. Adam Michnik, Józef Tischner, Jacek Żakowski, *Między panem a plebanem*. Kraków: Znak, 1996; Havel, «Meeting Gorbachev», с. 354.

5. *Biuletyn WiP* 7–8, 26.04.1987, с. 9–11.

6. Слова Вячеслава Чорновола, *Український вісник*, 9–10, жовтень – листопад 1987 року (передрук у: Baltimore: Smolokur Press, 1988), с. 313.

7. Т. Стецьків, «Предтеча Товариства», *Поступ*, 12, жовтень 1989 року, с. 2.

8. Валентин Стецюк, «Історія Товариства Лева», машинопис, 1999, с. 3.

9. Там само, с. 5.

10. Там само.

11. Валентин Стецюк, Мирон Колодко, «Екологічна карта Дністра». У виданні: *На варті Дністра*. Львів: Товариство Лева, 1996, с. 75–96.

12. Стецюк, «Історія Товариства Лева», с. 8.

13. Gregor Tomc, «Militarization of Society», *Information Booklet: Peace Movement in Yugoslavia* 2 (3), серпень 1986 року, с. 17–18.

14. Slavenka Drakulić, *The Balkan Express: Fragments From the Other Side of the War*. New York: Harper Collins, 1993, с. 12.

15. Мастнак, електронний лист, 11.07.2000.

16. *Information Booklet*, 2 (3), серпень 1986 року, с. 7–8.

17. Marko Hren, «Action: Give Children a Chance», *Information Booklet*, 2 (1), січень 1986 року, с. 11–13.

18. Vlasta Jalušič, «The proposal for Obligatory Military Training for Women to Be Withdrawn», *Information Booklet*, 2 (1), січень 1986 року, с. 6–8.

19. «What Is on with the Conscientious Objection to Military Service (CO) Recognition in Yugoslavia?» *Information Booklet*, 3 (1), січень 1987 року, с. 39–41.

20. Томс, «Alternative Politics: Example of the Initiative for Civil Service», *Information Booklet*, 3 (2), червень 1987 року, с. 22.

21. Gregor Tomc, «AC/BC», *Information Booklet*, 2 (3), серпень 1986 року, с. 30.

22. Інтерв'ю Кивийра в: Katalin Bossányi, *Szólámpróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*. Budapest, 1989, с. 69; інтерв'ю Орбана в: *Ellenzéki karakaszta. Portrévázlatok*, ред. Anna Richter. Budapest, 1990, с. 77.

23. Інтерв'ю Кивийра, *Szólámpróba*, с. 69.

24. Viktor Orbán, «Recapturing Life», *Across Frontiers*, 4 (2–3), весна – літо 1988 року, с. 34–35.

25. István Kovács, «Kontakty węgierskie Wacława Felczaka w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych», у виданні: *Polskie lato, węgierska jesień. Polsko-węgierska solidarność w latach 1956–1990*, ред. Csaba Kiss, Konrad Sutarski. Budapest, 1997, с. 147.

26. Передрук у: *Fidesz News*, 1 (1), 1989, с. 4–5. Курсив в оригіналі.

27. *Revolver revue*, 11, 1988.

28. *Informace o Chartě*, 10 (5), 1987, с. 9–13.

29. *Bulletin Nezavislé mírové sdružení – Inicijativa za demilitarizaci společnosti* [Далі – *Bulletin NMS*], 1, травень 1988 року, с. 2–4.

30. Там само, с. 7–8.

31. Rudolf Vévoda, «Nezávislá mírová sdružení», машинопис, с. 22.

32. *Bulletin NMS*, 5, січень 1989 року, с. 9–10; Vévoda, «Nezávislá mírová sdružení», 58, прим. 41.

33. «Pomoc lesům v Jizerských horách», *Bulletin NMS*, 4, листопад 1988 року, с. 18.

34. *Bulletin NMS*, 19, червень 1989 року, с. 16–17.

35. Rob McRae, *Resistance and Revolution: Vaclav Havel's Czechoslovakia*. Ottawa: Carleton University Press, 1997, с. 97.

36. Milan Otáhal, Miroslav Vaněk, *Sto studentských revolucí: Studenti v období pády komunismu – životopisná vyprávění*. Prague: Lidové Noviny, 1999, с. 565–566.

37. Цит. за: Там само, с. 133.

38. Там само, с. 406.

39. Там само, с. 135, 623.

40. Там само, с. 281, 286.

41. Šimon Pánek, цит. за: Там само, с. 641.

42. Там само, с. 842.

43. Там само, с. 801.

44. Там само, с. 285.
45. Там само, с. 803.
46. Mejstřík, цит. за: Там само, с. 149.

Розділ 5

Як смурфи полонили Гаргамела,
або Революція стилю

1. Передрук у: Alicja Grzymalska, «Pomarańczowa Alternatywa, czyli jak śmiechem można zabić przeciwnika», магістерська робота з історії, Вроцлавський університет, 1993.
2. Tomasz Jerz, «Młody Wrocław», *Most*, 18, квітень 1988 року.
3. «Rozmowa z Krzyśkiem Jakubczakiem (Jakubem): Nie lubię uczniów najlepszych ze wzystkiego», *Szkoła*, 6 (43), 15–30.02.1988.
4. Fydrych i Dobosz, *Hokus-Pokus*, с. 48.
5. Там само, с. 66–69.
6. Slavenka Drakulič, *How We Survived Communism and Even Laughed*. New York: Harper Collins, 1993, с. 66–75, 124.
7. Timothy Ryback, *Rock Around the Bloc: A History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union*. New York: Oxford University Press, 1990, с. 112.
8. Oleg Olisewicz, «Lysty ze Lwowa», *Czas przyszły*, 3–4, серпень 1988 – зима 1989 року, с. 9.
9. Там само, с. 5.
10. P.S., «Поголяйте, хлопці, до травня», *Український вісник* 9–10 (передрук: New York, 1987), с. 527.
11. Olisewicz, «Lysty ze Lwowa», с. 11.
12. Otáhal, Vaněk, *Sto studentských revolucí*, с. 279–280.
13. «Mírová demonstrace mládeže k 5. výročí smrti J. Lennona», *Infoch*, 9 (1), 4.12.1985–7.01.1986, с. 8–10.
14. Ota Veverka, «Do zobaczenia za rok», *Biuletyn informacyjny Solidarności Polsko-Czeskosłowackiej* 10–12, 1989, с. 17.
15. Základní prohlášení Mirového Klubu Johna Lennona», *Bulletin NMS*, 6, лютий 1989 року, с. 15.
16. *Szkoła*, 2 (28), 1–15.12.1986.
17. «Rozmowa z Krzyśkiem Jakubczakiem».
18. *Szkoła*, спеціальний випуск, без дати [вересень 1988 року].
19. Ján Šimulčík, *Zápas o nadej. Z kroniky tajných kňazov 1969–1989*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2000, с. 78.
20. *Staszek*, 3, 7 (19), 22.04.1988.
21. *Wolne związki. Pismo NSZZ «Solidarność»*, Bydgoszcz, 27, 28.06.1988; 29, 19.10.1988.
22. *Obserwator wielkopolski*, Poznań, 119, березень 1988 року.
23. *QQR YQ*, 10, без дати [кінець 1987 року].
24. *QQR YQ*, 12, без дати [1988].

25. Gregor Tomc, «The Politics of Punk», *Independent Slovenia: Origins, Movements, Prospects*, Ред.: Jill Benderly та Evan Kraft. New York: St. Martin's Press, 1994, с. 121.

26. Алі Жердин поділився зі мною цими цитатами зі щоденника Ігора Бавчара, надрукованого у часописі «Mladina» 1989 року.

27. Передрук у: *South Slav Journal*, 11 (2–3) (40–41), літо – осінь 1988 року, с. 116–30.

28. *Koruna*, 1, 1989; передрук у виданні: Jana Svobodová, ред., *Nezávislá skupina České děte (1988–1989). Dokumenty. Česká společnost v období normalizace a revoluce 1969–1989. Materiály, studie, dokumenty*, 3. Prague: USD AVČR, 1995, с. 74–76.

29. Інтерв'ю Анни Граділкової. Там само, с. 12.

30. Інтерв'ю Люції Вахової. Там само, с. 27.

31. Інтерв'ю Людека Маркса. Там само, с. 29, 36.

32. Інтерв'ю Люції Вахової. Там само, с. 22–23.

33. Krzysztof Albin, «Ostatnia faza każdej epoki jest komedią», *Przegląd akademicki*, 13, липень – серпень 1992 року, с. 34.

34. Fydrych i Dobosz, *Hokus-Pokus*, с. 77.

35. Grzymalska, «Pomarańczowa Alternatywa», с. 24.

36. Anonymous [Waldemar Fydrych], «Pomarańczowa Alternatywa», *Kultura*, 3 (486), березень 1988, с. 33.

37. Hanna Baltyn, «Jak pewien major dostał przepustkę do historii», *Przegląd akademicki*, 13, липень – серпень 1992 року, с. 31.

38. Anonymous [Waldemar Fydrych], «Pomarańczowa Alternatywa», с. 34.

39. *Fatamorgana. Pismo pracowników Fabryki Automatów Tokarskich*, 4 (124), 23.02.1988.

Частина друга Революція в шістнадцятих сценах

1. Nobelek Rusz-Czkasz, «Wiosna ludów 1988», *Szkola*, 46/47, 15 травня – червень 1988 року, с. 13–14.

2. Garton Ash, *The Uses of Adversity*, с. 214–227.

3. Цит. за: Šimulčík, *Čas svitania*, с. 31.

4. Martin M. Šimečka, «Sviatky jari», *Fragment K*, 2, 1988, с. 26–27.

5. Šimulčík, *Čas svitania*, с. 137–38.

6. Šimečka, «Sviatky jari», с. 29.

7. Jülius Bročka, Ladislav Stromček, цит. за: Šimulčík, *Čas svitania*, с. 154.

8. Benda, «Výzva z Bratislavy», *Bratislavské listy*, січень 1989, с. 5.

9. Неопубліковане інтерв'ю із зібраних дослідницькою групою на чолі з Єжи Вертенштайном-Жулавським, IfiS PAN, 2, 5.

10. Tomasz Tabako, *Strajk '88*. Warszawa: NOWa, 1992, c. 65.
11. Там само, c. 71.
12. Paweł Smoleński, «A na hucie strajk...», *Robotnicy '88*. London: Aneks, 1989, c. 7–8.
13. Передрук у: *A capella* 10, 1988, c. 9.
14. Wojciech Giełżyński, «Gdańsk, maj 88», *Robotnicy '88*, c. 116.
15. *Dezserter* 17, 16.05.1988, c. 2.
16. Smoleński, «A na hucie strajk...», c. 80.
17. Paweł Chojnacki, «Grupa krakowska. Szkic o młodej opozycji», *Promieniści* 16 (127), 1989.
18. Giełżyński, «Gdańsk, maj 88», c. 142–143.
19. Там само, c. 143–144.
20. Smoleński, «A na hucie strajk...», c. 87.
21. Цит. за: Jan Lundin, «Slovenia 1988: Pluralism and Reaction», *Working Papers*, Uppsala University, Department of Soviet and East European studies, 1, 1989, c. 12.
22. Tone Stojko, *Slovenska pomlad / Slovenian Spring*, text by Ali Žerdin. Ljubljana: Prodok, 1992, c. 31.
23. Там само, c. 51.
24. Ігор Мельник, «Десять років тому», *Поступ*, 106 (115), 13.06.1998, c. 3.
25. Там само. Див. також: Всеволод Іськів, цит. за: Олег Стецишин, «Мітинг, який захитав падвалини режиму», *Тиждень* (Львів), 12–18.06.1998.
26. *Десять днів, що сколихнули Львів...* Київ–Львів, 1988; передрук: Нью-Йорк: Закордонне представництво Української Гельсинської спілки, 1989, c. 12–13.
27. Петро Марков, цит. за: Стецишин, «Мітинг».
28. *Десять днів*, c. 14.
29. Там само, c. 18.
30. Pejot, «Koledzy!» і вірші без назви, з машинописного тексту, що поширювали на шахті Липневого маніфесту (в архіві офісу «Солідарности» шахти). Пейот також надрукував кілька подібних віршів у бюлетенях страйку.
31. «Wyścig zbrojeń», Tabako, *Strajk '88*, c. 293–94.
32. Saša Vondra, «Akreditační číslo 1019», *Infoch*, 11 (16), 1988, c. 17.
33. Kenney, «Young Workers Fuel Solidarity».
34. Karel Srp, *Výjimečné stavy. Povolání Jazzová Sekce*. Prague: Pragma, 1994, c. 137.
35. *Revolver revue*, 11, 1988.
36. Oldřich Tuma, *Zitra zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén*. Prague: Maxdorf, 1994, c. 80.
37. *Infoch*, 11 (15), 1988, c. 7.

38. *Bulletin NMS*, 2, вересень 1988 року, с. 9.
39. McRae, *Resistance and Revolution*, с. 4.
40. Tuma, *Zitra zase tady!*, с. 22.
41. *Revolver revue*, 11, 1988.
42. Там само.
43. Там само.
44. Див. док. №4 і 27, *Čas Demokratické iniciativy 1987–1990 (Sborník dokumentů)*. Prague: Nadace Demokratické iniciativy pro kulturu a politiku, 1993, с. 28–29, 72.
45. МН, «Udalosti 28 října 1988», *Revolver revue*, 11, 1988.
46. Otáhal, Vaněk, *Sto studentských revolucí*, с. 149.
47. McRae, *Resistance and Revolution*, с. 13.
48. Передрук у: *Infoch*, 12 (1), 1989, с. 14–15; *Bulletin NMS*, 6, лютий 1989 року, с. 15–16.
49. Otáhal, Vaněk, *Sto studentských revolucí*, с. 149.
50. Tuma, *Zitra zase tady!*, с. 37.
51. Radek Zeman, «Místo úvodníku», *Bulletin NMS*, 5, січень 1989 року, с. 1; Otáhal, Vaněk, *Sto studentských revolucí*, с. 498.
52. Eva Kantůrková, «On the Ethics of Palach's Deed», *Good-bye Samizdat: Twenty Years of czechoslovak Underground Writing*, ред. Marketa Goetz-Stankiewicz. Evanston: Northwestern University Press, 1992, с. 180.
53. Док. №4/89, «Vzpomínka na Jana Palacha», *Horký led 1989 v Československu*, ред.: Jan Vladislav i Vilem Prečan. Prague: Noviná, 1990, с. 67, 69.
54. Tuma, *Zitra zase tady!*, с. 37.
55. McRae, *Resistance and Revolution*, с. 22.
56. *Horký led*, с. 123–124, 93, 95.
57. Otáhal, Vaněk, *Sto studentských revolucí*, с. 567. Див. також 497–498 (інтерв'ю Павла Лагнера).
58. Там само, с. 302.
59. Roman Kucharski, «Spacer po gynku», *WiPek*, 3, 1989, с. 2.
60. Вперше опубл.: *Ekobulletin*, 15, липень 1989 року, с. 25; передрук: *Přes Prahu*, 9 (3), березень 1999 року, с. 25–26.
61. А.Н., «Královská obora», *Koruna*, 3, 1989, у виданні: Svobodová, ред., *Nezávislá skupina České děti*, с. 92–93.
62. Mária Filková, «MDD očami účastníka», *Ochranca prírody. Spravodaj MV SZOPK Bratislava*, 3–4, 1989, с. 30–31.
63. Інтерв'ю, там само, с. 43.
64. Інтерв'ю Анни Граділкової, у виданні: Svobodová, ред., *Nezávislá skupina České děti*, с. 13.
65. Pavel Jegl, «Týden solidarity s čínským lidem w Praze», *Bulletin NMS*, 10, червень 1989 року, с. 20; *Infoch*, 12 (13), 1989, с. 15; JM, «Čína», *Koruna*, 2, 1989, у виданні: Svobodová, ред., *Nezávislá skupina České děti*, с. 80–81.

66. Garton Ash, *The Magic Lantern*, с. 51.
67. *Uncaptive Minds*, 2 (4), серпень – жовтень 1989 року, с. 26.
68. J. Grygar, «1 maj: Ty na tribune to muselo prastit do ocil», *Koruna*, 2, 1989, у виданні: Svobodová, ред., *Nezávislá skupina České děte*, с. 77–78; Jiří Všečeka, Jiří Doležal, *Rok na náměstích. Československo 1989*. Prague: Academia, 1990, с. 36.
69. McRae, *Resistance and Revolution*, с. 39.
70. *Bulletin NMS*, 9, травень 1989 року, с. 7–8, 10–11.
71. «Slovo k srpnovému vyročí», *Bulletin NMS*, 11, липень – серпень 1989 року, с. 21.
72. *Bulletin NMS*, 11, липень – серпень 1989 року, с. 23; Petr Placák, «21 srpen», *Koruna*, 3, 1989, у виданні: Svobodová, ред., *Nezávislá skupina České děte*, с. 96. Див. також інтерв'ю Ладіслава Ліса в *Zpravodaj HOS 7*, вересень 1989 року, у виданні: *Hnutí za občanskou svobodu, 1988–1989. Sborník dokumentů*. Prague; Maxdorf, 1994, с. 176.
73. «І знову вибори!», *Поступ*, 1, квітень 1989 року, с. 1.
74. К. Дармограй, «Тиждень в експедиції», *Поступ*, 8, серпень 1989 року, с. 8.
75. Bohdan Nahaylo, *The Ukrainian Resurgence*. Toronto: University of Toronto Press, 1999, с. 217.
76. Р. Мацюк, «Назустріч з'їзду НРУ», *Поступ*, 10, вересень 1989 року, с. 1, 3.
77. Цит. за: *Поступ*, 11, жовтень 1989 року, с. 2.
78. Mastnak, «Civil Society in Slovenia: From Opposition to Power», у виданні: *The Tragedy of Yugoslavia: The Future of Democratic Transformation*, Jim Seroka, Vukasin Pavlovic (ред.). Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1992, с. 62–63.
79. Цит. за: Taras Kuzio, Andrew Wilson, *Ukraine: From Perestroika to Independence*. New York: St. Martin's Press, 1994, с. 116.
80. *Спадицина*, 1, жовтень 1989 року, с. 2.
81. Тарас Стецьків, «Страйк, страйк, страйк!», *Поступ*, 14, листопад 1989 року, с. 7.
82. Philipsen, *We Were the People*, с. 213.
83. Цит. за: Joppke, *East German Dissidents*, с. 146.
84. Цит. за: *Heute vor 10 Jahren. Leipziger MenschenRechtsgruppen 1989*, 4 (4–10.06.1999).
85. Joppke, *East German Dissidents*, с. 152.
86. Цит. за: Craig Whitney, «How the Wall Was Cracked – a Special Report; Party Group Turned East German Tide», *The Collapse of Communism*, Bernard Gwertzman, Michael T. Kaufman (ред.). New York: Random House, 1991, с. 219.
87. Otáhal, Vaněk, *Sto studentských revolucí*, с. 563–64.
88. *Deset pražských dnů (17.–27. listopad 1989)*. Dokumentace. Prague: Academia, 1990, с. 15.
89. Інтерв'ю Мартіна Кліми, *Deset pražských dnů*, с. 593.

90. Marek Benda et al., *Studenti psali revoluce*. Prague: Univerzum, 1990, с. 16–20; «Jak to bylo doopravdy», *Lidové noviny*, 17.11.1999.
91. Цит. за: Otáhal, Vaněk, *Sto studentských revolucji*, с. 24.
92. Benda et al., *Studenti psali revoluce*, с. 18–19. Також: Otáhal, Vaněk, *Sto studentských revolucji*, с. 148.
93. Martin Šmid, «V oběhu Gottwald mimozemšťan...», *Bulletin NMS*, 12, січень 1990 року, с. 30.
94. Цит. за: Otáhal, Vaněk, *Sto studentských revolucji*, с. 190.
95. Там само, с. 758.
96. Petruška Šustrová, «Polské dojmy», *Sport*, 2, 1989, с. 26.
97. Там само.
98. Miroslav Vaněk, «Předehra k 17. listopadu 1989: Ekologické demonstrace w Teplicích», *Historické studie. K sedmdesátinám Milana Otáhala*. Prague: Maxdorf, 1998, с. 225.
99. *Verejnost' proti násiliu 1989–1991. Svedectvá a dokumenty*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 1998, с. 31.

Епілог

Досить пікніків. Після революції

1. Dimitrij Rupel, «Slovenia's Shift from the Balkans to Central Europe», *Independent Slovenia*, с. 182–200.
2. Garton Ash, *The Magic Lantern*, с. 78.
3. Wojciech Jankowski, *Dumki Jakoba*. Warszawa: Tu, 1999.
4. Див., напр., Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*. New York: Random House, 1990.

Рік	Польща	Чехословаччина	Угорщина	
1975				
1976	Червень: підвищення цін і страйки; створення Комітету захисту робітників			
1977	Розвиток самвидаву	Січень: утворення «Хартії 77»	Січень: активізація «Демократичної опозиції»	
1978	Утворення підпільних спілок у Гданську	Жовтень: Вацлав Гавел пише «Влада безвладних»		
1979	Червень: перший візит папи Івана Павла II		Судовий процес проти Йозефа Мерца; постання SZETA (Комітету допомоги бідним)	
1980	Серпень: постання в Гданську профспілки «Солідарність»			
1981	Вересень: перший загальнонаціональний конгрес «Солідарности»; Грудень: оголошення військового стану	Активність словачьких «зелених»	Габор Демскі відвідує Польщу, засновує «Beszélő»	
1982	Постання «Солідарности, що бореться»; Режим дозволяє ради робітників, ухвалює закон про студентське самоуправління	Заснування «Náboženstvo a současnost»	Літо: постання «Мирної групи за діалог»; Грудень: репресії проти дисидентів	

	НДР	Словенія	Україна	Схід/Захід
				Серпень: підписання Гельсінських угод
			Листопад: утворення Української Гельсінської групи, Київ	
	Уряд посилює тиск на протестантські церкви			Жовтень: початок понтифікату Івана Павла II
				Грудень: НАТО оголошує розміщення установок «Першинг» і «Круз» у Західній Європі
		Травень: помирає Йосип Тито; Постанова «Лайбаху»		Квітень: «Європейське атомне роззброєння» публікує «Звернення ЄАР»
		Початок утисків банків; Націоналістичні інтелектуали засновують «Nova revija»		
	Перші мирні протести всередині церков			Червень: постановня «Московської групи довіри»

Рік	Польща	Чехословаччина	Угорщина
1983	Другий візит папи Івана Павла II; Літо: активізація «Польсько-чехословацької солідарності»; Серпень: активізація «Братерства тверезости»; Липень: завершення «військового стану»	Обмін листами між «Хартією 77» та ЕАР	Жовтень: відкриття спеціального коледжу Іштвана Бібо
1984	Липень: звернення «Хочу бути»; Відкриття Християнського робітничого університету; Жовтень: постання «Комітету втручання і законности»; Листопад: убивство отця Єжи Попелушка		Весна: візит коледжу Бібо до Польщі; Вересень: постання «Дунайського кола»
1985	Квітень: постання «Свободи і миру»; Літо: показовий процес над «Солідарністю»	Весна: «Працьке звернення»; Липень: Велеградська демонстрація	Вибори за участю альтернативних кандидатів; Зустріч опозиції в Монор і Сарваші
1986	Травень: перший геленінг у Вроцлаві; Вересень: остаточна амністія політичних в'язнів	Вересень: напади на «Джазову секцію»	

	НДР	Словенія	Україна	Схід/Захід
		Постання «Робочої групи руху за мир»; Міле Шетінц стає редактором часопису «Mladina»		Жовтень: масові протести в Німеччині та Нідерландах проти розміщення НАТО ракетних установок
				Постання в Перуджі «Мережі діалогу Схід/Захід»
		Поява «Information Booklet: Peace in Yugoslavia»		Березень: обрання Міхаїла Горбачова генеральним секретарем ЦК КПСС
	Постання «Ініціативи за мир і права людини»	Серпень: Франц Заврл заступає Міле Шетінца на посаді редактора «Mladiny»	Квітень: аварія на Чорнобильській АЕС	«Гельсінський меморандум»; Жовтень: саміт Рейган – Горбачов у Рейк'явіку

Рік	Польща	Чехословаччина	Угорщина
1987	Березень: шкільний бойкот; Травень: семінар рухів за мир; Червень: «Пома-ранчева альтернатива» відзначає День захисту дітей; Червень: третій візит папи Івана Павла II	Квітень: візит Горбачова до Праги; Червень: екологічний форум «Хартія 77»; Червень: видання «Bratislava/nahlas»; Липень: польсько-чеська зустріч на кордоні; Листопад: початок поширення петиції Навратіла	Січень: демократична опозиція підписує New Social Contract; Березень: процес Жолта Кестгеї; Вересень: зустріч партійних лідерів і націоналістичної опозиції в Лакетелек; Жовтень: семінару рухів за мир
січень 1988			
лютий 1988	Стрибок цін. Демонстрації «Карнавалу»		
березень 1988		Демонстрація зі свічками у Братиславі	Постання «Hálózat». Постання «Фідесу»
квітень 1988	Страйк на Новій Гуті	Постання «Незалежної асоціації миру»	
травень 1988	Страйк на Гданській корабельні	Постання «Чеських дітей»	Янош Кадар залишає посаду партійного керівника
червень 1988	Другий репенінг на День захисту дітей у Вроцлаві	Східно-західний семінар у Празі	

	НДР	Словенія	Україна	Схід/Захід
	Лютий: Гонкер відкидає реформи в стилі Горбачова; Липень: Рейган відвідує Берлінський мур		Початок амністії: старші активісти повертаються з ув'язнення; Липень: постання «Товариства Лева»; Вересень: інавгурація «Довіри» у Львові	Січень: пленум КПСС, Горбачов оголошує «гласність»; Травень: Матіас Руст приземляється на літаку на Червону площу
	Демонстрація пам'яті Розі Люксембург. Тиск режиму на «Ініціативу за мир і права людини»		«Товариство Лева» започатковує вертепи	
			Поширення петиції про українську мову	Мирна угода в афганській війні
		Перші арешти редакторів «Mladiny»		
		«Словенська весна». Постання «Комітету захисту прав людини»	«Десять днів, що струсували Львів». Перша Дністерська експедиція	Відкриття 19-ої партійної конференції в Москві

Рік	Польща	Чехословаччина	Угорщина
липень 1988			
серпень 1988	Страйки в Ястшем-бе, Гданську, Стальовій Волі	Демонстрації з нагоди 20-ї річниці советського вторгнення 1968 року	
вересень 1988			Демонстрації проти Дунайської греблі
жовтень 1988	Осінь: переговори «Солідарности» з режимом щодо термінів «круглого столу»	Демонстрації з нагоди Дня незалежності	Демонстрації проти Дунайської греблі. Жовтнева демонстрація пам'яті 1956 року
листопад 1988	Валенса бере участь у теледебатах у прямому етері		Демонстрація «Робітничої групи Фідесу»
грудень 1988		Постання «Клубу миру ім. Джона Ленона». Демонстрація на День прав людини	
січень 1989		Демонстрації «Палахіяди»	
лютий 1989	Початок «Круглого столу»		Підписання «Дунайської петиції». Партильний пленум відмовляється від «провідної ролі» партії, пропонує багатопартійну систему

	НДР	Словенія	Україна	Схід/Захід
		Процес «Mladiny»		
		Звернення чотирьох із «Mladiny» в Белграді		
		На демонстрації в Любляні з'являється гасло суверенітету		
				На сесії ООН Горбачов обіцяє вивести війська зі Східної Європи
	Демонстрації за права людини в Ляйпцигу		Вертепи у Вільнюсі	
	Перше Messedemo на знак солідарності з косовськими албанцями	Виступи в Любляні на підтримку четвірки з «Mladiny»		

Рік	Польща	Чехословаччина	Угорщина
березень 1989		Постання «Празьких матерів»	Велика демонстрація 15 березня; опозиція вимагає «круглого столу»
квітень 1989	Завершення «Круглого столу»; легалізація «Солідарности»		Демонстрація в Надьмарош
травень 1989	Демонстрації під советським консульством в Кракові	Протест «Празьких матерів»	Уряд оголошує мораторій на будівництва греблі
червень 1989	«Солідарність» перемагає на парламентських виборах	Демонстрації «зелених» у Братиславі	Перезаховання Імре Надя. Початок засідань національного «круглого столу»
липень 1989	Генерала Ярузельського обрано президентом Польщі	Початок демонстрацій Kozgo у Празі	
серпень 1989	Діяч «Солідарности» Тадеуш Мазовецький стає прем'єр-міністром	Демонстрація в річницю советського вторгнення 1968 року майже перетворюється на революцію. Арешт п'яťох братиславських активістів	«Паневропейський пікнік». Візит до Праги членів «Фідесу»

	НДР	Словенія	Україна	Схід/Захід
	Групи за свободою еміграції переривають роботу Ляйпцизького ярмарку		Вихід першого числа «Поступу» Початок виборів на З'їзд народних депутатів СРСР	
	Місцеві вибори. Посилення опозиційних протестів	Нові арешти в справі «Младіну» спричиняють формальну вимогу суверенітету		Балтійські республіки проголошують суверенітет
	Вуличний музичний фестиваль у Ляйпцигу		Друга Дністерська експедиція	Масове вбивство на площі Тяньаньмень
				У Страсбурзі Горбачов оголошує, що кожна країна вільна обирати власний шлях до соціалізму
	Перші біженці залишають блок через Угорщину		Демонстрації в річницю пакту Молотова–Рибентропа 1939 року	

Рік	Польща	Чехословаччина	Угорщина
вересень 1989	До влади приходить уряд «Солідарности»	Постання STUHA	Завершення «круглого столу»
жовтень 1989		Демонстрація на День незалежності	Розпуск Угорської соціалістичної робітничої партії
листопад 1989	Чеський фестиваль у Вроцлаві	Демонстрації в Теплице. «Оксамитова революція»; відставка комуністичного уряду	
грудень 1989		Обрання Вацлава Гавела президентом	
січень 1990	Лешек Бальцеровіч запровадив «шокову терапію». Розпуск комуністичної партії, реформи	Комуністи втратили контроль над парламентом	СССР погодився вивести війська
лютий 1990		Початок виведення советських військ	

	НДР	Словенія	Україна	Схід/Захід
	Криза з біженцями. Угорщина анулює прикордонні вимоги. Постання «Нового форуму»		Установчий з'їзд Руху в Києві Демонстрація за релігійну свободу у Львові	
	Візит Міхаїла Горбачова. Понеділкові Messedemo досягають критичної межі	Словенський парламент вносить зміни до конституції, стверджує право виходу зі складу Югославії	Міліція атакує демонстрацію на День Львова. Заклик до загального страйку	
	Падіння Берлінського муру			
	Відкриття «круглого столу». Гельмут Коль відвідує Дрезден			Румунська революція завершується стратою Чаушеску
	Гонекер заарештував демонстрацію проти Штазі	Союз комуністів Югославії розпався внаслідок виходу словенців. Опозиційні партії створюють коаліцію Демос	«Людський ланцюг» між Києвом і Львовом	
	Демонстрація Нового форуму проти «капіталістичного об'єднання»	Словенська ліга комуністів оголосила незалежність від СКЮ		

Рік	Польща	Чехословаччина	Угорщина
березень 1990			На перших у регіоні вільних виборах перемагає Угорський демократичний форум (MDF)
квітень 1990		Чехословаччина перейменована на Чеську і Словацьку Федеративну Республіку; візит папи Івана Павла II	Арпада Гінца обрано президентом
травень 1990	Проведення місцевих виборів		
червень 1990		Громадянський Форум (ГФ) і «Люди проти насильства» (ЛПН) перемагають на парламентських виборах	Парламент голосує за вихід із Варшавського договору
липень 1990	Початок поділу «Солідарности» на окремі партії	Обрання Вацлава Гавла президентом	Остаточне виведення советських військ
серпень 1990	Початок приватизації		
вересень 1990			
жовтень 1990		Обрання Вацлава Клауса головою Громадянського Форуму	

	НДР	Словенія	Україна	Схід/Захід
	ЦДУ перемагає на виборах; комуністи здобувають 16%		Вибори до Верховної ради України	Литва оголошує незалежність від СРСР
		Демос виграє вибори. Мілана Кучана обрано президентом		
	Ратифікація угоди про об'єднання			
	Запровадження німецького валютного союзу	Словенський парламент проголошує суверенітет	Україна проголошує суверенітет	Відкриття в Москві 28-го з'їзду комуністичної партії; завершення партійної монополії на політичну владу
	Чотири союзні держави підписують угоду про завершення окупації			
	Об'єднання Німеччини			Міхаїл Горбачов отримує Нобелівську премію миру

Рік	Польща	Чехословаччина	Угорщина	
листопад 1990		ГФ і ЛПН перемагають на вільних місцевих виборах		
грудень 1990	Обрання Леха Валенси президентом			
січень 1991				
лютий 1991		Поява незгод між ГФ і ЛПН; початок появи політичних партій		
березень 1991				
квітень 1991	Початок виведення советських військ	Владіміра Мечіяра зміщено з посади прем'єр-міністра Словаччини; його заступає Ян Чарногурський		
травень 1991				
червень 1991		Остаточне виведення советських військ		

	НДР	Словенія	Україна	Схід/Захід
				Саміт ОБСЕ в Парижі проголошує завершення європейського конфлікту
	Перші загальнонімецькі вибори	Референдум про незалежність; Словенія проголошує суверенітет		
				Советські війська вбили 13 демонстрантів під вільнюською телевежею
		Парламент декларує, що словенські закони мають зверхність над югославськими		Підписання угоди про розпуск Варшавського договору
				Референдум про майбутнє ССРСР
	Парламент голосує за перенесення столиці до Берліна	Словенія та Хорватія проголошують незалежність		

Рік	Польща	Чехословаччина	Угорщина	
липень 1991				
серпень 1991				
вересень 1991				
жовтень 1991	Перші вільні національні вибори	Початок ваучерної приватизації		
листопад 1991		Помер Густав Гусак		
грудень 1991				

	НДР	Словенія	Україна	Схід/Захід
		Десятиденна війна з Югославією закінчується виведенням югославської армії	Советські республіки ведуть переговори про нову союзну угоду; Україна проголошує незалежність	Розпуск Варшавського пакту
				Спроба державного перевороту в Москві
	СССР оголошує план виведення військ			
			Референдум про незалежність	Розпад Советського Союзу

Джерела

АРХІВИ

Будапешт: Open Society Archives

Вроцлав: Oddział Życia Społecznego, Biblioteka Ossolineum

Прага: Libri Prohibiti

САМВИДАВНІ ЧАСОПИСИ (ВИБРАНІ)

Польща

A sarpella. Nieregularnik Ruchu «Wolność i Pokój». Гданськ.

Ad vocem. Dwutygodnik informacyjny WiP. Щецин.

Agnus. Pismo Ruchu «Wolność i Pokój». Бидгош.

Akademik. Вроцлав.

Amazonka – Kobiecte pismo niezależne «Solidarności». Бидгош.

Bajtel. Pismo młodzieży solidarnej. Катовице.

Bez przemocy. Pismo ruchu «Wolność i Pokój». Гожув Велькопольский.

Biuletyn informacyjny Solidarności Polsko-Czeskosłowackiej. Вроцлав.

Biuletyn Strajkowy Komitetu Strajkowego Huty Stalowa Wola.

Biuletyn WiP. Варшава.

BIUST. Biuletyn Informacyjny Uczniów Szkół Technicznych. Вроцлав.

Czas przyszły. Варшава.

Dezterter. Serwis informacyjny Ruchu «Wolność i Pokój». Варшава.

Dialogi. Biuletyn polsko-ukraiński.

Gazeta akademicka. Вроцлав–Варшава.

Gazeta Jastrzębska. Pismo Polskiej Partii Socjalistycznej. Ястшембе Здруй.

Głos Śląsko-Dąbrowski. Катовице.

Grizzly. Pismo studentów i absolwentów. Варшава.

Hej. Informator uczniowski MKO FMW. Вроцлав.

- Homek. Pismo Ruchu Społeczeństwa Alternatywnego. Гданськ.
Hutnik. Pismo członków NSZZ «S» HiL. Краків.
Jutrzenka. Pismo TKZ Solidarność Pafawag. Вроцлав.
Kablowiec. Pismo członków NSZZ «Solidarność» przy KFK i MK. Краків.
Katatymia. Kwartalnik nieregularny. Варшава.
KOS. Варшава.
Kronika małopolska. Краків.
Manifestiak. Zakładowy informator Kopalni Węgla Kamiennego «Manifest Lipcowy». Ястшембе.
Nasz głos. Biuletyn informacyjno-kulturalny młodzieży walczącej NSZZ «S» szkół średnich województwa krakowskiego. Краків.
Nowohucki biuletyn Solidarności. Pismo Komitetu Organizacyjnego NSZZ «Solidarność» KM HiL. Краків.
Obecność. Niezależne pismo literackie. Вроцлав.
Obserwator wielkopolski. Познань.
Odrodzenie. Niezależne pismo Tajnej Komisji Zakładowej NSZZ «Solidarność» w DZWMB Dolmel. Вроцлав.
Oś. Biuletyn Informacyjny Jastrzębskiej Delegatury RKW NSZZ Solidarność.
Pismo Ruchu «Wolność i Pokój». Щецин.
Promieniści. Краків.
Przegląd wiadomości agencyjnych. Варшава.
QQR YQ. Варшава.
Region. Dwutygodnik RKW NSZZ «Solidarność» Dolny Śląsk. Вроцлав.
Robotnik. Pismo Międzyzakładowego Robotniczego Komitetu «Solidarność».
Samorządna Rzeczpospolita. Dwutygodnik NSZZ «Solidarność». Варшава.
Serwis Informacyjny Ruchu «WiP». Варшава.
Solidarność ELWRO. Вроцлав.
Solidarność Hutników. Biuletyn Informacyjnej Tajnej Komisji Robotniczej Hutników NSZZ Solidarność Kombinat Metalurgicznego. Краків.
Spotkania. Niezależne pismo młodych katolików. Краків-Люблин-Варшава.
Stan Cywilny. Pismo krakowskiego garnizonu Ruchu «Wolność i Pokój».
Staszek. Pismo uczniów szkół ponadpodstawowych. Краків.
Sumienie. Dwumiesięcznik. Вроцлав.
Szaniec. Гожув Велькопольский.
Szkoła. Вроцлав.
Towarzystwo Gospodarcze w Warszawie. Biuletyn. Варшава.
Trzynaście. Краків.
Tu i teraz. Варшава.
Tygodnik Mazowsze. Варшава.
U nas. Pismo NSZZ Solidarność Polar. Вроцлав.
W Brew. Pismo ruchu «Wolność i Pokój» oraz krewnych i przyjaciół królika. Вроцлав.

Wipek. Organ kilku uczestników Ruchu «Wolność i Pokój» z Wrocławia.
 Вроцлав.
 «Wolność i Pokój». Pismo ruchu «Wolność i Pokój». Краків.
 Wrocławski student. Вроцлав.
 Z dnia na dzień. Вроцлав.

Чехословацчина

Alternativa. Прага.
 Bratislavské listy. Братислава.
 Bulletin NMS. Прага.
 Ekologický bulletin. Прага.
 Fragment K. Братислава.
 Informace o Chartě. Прага.
 Kontakt. Братислава.
 Koruna. Прага.
 Lidové noviny. Прага.
 Magazin SPUSA. Злін.
 Naboženstvo a súčasnosť. Братислава.
 Nezávislé mírové sdružení. Bulletin. Ліберець.
 Protější chodník. Опава.
 Revolver revue. Прага.
 Sport. Прага.
 Spravozdaj HOS. Прага.
 Střední Evropa. Прага.
 Ze zasuvky i z bloku. Прага.

Україна

Поступ. Львів.
 Спадщина. Львів.
 Український вісник. Львів.
 Український вісник-Експрес. Львів.

Німецька Демократична Республіка

Grenzfall. Берлін.

НЕСАМВИДАВНІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

Across Frontiers. Берклі.
 East European Reporter. Лондон.
 END Journal. Лондон.
 Federal Broadcast Information Service. Eastern Europe.
 Gazeta Wyborcza. Варшава.

Heute vor 10 Jahren. Leipziger Menschen Rechtsgruppen 1989. Ляйпциг.
Information Booklet: Peace Movement in Yugoslavia/Independent Voices from Yugoslavia. Любляна.

Kultura. Париж.

Labour Focus on Eastern Europe. Оксфорд.

Listy. Рим.

Mladina. Любляна.

Na przelaj. Варшава.

Peace and Democracy News. Нью-Йорк.

Peace News. Лондон.

Samizdat Bulletin. Сан Матео, Каліфорнія.

Smoloskur. Елікот Сіті, Мериленд.

Ukrainian Review. Лондон.

Uncaptive Minds. Вашингтон.

Uncensored Poland. Лондон.

ІНТЕРВ'Ю

*Зірочками позначено імена людей, які надали мені найістотніші тексти
або вагомо допомогли в іншій спосіб*

Західна Європа

Пол Андерсон, Лондон, 7 червня 1999 року.

Марко Бойцун, Лондон, 8 червня 1999 року.

Петрик Берк, Брайтон, 11 червня 1999 року. *

Пол Вілсон, Торонто, вересень 1999 року. *

Ненсі Вуд, Брайтон, 11 червня 1999 року. *

Рут Генінг, Берлін, 23 червня 1999 року.

Люк Делін, Брюсель, 13 червня 1999 року.

Лін Джонс, електронною поштою.

Тон ван Ек і Мартін Абма, Амстердам, 15 червня 1999 року.

Дитер Еш, Берлін, 22 червня 1999 року. *

Мері Келдор, Лондон, 7 червня 1999 року.

Бруно Копетієрс, Брюсель, 14 червня 1999 року. *

Джоан Ленді, Нью Йорк, 18 вересня 1999 року. *

Ян Мінкевіч, Амстердам, 17 червня 1999 року.

Сільві Монтро, Брюсель, 14 червня 1999 року.

Марк Томпсон, Оксфорд, 9 червня 1999 року. *

Мьєн-Жан Фабер, Гаага, 16 червня 1999 року.

Нейл Файнер, Лондон, 12 червня 1999 року. *

Німецька Демократична Республіка

Берндт Елер, Вермсдорф, 26 червня 1999 року.

Людвіг Мельгорн, Берлін, 21 червня 1999 року.

Томас Рудольф, Ляйпциг, 25 червня 1999 року. *
 Вольфганг Темплін, Берлін, 23 червня 1999 року. *

Польща

Богдан Аніщик, Вроцлав, 9 січня 1997 року.
 Марек Бартосяк і Лех Осяк, Ястшембе, 22 лютого 1997 року.
 Ришард Боцян, Краків, 12 січня 1997 року.
 Пшемислав Богуславський і Кшиштоф Задрожний, Вроцлав, 24 січня 1997 року. *
 Адам Борнславський, Краків, 27 травня 1997 року. *
 Станіслав Божек, Медзижеч, 17 липня 1997 року.
 Лешек Будревіч, Вроцлав, 5 листопада 1996 року.
 Томаш Бурек, Карвя, 6 липня 1997 року. *
 Ярослав Варденга, Вроцлав, 9 червня 1997 року.
 Барбара Відера, Вроцлав, 27 січня 1997 року.
 Фр. Людвік Вішневський, Мале Чіхе, 30 червня 1997 року.
 Пьотр Вєжбіцький, Варшава, 17 червня 1997 року. *
 Генрик Войгала, Водзіслав Силезький, 22 лютого 1997 року. *
 Пьотр Войцеховський, Варшава, 19 червня 1997 року. *
 Войцех Возняк, Щецин, 5 липня 1997 року.
 Томаш Вуйцік, Вроцлав, 7 січня 1997 року.
 Станіслав Гандзлік, Краків, 14 січня 1997 року.
 Барбара Грибач, Варшава, 19 червня 1997 року й телефонічно.
 Радослав Гугет, Краків, 11–12 січня 1997 року. *
 Анна Гавлік і Анна Кочут, Вроцлав, 9 грудня 1996 року.
 Радослав Гавлік, Вроцлав, 25 листопада 1996 року.
 Катажина Герело і Анна та Ева Шинкарук, Варшава, 1 лютого 1997 року.
 Вацлав Гермек, Вроцлав, 4 грудня 1996 і 12 червня 1997 року. *
 Ян Голец, Рацібуж, 13 травня 1997 року. *
 Малгожата Горчевська, Гданськ, 6 липня 1997 року.
 Павел Грос, Ястшембе, 22 лютого 1997 року.
 Зузана Домбровська і Пьотр Іконович, Варшава, 1 лютого 1997 року.
 Славомір Дуткевіч, Сопот, 6 липня 1997 року.
 Роберт Єзерський, Вроцлав, 22 січня 1997 року.
 Єжи Журко, Вроцлав, 23 листопада 1996 і 6 червня 1997 року. *
 Маріуш Зелінський, Вроцлав, 24 квітня 1997 року.
 Станіслав Зубек, Краків, 14 січня та 26 травня 1997 року. *
 Анджей Камінський, Ястшембе, 21 лютого 1997 року. *
 Маріан Каня, Краків, 15 січня 1997 року й електронною поштою.
 Кшиштоф Кавалець, Вроцлав, 2 січня 1997 року. *
 Томаш Кізні і Анна Лось, Вроцлав, 15 червня 2000 року.
 Богдан Кліх, Краків, 15 січня 1997 року.
 Анджей Ковальський, Вроцлав, 29 квітня 1997 року.
 Жегож Козакєвіч, Краків, 20 червня 2000 року.

- Анастас'я Конечна, Вроцлав, 3 січня 1997 року.
Станіслав Косек, Ястшембе, 21 лютого 1997 року. *
Збігнев Костецький, Вроцлав, 11 березня 1997 і 9 червня 1997 року. *
Павел Коцемба, Вроцлав, 16 грудня 1996 року. *
Станіслав Крацік, Краків, 22 червня 1998 року.
Марек Круковський, Вроцлав, 6 лютого 1997 року.
Веслав Крупінський, Ястшембе, 21 лютого 1997 року. *
Зигмунт Леник, Краків, 12 січня 1997 року.
Ян Літинський, Ен Ербор, 10 квітня 1999 року.
Ришард Майдзік, Краків, 28 травня 1997 року.
Славоміра Малчевська, Краків, 15 січня 1997 року.
Анджей Марціняк, Януш Пура і Марек Шупак, Краків, 28 травня 1997 року. *
Мацей Мах, Краків, 16 січня 1997 року.
Ерик Містевіч, Варшава, 1 лютого 1997 року.
Агата Міхалек-Будзіч, Краків, 17 січня 1997 року.
Марек Мушинський, Вроцлав, 12 березня 1997 року.
Роберт Накліцький, Щецин, 5 липня 1997 року.
Марек Недзевіч, Вроцлав, 29 листопада 1996 року.
Пьотр Немчик, Варшава, 2 лютого 1997 і 21 червня 2000 року. *
Едвард Новак, Вроцлав, 4 березня 1997 року.
Уршула Новаковська, Варшава, 6 травня 1997 року.
Ярослав Обремський, Вроцлав, 23 січня 1997 року.
Марек Октаба, Вроцлав, 13 червня 1997 року.
Януш Окшесік, Бельсько-Бяла, 22 лютого 1997 року. *
Даріуш Пачковський, Бельсько-Бяла, 22 лютого 1997 року.
Юзеф Пінбор, Вроцлав, 20 грудня 1996/30 січня 1997 року.
Анджей Пішель, Вроцлав, 19 грудня 1996 і 11 березня 1997 року.
Кристина Політаха, Вроцлав, 25 квітня 1997 року.
Войцех Полячек, Краків, 11–12 січня 1997 року.
Марцін Пшибиловіч, Варшава, 20 червня 1997 року.
Константи Радзивіл, Варшава, 18 червня 1997 року.
Ян Марія Рокіта, Краків, 26 травня 1997 року.
Марек Русакевіч, Гожув, 17 липня 1997 року.
Агата Сарачинська, Вроцлав, 28 січня 1997 року. *
Івона Сенкевіч, Вроцлав, 23 січня 1997 року.
Йоланта Скїба, Вроцлав, 30 квітня 1997 року.
Данута Скоренко, Катовіце, 23 лютого 1997 року.
Славомір Собешек і Павел Керузал, Вроцлав, 9 січня 1997 року. *
Леопольд Собчинський, Ястшембе, 22 лютого 1997 року.
Беніта Соколовська, Вроцлав, 2 грудня 1996 року. *
Казімеж Соколовський, Гожув, 17 липня 1997 року.
Гжегож Сурдий, Краків, 14 січня 1997 року.
Катажина Терлєцька, Краків, 23 червня 1998 року.
Базилій Тишкевіч, Руда Силезька, 13 травня 1997 року.

Богуміла Тишкевіч, Вроцлав, 22 травня 1997 року.
 Єжи Урбан, Варшава, 17 червня 1997 року.
 Генрик Фелікс, Вроцлав, 11 грудня 1996 року.
 Збігнев Ферчик, Краків, 23 червня 1998 року.
 Вальдемар Фидрих, Вроцлав, 17 червня 2000 року.
 Гжегож і Кристина Француз, Вроцлав, 20 лютого 1997 року.
 Владислав Фрасинюк, Вроцлав, 29 січня 1997 року.
 Казімеж Фугель, Краків, 16 січня 1997 року.
 Павел Хмель, електронною поштою.
 Малгожата Цалінська і Уршула Міка, Вроцлав, 7 січня 1997 року.
 Веслав Цупала, Вроцлав, 11 лютого 1997 року.
 Яцек Чапутовіч, Варшава, 31 січня 1997, 20 червня 1997 року й електронною поштою. *
 Мірослав Чех, Варшава, 21 червня 2000 року.
 Фр. Бернард Чернецький, Ястшембе, 22 лютого 1997 року.
 Ян Чесельський, Краків, 13 січня 1997 року.
 Адам Ягусяк, Нью Йорк, 8 квітня 2000 року.
 Марек і Ева Якубец, Вроцлав, 10 травня 1997 року. *
 Кшиштоф Якубчак, Вроцлав, 18 грудня 1996 року.
 Збігнев Янас, Ен Ербор, 10 квітня 1999 року.
 Войцех Янковський, Чарне під Гладишовим, 29 червня 1997 року. *
 Мірослав Ясінський, Вроцлав, 25 листопада 1996 і 6 червня 1997 року. *

Словенія

Ігор Відмар, Любляна, 10 червня 1998 року.
 Марко Грен, Любляна, 11 червня 1998 року й електронною поштою. *
 Алі Жердин, Любляна, 10 червня 1998 року. *
 Франці Заврл, Любляна, 12 червня 1998 року й електронною поштою.
 Томаш Мастнак, Любляна, 12 червня 1998 року й електронною поштою. *
 Аленка Пугар, Любляна, 12 червня 1998 року. *
 Грегор Томц, Любляна, 13 червня 1998 року. *
 Власта Ялушич і Тончі Кузманіч, Голнік, 11 червня 1998 року й електронною поштою.

Угорщина

Гобріела Бийкі, Будапешт, 4 червня 1998 року.
 Ондраш Бозовкі, Будапешт, 8 червня 1998 року. *
 Ласло Бруст, Будапешт, 8 червня 1998 року.
 Янош Ворго і Дьордь Дропо, Будапешт, 22 жовтня 1996 року.
 Юдит Вошоргеї, Будапешт, 7 червня 2000 року.
 Іштван Гегедивш, Будапешт, 12 червня 2000 року. *
 Огнес Гонєц, електронною поштою.
 Міклош Горості, Будапешт, 3 червня 1998 і 12 червня 2000 року. *

Жужо Гіль, Шампань, 17 лютого 2000 року. *
Ольга Діосегі, Будапешт, 8 червня 1998 року.
Томаш Дойч, Будапешт, 8 червня 2000 року.
Жолт Енсді, Будапешт, 8 червня 1998 року.
Жолт Кестгеї, Байа, 6 червня 1998 року. *
Ференц Кисегі, Будапешт, 24 жовтня 1996 року.
Йожеф Мерзо, Будапешт, 22 жовтня 1996 року.
Ференц Міслівец, Будапешт, 8 червня 2000 року. *
Петер Мольнар, Будапешт, 9 червня 1998 року.
Юліана Мотрої, Будапешт, 13 червня 2000 року.
Жолт Рийквень, Будапешт, 5 червня 1998 року.
Золтан Розгонь, Будапешт, 15 червня 1998 року. *
Іштван Стумпф, Будапешт, 13 червня 2000 року.
Томаш Фелегі, Будапешт, 8 червня 2000 року.
Габор Фодор, Будапешт, 16 червня 1998 року.
Івон Чобо і Котолін Ворді, Будапешт, 15 червня 1998 року.
Томаш Чоподі, Будапешт, 9 червня 1998 року. *

Україна

Тарас Батенко, Львів, 19 червня 1998 року й електронною поштою.
Юрій Винничук, Львів, 18 червня 1998 року.
Лев Захарчишин, Львів, 18 червня 1998 року.
Маркіян Івашишин, Львів, 18 червня 1998 року.
Ірина Калинець, Львів, 20 червня 1998 року.
Ігор Коліушко, Львів, 20 червня 1998 року.
Ігор Колестинський і Орест Друль, Львів, 18 червня 1998 року.
Ігор Мельник, Львів, 19 червня 1998 року.
Олег Олісевич, Львів, 19 червня 1998 року й електронною поштою. *
Олександр Старовойт, Львів, 19 червня 1998 року.
Валентин Стецюк, електронною поштою. *

Чехословаччина

Павол Бенко, Братислава, 9 червня 2000 року.
Ян Будай, Братислава, 2 червня 1998 і 9 червня 2000 року.
Міхаела Валентова, Прага, 18 листопада 1999 року.
Любош Видра, Прага, 17 листопада 1999 року.
Александр Вондра, Вашингтон, 12 травня 2000 року.
Іржі Ворач, Брно, 30 травня 1998 року.
Анна Граділкова, Вашингтон, 12 травня 2000 року.
Івона Гейлі і Ян Голан, Брно, 31 травня 1998 року.
Йолана Куса, Братислава, 2 липня 1998 року.
Іван Лампер, Прага, 18 листопада 1999 року.
Емануель Мандлер, Прага, 15 листопада 1999 року.
Гана Марванова, Прага, 27 травня 1998 року.

- Франтішек Міклошко, Братислава, 2 червня 1998 року. *
- Петр Пайне, листовно.
- Яна Петрова-Маркова, Прага, 28 травня 1998 року.
- Яромір Піскорш, Прага, 27 травня 1998 року.
- Петр Плацак, Прага, 28 травня 1998 року.
- Каміл Прохазка, Братислава, 1 червня 1998 року.
- Петр Уль, Прага, 24 травня 1998 року.
- Марія Філкова, Братислава, 1 червня 1998 і 9 червня 2000 року. *
- Ян Чарногурський, Братислава, 1 червня 1998 року. *
- Міхал Шаман, Ярослав Страка і Леош Мотл, Прага, 16 листопада 1999 року.
- Рут Шормова, Собеслав, 29 травня 1998 року.
- Петрушка Шустрова, Прага, 16 листопада 1999 року.

Показчик

- Абрамовський, Едвард (Edward Abramowski) 96
Адамец, Ладіслав (Ladislav Adamec) 119, 337
Адамкевіч, Марек (Marek Adamkiewicz) 89–91, 93, 100, 104, 421
Альбін, Кшиштоф (Krzysztof Albin) 231, 267, 427
Бавчар, Ігор (Igor Bavec) 193, 313, 427
Бакунін, Міхаїл (Михаил Бакунин) 96, 307
Бартосяк, Марек (Marek Bartosiak) 322
Бахтін, Міхаїл (Михаил Бахтин) 24
Бем, Юзеф (Józef Bem) 198
Бенда, Вацлав (Vaclav Benda) 219, 300, 331, 427
Бенда, Марек (Marek Benda) 219, 221, 222, 389, 431
Бенда, Мартін (Martin Benda) 219, 221, 401
Беткевіч, Рінальдо (Rinaldo Betkiewicz) 346
Бібо, Іштван (Bibó István) 199
Богуславський, Пшемислав (Przemysław Bogusławski) 73–75, 420
Божек, Станіслав (Stanisław Bózek) 113, 357
Болі, Бербель (Bärbel Bohley) 167, 382
Боробош, Міклош (Barabas Miklós) 153, 168, 169
Боровчик, Чеслав (Czesław Borowczyk) 269, 309, 310
Борусевіч, Богдан (Bogdan Borusewicz) 373
Борштнер, Іван (Ivan Borštner) 290, 312
Боцян, Ришард (Ryszard Bocian) 54, 55, 88, 322
Братунь, Ростислав 182, 184, 189, 320, 370–373
Брежнев, Леонід (Леонид Брежнев) 34, 398
Брож, Йозеф (Jozef Brož) 220
Будай, Ян (Ján Budaj) 122–126, 351, 352, 395, 401
Будревіч, Лешек (Leszek Budrewicz) 66, 89–91, 95, 100, 104, 110–112, 134, 135, 290, 347, 356–358
Буйочек, Юзеф (Józef Bujoczek) 84, 86
Буковський, Владімір (Владимир Буковский) 143
Булони, Дьордь (Bulanyi György) 60
Бурек, Томаш (Tomasz Burek) 409
Буяк, Збігнев (Zbigniew Bujak) 43, 81, 241

- Валенса, Лех (Lech Wałęsa) 33, 45, 47, 48, 51, 76, 81, 302–304, 308, 324, 343, 344, 346, 348, 356, 357, 405
- Валентова, Міхаела (Michaela Valentová) 349, 391
- Ванг Дан 354
- Ванек, Мірослав (Miroslav Vaněk) 119, 292, 395, 421, 425, 426, 429–431
- Ванчура, Їржі (Jiří Vančura) 169
- Вахова, Люція (Lucie Váňová) 264–266, 329, 427
- Веверка, Ота (Ota Veverka) 239, 341, 426
- Вертенштайн-Жулавський, Єжи (Jerzy Wertenstein-Żulawski) 427
- Веселек, Клавдій (Klaudí Wesolek) 306
- Вежбіцький, Пьотр (Piotr Wierzbicki) 254, 255, 258
- Видра, Любош (Luboš Vydra) 210, 213, 239, 329, 330, 339
- Винничук, Юрій 317, 373
- Вискочил, Владімір (Vyskočil Vladimír) 342
- Відера, Барбара (Barbara Widera) 244–246, 408, 411
- Відмар, Ігор (Igor Vidmar) 262, 314
- Вішневський, Людвік (Ludwik Wiśniewski) 64, 65, 66, 67, 84, 93, 95, 97
- Войтала, Генрик (Henryk Wojtała) 84
- Войтила, Кароль (Karol Wojtyła) див. Іван Павло II
- Войцеховський, Пьотр (Piotr Wojciechowski) 83
- Волошак, Юрій 319, 372
- Вондра, Александер (Alexander Vondra) 221, 222, 326, 340, 341, 428
- Ворач, Їржі (Jiří Voráč) 222–224, 342
- Ворач, Мілош (Miloš Voráč) 222
- Ворго, Янош (Vargha János) 116, 117, 148, 334
- Вошоргеї, Юдит (Vasarhelyi Judit) 117, 332
- Вуйцік, Томаш (Tomasz Wójcik) 82, 83
- Габсбург, Отто фон (Otto von Habsburg) 381
- Гавел, Вацлав (Václav Havel) 32, 36, 120, 138–141, 144, 153, 160, 161, 177–179, 221, 228, 249, 264, 328, 338–340, 387, 395, 400, 401, 419, 422, 424, 425
- Гаск, Марцель (Marcel Hájek) 339, 393
- Гандзлік, Станіслав (Stanisław Handzlik) 49, 50, 58, 75, 91
- Гегедивш, Іштван (Hegedűs István) 205
- Герингтон, Майкл (Michael Harrington) 141
- Гірш, Ральф (Ralf Hirsch) 167
- Гонекер, Еріх (Erich Honecker) 34, 380, 383, 391, 398
- Горват, Ернів (Horváth Ernő) 274, 289, 291, 359
- Горват, Міклош (Horváth Miklós) 148
- Горинь, Богдан 319, 373
- Горинь, Михайло 181, 318, 319, 373
- Горості, Міклош (Haraszi Miklós) 107, 147, 151
- Градїлкова, Анна (Anna Hradilková) 263, 349, 353, 427
- Грен, Марко (Marko Hren) 192, 193, 196, 260, 276, 311, 313–315, 374, 409, 424
- Грибач, Барбара (Barbara Hrybacz) 114, 357
- Гринів, Ігор 371
- Гугет, Радослав (Radosław Hugiet) 92, 94

- Гусак, Густав (Gustav Husák) 177, 329, 336
- Гавлік, Анна (Anna Gawlik) 103, 110
- Гавлік, Радослав (Radosław Gawlik) 112, 126, 127, 130, 345, 356, 357
- Галінський, Кшиштоф (Krzysztof Galiński) 305, 306
- Ганді, Могандас Карамчанд (Mohandas Karamchand Gandhi) 24, 66, 81, 95, 149
- Геберт, Константи (Konstanty Gebert) 144
- Гейлі, Івона (Yvonna Gailly) 119
- Герело, Катажина (Katarzyna Gierello) 128, 129
- Геремек, Броніслав (Bronisław Gieremek) 51, 173
- Гермек, Вацлав (Wacław Giermek) 93, 94, 98, 290, 421
- Гіль, Жужо (Gille Zsuzsa) 147–149, 151, 174
- Гіль, Мечислав (Mieczysław Gil) 49, 357
- Глемп, Юзеф (Józef Glemp), кардинал 63, 64, 67
- Голец, Ян (Jan Golec) 322, 323
- Горбачов, Міхаїл (Михаил Горбачёв) 28–30, 34, 80, 108, 120, 125, 166, 168, 177–180, 183, 204, 212, 235, 236, 317, 318, 338, 339, 365, 370, 383, 384, 387, 399, 424
- Горчевська, Малгожата (Małgorzata Gorczewska) 103, 306
- Готвальд, Клемент (Klement Gottwald) 389, 390
- Гоцлавський, Тадеуш (Tadeusz Gocławski) 308
- Грос, Карой (Grósz Károly) 334, 360
- Грос, Павел (Paweł Gross) 83, 84, 86, 87, 321
- Гротовський, Єжи (Jerzy Grotowski) 226
- Гуральська, Магда (Magda Góralaska) 81, 421
- Дворжак, Томаш (Tomáš Dvořák) 211, 212, 214, 239, 292, 328, 330–332, 339
- Деватий, Станіслав (Stanisław Devátý) 209, 221, 336, 365
- Деймал, Іван (Ivan Dejmal) 121, 422
- Демські, Габор (Demsky Gábor) 78, 198
- Джилас, Мілован (Milovan Djilas) 261
- Джонс, Лін (Lynne Jones) 137, 138, 141, 149, 167, 172, 175, 423
- Дзельський, Мірослав (Miroslaw Dzielski) 71
- Дінстбір, Їржі (Jiří Dienstbier) 219
- Діосері, Ольга (Dioszegi Olga) 107
- Добнікар, Мойца (Mojca Dobnikar) 191
- Добрачинський, Ян (Jan Dobraczyński) 85
- Дойч, Томаш (Deutsch Tamás) 291, 362, 368, 369
- Домбровська, Зузана (Zuzanna Dąbrowska) 65, 95, 103, 290
- Дочекал, Міхал (Michal Dočekal) 338
- Драбек, Томаш (Tomáš Drábek) 220–222, 224, 238, 401
- Дракулич, Славенка (Slavenka Drakulić) 190, 194, 233, 424, 426
- Дубель, Ярема (Jarema Dubiel) 409
- Дубчек, Александер (Alexander Dubček) 387
- Дус, Ян (Jan Dus) 219, 342, 343
- Дуткевіч, Славомір (Sławomir Dutkiewicz) 108, 132, 213, 326

- Еглер, Бернд (Бйорн) (Bernd Oehler, Björn) 164, 165, 423
 Енеді, Жолт (Enyedi Zsolt) 148
 Епельман, Райнер (Rainer Eppelmann) 142, 382
 Еш, Тимоті Гартон (Timothy Garton Ash) 295, 363, 401–403, 419, 420, 427, 430, 431
 Еше, Дитер (Dieter Esche) 141, 142, 153–155, 163, 169
 Езерський, Роберт (Robert Jezierski) 231, 234, 269, 354, 358
 Ельцин, Борис (Борис Ельцин) 233
 Жачек, Павел (Pavel Žáček) 221
 Жердин, Алі (Ali Žerdin) 261, 427, 428
 Заврл, Франці (Franci Zavrl) 260, 261, 290, 311, 313, 314, 408
 Задрожний, Кшиштоф (Krzysztof Zadrozny) 73, 74
 Закшевський, Кшиштоф (Krzysztof Zakrzewski) 322, 323, 407
 Захарчичин, Лев 181, 184, 186, 187
 Звіглянич, Володимир 419
 Зелінський, Маріуш (Mariusz Zieliński) 245
 Зондек, Лех (Lech Zondek) 105
 Іван Павло II, папа римський 31, 32, 60, 61, 67, 79, 82, 95, 198, 201, 251, 388, 401
 Івасюк, Володимир 376
 Іващишин, Маркіян 188, 374
 Іськів, Всеволод 428
 Їндра, Збишек (Zbyšek Jindra) 394
 Йопке, Христіан (Christian Jorpe) 382, 423, 430
 Каван, Ян (Jan Kavan) 144, 145, 153, 159, 167, 169, 172, 423
 Кавчич, Стане (Stane Kavčič) 193
 Кадар, Янош (Kádár János) 146, 147, 202, 204
 Казаролі, Агостіно (Agostino Casaroli), кардинал 61
 Калинець, Ігор 182, 184
 Калинець, Ірина 182, 184, 319, 370
 Канторський, Леон (Leon Kantorski) 91
 Кантуркова, Ева (Eva Kantůrková) 340, 429
 Кая, Маріан (Marian Kania) 71
 Квасньєвський, Александр (Aleksander Kwaśniewski) 129
 Келдор, Мери (Mary Kaldor) 148, 170, 172, 173
 Керенї, Дьордь (Kerenyi György) 368, 369, 394
 Кестреї, Жолт (Keszthelyi Zsolt) 105–108, 200, 202, 204, 399
 Кивийр, Ласло (Kövér László) 200, 201, 204, 205, 425
 Кисері, Ференц (Köszegi Ferenc) 146, 148, 151, 174, 423
 Кізний, Томаш (Tomasz Kizny) 274, 275
 Кінг, Мартин Лютер (Martin Luther King) 95, 149
 Кірклєнд, Лейн (Lane Kirkland) 325
 Кіш, Янош (Kis János) 361
 Кішак, Чеслав (Czesław Kiszcak) 343
 Клаус, Вацлав (Václav Klaus) 410
 Клієр, Фрея (Freya Klier) 167
 Кліма, Іван (Ivan Klíma) 219
 Кліма, Мартін (Martin Klíma) 219, 386–388, 430
 Кліх, Богдан (Bogdan Klich) 306
 Клчованська, Ева (Eva Klčovánská) 61, 62
 Княжко, Мілан (Milan Kňažko) 352

- Ковальський, Анджей (Andrzej Kowalski) 73
 Ковальський, Ясь (Jaś Kowalski) 57
 Ковач, Міга (Miha Kovač) 260, 261
 Коліушко, Ігор 181, 184, 189, 320
 Колодко, Мирон 424
 Коль, Гельмут (Helmut Kohl) 384, 406
 Конєчна, Анастаз'я (Anastazja Konieczna) 72, 75
 Конрад, Дьордь (Konrád György) 147, 171, 199, 381
 Колестинський, Ігор 181, 184
 Копітань, Йіво (Kapitány Éva) 274, 291
 Корець, Ян (Ján Korec), єпископ 298
 Костецький, Збігнєв (Zbigniew Kosteczki) 74
 Коцемба, Павел (Paweł Kocięba) 48, 49, 65, 66, 162, 229, 309
 Кочі, Владан (Vladan Koči) 108
 Кравчик, Стефан (Stephan Krawczyk) 167
 Кравчук, Леонід 374, 399
 Крас, Вальдемар (Waldemar Krass) 243
 Красульські, Силке (Silke Krasulsky) 379
 Кренц, Егон (Egon Krenz) 354
 Крживка, Павел (Pavel Krivka) 121, 122, 422
 Криль, Карел (Karel Kryl) 238, 393
 Кринцвайова, Вера (Věra Krincvájová) 391, 392
 Кропоткін, Пьотр (Pjotr Кропоткин) 96
 Крук, Роланд (Roland Kruk) 89, 91
 Круковська, Малгожата (Małgorzata Krukowska) 103
 Круковський, Марек (Marek Krukowski) 91, 111, 231, 267
 Кужинець, Марек (Marek Kurzyniec) 307, 344, 358
 Кундера, Мілан (Milan Kundera) 138, 139
 Купер, Гарі (Gari Cooper) 34
 Куронь, Мацей (Maciej Kuroń) 91
 Куронь, Яцек (Jacek Kuroń) 20, 21, 26, 36, 65, 91, 96, 133, 143, 160, 161, 326, 344, 356, 357, 419
 Кусий, Мірослав (Miroslav Kusý) 123, 395
 Кухарський, Роман (Roman Kucharski) 347, 429
 Кучан, Мілан (Milan Kučan) 260, 312, 316, 400
 Лагнер, Павел (Pavel Lagner) 339, 340, 429
 Лампер, Іван (Ivan Lamper) 160, 161, 209
 Ленді, Джоан (Joanne Landy) 141, 168–170, 172, 174, 179, 423
 Лєник, Зигмунт (Zygmunt Lenyk) 54
 Ленон, Джон (John Lennon) 211, 220, 238, 240, 339, 426
 Лєсиг, Йохен (Jochen Lässig) 379
 Лєнін, Владімір (Владимир Ленин) 24, 34, 183, 369
 Лібкнехт, Карл (Karl Liebknecht) 167
 Лівак, Владислав (Władysław Liwak) 357
 Ліпський, Ян Юзеф (Jan Józef Lipski) 141, 174, 326
 Ліс, Богдан (Bogdan Lis) 45, 322
 Ліс, Ладіслав (Ladislav Lis) 156, 368
 Літинський, Ян (Jan Lityński) 322
 Лось, Анна (Anna Łoś) 274
 Луць, Анджей (Andrzej Łuc) 275
 Люксембург, Роза (Rosa Luxemburg) 167

- Маєвська, Анна (Anna Majewska) 307
- Мазовецький, Тадеуш (Tadeusz Mazowiecki) 27, 305, 308, 398, 409
- Мазур, Курт (Kurt Mazur) 383
- Майдзік, Ришард (Ryszard Majdzik) 71, 72, 75
- Макро, Роб (Rob McRae) 217, 224, 338, 341, 425, 429, 430
- Малевич, Казимир 258
- Маляк, Барбара (Barbara Malak) 91
- Мамула, Бранко (Brancko Mamula) 261, 311, 312
- Мандлер, Емануель (Emanuel Mandler) 336, 401
- Марванова, Гана (Hana Marvanová) 211, 212, 214, 239, 292, 328–331, 339, 401, 410
- Марков, Петро 428
- Маркс, Карл (Karl Marx) 34
- Маркс, Людек (Luděk Marks) 265, 427
- Марціняк, Анджей (Andrzej Marciniak) 76, 77
- Марчак, Тадеуш (Tadeusz Marczak) 26
- Маршалкович, Єжи Адам (Jerzy Adam Marszałkowski) 82, 87
- Масарик, Томаш (Tomáš Masaryk) 387
- Мастнак, Томаш (Tomaž Mastnak) 172, 191–193, 260, 311, 315, 374, 424, 430
- Мах, Мацей (Maciej Mach) 301–303, 308
- Мацюк, Р. 374, 430
- Мейстржик, Мартін (Martin Mejtřík) 217, 218, 220, 222, 224, 274, 331, 338, 339, 342, 385, 401, 426
- Мельгорн, Людвіг (Ludwik Mehlhorn) 162–164, 376, 382, 423
- Мельник, Ігор 316–318, 371, 428
- Мерзо, Йозеф (Merza József) 60
- Методій, першопросвітник 60
- Мельцарський, Веслав (Wiesław Mielcarski) 290
- Міклошко, Франтішек (František Mikloško) 60, 61, 123, 297–299, 420
- Мілошевич, Слободан (Слободан Милошевић) 197, 315, 400
- Мінкевіч, Ян (Jan Minkiewicz) 143, 144, 145, 167, 170, 172
- Міслівець, Ференц (Miszlivetz Ferenc) 202, 203
- Мітеран, Франсуа (François Mitterand) 338
- Міхалек, Агата (Agata Michalek) 133
- Міхнік, Адам (Adam Michnik) 27, 28, 45, 51, 133, 160, 161, 179, 199, 201, 344, 357, 373, 391, 404, 424
- Моджор, Оліс (Madzsar Alice) 207, 334
- Мокрий, Владзімеж (Włodzimierz Mokry) 373
- Моравецький, Корнель (Kornel Morawiecki) 53
- Мушинський, Марек (Marek Muzyński) 44, 45, 57
- Мьодовіч, Альфред (Alfred Miodowicz) 344
- Мюлер, Райнер (Rainer Müller) 377
- Навратіл, Август (August Navratil) 62, 63, 126, 297, 335
- Нагий, Кароль (Karol Nagy) 299
- Надь, Імре (Nagy Imre) 107, 206, 291, 362, 363
- Накельський, Ярослав (Jarosław Nakielski) 99
- Недзевіч, Марек (Marek Niedziewicz) 112, 240–243, 248–250
- Немцова, Дана (Dana Němcová) 219, 340, 341
- Немчик, Пьотр (Piotr Niemczyk) 91, 100, 104, 144, 179

- Нобелек Руш-Чкаш, підпільний журналіст (Nobelek Ruzs-Czkasz) 295, 427
- Новак, Едвард (Edward Nowak) 49, 50, 64, 67, 70, 75, 77, 88, 300–303, 306, 357, 325, 357
- Новаковська, Уршула (Urszula Nowakowska) 103, 168
- Новаковський, Стефан (Stefan Nowakowski) 74
- Обремський, Ярослав (Jarosław Obremski) 64, 65, 309, 357, 407
- Обшил, Петр (Petr Obšil) 108
- Окжесік, Януш (Janusz Okrzesik) 120, 356, 357
- Октаба, Марек (Marek Oktaba) 82, 83, 45
- Олісевич, Олег 235–238, 369, 371, 426
- Омерза, Ігор (Igor Omerza) 193
- Онишкевич, Януш (Janusz Onyszkewicz) 424
- Оно, Йоко (Yoko Ono) 240
- Оплеталь, Ян (Jan Opletal) 385, 386, 388, 389
- Орбан, Віктор (Orbán Viktor) 200–207, 291, 361–364, 399, 425
- Павлічек, Їржі (Jiří Pavlíček) 210, 212
- Паєрова, Моніка (Monika Pajerová) 219, 220, 222
- Палах, Ян (Jan Palach) 336, 340–343, 368, 429
- Панек, Шимон (Šimon Pánek) 401, 425
- Пейн, Петр (Petr Payne) 365
- Пенц, Станіслав (Stanislav Penc) 239, 292, 341
- Петефі, Шандор (Petőfi Sándor) 148, 204, 335
- Петрова, Яна (Jana Petrová) 338, 341, 401, 410
- Пікасо, Пабло (Pablo Picasso) 242
- Пінбор, Юзеф (Józef Pinior) 52, 161, 269, 271, 309, 310
- Піскорш, Яромір (Jaromír Piskof) 120
- Пішель, Анджей (Andrzej Piszel) 357
- Плацак, Петр (Petr Placák) 262–265, 269, 329, 341, 351, 366, 368, 379, 396, 401, 430
- Пожгой, Імре (Pozsgay Imre) 208, 381, 398
- Полячек, Войцех (Wojciech Polaczek) 249–252, 344
- Попелушко, Єжи (Jerzy Popiełuszko) 46, 47, 51, 52, 54, 55, 63, 73, 79, 87, 90, 107, 170, 250, 274
- Поспіхаль, Петр (Petr Pospíchal) 107, 108, 159, 160, 165, 290
- Прикель, Генрик (Henryk Prykiel) 275
- Пугар, Аленка (Alenka Puhar) 314
- Пура, Януш (Janusz Pura) 76, 77
- Пшибилович, Марцін (Marcin Przybyłowicz) 78–80, 87, 420
- Пьотр, підпільник 55
- Радзівіл, Константи (Konstanty Radziwiłł) 91, 168, 169, 174
- Раковський, Мечислав (Mieczysław Rakowski) 112
- Рейган, Роналд (Ronald Reagan) 28, 94, 139, 145, 174
- Рихвальський, Любош (Luboš Rychvalský) 366
- Розгонь, Золтан (Rozgonyi Zoltán) 147, 148, 151
- Рокіта, Ян Марія (Jan Maria Rokita) 91, 92, 94, 133, 171, 172, 175, 306, 326, 345, 356, 359, 410, 424
- Ромашевська, Зофія (Zofia Romaszewska) 52, 57, 58, 67, 69, 90

- Ромашевський, Збігнєв (Zbigniew Romaszewski) 27, 51–53, 57, 58, 67, 69, 90, 160, 173, 325, 326, 357, 420
- Ромейн, Ед (Ed Romeijn) 143
- Росман, Пітер (Peter Rossman) 145
- Рудольф, Томас (Thomas Rudolph) 165, 377, 378, 380
- Ружо, Ференц (Ruzsa Ferenc) 148
- Рупель, Дімітрій (Dimitrij Rupel) 397, 431
- Русакевич, Марек (Marek Rusakewicz) 100, 114, 357
- Сарачинська, Агата (Agata Saraczynska) 226, 230
- Свобода, Ян (Jan Svoboda) 211, 212
- Свободова, Аліса (Alice Svobodová) 211, 427, 429, 430
- Семін, Міхал (Michal Semín) 389
- Сент-Івані, Іштван (Szent-Iványi István) 147
- Сигер, Піт (Pete Seeger) 141
- Скоренко, Данута (Skorenko Danuta) 321, 322
- Сматана, Любош (Luboš Smatana) 393
- Собешек, Славомір (Sławomir Sobieszek) 245
- Соєр, Йозеф (Szajer József) 203
- Соколовська, Беніта (Benita Sokolowska) 243, 247, 248
- Соколовський, Казімеж (Kazimierz Sokolowski) 100, 114
- Соха, Гжегож (Grzegorz Socha) 74
- Срп, Карел (Karel Srp) 211, 218, 222, 328, 331, 428
- Ставярський, Анджей (Andrzej Stawiarski) 291
- Сталін, Іосіф (Иосиф Сталин) 261, 390, 419
- Станецький, Ян (Jan Stanecki) 302, 303
- Старовойт, Олександр 186
- Степан, Мілослав (Miloslav Stěpan) 337
- Стецишин, Олег 428
- Стецьків, Тарас 182, 183, 375, 424, 430
- Стецюк, Валентин 183–186, 289, 424
- Стойко, Тоне (Tone Stojko) 260, 274, 276, 290, 312, 428
- Страка, Ярослав (Jaroslav Straka) 393
- Сурдий, Гжегож (Grzegorz Surdy) 306, 357
- Суровец, Кристинна (Krystyna Surowiec) 91
- Сухоровський, Яцек (Jacek Suchorowski) 309
- Тарасевич, Малгожата (Małgorzata Tarasiewicz) 106, 200, 201
- Тасіч, Давід (David Tasič) 290, 312
- Тварох, Томаш (Tomáš Tvaroch) 239, 339, 342
- Темплін, Вольфганг (Wolfgang Templin) 162–164, 167, 325, 376, 377
- Терлецька, Катажина (Katarzyna Terlecka) 130, 131, 422
- Тетчер, Маргарет (Margaret Thatcher) 139, 145, 171
- Тито, Йосип (Josip Tito) 190, 192, 193, 256, 258, 259, 261
- Тишкевіч, Базилій (Bazyli Tyszkiewicz) 84, 86
- Томаш, Гашпар Міклош (Tamás Gáspár Miklós) 205
- Томашек, Франтішек (František Tomašek), кардинал 32, 61, 62, 297
- Томпсон, Е. П. (E. P. Thompson) 137, 141, 147, 148, 152, 154, 156, 171, 173, 422, 423
- Томпсон, Марк (Mark Thompson) 168

- Томц, Грегор (Gregor Tomc) 190, 192, 196, 257, 314, 424, 425, 427
 Тот, Янош (Tóth János) 117, 118
 Троцький, Лев (Лев Троцкий) 233
 Тума, Ольдржіх (Oldřich Tuma) 330, 339, 428, 429
- Уль, Петр (Petr Uhl) 157, 211, 329, 339
 Урбан, Ежи (Jerzy Urban) 46, 80, 82, 132, 268, 343, 356
- Фабер, Мьєн-Жан (Mient-Jan Faber) 142, 148–150, 155, 167, 170
 Файнер, Нейл (Neil Finer) 173, 175
 Фелегі, Томаш (Fellegi Tamás) 198–202, 393
 Фелікс, Генрик (Henryk Feliks) 65
 Фельчак, Вацлав (Wacław Felczak) 203–205, 425
 Ферчик, Збігнев (Zbigniew Ferczyk) 69, 77
 Фидрих, Вальдемар (Waldemar Fydrych) 19, 162, 225–231, 233, 234, 237, 251, 252, 264, 265, 267, 268, 270–272, 288, 310, 358, 366, 419, 426, 427
 Фібі, Рудольф (Rudolf Fiby) 244, 298
 Філкова, Марія (Mária Filková) 124, 125, 298, 333, 334, 351, 352, 401, 429
 Фішер, Ярослав 186
 Флін, Реймонд (Raymond Flynn) 27, 324, 325
 Фодор, Габор (Fodor Gábor) 200, 202, 205, 208, 291, 362
 Фойтік, Ян (Jan Fojtik) 338
 Франко, Іван 374
 Фрасинюк, Владислав (Władysław Frasyńnik) 43–46, 48–52, 57, 65, 75, 83, 87, 134, 135, 161, 228, 241, 246, 309, 411, 422
 Фредро, Александер (Aleksander Fredro) 227
- Фугель, Казімеж (Kazimierz Fugiel) 68, 75–78, 308
- Харкевіч, Ева (Ewa Charkiewicz) 127
 Хмель, Павел (Pawel Chmiel) 159, 229
 Хмельовський, Адам (Adam Chmielowski) 82
 Хромий, Гержман (Heřman Chromý) 239
 Худомель, Ян (Jan Chudomel) 329, 401
- Цупала, Веслав (Wiesław Cupała) 270
- Чапек, Карел (Karel Čapek) 367
 Чапутовіч, Яцек (Jacek Czaputowicz) 90, 91, 94, 97, 99, 100, 104, 134, 144, 156, 169, 170, 174, 237, 326, 356
 Чарногурський, Ян (Ján Čarnogurský) 60, 123, 297, 298, 395
 Чаушеску, Ніколає (Nicolae Ceaușescu) 23, 263, 354, 390
 Черголмі, Дьордь (Cserhalmi György) 360
 Чернецький, Бернард (Bernard Czernecki) 85, 87, 322, 323, 327
 Чесельський, Ян (Jan Ciesielski) 49
 Чех, Мирослав (Miroslaw Czech) 182, 189
 Чечко, Іван (Ivan Čečko) 108, 195
 Чорновіл, Вячеслав 180, 181, 188, 319, 320, 373, 424
- Шабата, Ярослав (Jaroslav Šabata) 160, 172, 215, 222, 223
 Шабатова, Анна (Anna Šabatová) 157, 161
 Шевчуванец, Анджей (Andrzej Szewczuwaniec) 301–303

- Шейка, Орест 183, 184, 188, 319, 320, 371
- Шетінц, Міле (Mile Šetinc) 260, 261, 313
- Шимандерський, Яцек (Jacek Szymanderski) 170
- Шимек, Отто (Otto Schimek) 104, 105, 170, 386, 404
- Шимчиха Даріуш (Dariusz Szymczycha) 130
- Шімечка, Мартін (Martin Šimečka) 298–300, 427
- Шімечка, Мілан (Milan Šimečka) 123, 298, 431
- Шмід, Мартін (Martin Šmíd) 387, 431
- Шолт, Отілія (Solt Ottilia) 78
- Шопова, Йолана (Jolana Šopová) 221, 224
- Шормова, Рут (Ruth Šormová) 211, 212, 219
- Шрейдер, Гжегож (Grzegorz Szrejder) 303
- Штейнер, Мартін (Martin Šteiner) 391, 392
- Штенцль, Йржі (Jiří Štencl) 214
- Штумпф, Іштван (Stumpf István) 198–201, 203, 205, 208
- Штястний, Маріан (Marián Št'astný) 297
- Шум, Габріель (Gabriel Szum) 81, 421
- Шумовська, Рената (Renata Szumowska) 84
- Шустрова, Петрушка (Petruška Šustrová) 392–394, 402, 431
- Шупак, Марек (Marek Zszcupak) 76, 77
- Юлія, підпільна журналістка 109, 110
- Ягусяк, Адам (Adam Jagusiak) 106, 200, 201
- Якеш, Мілош (Miloš Jakeš) 337
- Якубец, Ева (Ewa Jakubiec) 54–58, 64
- Якубец, Марек (Marek Jakubiec) 53, 54, 56–58, 64, 88
- Якубчак, Кшиштоф (Krzysztof Jakubczak) 19, 20, 65, 227–230, 242, 251, 265, 268–270, 288, 309, 406, 407, 426
- Ялушич, Власта (Vlasta Jalušič) 191, 192, 196, 197, 260, 315, 409, 425
- Янез, Юван (Juvan Janez) 196, 276
- Янковський, Войцех (Wojciech Jankowski) 96–99, 133, 171, 306, 404–406, 421, 431
- Янковський, Генрик (Henryk Jankowski) 63, 98
- Янцаж, Казімеж (Kazimierz Jancaz) 67, 68, 75–77, 325
- Янша, Янез (Janez Janša) 192, 193, 290, 311–313, 315, 386, 400, 410
- Ярузельський, Войцех (Wojciech Jaruzelski) 20, 38, 43, 85, 94, 98, 130, 131, 158, 213, 240, 267, 268, 308
- Ясінський, Мірослав (Miroslaw Jasiński) 157, 159–161, 264, 290, 392
- Baltyn, Hanna 427
- Benderly, Jill 427
- Bossányi, Katalin 425
- Bročka, Július 427
- Brown, J. F. 419
- Buzar, Piotr 420
- Chojnacki, Paweł 428
- Czajkowski, Piotr 422
- Dahrendorf, Ralf 431
- Diehl, Jackson 420
- Dobosz, Bogdan 419, 426, 427

Doležal, Jiří 430
Duncan, Polly 423, 424

Echikson, William 419

Frankland, Mark 419

Gielżyński, Wojciech 428
Goetz-Stankiewicz, Marketa 429
Grygar, J. 430
Grzymalska, Alicja 426, 427
Gwertzman, Bernard 430

Jakubowich, Szymon 420
Jegl, Pavel 429
Jerz, Tomasz 426

Kaufman, Michael T. 430
Kenney, Padraic 420, 428
Kiss, Csaba 425
Kovács, István 425
Kraft, Evan 427
Kuzio, Taras 430

Lomax, Bill 423
Lundin, Jan 428

Mistewicz, Eryk 422

Nahaylo, Bohdan 430

Otáhal, Milan 425, 426, 429–431

Pavlovic, Vukasin 430
Pearson, Raymond 419
Philipsen, Dirk 423, 430

Prečan, Vilem 422, 429
Puzyna, Stanisław 423

Randle, Michael 419, 422
Richter, Anna 425

Ryback, Timothy 426
Seroka, Jim 430

Skrzywanek, Paweł 420
Smoleński, Paweł 428
Snajdr, Edward K. 422
Stokes, Gale 419
Stromček, Ladislav 427
Sutarski, Konrad 425
Šimulčík, Ján 420, 426, 427
Šledzianowski, Jan 421
Šliwa, Maciej 421
Świerzewska, Małgorzata 421

Tabako, Tomasz 428
Tischner, Józef 424
Tismaneanu, Vladimir 419
Tomin, Zdena 423
Torpey, John C. 423

Všetečka, Jiří 430
Vévoda, Rudolf 425
Vladislav, Jan 429

Whitney, Craig 430
Wilson, Andrew 430
Wyka, Anna 422
Wylie, Gillian 424

Zeman, Radek 429
Żakowski, Jacek 424

Наукове видання

Педрик Кені

Карнавал революції

Центральна Європа 1989 року

Редактор *Вадим Дивич*
Технічний редактор *Майя Притикіна*
Художнє оформлення *Андрія Шубіна*
Коректор *Тетяна Мішутіна*
Комп'ютерна верстка *Олександра Бойка*
Відповідальний за випуск *Микола Климчук*

Підписано до друку 21.06.2006. Формат 60x90/16.
Гарнітура «Таймс». Папір офсетний. Друк офсетний.
Фіз.-друк. арк. 29,5. Умовн. фарбовідб. 29,92.
Обл.-вид. арк. 27,87. Зам. № 6-1054.
Наклад 1000 прим.

Видавець: СП «Часопис «Критика»
ДК № 2189 від 18.05.2005
Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.1997
01001, Київ-1, а/с 255
www.krytyka.kiev.ua
krytyka@krytyka.kiev.ua
Дистрибуція: тел. + 38 044 278 85 41; тел./факс + 38 044 270 54 00;
office@krytyka.kiev.ua

Представництво у Львові: тел. + 38 0322 67 36 96; natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ».
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60